

UDC 93/99

INSTITUTE OF HISTORY
YU ISSN 0350-08202

HISTORICAL REVIEW

Vol. L
(2003)

Editorial board

JOVANKA KALIĆ, VASILJE KRESTIĆ, RADOŠ LJUŠIĆ,
MIOMIR KORAĆ, MARICA MALOVIĆ-ĐUKIĆ,
EMA MILJKOVIĆ-BOJANIĆ, TIBOR ŽIVKOVIĆ

Editor-in-chief

TIBOR ŽIVKOVIĆ, Ph.D.
Director of Institute of History

BELGRADE
2004

УДК 93/99

YU ISSN 0350-08202
ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. L
(2003)

Редакциони одбор

ЈОВАНКА КАЛИЋ, ВАСИЛИЈЕ КРЕСТИЋ, РАДОШ ЉУШИЋ,
МИОМИР КОРАЋ, МАРИЦА МАЛОВИЋ-ЋУКИЋ,
ЕМА МИЉКОВИЋ-БОЈАНИЋ, ТИБОР ЖИВКОВИЋ

Одговорни уредник

Др ТИБОР ЖИВКОВИЋ
Директор Историјског института

БЕОГРАД
2004

Овај број *Историјског часописа* штампан је уз финансијску помоћ
Министарства за науку, технологије и развој
Владе Републике Србије

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. I

(2003)

Секретар Редакционог одбора

СНЕЖАНА РИСТИЋ

Компјутерска припрема за штампу

ЗОРАН ГАЈИЋ

Превод резимеа на енглески

БОШКО ЧОЛАК-АНТИЋ

Лектор

МЕЛИТА ЖИВКОВИЋ

Штампа

Чигоја штампа

Студентски трг 13

e-mail: chigoja@eunet.yu

Тираж

500 примерака

CONTENTS

ARTICLES

Tibor Živković, <i>The Legend of Radoslav/Pavlimir Belo</i>	9
Dragić M. Živojinović, <i>The Carian Charters of Stefan Dušan</i>	33
Marica Malović-Đukić, <i>A Paper on Granting the Kotor Citizenship</i>	53
Valentina Živković, <i>Orders of Preachers in Kotor in the Late Middle Ages</i>	67
Mihailo Vojvodić, <i>How did the Serbian Church Gain Independence in 1879</i>	87
Nebojša Jovanović, <i>Jevrem Obrenović, Sketch of a Political Career</i>	99
Aleksandar Rastović, <i>Reflection of Serbia in the British Press During the Balkan Wars</i>	131
Dejan Bulić, <i>Traces of Medieval Material Culture at the Gradina Site on Jelica Mountain</i>	153

REVIEW ARTICLES

Slavica Merenik, Maša Miloradović, <i>Bibliography of Historical Review I-L (1949-2004)</i>	205
---	-----

BOOK NOTES IN MEMORIAM

С А Д Р Ж А Ј

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Тибор Живковић, <i>Легенда о Павлимиру Белу</i>	9
Драгић М. Живојиновић, <i>Карејске хрисовуље Стефана Душана</i>	33
Марица Маловић-Ђукић, <i>Прилоџ о додељивању којторскоџ</i> <i>џрађансџива у средњем веку</i>	53
Валентина Живковић, <i>Проповеднички редови у касносредњовековном Котору</i> .	67
Михаило Војводић, <i>Како је Српска црква добила независност 1879. године</i>	87
Небојша Јовановић, <i>Јеврем Обреновић – скица једне политичке каријере</i>	99
Александар Растовић, <i>Србија у огледалу британске штампе током</i> <i>балканских ратова</i>	131
Дејан Булић, <i>Трагови средњовековне материјалне културе са локалитета</i> <i>Градина на Јелици</i>	153

ПРИЛОГ

Славица Мереник, Маша Милорадовић, <i>Библиографија Историјског часописа</i> <i>I-L (1949–2004)</i>	285
--	-----

ПРИКАЗИ

<i>Краљ Владислав и Србија XIII века</i> . Научни скуп 15-16. новембар 2000, Историјски институт, Зборник радова, књ. 20, Београд 2003, 178 (Драгић М. Живојиновић)	287
М. Антоновић, <i>Град и залеђе. Град и жупа у Зетском приморју и северној</i> <i>Албанији у XIV и XV веку</i> , Историјски институт, Београд 2003, 373. (Небојша Порчић)	290
Душко М. Ковачевић, <i>Србија и Русија 1878–1889. Од Берлинског конгреса до</i> <i>абдикације краља Милана</i> , Историјски институт, Београд 2003, 393. (Александар Растовић)	295
Сузана Рајић, <i>Влада Николе Христића 1888–1889</i> , Београд 2003, 211. (Александра Вулетић)	298
Ана Столић, <i>Ђорђе Симић, Последњи српски дипломата XIX века</i> , Историјски институт – Михаило Жикић фондација, Београд 2003, 318. (Петар В. Крестић)	301
Јован Милићевић, <i>Друштвене појаве у Србији XIX века</i> , СКЗ, Београд 2002, 370. (Александра Вулетић)	303
Стеван Б. Скокнић, <i>Моје успомене из Првог светског рата</i> , приредио Милић Ј. Милићевић, Београд 2003. (Божица Младеновић)	305

<i>Образовање код Срба кроз векове</i> , Завод за уџбенике и наставна средства, Друштво историчара Србије и Историјски институт, Београд 2003, 329, (Биљана Вучетић)	307
Радомир Ј. Поповић, <i>Тома Вучић Перишић</i> , Историјски институт – Ј. П. “Службени гласник”, Београд 2003, 349, (Петар В. Крестић)	310
Љубинка Трговчевић Митровић, <i>Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку</i> , Историјски институт – Ј. П. “Службени гласник”, Београд 2003, 316. (Ана Столић)	312
<i>Мешовита грађа (Miscellanea) XXI</i> Београд 2003, 1–149. (Александра Вулетић)	315
Историјски часопис 49 (2002). – Београд : Историјски институт, 2003, стр. 321. (Славица Мереник)	317

IN MEMORIAM

Гордана Томовић, <i>Проф. др Реља НОВАКОВИЋ (1911-2003)</i>	323
Славица Мереник, <i>Из библиографије Реље Новаковића</i>	326
Милорад Екмечић, <i>Проф. др Милан ВАСИЋ (1928-2003)</i>	338

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. XLIX
(2002)

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ИСТОРИЈСКИ часопис =
Historical Review / одговорни уредник
Тибор Живковић. – 1948 – . – Београд :
Историјски институт, 1948 – (Београд :
Чигоја штампа). – 24 см

Годишње
ISSN 0350-0802 = Историјски часопис
COBISS.SR-ID 3687170

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. L (2003) стр. 9-32
HISTORICAL REVIEW, Vol. L (2003) pp. 9-32

Оригинални научни рад
Чланак примљен 11. 11. 2003.
УДК: 94 (497.11) (093) "09"

Тибор ЖИВКОВИЋ
Историјски институт
Београд

ЛЕГЕНДА О ПАВЛИМИРУ БЕЛУ*

Хоризонти знања о најранијој историје Срба и раносредњовековне српске државе веома су сужени. Изузев неколико поглавља у знаменитом спису цара Константина Порфирогенита *De administrando imperio* (*DAI*), насталом од 949. до 952. године,¹ готово да не постоје поуздани историјски подаци који би могли ове сужене хоризонте да прошире. По обиљу података за најранију историју Срба са Порфирогениновим *DAI* може се мерити још само један историјски спис – *Летопис Попа Дукљанина*,² али је он, мора се признати, веома подложен научној критици и вести које доноси морају се просејати кроз густо сито сумње.³ Поред Константина Порфирогенита и Попа Дукљанина, од извесног значаја су дубровачки хроничари и историчари који се додичу и појединих питања из раног средњег века.⁴

* Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развој Црквена организација у српским земљама у средњем веку (Ев. бр. 1390).

¹ *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*, ed. R.J.H. Jenkins – Gy. Moravcsik, Washington 1967, 29 – 36 (= *DAI*).

² *Летопис Попа Дукљанина*, уред. Ф. Шишић, Београд – Загреб 1928 (= *Летопис*); *Ljetopis Popa Dukljanina*, уред. V. Mošin, Zagreb 1950 (= *Ljetopis*).

³ Постоји обимна литература о том питању, видети, Т. Живковић, *О првим главама Летописа Попа Дукљанина*, Историјски часопис 44 (1998) 11, нап. 2.

⁴ У питању је, пре свих, *Annales Ragusini Anonymi*, ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1883, 1 – 163 (= *Anonymi*), као и доцнија дела која се за најстарију историју Дубровника углавном ослањају на Анонима, нпр. *Annali di Ragusa del magnifico ms. Nicolò di Ragnina*, ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1883, 166 – 301 (= *Ragnina*); *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451)*, ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1893, 1 – 315 (= *Resti*).

У делима дубровачких писаца и Летопису Попа Дукљанина, забележена је приповест о српском краљу Радославу, изгнаном од свога сина, чији је унук Бело у једном тренутку посегао за негдашњим престолом свога оца, у боју га задобио и обновио династију. Делатност овог владара доводи се у везу са необично важним питањима из прошлости Србије и Дубровника. Његово деловање према Србији изнедрило је оснивање Рашке епископије – како каже Поп Дукљанин – док је Дубровник најзначајније светачке мошти стекао управо захваљујући овом владару, па му је тако намењена и улога старатеља над духовним развојем словенског и романског света. Па ипак, упркос тако значајној делатности унука краља Радослава, Бела, поуздани историјски извори о њему не говоре,⁵ па се самим тим сумња у веродостојност писања Попа Дукљанина и дубровачких писаца увећава.

Према *Летопису Попа Дукљанина* син краља Радослава, Часлав, протерао је оца који се из Ласте (тј. Ластва, дан. Петровац) уз помоћ неких апулских лађа пребацио у Сипонт.⁶ Затим следи опис догађаја у Србији и Часлављева владавина испуњена ратовима против Угара. Када је Часлав погинуо, наследио га је његов зет, велики жупан Тихомил, који је управљао земљом *multis temporibus*.⁷ У међувремену, прогнани краљ Радослав сместио се у Риму где се оженио веома угледном Римљанком са којом је имао сина Петрислава. Умро је у дубокој старости (*in senectute*) и сахрањен у цркви св. Јована Латеранског *cum magna honorificentia*. Петрислав се такође оженио римском племкињом са којом је добио сина Павлимира. По Петрислављевој смрти дошло је до сукоба његове породице са *caeteris Romanis* током којег се Павлимир истакао као храбар ратник који је волео да ратује па су му отуда дали надимак *Bello*.⁸

⁵ Још је Љ. Ковачевић, *Неколика питања о Стефану Немањи; прилог критичи извора за српску историју XII века*, Глас СКА 58 (1900) 43 – 45, указао на могућност да је Дукљанинов Бело, односно дубровачки Радослав Бело, у доцнијим српским родословима постао Бела-Урош, предак Немањин.

⁶ *Ljetopis*, 62 – 63.

⁷ *Ljetopis*, 64 – 69.

⁸ *Ljetopis*, 69.

Затим Поп Дукљанин прекида главну нит приповедања и пише о великом нападу арабљанског бродовља на приморске градове који су том приликом разрушени (*omnes civitates maritimas destruxerunt*). Овај напад и разарања искористили су Словени да наметну признање своје власти и плаћање данка *omni tempore* Романима када су им допустили да се врате и обнове своје градове.⁹

У следећем одељку, које започиње веома небичним изразом за своје дело, *per idem tempus*, који иначе никада не користи, Поп Дукљанин излаже догађаје око Бела. На позив саплеменика из домовине, а притиснут грађанским сукобима у Риму, Бело са породицом и 50 витезова долази преко Апулије до Гружа, недалеко од Дубровника. Ту, заједно са становницима некадашњег Епидаура, Бело подиже Дубровник. Затим се око Бела окупљају жупани околних српских земаља и он одлази у Требиње где је на Ускрс проглашен за краља. Пошто се само рашки велики жупан, пореклом од Тихомила, није покорио, Бело покреће војску, туче војску великог жупана на реци Лиму, кога у бекству на мосту на реци Ибру, убијају његови пратиоци. Пошто је и Рашка покорена, Бело и Римљани који су били са њим у част победе граде цркву св. Петра апостола, а сам владар установљава у њој епископију и у близини цркве гради утврђење које по њему добија име – Бело.¹⁰

У последњем одељку посвећеном Белу, Поп Дукљанин укратко пише о његовом успешном ратовању против Угара, о чврстом миру који је са њима склопио, да би на крају прешао на последње дане српског владара који је улазећи у један од градова Травуније изненада преминуо. У том истом граду сахрањен је у цркви св. Михаила, а његова жена, седам дана после мужевљевог смрти, родила је Тишемира.¹¹ Смрћу Беловом, Рашка је поново стекла самосталност, а читаво његово политичко деловање доживело је суморан крај.

⁹ *Ljetopis*, 70.

¹⁰ *Ljetopis*, 70 – 72.

¹¹ *Ljetopis*, 72.

Одавно је овај одломак *Летописа Попа Дукљанина* привлачио пажњу истраживача.¹² Међутим, будући већ на први поглед сумњиве вредности, никада није завредео подробну анализу, а тек нешто више су се истом овом легендом бавили истраживачи дубровачких аналита.¹³ Свакако, напор при анализи овог одељка *Летописа* требало би да тече у правцу утврђивања неспорних историјских чињеница, како би се на основу чврстог скелета проверене ваљаности, открило шта је то што је легендарно, да би се затим отишло и корак даље утврђивањем због чега и како је дошло до настанка такве једне легенде.¹⁴

Прво одакле ваља кренути јесте неспорна чињеница да је *Летопис Попа Дукљанина* настао средином XII века. У питању су прве године владавине византијског цара Манојла I (1143 – 1180) и последње године владавине Десе, рашког великог жупана. Оквирно, *Летопис* би требало датирати у распону од 1143. до 1164 /1165. године.

Други важан моменат при анализи приповести о Белу, јесте чињеница да писац *Летописа* пише свој спис из веома јасних политичких побуда у време када власт дукљанских владара неумитно копни и када се одвија борба са рашким жупанима који полако сламају некадашњу премоћ дукљанских владара.¹⁵ Ових чињеница би се требало држати у свакој даљој анализи излагања о Белу, јер је Поп Дукљанин зарад одбране интереса дукљан-

¹² Изгледа да се старија историографија више занимала овим поглављем *Летописа Попа Дукљанина*, али резултати до којих је дошла немају потребну критику извора, па се углавном могу користити уз велики опрез; видети, нпр. К. Николаевић, *Критичка покушења у периоду од првих седам векова српске историје*, ЛМС 110 (1866) 32 – 34, 58 – 59; П. С. Срећковић, *Историја српског народа I*, Београд 1884, 229 – 233.

¹³ Нпр. В. Макушев, *Изслѣдованія объ историческихъ памятникахъ и бытописателяхъ Дубровника*, Санктпетербургъ 1867 (= Макушев, *Изслѣдованія*); N. Nodilo, *Prvi ljetopisci i davna historiografija dubrovačka*, Rad JAZU 65 (1883) 92 – 128 (= Nodilo, *Prvi ljetopisci*); M. Medini, *Starine Dubrovačke*, Dubrovnik 1935, 245 – 250 (= Medini, *Starine*).

¹⁴ У савременој српској историографији Павлимир Бело Попа Дукљанина није разматран као историјски владар; упор. В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, Београд 1940, 146 – 147; *Историја српског народа*, уред. С. Ћирковић, Београд 1994, 166 – 167, нап. 20 – 21 (= *ИСН I*).

¹⁵ *Ljetopis*, 104 – 105.

ске династије посезао за свим подацима који би могли да укажу и докажу правну заснованост тезе о Дукљи као средишту српских земаља.

Трећа тачка која заслужује посебну пажњу односи се на покушај утврђивања постојања писаног предлошка или више њих који су послужили као скелет за Дукљаниново излагање о Белу. Таква једна анализа могла би да открије на каквим списима је Поп Дукљанин заснивао своје писање.¹⁶

Име једног од српских владара који се звао Радослав није непознато у историјским изворима. Константин Порфирогенит, наводећи имена српских владара који су претходили времену Мутимира, напомиње да се један од њих звао управо Радослав (Ραδόσθλαβος). Али његов отац и син – Вишеслав и Просигој,¹⁷ не одговарају претку и потомку Радослава – Светозару и Чаславу – које наводи Поп Дукљанин. Већ на првом кораку, дакле, јасно је да Порфирогенитов Радослав није истоветан са Дукљаниновим Радославом, али се намеће као поуздан закључак да је у раном средњем веку један од српских владара свакако био извесни Радослав.

Порфирогенитов архонт Радослав био је владар на прелазу из VIII у IX век. Овај закључак јасно проистиче на основу прилично поузданог датирања Мутимирове владавине (око 851 – 891/892),¹⁸ а он је био праунук Радослава. Доцније излагање о породици Дукљаниновог краља Радослава, о чијем боравку у Риму Дукљанин укратко излаже, док припадник треће генерације долази натраг у домовину, као да потврђује предложену хронологију владавине краља Радослава, будући да се у приповедању јавља упад арабљанске флоте у јужни Јадран, који се заиста одиграо, према поузданим изворима, 841. године.¹⁹ Тиме би уједно

¹⁶ Сам Поп Дукљанин у уводном излагању свога *Летописа* скреће пажњу читаоцу да пише онако како је *читао и чуо a patribus nostris et antiquis senioribus* (да је Дукљанин *читао* налази се само код Орбинија у италијанском преводу *Летописа Попа Дукљанина, che lessi*); упор. *Летопис*, 292.

¹⁷ *DAI I*, 32.34 – 35.

¹⁸ *ISCH I*, 148 – 149.

¹⁹ *La cronaca veneziana del Diacono Giovanni*, Cronache Veneziane antichissime, ed. G. Monticolo, Roma 1890, 114.5 – 21 (= *Ioh. Diac.*).

време Радослављеве владавине требало спустити нешто ниже, у последње две деценије VIII века, како би се у потпуности пратила груба генерацијска подела која обично износи 20 година по једној генерацији. Ова хронолошка интервенција такође није нужна, јер византијски извори, говоре о једном другом упаду у јужни Јадран из 866. године када су разрушени Будва, Роса и доњи Котор, док је Дубровник опседан током 15 месеци.²⁰ С друге стране Јован Ђакон каже да су у мају 872. године Арабљани са Крита опустошили неке далматинске градове (*quasdam Dalmatarum urbes depopulati sunt*) укључујући и острво Брач.²¹

Доказ да је приказ арабљанског упада са Сицилије у јужнодалматинске воде преузет готово дословце из неког извора јесте Дукљаниново тумачење израза којим описује арабљанско бродовље: *quod stolum vocatur miria armeni graece, id est latine decem millia vella*.²² Сама реченица представља траг старијег извора којим се Поп Дукљанин користио, али међу изворима који су историјској науци данас познати – овог извора нема. Поп Дукљанин је сасвим тачно превео грчки оригинал, односно, што је вероватније, добар превод већ је садржао извор којим се Дукљанин користио.²³ Уверење да је Поп Дукљанин овде употребио старији запис, појачава и помен данка који су становницима далматинских градова наметнули Словени допустивши им заузврат да обнове разрушене далматинске градове после одласка Арабљана. Константин Порфирогенит необично тачно наводи суму новца коју су у време Василија I (867 – 886), Сплит, Трогир, Задар, Црес, Раб, Крк и Дубровник, плаћали Словенима – 782 номизме.²⁴

Почетак овог пасуса указује на то да је Дукљанину било потпуно јасно да претходни опис арабљанског упада стоји у непосредној хронолошкој вези са даљим догађајима око Павлимира Бела, јер недвосмислено каже да се то догодило у исто време

²⁰ *DAI I*, 29.90 – 94.

²¹ *Ioh. Diac.* 119.17 – 120.1.

²² *Ljetopis*, 70.

²³ *μυριαδικός* - десет хиљада; *ἄρμενίζω* - једрити; Упор. *A Patristic Greek Lexicon*, ed. G. W. H. Lampe, Oxford 1965, 227, 888.

²⁴ *DAI I*, 30.132 – 142.

– *per idem tempus*. Кроз читав текст *Летописа* Поп Дукљанин овако изричит израз нигде не користи. Када ни сам није био сигуран у хронологију барски летописац најчешће користи изразе *inter haec, itaque tempore* или *eo tempore*,²⁵ док израз *post haec* указује на сигурност пишчеву у редослед догађаја које описује, али без довољно сазнања о ближој хронологији.²⁶

Упркос упадливој хронолошкој блискости деловања унука краља Радослава и арабљанског упада у јужни Јадран, као и необично подударном излагању о данку далматинских градова Словенима код Порфириогенита и Попа Дукљанина, необично је да се овај опис нашао у причи о Белу раздвајајући први део излагања – одлазак краља Радослава у Рим и његов живот тамо – од другог дела, самог доласка Павлимира Бела у Далмацију. Као да је Поп Дукљанин једним поузданим записом из IX века, сачињеним у неком од јужнодалматинских градова, најпре Котору или Бару, желео да ојача уверљивост приче о Белу. Отуда, највероватније, онај експлицитни израз на почетку овог одељка – *per idem tempus*, који барски свештеник нигде у своме спису више не понавља. То значи да је писцу било веома стало да причу о Павлимиру Белу представи као веран историјски догађај.

Може се рећи да је у темељу Дукљанинове приче о краљу Радославу историјска личност – краљ Радослав, који је протеран од свога сина, живот завршио у изгнанству. Дукљанин чак зна да је бивши краљ сахрањен уз велике почести у цркви Св. Јована Латеранског. Ф. Шишић је одавно скренуо пажњу на чињеницу да је ова црква имала велики углед у западном свету од X века, када је постала папска резиденција, па све до 1305. године када ју је напустио папа Климент V селидбом у Авињон.²⁷ Колико год изгледала наивна тврдња барског летописца, да је изганани владар једне земље коју је на мапи тадашњег цивилизованог света

²⁵ *Ljetopis*, 46, 48, 69, 70 – 73, 77 – 78, 84, 94.

²⁶ *Ljetopis*, 42, 53, 67, 74, 87, 91, 93, 95 – 96, 101, 104. Занимљиво је да дубровачки Аноним отпочиње своју *Хронику* изградњом Дубровника од стране краља Радослава Бела, сина Стефана Бела. Хронологија која прати излагање – година испред сваког одељка – плод је доцнијег рада кописте из XV века и последица његовог тумачења прошлости.

²⁷ *Летопис*, 439.

мало ко могао и да покаже, сахрањен у најугледнијој цркви западног света, она изазива узбуђење, јер у време када Поп Дукљанин пише свој *Летопис*, папе још увек бораве у цркви Св. Јована Латеранског и лако је писца ухватити у лажи. Па ипак, као што самоуверено казује где су сахрањени, односно у којим црквама, поједини дукљански владари,²⁸ тако самоуверено тврди да је и изгнани краљ Радослав сахрањен управо у Латерану. Овај податак Дукљанинов не треба да буде олако одбачен.

Дубровачки Аноним, за кога се сматра да је најстарији дубровачки аналита, највероватније из XV века, али у чијем делу изгледа има и трагова старијег деловања аналита,²⁹ појединим детаљима око Бела и његове породице, подстиче на помисао да су и Дукљанин и Аноним своје писање о Радославу/Павлимиру Белу засновали на предлошку који није сачуван.

Наиме, Аноним саопштава да је краљ Радослав у Риму био под папском заштитом и да је учествовао у грађанским борбама у Риму, као и да је имао чин капетана.³⁰ Када се ова реченица стави испред Дукљанинове усамљене реченице да је Радослав сахрањен у цркви Св. Јована Латеранског, онда се стиче утисак о опширнијем предлошку у коме је остало забележено понешто о политичком деловању краља Радослава у Риму, а сам податак о сахрани у Латерану добија смисао. Сам израз *capitano*, несумњиво од грчког *καπετάνιος*, у складу је са значењем ове службе у Византији у раном средњем веку. Наиме, крајем IX века у Филотејевом Клиторологиону већ се јављају имаоци овог чина, а сам појам је често коришћен за командира једне јединице – нпр. катепан Мардаита. Међутим, већ од краја X века термин катепан означава управника војне области, провинције, посебно у Ита-

²⁸ Нпр. краљ Предимир је сахрањен у цркви Св. Петра у Рашкој; Петрислав је покопан у цркви Св. Марије у Крајини; краљ Доброслав (историјски Стефан Војислав) покопан је у капели у цркви Св. Андрије, највероватније при његовом двору у Прапратни; упор. *Ljetopis*, 76, 78, 93.

²⁹ Nodilo, *Prvi ljetopisci*, 92 – 128, први је оштро критиковао употребљивост дубровачких аналита за догађаје из раздобља раног средњег века, за разлику од Макушевџ, *Исследованія*, који је у делима дубровачких аналита тражио трагове списа старијег постања.

³⁰ *Анонуми*, 3.

лији и Месопотамији, да би око 1100. године престао да буде примењиван у овом значењу.³¹

Још једна појединост одликује Анонимово писање када говори о пратњи краља Радослава јер он за разлику од Попа Дукљанина, који каже да је Радослав уз себе имао “неколицину који су га волели” (*aliquantis qui eum diligebant*),³² сасвим јасно каже да је уз Радослава било свега шест племића (*con 6 Baroni sui*).³³

Друга важна појединост забележена код *Анонима*, односи се на саму породицу краља Радослава, будући да он зна да је Радослав у браку са Римљанком добио три сина, од којих су двојица умрла од куге, док је преживео трећи који се звао Стефан Бело, који је такође био капетан и који је имао сина Радослава Бела.³⁴ Појединости о деци која су помрла од куге и двострука имена коју млади наследници имају, побуђују пажњу.

Такође је веома битан податак код *Анонима* да је име Дукљаниновог сина краља Радослава забележено као Берислав (*Berislavo*), а да код доцнијих дубровачких писаца, нпр. Рањине, он постаје *Ciaslavo*, *Berislavo cognominato*.³⁵ Ова појединост показује да су познији дубровачки писци користили поред *Анонима* и Попа Дукљанина, а с друге стране подстиче на размишљање да ли је *Аноним* уопште знао за Дукљанина.

Аноним напомиње да је и Радослав Бело био капетан, а да је у домовину стигао са 500 људи из Анконе, а затим укрцавши се на три лађе стигао у луку Рагузе, где је чекао да му стигну појачања из Босне од око 5 000 војника.³⁶ У наставку помиње *Аноним* оних педесет витезова које наводи и Дукљанин, али њихова улога јесте да у утврди коју је Бело подигао на морској обали, (*castel Lave*) чувају мошти које је он из Рима донео – св. Петрониле, Домициле, Нерее, Ахила, Панкратија, главу, руку и стопа-

³¹ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. II, ed. A. P. Kazhdan, Oxford 1991, 1115, s.v. КАТЕПАНО.

³² *Ljetopis*, 63.

³³ *Anonymi*, 3.

³⁴ *Anonymi*, 3 – 4.

³⁵ *Ragnina*, 170.

³⁶ *Anonymi*, 4.

ло св. Сергија и Вакха и два комада Светога крста.³⁷ Податак о моштима Дукљанин је такође изоставио.

Пренос моштију св. Петрониле, Домициле, Нереа, Ахила, Панкратија и делова моштију св. Сергија и Вакха, читавој легенди даје један посебан историјски садржај. Наиме, св. Петронила је римска мученица из најранијег раздобља хришћанства. Хришћанска традиција је у VI веку од ње начинила кћер св. Петра која је одбила да се уда за војводу Флака и умрла током тродневне гозбе. Њен саркофаг је VIII веку премештен у цркву Св. Петра, а њена капела сматрана је за капелу франачких краљева. Будући да су Каролинзи сматрани за адоптиране синове св. Петра, апостола њерка постала је и заштитница њиховог дома.³⁸

Св. Нерео и Ахил били су римски мученици из II века. Њихов култ се развио око њихових моштију на гробљу породице Домицила, веома је стар и веома добро потврђен. У њиховим легендарним делима они су били евнуси Флавије Домициле, рођаке цара Домицијана који су је пратили током њеног прогонства. Погубљени су у време цара Трајана (98 – 117), док је Домицила била спаљена пошто је одбила да принесе жртве идолима.³⁹

Св. Панкратије је такође био римски мученик из раног IV века. Његов култ је поштован у цркви на *Via Aurelia* у Риму где су лежале и његове мошти, али о самом Панкратију не зна се ништа више. Његове мошти је папа Виталијан послао око 664. године краљу Нортумбрије. Слави се 12. маја, најчешће са св. Нереем и Ахилом.⁴⁰ Истог датума слави се и св. Домицила, док се св. Петронила слави 31. маја.

Упадљиво је да су св. Петронила, Домицила, Нерео, Ахил и Панкратије припадали истом кругу светаца поштованих у Риму. Њихов култ је у раном средњем веку имао велики значај на Западу, пре свега у самом Риму,⁴¹ али и код Франака, посебно

³⁷ *Anonymi*, 4.

³⁸ AA. SS. Maii VII (1688), 420 – 422; H. Delehaye, *Sanctus*, Bruxelles 1927, 118 – 120.

³⁹ AA. SS. Maii III (1680) 4 – 16. Гробови св. Нереа и Ахила пронађени су 1874. године у цркви на гробљу Домицила, али су били празни.

⁴⁰ AA. SS. Maii III (1680) 17 – 22.

⁴¹ Римске папе, од почетка VIII и до средине IX века, редовно су обдаривале цркве посвећене св. Панкратију, Петронили, Лауренцију, Стефану Првомученику, Сергију и Бакху, Козми и Дамјану; упор. *Liber Pontif.* I, 418 – 507; II, 2 –

Каролинга. Међутим, беочуг историјске подлоге овој анализи имена светаца чије су мошти пренете из Рима у Дубровник додаје Константин Порфирогенит који 949. године изричито каже да у Дубровнику, усред града, у цркви св. Стефана Првомученика, леже мошти св. Панкратија.⁴² Тиме је досегнут најкаснији датум до када је легенда о преносу моштију св. Панкратија задобила прве обресе или чак била уобличена.⁴³

Код дубровачког Анонима садржан је још један податак који би могао да буде од изузетног значаја за одређивање хронологије преноса моштију светаца из Рим у Рагузу. Наиме, довршавајући одељак о Беловом боравку у Рагузи, пре него што ће ујединити краљевство, Аноним напомиње, у тзв. Сторанијевом препису, да је у кастелу Лаве подигао једну капелу посвећену св. Сергију и Вакху, пошто су ова два свеца били његови заштитници, и у ту капелу ставио је мошти св. Нереа, св. Ахила, св. Панкратија и стопала и руке св. Сергија и Вакха.⁴⁴ Тако би према Сторанијевом препису Анонима првобитно место где су се чувале мошти св. Панкратија било у капели Св. Сергија и Вакха, а тек касније су биле пренете у цркву Св. Стефана Првомученика.

Основни Анонимов текст који је С. Нодилу послужио за издање Хронике, сажима податке о месту чувања моштију и не помиње изричито полагање моштију у капелу Св. Сергија и Вакха, чију градњу такође приписује Радославу Белу, али наводи да се поменуте мошти, у његово време, налазе *hoggi di a Sancto Stefano a la Pusterna*, па се чини веома извесним да је овде реч о сажимању првобитног предлошка који је сачувао Сторанијев пре-

120, *passim*. Занимљиво је да се у време папе Лава III (795 – 816) сви поменути свеци, односно цркве њима посвећене, помињу као дароване или обновљене: сребрне иконе базилици св. Лауренција, везена одећа цркви св. Лауренција, исти поклони цркви св. Панкратија, украшен олтар у цркви св. Петрониле, одежа ђаконикону Св. Нереа и Ахила, као и цркви св. Стефана Првомученика; *Liber. Pontif. II*, 2.8 – 23.19. Будући да су светачки култови имали свој врхунац поштовања сваки у своје време, за поменуте култове ово би важило на размеђу VIII и IX века, уз снажне одјеке који су потрајали до средине IX столећа.

⁴² *DAI I*, 29.235 – 236.

⁴³ Nodilo, *Prvi ljetopisci*, 125 – 126, сматра да су легенде о преносу моштију римских мученика у Дубровник биле записане веома рано, “*pa nam one za cijelo predstavljaju najdavnije pisane spoemnike grada Dubrovnika*.”

⁴⁴ *Anonymi*, 4.

пис.⁴⁵ Уверење које владало у Дубровнику крајем XV или почетком XVI века, од када по свој прилици датирају сачуване верзије дубровачког Анонима, било је да мошти римских светаца нису одувек лежале у цркви Св. Стефана, већ су из првобитног места чувања пребачене у ову цркву. Порфирогенит зна да у поменутој цркви леже само мошти св. Панкратија, али могуће је да он скраћује изворник или испис, па из тог разлога не помиње св. Петронију, Домицилу, Ахила и Нереа.⁴⁶

Према одавно познатим археолошким налазима откривеним на месту данашње цркве Св. Стефана (Стјепана), плетерна пластика може се датирати у раздобље од X до XI века.⁴⁷ Има ли се у виду да је Порфирогенит писао 949. године, извесно је да комади црквеног украса припадају доњој хронолошкој граници – највероватније почетку X века. Средином X века, црква Св. Стефана, према Порфирогениту, лежала је у средини града (μέσον τοῦ αὐτοῦ κάστρου),⁴⁸ што би значило да је град већ тада обухватао и простор Пустерне. Стога, смештање моштију у капелу Св. Сергија и Вакха могло је да се одигра искључиво до почетка X века.

Ипак, остаје отворено питање да ли Константин Порфирогенит заиста мисли на цркву Св. Стефана која се налазила на Пустерни или је у питању нека друга црква Св. Стефана која је била подигнута у западном, најстаријем делу града. Како је Р. Катичић показао, латински предлогак којим се Порфирогенит користио јасно је раздвајао појам *urbs* од *castellum* како је то сачувано код Милеција.⁴⁹

*“In quo nunc urbs est, et dubrava silva vocatur.
Ad decus et laudem Stephani Protomartyris extat
Castellum: templum fundant, et corpora credunt”*

⁴⁵ Варијанте дубровачког Анонима, сачуване под различитим насловима, набројао је, Nodilo, *Prvi ljetopisci*, 94 – 98.

⁴⁶ Познији дубровачки историчар, Јуније Растић, сматра да је Павлимир Бело подигао већи објекат поред цркве Св. Стефана Првомученика и ту похранио мошти св. Панкратија, Нереа, Ахила, Петрониле и Домициле; упор. *Resti*, 26.

⁴⁷ Medini, *Starine*, 157.

⁴⁸ *DAI I*, 29.236.

⁴⁹ Katičić, *Aedificaverunt Ragusium*, 152 – 153.

Порфирогенит је схватио *urbs* једнако као *castellum* и превео оба израза грчким термином *кастрон* који у Порфирогениново време значи *град*. Тако је неспретно изменио првобитни предлогач који је говорио о утврђењу Св. Стефана Првомученика у оквиру града где се налазила и црква са моштима светаца. Код Порфирогенита је тако схваћено да у самом граду Рагузи леже мошти св. Панкратија у цркви Св. Стефана Првомученика која је усред тог истог града. Један цртеж Дубровника на којем је представљен град у XII веку, могао би такође да буде искоришћен као секундарни извор за анализу писања Константина Порфирогенита и поређење са подацима које доноси Аноним.⁵⁰

Приказ Дубровника из XII века, приложен у овом раду, показује да градске зидине тада још увек нису обухватале источни простор града – Пустерну. Са северне стране градски бедеми су стајали наспрам мочваре (*Paludazzo*) где ће тек касније наспањем настати данашњи Страдун и у побережју Срђа развити северни део града опасан бедемима у XIII веку. Преко мочваре прелазило се дрвеним мостом који је на северној страни завршавао код тзв. Бодинове куле (*Rocca de re Bodino*). Црква Св. Стефана приказана је у источном делу града ограђеном кољем, али будући изван зиданог бедема, тешко би се могла поистоветити са црквом Св. Стефана Првомученика за коју Порфирогенит каже да је “усред града”. Тако би и овај приказ Дубровника ишао у прилог мишљењу да су мошти св. Панкратија првобитно биле смештене у западном делу Рагузе, највероватније у оквиру првобитног утврђења Лаве. Легенда о преносу моштију св. Панкратија морала је стога да у Дубровнику буде позната најкасније у IX веку. Помен св. Нерее, Домициле, Петрониле и Ахила, највероватније је млађи додатак легенди о преносу моштију св.

⁵⁰ Овај извор је не тако давно обрађен, на основу копије илустрације у раду J. Lučić, *Povijest Dubrovnika*, Anali 13 – 14 (1973), посебан прилог Аналима, 7 - 139, од стране, И. Стевовић, “*Prospetto della città di Ragusa*”, *Нови извор за најранију историју византијског Дубровника*, ЗРВИ 29/30 (1991) 137 – 154. Цртеж је, према аутору Лучићу, припадао породици Басиљевић – Гучетић, а чува се у Дубровачком архиву. Међутим, Рукопис № 38 из Архива САНУ, преноси доследно начињену копију приказа Дубровника из библиотеке бенедиктинског манастира на Мљету коју смо у овом раду користили; в. сл. 1. Стога, цртеж из дубровачког архива највероватније је такође копија мљетског оригинала.

Панкратија, јер сви ови свеци, како смо видели, припадају истом светачком култу и лако се доводе у везу.

Описујући долазак Радослава Бела из Рима, преко Апулије у Дубровник, Аноним кратко каже да су лађе пристале *in Porto di Raguxa*,⁵¹ док Поп Дукљанин и познији дубровачки писци наводе и име ове луке – *Gravosa dicitur et Umbla*,⁵² *in lo porto di Gravosa*.⁵³ *Gravosa*, односно Груж, касно је постао значајније пристаниште, и под тим именом, Груж, јавља се први пут у XIII веку, али је, судећи према Попу Дукљанину већ у његово време средином XII века на том месту постојала лука. За Дубровчанина, Анонима, довољно је било да каже *лука*, јер је за њега постојала само једна градска лука,⁵⁴ док Дукљанин као и Рањина, праве разлику, јер у њихово време постоје већ две луке. Аноним такође зна за ту другу луку коју помињу Рањина и Поп Дукљанин, али он је сасвим јасно разликује од градске луке именујући је као марину код утврђења Лаве где је краљ Радослав Бело погинуо прелазећи са копнене стране да би преузео реликвије које је раније поверио на чување посади утврђења. Дукљанинов израз *Gravosa dicitur et Umbla*, крије у себи заправо реку, данашњу Дубровачку Ријеку, која је код Анонима поменута као Уна и преко које је Радослав прешао пре него што се укрцао на сплав.⁵⁵ Старица података тако иде у прилог Анониму. Отуда се не може прихватити Нодилова давно изречена оштра критика дубровачког Анонима, који у његовом спису није видео готово ни најмањи траг ранијих списа или записа.⁵⁶

Већ упоређивање исказа Попа Дукљанина и Анонима, показује да Аноним залази у појединости непознате Попу Дукљанину, а да њему самом *Летопис Попа Дукљанина* није био познат. Може се сасвим поуздано закључити да је Аноним писао пре Попа Дукљанина, а да су сходно овоме записи које је употре-

⁵¹ *Anonymi*, 4.

⁵² *Ljetopis*, 70.

⁵³ *Ragnina*, 173.

⁵⁴ Првобитна лука Дубровника била је смештена у ували између градских зидина и Св. Ловренца, данашње Брсаље, а звала се, највероватније, *Calarigna*; упор. Medini, *Starine*, 146.

⁵⁵ *Anonymi*, 4.

⁵⁶ Nodilo, *Prvi ljetopisci*, 123 – 124.

био најкасније припадали крају XI века, а по свој прилици били и старији.

Анализа Анонимовог излагања догађаја око Радослава Бела, показује да су Дубровчани из заједничког врела одстранили све оно што им није било занимљиво за историју њиховог града или се није уклапало у претензије које су на тој историји заснивали. Истоветан је и поступак Попа Дукљанина. Упоредном анализом легенде о Белу, према оним остацима који су сачувани, стиче се утисак да су Дубровчани задржали оно што је њима било потребно, а изоставили све оно што их се није тицало. Тако код Анонима нема података о Беловом сукобу са српским жупанима и освајању Рашке. Код Дукљанина је то средишњи део приповести о Белу и због тога га је он пре свега и уврстио у своје дело. Уједињење краљевства под Радославом Белом Аноним описује једном простопроширеном реченицом: *Fo sotomeso tuto Regniame in uno ano, pazificante Re Radosav Bello de Bosna...*⁵⁷

Код Анонима је краљ Радослав Бело смрт нашао у таласима испред Дубровника тражећи натраг своје реликвије – док је према Дукљанину преминуо у једном травунијском граду.⁵⁸

Учени Никола Рањина извршио је још неке допуне легенде о Белу, па тако градњу цркве Св. Стефана Првомученика приписује управо Белу.⁵⁹ Константин Порфиригенит 949. године такође помиње ову цркву и мошти св. Стефана Првомученика, али не зна ко су били градитељи.⁶⁰ Ипак, Рањина своје излагање заснива углавном на Дукљанину, будући да смрт владара посматра на исти начин, а смрт у таласима испред Дубровника налази требињски ђакон који је пошао по реликвије и владареву имовину.⁶¹ У фрагменту Милецијевих стихова, сачуваних код Рањине, очуван је првобитни запис који је послужио и Константину Порфиригениту за опис Дубровника.⁶² Иако су Милецијеви стихови

⁵⁷ *Anonymi*, 4.

⁵⁸ *Anonymi*, 4; *Ljetopis*, 72.

⁵⁹ *Ragnina*, 173. Рањина је, наиме, познавао садржај *DAI* и будући да је тежио да доведе све познате изворе у склад, једноставно је градњу цркве Св. Стефана Првомученика приписао Белу.

⁶⁰ *DAI I*, 29.235 – 236.

⁶¹ *Ragnina*, 176.

⁶² *Ragnina*, 174.

још увек предмет спорења у погледу времена настанка,⁶³ у њима је такође садржан најстарији слој дубровачког предања о настанку Дубровника (Рагузе) изграђеног од стране избеглица из Епидаура. Тако, код Милеција, Епидаурани граде одмах и храм у којем се поштују мошти светаца – Нереа, Ахила, Домициле и Петрониле – које су са собом “*крадом однеле избеглице из Рима*”. Избеглице из Епидаура и Рима спојене су код Милеција, баш као и код Анонима, у заједничком послу подизања утврђења, али код Милеција нема Радослава Бела, пошто га ни најстарији извор који је преносио легенду о оснивању Дубровника није познавао.

Легенда о оснивању Дубровника представља најпоузданији траг у потрази за најстаријим записима који су постојали у Дубровнику о најранијој прошлости града. Најважнији ослонац у овом испитивању даје Константин Порфирогенит и његов кратак опис Дубровника. Али, за разлику од Попа Дукљанина и Милеција (уколико су то заиста његови стихови сачувани код Рањине) Константин Порфирогенит није знао ништа о словенском имену града, већ само за мутацију Р у Л у имену Лауса = Рауса. Порфирогенит зна за мошти св. Панкратија које леже у цркви Св. Стефана Првомученика усред града, док Милеције помиње само Нереја, Ахила, Домицилу и Петронилу. Милецијеви стихови одају утисак проширене верзије старијег записа који је на располагању имао Константин Порфирогенит.

Међутим, Милорад Медини је одавно упозорио на стихове забележене код Михе Цива Соркочевића које је овај пронашао у аутографу анала Николе Рањине када их је припремао за штампу, који би заиста могли да буду Милецијеви.⁶⁴ И ови стихови тичу се развоја Дубровника, а занимљиву су због поређења са исказом Константина Порфирогенита о истом питању. Према Милецију град је (у његово време?) већ био на оном простору

⁶³ V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808*, I, Zagreb 1980, 11, сматра да је Милеције писац из XI века који је написао једну кратку хронику у стиховима о светачким моштима у Дубровнику. Ф. Шишић, *Летопис*, 51, сматрао је да је Милеције стварао најкасније до 1340. године. Medini, *Starine*, 25, стављао је Милеција не пре XIII века.

⁶⁴ Medini, *Starine*, 26.

који су некада заузимале чак три утврде: “*Lausium unum est, Custeriae est altera tellus, tertium est castrum Sancti Nicolai de Campo. Haec tunc nomina erant, nunc sunt sine nomine terrae; ex huius nata auspicis ista incluta Rhacus...*”. Када се ови стихови упореде са Порфирогеновим речима да је град испрва био мали, а затим се увећао, а потом још више проширио своје зидине док није досегао опсег који “сада има”,⁶⁵ намеће се закључак да оба писца заснивају исказе на предлошку који је садржавао податке о тростепеном проширењу града. Али обојица припадају времену пре појаве словенског имена града – Дубровник. Сличност њиховог исказа указује на то да између двојице писаца не треба тражити исувише велики временски распон. Већ Милецијеви стихови забележени код Рањине појашњавају да се “садашњи” град налази на месту где се некада налазила шума – *silva fuit locus ille, in quo nunc urbs est, et dubrava silva vocatur*.⁶⁶ За анонимног стихописца места где су стајале три тврђаве од којих ће настати Рагуза – *nunc sunt sine nomine terrae*.⁶⁷ С друге стране Поп Дукљанин износи објашњење о значењу имена Дубровник које долази од речи “шумовит” или “шумски” (*silvester* или *silvestris*). Недвосмислено је, дакле, да Константин Порфирогенит, Милеције, анонимни стихописац и Поп Дукљанин, користе прераду једног истог предлошка који је садржавао податке о најстаријој прошлости Дубровника. Анализом најстаријег слоја овог записа може се закључити да Радослав/Павлимир Бело у овом запису није постојао.

Један од кључних аргумената у прилог претпоставки да је излагање о Белу проистекло из предања, јесте тај да се Радослављев син, Часлав, пошто је преузео престо, упустио у ратовање са Угрима који су упали у Босну. У Дринској жупанији дошло је до битке у којој су Угри жестоко потучени, а слуга Тихомил, који се веома истакао у боју, за награду је добио кћер рашког жупана за жену и Дринску жупанију на управу.⁶⁸ Историјски Часлав, поменут код Порфирогенита, владао је у другој четвртини X века и највероватније јесте ратовао са Угрима, али Дукљани-

⁶⁵ DAI I, 29.227 – 229.

⁶⁶ Ragnina, 174.

⁶⁷ Medini, Starine, 26.

⁶⁸ Ljetopis, 64 – 65.

нов Часлав, према хронологији *Летописа*, требало би да је владао почетком IX века.

Хронолошки несклад, иначе кохерентног излагања, пружа два могућа одговора. Први, Дукљанин је пренео добро уобличену легенду као историјско збивање. Други, Дукљанин се користио различитим врелима из којих је склопио приповест о Радославу и његовом сину Чаславу. Уколико је први одговор извеснији онда то показује давнину легенде која се јавља као добро утемљена приповест добро позната широм дукљанског краљевства. Ако се одлучимо за други одговор, онда се јавља проблем извора које је Дукљанин користио будући да таквом једном извору, изузев дела Константина Порфирогенита, нема трага.

Досадашња анализа извора показала је да је у Дубровнику постојала легенда о преносу моштију Св. Панкратија из Рима у Дубровник. Место смештања моштију у делу најстаријег градског језгра потврда је старине легенде. Повод за пренос моштију св. Панкратија требало би тражити у оквиру оне исте византијске политике која је довела до преноса моштију св. Анастасије у Задар или св. Трифуна у Котор. Пренос моштију требало би ставити у сам почетак IX века када Византија потискује франачки утицај из Приморја и учвршћује своју власт над градовима у Далмацији. Неки запис о преносу моштију св. Панкратија сигурно је постојао у Дубровнику и послужио као основа за даље ширење легенде.

Код дубровачких писаца забележене су племићке породице, њихово порекло, година досељавања или година када су изумрле. Попис имена варира, али се у једном слаже – потомци оних који су дошли са Радославом Белом из Рима припадају каснијем времену. Према Анониму, породице *Menze*, *De Ursi*, и *Viterbi*, дошле су у Дубровник у време краља Бела.⁶⁹ Код Николе Рањине такође су забележене породице *Menze*, *Urso* и *Viterbo*, а њима су придружене и породице *Volcasso* (*Volchossavo*) и *Diodato*.⁷⁰ За разлику од Анонима, Никола Рањина наводи углавном по две хронолошке одреднице за сваку породицу наведену у спи-

⁶⁹ *Anonymi*, 157, 161.

⁷⁰ *Ragnina*, 183 – 184, 186.

ску – годину досељавања и годину изумирања. Тако за породицу Урсо наводи да је изумрла 1308. године. С друге стране за породицу *Volcasso* наводи да је дошла из Рима са краљем Радославом Белом 1151. године, а изумрла 1372. године, док за *Diodato* само каже да је престала да постоји 1400. године. Чињеница да поједине породице за које се у Дубровнику веровало да су пореклом од краља Радослава, нестају са измаком XIV века, а да се код ученијих писаца, као што је Рањина, њихов долазак у Дубровник ставља у половину XII века, указује и да је легенда настала најмање столеће раније, током XI века.⁷¹

Последња епизода из политичког деловања Беле Радослава, уједно и најзанимљивија, садржи читав низ података који снажно побуђују у правцу размишљања о историчности описаних догађаја. Наиме, подаци о Беловом походу садрже неколико изузетно прецизних података. Прво, као место сукоба рашког жупана и дукљанског владара означена је река Лим – која јесте била у пограничним областима ове две државе. Друго, рашки жупан бежао је према Ибру и ту на мосту био посечен од својих пратилаца. Уколико се на уму држи чињеница да је бугарско-српска граница у IX/X веку била на Ибру, онда је јасно да је рашки жупан у бекству досегао саму границу. Ту је, сасвим природно био напуштен од својих јер би он као поражена страна изгубио све, а његови одличници задржали свој положај уколико би признали новог владара. То је све врло извесно и прилично јасно.

Затим следи зидање цркве Св. Петра апостола код места *Caldanae* – “Врућица” и недалеко од ње подизање утврђења по имену Бело. Црква Св. Петра апостола је данашња црква Св. Петра код Новог Пазара, место Калдана је данашња Новопазарска Бања, а потез преко пута Петрове цркве и данас се зове Подбјеље. Необично груписање тачних података у једном прилично непоузданом спису какав је *Летопис Попа Дукљанина*. Ипак, све географске одреднице које Дукљанин помиње у свом

⁷¹ Јуније Растић наводи да су породице *Georgii*, *Gundulii* и *Menzii*, дошле у време краља Павлимира 930. године; упор. *Resti*, 1. У питању је Растићева хронолошка конструкција којих у његовом делу иначе имао много, а последица су жеље ученог писца да усклади податке из различитих извора.

излагању иначе су веома поуздане. То је зато што он преноси познавање географије свога времена, а изгледа да је био добар зналац административно-географске поделе српских земаља. Такође, он сам каже да је епископија коју је установио Бело и даље епископија све до “данашњих дана”.⁷² Могло би се рећи да је Поп Дукљанин познатим покушавао да објасни непознато. Необично дугачак одељак посвећен једном владару, поступак је који Дукљанин спроводи само три пута у своме делу. Први пут то је поглавље посвећено легендарном Светопелеку, други пут Белу Радославу, а последњи пут Јовану Владимиру. О доцнијем краљу Бодину такође пише доста, али је у питању историјска личност блиска његовом времену. Из претходно извршене анализе проистиче да је легенда о оснивању Дубровника и ратовање Часлава са Угрима временски неспојиво, односно да између историјских догађаја стоји распон од три столећа, који је Дукљанин премостио приписујући те догађаје Белу.

Средишњи део излагања о Белу и његовим прецима, заправо је легенда која је попунила простор између два крупна догађаја. Један је прогонство владара који је живот окончао у Риму и сахрањен у цркви Св. Јована Латеранског, док је други један временски неутврђен поход дукљанског владара на Рашку и њено привремено запоседање. Опис градње цркве Св. Петра апостола, уз ону кратку примедбу да је она епископија *usque in praesentem diem*, одаје преношење стања из свога времена у оквиру приповести постављене у сасвим друге хронолошке оквиру. Порука пишчева је сасвим јасна: средиште Рашке цркве, храм Св. Петра апостола, подигли су дукљански владари и припадају западној цркви, па су самим тим рашки владари само покорне слуге дукљанског краља.

Хидроними Лим и Ибар били су познати Попу Дукљанину, баш као што му је било познато и име места *Caldanae*. Латинитет који се јавља у имену Новопазарске Бање не треба да збуњује и заводи на помисао да је постојао неки латински извор из којег је Поп Дукљанин извадио потребне податке, будући да је добро познато да је на том подручју живело доста староседела-

⁷² *Ljetopis*, 71.

ца. Само очување латинског имена *Arsa* оличено у словенском називу града Раса, показује да је староседелаца било на том простору и после словенског насељавања. Заправо, појава термина *Caldanae* потврда је да *Arsa* = Раса није случајност већ последица реалних односа староседелаца и Словена/Срба.

Сама градња данас познате цркве Св. Петра код Новог Пазара, може се приписати бугарским царевима Петру или Самуилу. Тако изричито стоји у једној повељи Василија II из 1020. године Охридској архиепископији.⁷³ Наиме, овом повељом цар враћа под јурисдикцију Охрида оне епископије које су биле под другим митрополитама 1018. године када је сломљено Бугарско царство, а “како је било у време бугарског цара Петра и Самуила”.

Легенда о Белу, која садржи елементе колективног памћења, развијала се прилично дуго. Видели смо да она покрива раздобље од око 300 година. Поп Дукљанин је спретно, колико је умео, довео у склад ово приповедање које је живело у оном делу народа који је у средњем веку и водио крупну политику – племству и војсци – а као најпоузданија од свих вести јавља се она о изгнанству српског владара Радослава од стране његовог сина. Био је то иницијални догађај око кога се сплело предање и настала легенда. Вероватно је неко од потомака свргнутог владара заиста покушао да врати очев престо. Код Константина Порфирогенита то је углавном и правило. Требало би се само подсетити на трвења која су настала у српској владарској породици када је кнез Мутимир педесетих година IX века одлучио да протера своју браћу отварајући на тај начин породични сукоб који ће потрајати готово једно столеће. Из Порфирогениновог излагања јасно је да српски кнежевићи живе на разним странама – неки су, попут Захарије, у Цариграду, неки, попут Клонимира и Часлава, живе у Бугарској, док Павле Брановић и Петар Гојниковић уточиште траже у Хрватској, односно византијској Далмацији.⁷⁴

⁷³ H. Gelzer, *Ungerdruckte und wenig bekannte Bistümerverszeichnisse*, BZ 2 (1893) 44.13 – 19.

⁷⁴ Од побројаних српских кнежевића и чланова њихове породице који су морали у изгнанство, Константин Порфирогенит не пружа податке само о јед-

Поставља се питање да ли је баш све податке Дукљанин преузео из колективног памћења војничке елите или је нешто нашао и у списима. Али какви су то списи могли да буду? Кратка хроника која је вођена при Барској цркви или у неком од манастира у кнежевини Дукљи? Свештено лице високог ранга имало је приступ свему писаном што је постојало у Дукљи, то је несумњиво, али у легенди о Белу, осим податка о сахрани краља Радослава у цркви Св. Јована Латеранског, других поузданих података једноставно нема. Жупан Љутомир који се јавља као Белов супарник могао би да буде истоветан са Љутовидом, византијским стратегом Србије и Захумља из 1039/1040. године.⁷⁵ Он је вероватно локални господар окићен византијском титулом и у служби је Царства, а управља овим областима у време устанка Стефана Војислава и успостављања дукљанске самосталности. Овог жупана могао је Дукљанин да искористи у разради легенде. Заправо, пре Дукљанина целовита легенда о Павлимиру Белу није ни постојала – он је осмислио, написао и увео у средњовековну историографију пре свега дубровачких писаца који су се његовим делом користили. Баш као што је Дукљанинов Сабор на Дувањском пољу његова конструкција настала из политичких потреба, тако је и легенда о Белу конструкција која је требало да покаже старину дукљанске власти над Рашком и црквену припадност Барској архиепископији. Зарад тог циља уклопио је Поп Дукљанин једну легенду у историјску сцену, објаснио познатим оно што је било непознато, и тиме решио проблем владарског права дукљанских владара над околним српским областима.

Упадљиво је да Дукљанин Бела и његову породицу углавном доводи у везу са Травунијом. То је место одакле стиже војна

ном члану – Стефану, сину архонта Мутимира. Њега је Патар Гојниковић заједно са браћом Браном и Првославом свргао са власти, а они се склонили у Хрватску. Доцније се јављају синови Брана и Првослава – Павле и Захарија – који успевају да се устоличи на српском престолу. Међутим, о Стефану и његовим потомцима Порфиригенит ништа не пише. *Anonymi*, 3 – 4, наводи да се један од синова краља Радослава звао Стефан Бело.

⁷⁵ *Litouiti protospatarii, epi to crussotriclinio, ypati et stratigo Servie et Zachlumie*; упор. V. Laurent, *Le thème byzantin de Serbie au XIe siècle*, REB 15 (1957) 193.

подршка Белу, ту је црква Св. Михаила, вероватно у Требињу, где је он проглашен за краља, ту је град у коме он умире и бива сахрањен у истој цркви у којој је и крунисан. Да ли случајно или из одређеног разлога, Порфирогенит такође зна за једног требињског владара Белоја, чије грчким словима писано име одаје латински завршетак речи.⁷⁶ Будући да је био сусед Дубровника могао је са овим градом да одржава најразноврсније контакте, од трговачких па до ратних сукоба. Можда је то име, једног историјског владара Травуније, узето као основа из које се изродила легенда.

Из читаве приповести о Белу избија једна магловита представа о прошлости српских земаља коју су средином XII века имали ученији људи у Дукљи. Појава имена српских владара који нису имали никакве везе са Дукљом као да сведочи о постојању државног организма на разуђеном простору што је био предуслов за ширење легенди и приповедања о српским владарима: Радославу, Чаславу, Тихомиру и Љутомиру. Све те легенде, претопио је Поп Дукљанин у једну кохерентну причу о краљу Белу. Оно што се открива јесте величанствено колективно памћење и богатство приповедања на разуђеном српском простору које је покривало распон од безмало 500 година, односно од оснивања Дубровника у VII веку, па до Љутовида (Љутомира) из прве половине XI века.

⁷⁶ *DAI I*, 34.8; Шишић, *Летопис*, 443, нап. 73, скренуо је пажњу на могућност да је, будући да је име Порфирогенит записао у генитивном облику Βελάη, што открива латински завршетак, да је Порфирогенит “пред собом имао латинским језиком писане извештаје из Дубровника (а и остале Далмације).”

Tibor Živković

The legend of Radoslav/Pavlimir Belo

Summary

The oldest anonymous chronicler of Dubrovnik mentioned the legend of the founder of Dubrovnik Radoslav Belo, the grandson of the dethroned Serbian ruler Radoslav, who had returned from Rome to restore his patrimony. The Chronicle of the Dukljanin Priest (13th century) mentions this legend too, expanding the role of Radoslav Belo to the hinterland too, ascribing to him the establishment of the Ras Eparchy and the conquest of the Ras region. Analyzing the Dubrovnik chronicles as well as the Chronicle of the Dukljanin Priest we could conclude that the legend of Radoslav Belo and the transfer of the saint relics from Rome to Dubrovnik is a complex tradition based upon some historical events. It could be concluded that Radoslav Belo is a historical figure and that most probably he had been a descendant of one of the dethroned Serbian ruler, while the myth on the transfer of the saint relics from Rome to Dubrovnik as well as on his political actions concerning the Ras region had been construed later. The most reliable conclusion of that is the fact that already at the beginning of the 9th century, at the latest, a record existed in Dubrovnik concerning the transfer of the saint relics, to which had been later added the Slavic legend of Radoslav Belo. It would seem that the legend of Radoslav Belo had been finally formed in the first half of the 11th century, when the Slavic tribes started to establish closer contacts with the citizens of Dubrovnik and to settle within the city walls.

Драгић М. ЖИВОЛИНОВИЋ
Историјски институт
Београд

КАРЕЈСКЕ ХРИСОВУЉЕ СТЕФАНА ДУШАНА*

Крајем 1345. године краљ Стефан Душан проглашава се за цара, а на Васкрс 1346. свечано се крунише у Скопљу. Узимање царског наслова било је природна последица великих освајања на рачун Византијске државе која је у претходних неколико година извршио српски владар¹. Међу територијама које су укључене у Српско царство нашла се од јесени 1345. и монашка република на Атосу². Тако је Хиландар, једини пут у својој историји, дочекао да потомак његових оснивача прошири своју очевину и до међа српске обитељи на Светој Гори.

Сасвим је природно што је у клими свеопште експанзије српске државе и друштва Хиландар, а са њим и други светогорски манастири, био предмет посебне пажње силног владара „Србљем и Гр-

* Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Историја српског средњовековног права* (Ев. бр. 1418).

¹ О Душановим освајањима и царском крунисању в. детаљно у *Историја српског народа*, I, Београд 1981, 513-523 (Б. Ферјанчић), 541-544 (С. Ћирковић-Р. Михаљчић); К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1978, 214-226.

² У новембру 1345. Душан издаје општу хрисовуљу свим атонским манастирима којом им потврђује сва претходна права, слободе и повластице и одобрава њихов захтев да се у монашким молитвама византијски цар спомиње пре српског владара. Документ је објављен у 'Αρχάδιος Βατοπέδινος, 'Αγιορείτικὰ Ἀνάλεκτα ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς Βατοπέδίου, Γρηγόριος ὁ Παλαμῆς III (Θεσσαλονίκη 1919) 331-333 (n° 31); Μ. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi*, Byzantinoslavica 6 (1935) 173-174 (n° 1); Α. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, 30-34, n° V (= *Грчке повеље*). О приликама које су пратиле српску владавину над Светом Гором Атонском уп. Д. Кораћ, *Света Гора под српском влашћу (1345-1371)*, ЗРВИ 31 (1992) 15-179.

ком³. И сама Келија светог Саве Јерусалимског у Кареји осетила је наклоност првог српског цара, о чему нам сведоче три сачуване Душанове златопечатне повеље за ову испосницу из 1348. године⁴. Настанак ових хрисовуља везан је за несвакидашњу епизоду српске историје – деветомесечни боравак српског суверена на Светој Гори⁵.

Велика најезда „црне смрти“ која је погодила Европу крајем четрдесетих година XIV века приморала је цара Душана да се са породицом склони на Атос⁶. Боравак царице Јелене значио је кршење одредбе светогорског типика *Трагоса* којом се изричито забрањивао

³ Сачувано је 17 Душанових повеља светогорским манастирима на грчком језику. Уп. *Грчке повеље*, n° V-IX, XI-XIII, XV-XVIII, XXII, XXV; P. Lemerle, A. Solovjev, *Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Kutlumas*, Annales de l'Institut Kondakov (Seminarium Kondakovianum) XI (Belgrade 1940) 130-134; V. Kravari, *Nouveaux documents du monastère Philothéou*, Travaux et mémoires, 10, Paris 1987, 298-308. О Душановим светогорским исправама на старом српском језику в. *Archives de l'Athos XII. Actes de Saint-Pantélémon*, édition diplomatique par P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković, Paris 1982, 157-167. Хиландарске повеље првог српског цара в. у Д. Синдик, *Српска средњовековна акта у архиву манастира Хиландара*, Хиландарски зборник, 10, Београд 1998, 16-132 passim (= Синдик, *Акта*).

⁴ Прва је издата у Чахри код Скопља (Хил. 31), а друге две у Прилепу (Хил. 149 и Хил. 30). Хрисовуља из Чахре објављена је у С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, СКА, Посебна издања, књ. XXXVII, Београд 1912, 472-474 (извод) (= *Зак. спом.*); Ђ. Трифуновић, *Две повеље цара Душана*, Источник 31-32 (1999) 7-8. Најопширнија хрисовуља (Хил. 149) уједно је и најчешће публикована: Д. Авраамовић, *Описаніе древностый србски у Светой (атонской) Гори с XIII литографираны таблица*, Београд 1847, 44-47; F. Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae* 1858, 136-139, n° CXVII (= MS); Арх. Леонид, *Историческое описаніе сербской царской лавры Хиландаря отношенія къ царствамъ сербскому и русскому*, Москва 1868, 56-59 (извод); *Зак. спом.*, 469-471 (извод); В. Korablev, *Actes de Chilandar, deuxième partie, Actes slaves*, Византийскій временник, приложение къ XIX тому, С. Петербургъ 1915, 498-501, n° 39 (= *Chil. sl.*). Најмања хрисовуља (Хил. 30) је све до скоро, неоправдано, сматрана варијантом претходне исправе, па је тек недавно објављена у Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији светог Саве Јерусалимског* (Хил. 30), Стари српски архив I (2002) 69-78.

⁵ Од августа 1347. до априла 1348. године. Уп. G. Soulis, *Tsar Stephen Dušan and Mount Athos*, Harvard Slavic Studies II (1954) 130, нап. 17; Г. Острогорски, *Српска област после Душанове смрти*, Византија и Словени, Сабрана дела, књига четврта, Београд 1970, 566 (и у: Посебна издања Византолошког института, књ. 9, Београд 1965, 108); М. Живојиновић, *De nouveau sur le séjour de l'empereur Dušan à l'Athos (À propos d'une nouvelle publication: Actes de Lavra IV)*, ЗРВИ 21 (1982) 123.

⁶ М. Живојиновић, *De nouveau sur le séjour*, 124; Д. Кораћ, *Света Гора под српском влашћу*, 118-119; Ђ. Трифуновић, *Цар Душан о свом боравку на Светој Гори*, Источник 31-32 (1999) 18.

боравак жена на освештаном тлу монашке државе. Но, озбиљност ситуације и Душанов ауторитет омогућили су царској породици да проведе дуже време у релативно сигурном заклону Свете Горе. Наравно, Јелена је водила рачуна да се не експонира превише, о чему говори и запис из кога сазнајемо да је она дошла на Гору Атонску не јављѣ, нѣ некако прѣмощдро и покрѣвено⁷.

О бављењу царске породице на Светој Гори, изузимајући спорадичне помене у аренгама две исправе на грчком језику⁸, приповеда експозиција која се у веома сличном облику јавља у неколико Душанових српскословенских хрисовуља – у три документа за Карејску келију, у повељи Хиландару о даривању села Потологино из 1348.⁹ и у општој хиландарској повељи из исте године у којој су побројана сва манастирска имања у „Србији и Романији“¹⁰. Повеља којом цар на интервенцију свог братучеда Војихне потврђује даривање села Потологино у долини Струме манастиру Хиландару једина је међу ових пет исправа на старом српском језику која је од свих истраживача прихваћена као несумњиво аутентична. Стога је неопходно да се позабавимо веродостојношћу (и оригиналношћу) карејских хрисовуља. Пре него што пређемо, међутим, на то питање, саопштитемо основне податке о овим повељама и њиховој садржини.

⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, III, Београд 1905, 40, н° 4935. Уп. Д. Кораћ, *нав. дело*, 119, нап. 280; Р. Грујић, *Царица Јелена и ћелија св. Саве у Кареји*, Гласник СНД 14 (1935) 51, нап. 48.

⁸ Хрисовуље Лаври светог Атанасија из децембра 1347. (издања: Т. Флоринскиј, *Афонские акты и фотографические снимки съ нихъ в собранияхъ П. И. Севастьянова*, Санкт Петербургъ 1880, 98-100; *Зак. спом.*, 491-493; *Грчке повеље*, 118-122, н° XVI; *Archives de l'Athos X. Actes de Lavra III (de 1329 à 1500)*, édition diplomatique par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svornos, D. Papachryssantou, Paris 1979, 37-39, н° 128) и манастиру Ватопеду из априла 1348. године (издања: 'Αρχάδιος Βατοπέδινος, *Ἀγιορείτικὰ Ἀνάλεκτα*, 218-221, н° 27; Μ. Μ. Γούδας, *Βυζαντιὰ ἐγγράφα τῆς ἐν Ἀθῶ ἱερᾷ μονῆς Βατοπέδου*, EEBS 3 (1926) 234-237; M. Lascaris, *Actes serbes*, 174-177, н° 2; *Грчке повеље*, 140-146, н° XVIII).

⁹ Објављена у *Зак. спом.*, 424 (скраћено); А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права од XII до XV века*, Београд 1926, 132-135, н° 66. В. и Л. Славева, В. Мошин, *Српски грамоти од Душаново време*, Прилеп 1988, 197-198, н° 69 (= *Српски грамоти*); Синдик, *Акта*, 41-42, н° 32 (А 4/12).

¹⁰ Издата у *MS*, 140-141 (део аренге из повеље н° CXVIII и део диспозиције из повеље н° CXIX); Р. Ј. Šafarik, *Památky drevního písmenictví Jihoslovanské*, Praha 1872, 99-103; *Зак. спом.*, 418-423 (скраћено); *Chil. sl.*, 493-497, н° 38; *Споменици за средње вековата и поновата историја на Македонија*, III, уредник В. Мошин, Архив на Македонија, Скопје 1980, 425-446. Уп. и *Српски грамоти*, 194-195, н° 68.

Све три хрисовуље говоре о царевој посети Хиландару и светогорском управном средишту Кареји и поклањању хвостанског села Косорића Испосници светог Саве Јерусалимског. Извесне разлике постоје у стилу и дужини приповедања, садржају диспозитива, изгледу санкције, а и потписи се међусобно разликују.

Прва у низу је хрисовуља издата на Чахри код Скопља (Хил. 31), сачувана на пергаменту димензија 341 x 1003 mm, а налази се у Архиву манастира Хиландара под бројем 31, топографска сигнатура А 4/11. Текст броји 65 редова (заједно са потписом), исписаних уставним писмом и црним мастилом са изузетком почетног иницијала в, слова с у речи село, речи слово, хрисовулоу, словеса, хрисовуль и потписа који су изведени киноваром¹¹.

Хрисовуља почиње аренгом чије су прве речи: Всеч(ь)стно и доврѣдѣтел'но. разоум'но и достоѣп'но. в(ог)а і ѡ(тъ)ца савашѡа прославити, а даље се разрађује тема о потреби прослављања Бога којој удељује своју милост „пророцима и апостолима и мученицима, светитељима и преподобнима и свему народу православља“¹². Нарочито се истичу божанске основе царске власти и неопходност праведне владавине¹³. Следи интитулација (азъ въ х(рист)а в(ог)а вл(а)говѣр'нїи и в(о)г(о)мъ постав'лении стефанъ ц(а)рь. в'сѣмъ ср'влем' и гр'комъ и запад'нѣи странѣ. рекоу же ал'ванїи, и поморию, и в'сеому дисоу) у којој српски владар, тврдећи да му је царски наслов од Бога дарован, подвлачи легитимност свог положаја¹⁴. Потом долази експозиција у којој цар најпре каже како је захваљујући милости Божјој „напредовао у свом отачаству“ и „назвао се изданак доброг корена светих родитеља, светог Симеона Немање и светитеља Саве“, затим наглашава да царство дугује наклоности Господа и Богородице и молитвама светих предака¹⁵. Из даље нарације сазнајемо о царевом старању за светогорске манастире и о даривањима која им је учинио за време боравка на Атосу. Душан потом говори о Ке-

¹¹ Описи су дати у *Српски грамоти*, 179-180, н°60; Синдик, *Акта*, 40-41, н° 31 (А 4/11). Фотографије су похрањене у Архиву Српске академије наука: АСАНУ 8876.Ж.58 а, б; доступни су и одлични снимци документа у Ђ. Трифуновић, *Две повеље цара Душана*, 13-17.

¹² Ђ. Трифуновић, *Две повеље цара Душана*, 7, ред. 1-6.

¹³ *Ibid.* 7, ред. 6-10.

¹⁴ *Ibid.* 7, ред. 10-12.

¹⁵ *Ibid.* 7, ред. 12-19.

лији светог Саве Јерусалимског и својој жељи да и њој материјално помогне¹⁶. Пошто су га за то усрдно молили и царица Јелена и бивши игуман Хиландара јеромонах Арсеније, цар одлучује да услиши њихове молбе и заједно са сином, краљем Урошем, дарује испосници село Косориће **съ в'сѣми засел'ци** и целокупним сеоским атаром. На то се надовезују имунитетне одредбе којима се нови посед Карејске исихастирије ослобађа свих царских дажбина и „свих малих и великих работа“ и ставља под искључиву јурисдикцију Келије светог Саве. За овим следи одлука којом царица Јелена стиче право да буде други ктитор келије и по свом нахођењу поставља њеног старешину, али **съ оупрошениемъ и бл(аго)с(ло)в(е)ниемъ хїлан'дар'скїмъ**. На крају диспозитива цар потврђује обавезе Хиландара и Српске цркве према келији и налаже њихово редовно испуњавање¹⁷. После диспозитије долазе промулгација(и) **сие златопечат'ное СЛОВО ц(а)рств(а) ми** и санкција у којој Стефан Душан најпре моли оне који би га наследили на престолу да поштују његову хрисовуљу, а затим проклиње све оне који би се, подстакнути од ђавола, усудили да погазе његове одлуке¹⁸. На самом крају су короборација (**сего рад[и] напис(а) се сїи ХРИСОВОУЉЪ въ ѡкр(ъ)стном ст'ранѣ, града скопїа. стоещоу ц(а)рствоу ми на чахри**), датум (**в(ъ) лѣт(о) · 5 · ѡ · н̄с̄ · ин'дикта · а ·**) и потпис (**· ÷ · СТ(Е)ФАНЪ ВЪ Х(РИ)С(Т)Я Б(ОГ)Я БЛ(А)ГОВѢРНИ ЦАРЬ · ÷**)¹⁹, док печат недостаје.

Прва од две карејске хрисовуље Стефана Душана издате у Прилепу (Хил. 149), уједно и најопширнија у читавом даровном корпусу за Келију светог Саве Јерусалимског, налази се на пергаменту димензија 285-290 x 602 mm и чува у Хиландарском архиву под бројем 149/151, топографска сигнатура Свт. 11²⁰. Текст повеље има 144 реда (рачунајући ту и дворедни потпис), исписаних уставним писмом и црним словима. Само су крст симболичке инвокације, потпис, крстови пре и после њега, иницијали²¹, речи **слово, хрисову-**

¹⁶ *Ibid.* 7-8, ред. 20-29.

¹⁷ *Ibid.* 8, ред. 29-53.

¹⁸ *Ibid.* 8, ред. 53-61.

¹⁹ *Ibid.* 8, ред. 61-64.

²⁰ Описи су дати у *Српски грамоти*, 180-181, н° 61; Синдик, *Акта*, 127, н° 149/151 (Свт. 11). Постоји фотографија у Архиву Српске академије: АСАНУ 7903а/27.

²¹ **Достоѡпїно** (1. ред), **Тѣмже** (17. ред), **И** (90, 109, 124, 125, 127. и 131. ред), **Село** (96. ред), **Моли** (113. ред), **Такожде** (115. ред), **Всемоу** (120. ред), **Таковааго** (132. ред), **Написа** (140. ред), **Въ** (142. ред). АСАНУ 7903а/27.

лоу, ц(а)ремь, ц(а)р(и)цею, ц(а)рю и последње две цифре године од стварања света (· нѣ ·) написани црвеним мастилом²².

Хрисовуља почиње симболичком инвокацијом и аренгом чији је почетак (· Достолѣпно и доврѣдѣтелно и богоразоумно всегда славоу въсилати богоу въ троици) нешто другачији него у Хил. 31, али се касније излагање две аренге у потпуности подудара²³. Ова аренга је у целини преузета из повеље цара Душана Хиландару о селу Поттолино, у којој се, вероватно, и први пут јавља²⁴. Интитулација и почетак нарације исти су као у претходној повељи²⁵. У наставку експозиције опширно се описује царева наклоност према „светим и божественим црквама“, његова и царичина посета и даривање Хиландара и осталих атонских обитељи и њихов долазак у Кареју. Тада је, каже се у исправи, царица Јелена видѣвши ницѣтоу и велик недостатѣчное Келије светог Саве Јерусалимског пожелела да постане други ктитор и покровитељ те испоснице²⁶. У диспозитиву Душан удовољава жељи своје супруге и дозвољава јој да по сопственој вољи и уз благослов манастирског братства изабере неког од хиландарских монаха за старешину исихастирије. Даље у повељи се каже како је, по повратку српског владарског пара у Хиландар, за старца Карејске млчальнице постављен бивши игуман поп Теодул. Потом сазнајемо да је цар, опет на молбу своје супруге, одлучио да исихастирији поклони хвостанско село Косориће са свим засеоцима (Днепољем, Дољанима, Чешковом и Челопецима), свим правима и читавим атаром²⁷. Имунитетне одредбе су идентичне као у Хил. 31, а за њима се каже да ће на овом поседу владати законъ сель хиландарьскихъ, као

²² Уп. АСАНУ 7903а/27.

²³ Већ од средине друге реченице садржаји су идентични. Хил. 31: и по того изволенію, дѣжѣстѣбно и многохвалѣмно. въспѣваемъ с(в)ѣтоу и в(о)ж(ь)ств(ь)ноу тр(о)ицу. ѡт нѣ же провъсиа свѣт(ь) неизр(е)ченые славыи (Ђ. Трифуновић, *Две повеље цара Душана*, 7, ред. 2-4). Хил. 149: Достолѣпно и доврѣдѣтелно и богоразоумно всегда славоу въсилати богоу въ троици... непрѣложноу и неразѣсноу, трѣисѣставноу и съвѣзначелноу и кдинославноу и единопрѣстоноу, ѡтѣ нѣже просѣа свѣтъ неизреченныѣ славы (*Chil. sl.*, 498, ред. 1-6, н° 39).

²⁴ Уп. А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 132, н° 66. Да је повеља о селу Поттолино настала за време царевог бављења на Светој Гори и да је, стога, старија од Карејских хрисовуља показује Ђ. Трифуновић, *Цар Душан о свом боравку*, 19.

²⁵ *Chil. sl.*, 498, ред. 14-25, н° 39.

²⁶ *Ibid.* 498-499, ред. 25-66, н° 39.

²⁷ *Ibid.* 500, ред. 67-86, н° 39.

у Крушеву и другим хиландарским метохијама²⁸. Готово истим речима као у претходној исправи цар захтева од Хиландара и Српске патријаршије да поштују своје обавезе према Карејској испосници које су им прописали „свети ктитори“²⁹. Диспозиција се завршава Душановим новчаним даровима и поклонима у натури које прилаже Келији светог Саве *ѡтъ коуке царства ми*. Тако је прописано да млчалница сваке године добија 100 млетачких перпера, по 10 гуњева и кожуха, 10 пари обуће, 10 мехова сирења, 10 сирева, 50 спудова соли и соће од села Косорића које је раније убирала државна благајна³⁰. Промулгација је истоветна као у Хил. 31, а исто може да се каже и за санкцију, у којој је једино одступање од претходно разматране хрисовуље то што се ова назива *сїе записаник мною царемъ стефаномъ и царицею августїею кѹра еленою*³¹, док је у Хил. 31 једноставно речено *сїи словеса*³². Исправу завршавају короборација (*написа же се сїи хрїсовуль стоццоу господиноу прѣвисокуемоу царю въ великѡславнѣмъ градоу прилѣпѣ*), датум (*въ лѣто ·swns· индикта ·а·*) и потпис (*стефанъ въ христа бога благовѣрнъ царъ и самодръжць срѣвлемъ и грѣкомъ, поморию и западнии странѣ*), а печат недостаје³³.

Последња од три карејске хрисовуље Стефана Душана (Хил. 30), уједно и најкраћа, издата је такође у Прилепу. У Архиву мана-

²⁸ *Ibid.* 500, ред. 86-95, н° 39. О „закону села хиландарских“ обавештава нас повеља Стефана Душана од 2. маја 1355. године којом се Хиландару потврђују различита права и повластице. Према слову закона подложно становништво је у обавези да ради на манастирском имању два дана у недељи, два дана за јесење и један за пролећно орање и по један дан у време сенокоше и бербе винограда, као и да оврше све што је посејано и свезе у житницу (*Зак. спом.*, 431).

²⁹ *Chil. sl.*, 500, ред. 96-103, н° 39. Обавезе Хиландара наспрам његове келије у Кареји прописане су *Карејским типиком светог Саве* и састојале су се од годишњег давања 60 литара уља (Свети Сава, *Сабрана дела*. Прир. и прев. Т. Јовановић, Београд 1998, 6). Из акта архиепископа Никодима I из 1321/1322. сазнајемо да је свети Сава обавезао Српску цркву да сваке године испосници даје мазгу и 40 перпера (*Chil. sl.*, 444, ред. 190-193, н° 20). Краљ Милутин је једним, данас изгубљеним, документом повисио та давања, о чему сазнајемо из већ помињане Душанове повеље од 2. маја 1355. Нова годишња обавеза Српске цркве износила је 40 перпера, осам мазги и два кожуха, а патријарсима који то не би поштовали запређено је губитком права да у хиландарским метохијама убирају дажбине за себе (*Зак. спом.*, 431).

³⁰ *Chil. sl.*, 500-501, ред. 103-108, н° 39.

³¹ *Ibid.* 501, ред. 108-118, н° 39.

³² Ђ. Трифуновић, *Две повеље цара Душана*, 8, ред 56.

³³ *Chil. sl.*, 501, ред. 118-123, н° 39.

стира Хиландара чувао се под редним бројем 30 препис из XVII века, у потпуности написан црним мастилом у 46 редова, који је сада изгубљен, али срећом постоје његове фотографије на основу којих је приређено једино издање ове исправе³⁴.

На почетку златопечатне повеље стоји крст симболичке инвокације, а за њим следи аренга истоветна оној у Хил. 149³⁵. Интитулација је нешто краћа него у прве две карејске хрисовуље, односно Душан се титулише као **въ Х(ри)с(та) Б(ог)а вл(а)говѣрнѣи и Б(о)гом(ъ) поставлѣнѣи Стефанъ ц(а)рѣ въсем Сръблѣм и Гркомъ и Западниѣ стране**³⁶; другим речима у односу на Хил. 31 и Хил. 149 недостају „Албанија, Поморје и сав Дис“³⁷. После интитулације долази експозиција која се у потпуности заснива на наравији претходне исправе и доноси исте податке изражене на сличан начин. Разлика је у томе што је наравија Хил. 30 битно скраћена, што је сасвим разумљиво када се има у виду да је ова повеља више него три пута мања од Хил. 149³⁸. Диспозиција је слична као у Хил. 149, а нова је одредба којом цар поклања Хиландарској болници ловиште Оркињарије на мору. Наводе се и границе тог имања које је Душан купио од Мартирија, старешине Алипијског манастира на Светој Гори³⁹. Диспозитив завршава Душанова одлука да се Келији светог Саве Јерусалимског сваке године даје 100 венецијанских перпера **ѡт коѣки ц(а)р(ъ)ств(а) ми**⁴⁰. Промулгација је иста као у прве две карејске повеље, а санкција је веома слична и нешто краћа пошто је из ове хрисовуље изостављено поређење са Јудом и парафраза клетве из Мт. 27:25 (**крѡвъ его на нихъ и на чедѣхъ ихъ**)⁴¹. После санкције долази короборација која се разликује од оних у претходним повељама јер

³⁴ Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 71-73. В. стр. 69-70. о историјату документа и 70-71. о старијој литератури.

³⁵ Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 71, ред. 1-14. Детаљније о аренги Хил. 30 в. исто, 75.

³⁶ Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 71, ред. 14-16.

³⁷ Уп. Ђ. Трифуновић, *Две повеље цара Душана*, 7, ред. 10-12 (Хил. 31) и *Chil. sl.*, 498, ред. 14-17, п° 39 (Хил. 149).

³⁸ Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 71-72, ред. 16-45.

³⁹ *Ibid.* 72-73, ред. 46-61.

⁴⁰ *Ibid.* 73, ред. 61-63. У односу на Хил. 149 избачена су давања у натури. Уп. *Chil. sl.*, 500-501, ред. 104-108, п° 39.

⁴¹ Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 73, ред. 61-71. За санкције у претходним повељама уп. Ђ. Трифуновић, *Две повеље цара Душана*, 8, ред. 54-61 (Хил. 31) и *Chil. sl.*, 501, ред. 108-118, п° 39 (Хил. 149).

се употребљава појам *записаник*, а не *хрисовуљ*⁴². Исправу завршавају датум (вѣ лѣт(о) · *swns* · индикто · а ·) и потпис (·:· СТѢФАНЪ ВѢ Х(РИ)С(Т)Я Б(ОГ)Я БЛ(А)ГОВѢРНИ Ц(А)РЬ СРЪБЛІЕМ И ГРЪКОМ [И] ПОМ(О)РИЮ), док печат није сачуван⁴³.

Међу истраживачима српског средњег века постојала су, и још увек постоје, опречна мишљења када су у питању аутентичност и оригиналност карејских хрисовуља Стефана Душана. У аутентичност докумената Хил. 31 и Хил. 149 није сумњао Стојан Новаковић, што се види из чињенице да је оба издао (Хил. 30 је доживљаван као варијанта Хил. 149, па није ни узиман у обзир за публикавање), а сличног става био је и Љубомир Ковачевић који је намеравао да објави Хил. 31. Доцније су се, међутим, појавиле сумње у веродостојност ових даровница код Георгија Острогорског, Душана Синдика и Симе Ћирковића, док се Душан Кораћ није децидно одредио по овом питању већ је начелно истакао како је „анализа поседа који се повељом потврђују као манастирско власништво најважнији пут за одређивање веродостојности једног документа“⁴⁴. Пре него што посветимо пажњу анализи поседа из наших повеља, погледајмо на чему се темеље сумње наведених аутора.

Расправљајући о употреби титула автократора и самодршца у Византији и словенском свету Острогорски закључује да Стефан Душан као цар није користио наслов самодршца приликом потписивања аката. Његов је став да не постоји „ниједна очувана аутентична повеља цара Душана у којој би се ова титула налазила у потпису“⁴⁵. Све четири повеље које се приписују цару Душану, а на којима се јавља титула самодршца (једна од њих је и Хил. 149), јесу фалсифика-

⁴² Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 73, ред. 71-73.

⁴³ *Ibid.* 73, ред. 73-75.

⁴⁴ Д. Кораћ, *Света Гора под српском влашћу*, 84. О ставу осталих уп. Г. Острогорски, *Автократор и самодржац*, Византија и Словени, Сабрана дела, књига четврта, Београд 1970, 333 (и у: Глас СКА CLXIV (1935) 154); Синдик, *Акта*, 127, п^о 149/151 (Свт. 11); С. Ћирковић, *Хиландарски игуман Јован (Проблем аката српске царске канцеларије)*, Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, Научни скупови САНУ, књ. ХCV, Одељење историјских наука, књ. 27, Београд 2000, 63, 65, 67 (= Ћирковић, *Игуман Јован*).

⁴⁵ Г. Острогорски, *Автократор и самодржац*, 333.

ти, сматра Острогорски⁴⁶. Што се тих повеља тиче, ако за тренутак оставимо по страни карејску хрисовуљу Хил. 149, за две од њих, манастиру Хиландару од 12. децембра 1347. и 26. априла 1348, са сигурношћу се може рећи да су фалсификати⁴⁷. Унутрашњи подаци из повеље манастиру светог Николе у Добрушти, поред очигледно погрешног датума, показују да би им се, ипак, можда могло поклонити поверење⁴⁸.

Синдик сматра да хрисовуља Хил. 149 представља интерполирани препис, мада не каже у чему се састоји та интерполација, и наглашава да је њен „потпис танким словима што није уобичајено у дворским канцеларијама“⁴⁹.

Ћирковић је мишљења да су карејске хрисовуље „подложне сумњи“ и да ни у ком случају „немају обележја оригинала“. Као посебан разлог за сумњичавост истиче то да је у једном акту хиландарског игумана Доротеја улога српске царице у вези са Келијом светог Саве Јерусалимског приказана битно другачије⁵⁰. Даљу тешкоћу

⁴⁶ *Ibid.* 333, нап. 231. Остале исправе су: повеља манастиру светог Николе у Добрушти (Хил. 29), датована 6852. (1343/1344!) годином (издања: Т. Флоринский, *Афонские акты*, 63-65; *Зак. спом.*, 718-720; *Chil. sl.*, 476-478, н° 33); повеља Хиландару од 12. децембра 1347. (Хил. 34) којом српски манастир прима на поклон Ливаду и Палеокометицу код светогорске превлаке (издања: Д. Авраамовић, *Описаніе древностый србски*, 47-51; *MS*, 124-128, н° CXII; *Зак. спом.*, 416-417; *Chil. sl.*, 489-493, н° 37) и повеља од 26. априла 1348. (Хил. 33) којом су пописане хиландарске међе на Светој Гори (издања: *MS*, 129-132, н° CXV; Р. Ј. Šafarik, *Pamatky*, 99; *Зак. спом.*, 418; *Chil. sl.*, 501-505, н° 40).

⁴⁷ За Хил. 34 (12. децембар 1347) уп. А. Соловјев, *Два прилога проучавању Душанове државе. I Повеље цара Душана о метохији св. Петра Коришког. II Печати на Душановим повељама*, Гласник СНД 2 (1927) 41, н° 8; *Српски грамоти*, 191-193, н° 66; Ћирковић, *Игуман Јован*, 60. За Хил. 33 (12. април 1348) в. *Српски грамоти*, 193-194, н° 67; Ћирковић, *Игуман Јован*, 62.

⁴⁸ Уп. мишљење М. Николић, *Властелинство манастира Св. Николе у Добрушти*, ИЧ XXIV (1977) 75, по коме села дарована спорном повељом Хил. 29 „чине са ранијим поседима једну територијалну целину, тако да се увећани посед Св. Николе пружа на запад до граница дечанског и на исток до међа арханђеловског властелинства“; в. и карту на стр. 74. Уп., такође, М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара у средњем веку*, Манастир Хиландар, САНУ – Галерија, прир. Г. Суботић, Београд 1998, 86.

⁴⁹ Синдик, *Акта*, 127, н° 149/151 (Свт. 11). Не изјашњава се у погледу аутентичности Хил. 30 и 31; уп. *исто*, 40-41, н° 30 и н° 31 (А 4/11).

⁵⁰ Ћирковић, *Игуман Јован*, 65. Акт игумана Доротеја из 1359-1361. године којом уступа на старање Карејску келију светог Саве монахињи Јелисавети (царици Јелени) објављен је у В. Мошин, *Акти братског сабора манастира Хиландара*, Го-

представља чињеница да се у *две*, према Ћирковићевом суду, повеље за Карејску испосницу на различит начин говори о даривању Хиландарске болнице⁵¹. Како поклоне болници бележи и општа хиландарска хрисовуља из 1348. године која пописује манастирске метохе у српским и грчким земљама Царства⁵², Ћирковић закључује да је, с обзиром на постојање *три* варијанте о даривању болнице, морао постојати аутентичан Душанов документ који је прерађиван, а да је њему најближа формулација из Хил. 30 где се на конкретан начин говори о куповини морског ловишта и његових граница⁵³.

Одговарајући на критичке опаске наведених истраживача везане за питање аутентичности карејских хрисовуља, почећемо од Острогорског и Синдика. Њихове примедбе на потпис повеље Хил. 149 спадају у домен спољне критике извора и не доприносе решавању проблема веродостојности ове исправе. Стога ћемо њих узети у обзир тек кад будемо говорили о оригиналности наших докумената. С друге стране, Ћирковићеве сумње протежу се на читав корпус ка-

дишњак Скопског ФФ IV (1939/40) 193-194, н° V. Описе ове исправе в. у *Српски грамоти*, 207-208, н° 72; Синдик, *Акта*, 91-92, н° 97 (А 6/24).

⁵¹ Ћирковић, *Игуман Јован*, 67. Заправо, само се у хрисовуљи Хил. 30 говори о даривању манастирске болнице: И тогда ц(а)р(ь)ство ми дарова болници хиландарскои ловице Ѣркинарје на мороу цю коупих ѿт игоумена алоуско курь Марѣирѣа и ѿ старца мо(на)стира Ялоуца (Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 72-73, ред. 57-60). У Хил. 149 болница се уопште не помиње. Дарови о којима говори Ћирковић намењени су испосници у Кареји: к сему же царство ми приложи, да се дак ѿтх коуке царства ни на всако годице ·р· перьперь венетицѣхъ и ·і· гоуиъ и ·і· кожоуъ и ·і· клашниъ и ·і· мѣхъ сиренѣа и ·і· сировъ и да си оузима всако лѣто на плочи ·н· сподъ соли и село косерикѣ, цю бихоу соку давали царствоу ми, този да даю кели светаго савы (*Chil. sl.*, 500-501, ред. 103-108, н° 39).

⁵² и да се дак ѿтх палате царства ми ·с· перьперь венетицѣхъ всако годице оу болницѣ, за доушоу царства ми, и сандалъ коимъ ке работати и ловити. и колико ксть ѿдровъ, всако годице да дактъ царство ми оу болницѣ гоуик, и клашник, и паксти, и постелк ѿдромъ (*Chil. sl.*, 495, ред. 73-77, н° 38).

⁵³ Ћирковић, *Игуман Јован*, 67. Аутор, иначе, сматра да је општа хиландарска хрисовуља интерполисани документ који се „ослања на једну или више аутентичних Душанових царских исправа“ (*Ibid.* 65). Не желећи да се на овом месту упуштамо у ширу анализу ауторових аргумената по овом питању (уп. *Ibid.* 65-67), упућујемо на резултате рада М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара према хрисовуљи цара Душана из 1348. године*, Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, Научни скупови САНУ, књ. ХСВ, Одељење историјских наука, књ. 27, Београд 2000, 35-50, чији је закључак да „хрисовуљи из 1348. треба указати поверење и сматрати је аутентичним актом“ (*Ibid.* 49).

рејских даровница и утемељене су на њиховим унутрашњим подацима и, како он каже, неслагласности са обавештењима из аутентичних докумената.

Већ је речено да Ћирковић пребацује карејским исправама да се њихово приповедање о улози царице Јелене битно разликује од исказа у акту хиландарског игумана Доротеја из 1359-1361. године. Наиме, у дотичном документу стоји да је „благочестива и христољубива царица Србљем и Грком кира Јелена“, сада монахиња Јелисавета, измолила од игумана и манастирског братства Испосницу светог Саве и тако постала њен покровитељ⁵⁴. Међутим, иако су Хиландарци царици препустили да келију помаже по сопственој вољи, поставили су јој два услова који су обавезно морали да се поштују: да се исихастирија не одваја од манастира (не ѡтлоучениѣ бити кели ѡтѣ манастира) и да се њен старешина поставља у складу са одредбама Карејског устава светог Саве (старцоу ставити се по типикоу светаго Савы)⁵⁵. С друге стране, у све три карејске хрисовуље јасно се каже да је Јелена добила право да бира и поставља старешину млчалнице по свом нахођењу (додуше уз питање и благослов хиландарског збора)⁵⁶.

На први поглед, неусклађеност између казивања аутентичне исправе игумана српске обитељи на Светој Гори и царских златопечатних повела као да иде у прилог Ћирковићеве сумњичавости према овим документима. Може се гледати, међутим, на читаву ствар и

⁵⁴ И испроси оу насѣ ѡноузи келию, іако да кетѣ и да именоуѣт се своа ки келиа (В. Мошин, *Акти братског сабора*, 194, ред. 25-26, п^о V).

⁵⁵ *Ibid.* 194, ред. 27-31, п^о V. Према слову Карејског типика исихастирија није потпадала ни под власт светогорског прота, нити игумана Хиландара. Игуман и хиландарски монаси морали су да бирају келиоте међу истакнутим подвижницима, а најстроже се забрањивало постављање духовно недораслих људи у замену за новац. Уп. Свети Сава, *Сабрана дела*, 6.

⁵⁶ У Хил. 31 стоји: и да си изъбира ѡт в'сега чина, х'їлан'дар'скога. стар'ца коєга любї, и полагаѣ въ тои с(вє)т'ѣи ккл'їи. нѣ сѣ оупрошенїємъ и бл(аго)с(ло)в(є)нїємъ х'їлан'дар'скїмъ. и по тое воли и хот'їнїи. а ѡт иноуѣѣ да не боудетѣ, кромѣ цр(ь)кве х'їлан'дар'скїе (Ђ. Трифуновић, *Две повеле цара Душана*, 8, ред. 45-48). Хил. 149 каже: да си изъбира ѡтѣ в'сега чина хиландарскааго старца, коєго х'їщетѣ, и полага въ тои свет'ѣи кели, нѣ сѣ оупрошенїємъ и благословенїємъ хиландарскїмъ и по є воли и хот'їни, а ѡтѣ иноуѣѣ да не боуде кромѣ црѣкве хиландарскїе (*Chil. sl.*, 500, ред. 67-70, п^о 39). У Хил. 30 читамо: и да си изъиракт ѡт старѣ хиландарскїх с бл(аго)с(ло)венк(ь) и въпросом хиландарским старца полагати въ ккл'їи с(вє)таго Сави, а ѡд иноуѣ да не боуде тѣкмо ѡт Хиландаара (Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 72, ред. 47-50).

са другачијег становишта. Још су Радослав Грујић и Мирјана Живојиновић ово неслагање протумачили тиме да су Хиландарци морали да се повинују великом Душановом ауторитету и прекрше Карејски устав, али су, када је нестало силног владара, могли да наметну царици-удови поштовање одредбе Савиног устава о избору карејског старца⁵⁷. Да је овакво размишљање добро утемељено потврђују и следећа питања која можемо да поставимо: Зашто би фалсификатор написао да је српска владарка имала право да поставља старешину Испоснице светог Саве мимо келијског устава? Какву би корист он сам или средина из које потиче имали од таквог уметања? Пошто се све карејске хрисовуље чувају у Хиландарском архиву, није далеко од памети да би евентуални фалсификатор морао да потиче из редова хиландарских монаха. Зашто би он подметао царици Јелени извесна овлашћења која крње суверена права манастира и из којих не само да српска обитељ не може да извуче било какву добит већ, поред тога што јој је ускраћено право да бира првог човека исихастирије у Кареји, трпи и моралну штету јер је допустила нарушавање типика светог Саве? Намеће се одговор да Хиландарци нису имали никаквог интереса да искривљују податке о односу између царице Јелене и Карејске млчалнице и да је тај одељак несумњиво веродостојан.

Пошто мотив за фалсификовањем исправе готово увек лежи у њеном диспозитиву погледајмо шта садрже диспозиције карејских хрисовуља.

Без сумње најзначајнији поклон који је келија добила од Стефана Душана јесте село Косориће у Хвосну са засеокима Днепољем, Дољанима, Чешковом и Челопецима⁵⁸. Дотично село наводи се у попису хиландарских имања у „Србији и Романији“ који доноси Душанова општа хиландарска хрисовуља из 1348. године⁵⁹. Косорићи ни-

⁵⁷ Р. Грујић, *Царица Јелена и ћелија св. Саве*, 54; М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972, 94.

⁵⁸ У формулисању ове одредбе постоје мање разлике међу повељама. У прилепским документима набројана су сва четири засеока (уп. *Chil. sl.*, 500, ред. 82-83, н° 39 за Хил. 149. и Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 72, ред. 54-55 за Хил. 30), док је у Хил. 31 једноставно речено: *оу хвосѣнѣ село косорикѣ и съ в'семи засел'ци*, без даљег прецизирања о којим насељима се ради (Ђ. Трифуновић, *Две повеље цара Душана*, 8, ред. 34-35).

⁵⁹ *село косорикѣ съ мегѣми и съ в'сѣми правинами* (*Chil. sl.*, 495, ред 90, н° 38). М. Живојиновић (*Властелинство манастира Хиландара*, 39) претпоставља да су се та права односила и на четири косорићка засеока.

су посебно означени као власништво Карејске испоснице светог Саве Јерусалимског јер се у попису није правила разлика шта припада самом Хиландару, шта Хрусијском пиргу, а шта Савиној исихастичкој, из простог разлога што су се и келија и пирг сматрали саставним деловима српског манастира. Према томе, казивање опште хиландарске хрисовуље сагласно је са карејским исправама.

Село Косориће фигурише и у судском спору између Хиландара и властеле Дмитра и Борислава, синова тепчије Хардомила, забележеном у акту Стефана Уроша III од 6. септембра 1327⁶⁰. Пред краљевски суд дошли су хиландарски игуман Гервасије и поменута браћа, власници Косорића, да би дефинитивно решили питање границе између Косорића и хиландарских поседа у његовом суседству. Краљ наређује приставу⁶¹ Градиславу Воишићу да закуне 12 *стариник жоуплани* (старијих људи из тог краја) који ће показати куда треба да иде граница између косорићке и хиландарске земље⁶². Пошто су се стариници заклели, извршили су разграничење, а међе су уписане у повељу⁶³. Занимљиво је то да се у овом акту спомиње и један од заселака из карејских хрисовуља – Чешково, додуше овом приликом као *ческово*. Наиме, игуман и хиландарски монаси оставили су *дмитроу за братомъ ѿтъ своѣ землѣ комадъ ческово, да се похранѣ, доклѣ к хотѣнїѣ звороу хїланѣдарскомоу*⁶⁴.

Из ове исправе се види да је 1327. село Косорићи припадало властели Дмитру и Бориславу, док га 20 година доцније цар Душан прилаже, нема збора, као своје имање, Испосници светог Саве Јерусалимског у Кареји. Није неразумна хипотеза да су косорићки властелини умрли без наследника те је њихов иметак увећао владарски

⁶⁰ Издања: Р. Ј. Šafarik, *Pamatky*, 94-95; *Зак. спом.*, 397-398; *Chil. sl.*, 449-451, n° 23. Ово је једини помен тепчије Хардомила, а Милош Благојевић сматра да је он своју службу вршио за време краља Милутина (уп. *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 27).

⁶¹ Пристав је орган српског средњовековног правосуђа са извесним помоћним и извршним функцијама у судском поступку. Уп. *Лексикон српског средњег века*, прир. С. Ђирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 587 (А. Веселиновић).

⁶² *Chil. sl.*, 449, ред. 1-15, n° 23. О „стариницима“ в. *Лексикон српског средњег века*, 701-702 (Р. Михаљчић).

⁶³ *Chil. sl.*, 450, ред. 16-53, n° 23.

⁶⁴ *Ibid.* 450, ред. 26-27, n° 23. и кѣди [къда?] оузице манастирь, да си има своѣ, ни соудѣ ни пре и никѣмъ дававѣно все мало голѣмо, како пише меѣга (*Ibid.* 450, ред. 27-29, n° 23).

посед. У сваком случају губи им се сваки даљи траг у изворима, а није мала ни вероватноћа да су умрли насилном смрћу, за шта је било подоста прилика у последњим годинама владе Стефана Дечанског и бурној епохи експанзије ка југу и повремених жестоких обрачуна са Угрима на северној граници у време краља и цара Душана⁶⁵.

Дакле, ни акт Уроша III не доноси податке који би оспорава-ли ваљаност казивања Душанових хрисовуља за Кареју, те из свега изнесеног произилази коначан закључак о њиховој аутентичности, а то је да им се може веровати.

Када је у питању оригиналност наших хрисовуља, онда не важе исти закључци за сва три документа.

Пођимо најпре од онога што је најлакше утврдити, а то је оригиналност најкраће исправе из читавог корпуса, мале хрисовуље издате у Прилепу (Хил. 30). Ту је несумњиво реч о препису из, највероватније, XVII столећа⁶⁶.

Повеље Хил. 31 и Хил. 149 представљају, с друге стране, мало сложенији проблем за анализу. Али, кренимо редом. Осврнимо се најпре на старију – Хил. 31.

У овој златопечатној повељи употребљава се логос-формула: црвеним мастилом исписане су речи **СЛОВО** у промулгацији, **ХРИСОВОУЛОУ** и **СЛОВЕСЯ** у санкцији и **ХРИСОВОУЉ** у короборацији⁶⁷. Иако се овакво коришћење слово-формуле не подудара сасвим са праксом византијске царске канцеларије⁶⁸, доста добро кореспондира са још увек недовољно дефинисаним правилима српске дипломатике. Потпис, **СТ(Е)ФАНЪ ВЪ Х(РИ)С(Т)Я Б(ОГ)А БЛ(А)ГОВѢРНИ**

⁶⁵ Изгледа да Хиландар од Дмитра и Борислава никада није тражио назад **комадъ ческово**, који је временом постао саставни део косорићког атара, а на крају је припао манастирској келији у Кареји заједно са читавим поседом.

⁶⁶ *Српски грамоти*, 181-182, п° 62; Синдик, *Акта*, 40, п° 30; Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 70. Исправа не садржи ниједан елемент документа изашлог из царске канцеларије (логос-формула, датум и потпис црвеним мастилом).

⁶⁷ Ђ. Трифуновић, *Две повеље цара Душана*, 8, ред. 53-54, 55, 56, 62. Уп. и фотографију на стр. 16.

⁶⁸ О византијској логос-формули в. *Грчке повеље*, LXXII-LXXIII. Реч логос испи-сује се црвеном бојом три пута у три различита падежа, а никада у санкцији или промулгацији (којих углавном и нема у византијским царским документима).

ЦАРЬ, такође је црвеним словима⁶⁹, а слична варијанта (СТЕФАНЪ ВЪ ХРИСТА БОГА ВЪРНИ ЦАРЬ) забележена је на оригиналној Душановој повељи светогорском манастиру Ватопеду из априла исте, 1348, године⁷⁰. Дакле, спољашња дипломатичка мерила дају нам за право да ову исправу убројимо у оригинале.

У таквом ставу још више нас утврђују запажања Ђорђа Трифуновића везана за проучавање надредних знакова, пре свега оксија и пајерака. Наиме, примећује се да новоштокавска акцентуација речи незнатно преовлађује над староштокавском, а управо је XIV век преломно раздобље, истиче Трифуновић, када нови акценатски систем све више преовладава⁷¹. Такође, књишки манир стављања пајерка подсећа на сличан обичај у другим исправама Стефана Душана и Стефана Дечанског (нарочито у дечанским хрисовуљама)⁷².

Иако Синдик указује да изгледа како су прорези за врпцу од печата неправилно начињени⁷³, сматрамо да претходно излагање даје довољно основа да се Хил. 31 сврста у оригинална документа.

Најопширнија карејска хрисовуља, Хил. 149, поставља и највеће тешкоће када је реч о решавању питања њене оригиналности. Највеће сметње њеној оригиналности чини титула самодршца у потпису, на шта је до сада већ била скренута пажња⁷⁴. Можда мање значајна, али свакако незаобилазна, јесте примедба да су „слова у потпису танка, што је неуобичајено у дворским канцеларијама“⁷⁵. Но, ако су претходни аргументи довољни да се најозбиљније посумња у оригиналност Хил. 149, ситуација је отежана тиме што у њој постоје извесни елементи својствени оригиналима. То се, пре свега, односи на покушаје артикулације логос–формуле и исписивање две последње цифре у датуму црвеним словима⁷⁶. Ако, међутим, пажњу обра-

⁶⁹ Ђ. Трифуновић, *Две повеље цара Душана*, 8, ред 64; уп. и фотографију на стр. 17.

⁷⁰ *Грчке повеље*, 146, н° XVIII.

⁷¹ Ђ. Трифуновић, *Две повеље цара Душана*, 5.

⁷² *Ibid.*

⁷³ Синдик, *Акта*, 40, н° 31 (А 4/11).

⁷⁴ Г. Острогорски, *Автократор и самодржац*, 333.

⁷⁵ Синдик, *Акта*, 127, н° 149/151 (Свт. 11).

⁷⁶ Уп. АСАНУ 7903а/27. Црвеним мастилом написани су СЛОВО у промуглацији (127. ред), ХРИСОВОУЛОУ у санкцији (128. ред) и у датуму последње две цифре ·swNS· (142. ред). Овакво писање датума одлика је *par excellence* византијске царске дипломатике, али се у српској дипломатичкој пракси није увек примењивало. Могло би се приметити да је у цариградској канцеларији обавезно да се и број ин-

тимо иницијалима писаним киноваром приметимо да их је много више него у Хил. 31. Тамо су била свега три, док их је овде 14⁷⁷! Уз то су црвеним мастилом написане и читаве речи (**ЦАРЕМЪ, ЦАР-ИЦЮ, ЦАРИЮ**). Подсећамо још једном да се у византијској царској канцеларији црвеном бојом истичу само логос-формула, поједини елементи датума, царски потпис и евентуалне допуне текста које уноси василевс својеручно. Премда српска канцеларија није установила стриктна правила везана за употребу киновара, могло би се помислити да је оволики број иницијала у црвеној боји заиста превише за један оригиналан акт. Употреба појма **записаник** на месту где се у Хил. 31 каже **златопечат'ное СЛОВО** појачава сумње у оригиналност Хил. 149, поготово што на истом месту⁷⁸ и Хил. 30, за кога смо видели да је познији препис, такође користи реч **записаник**. Погледамо ли пажљивије Хил. 30 установићемо да се у свим случајевима сем једног ова исправа доследно назива „записанијем“⁷⁹.

Из свега досад реченог може се закључити да аргументи против оригиналности Хил. 149 ипак претежу над онима који иду у њен прилог, те је коначан суд да је ова хрисовуља сачувана у препису, истина много старијем него што је то случај са Хил. 30, чије би време настанка тек требало прецизније одредити анализом палеографских својстава исправе која се чува у Хиландарском архиву.

Напоследку, изнесимо и сумарне резултате нашег претресања проблема оригиналности карејских хрисовуља Стефана Душана. Показало са да је само прва у том корпусу, златопечатна повеља обнародована на Чахри код Скопља, заиста оригинал, док су обе прилепске хрисовуље сачуване само у преписима.

дикта истакне црвеном бојом, чега нема у нашој хрисовуљи – да ли услед хаотичних српских дипломатичких регула или зато што се не ради о оригиналу?

⁷⁷ Уп. АСАНУ 7903а/27. В. и нап. 21.

⁷⁸ Реч је о почетку санкције: *аще ктѡ наважденїемъ дїаволиѡмъ потѣшит се разорити сїе записаник мною царемъ стефаномъ...* (*Chil. sl.*, 501, ред. 110-111, н° 39). За одговарајућа места у Хил. 31 и Хил. 30 в. Ђ. Трифуновић, *Две повеље цара Душана*, 8, ред. 55-56 и Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 73, ред. 65-66.

⁷⁹ У промуглацији читамо: *И сїе златопечатное слово ц(а)р(ь)ства ми* (Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 73, ред. 63-64), док је у короборацији поново „записаније“ (*Ibid.* 73, ред 72).

Из повеља цара Душана Карејској келији светог Саве види се какав је значај та установа имала за њега. У тим даровницама цар не пропушта да нагласи легитимност свог положаја (*благословениѣмъ божїимъ дарован'но ми бысть царствїе*) и истакне да је он „изданак доброг корена светих родитеља“⁸⁰. Такође, светим прецима уписује у заслугу да су својим молитвама суделовали у уздизању његове државе на царство⁸¹. Чињеница је и да је царица Јелена постала други ктитор Исихастирије светог Саве, што је пре ње био само краљ Милутин⁸². На тај начин је између супруге првог српског цара и светог Саве Српског, утемељивача млчалнице у Кареји, остварена непосредна веза. То што се Душан лично није прихватио покровитељства над Карејском испосницом могли бисмо да објаснимо тиме да та келија за њега, ипак, није имала онакву важност као за његовог деду, Стефана Уроша II, коме је представљала изузетно значајну етапу у спровођењу властитог монашког програма⁸³. Претпостављамо да цар Душан 1348. године, с обзиром на то да је био у пуној животној снази, није размишљао о будућем замонашењу, док из потеза његове супруге можемо да закључимо у ком су правцу биле усмерене њене мисли. Да је ктиторство царице Јелене над Карејском келијом било припрема за њено приступање монашким редовима потврђује и акт хиландарског игумана Доротеја из 1359-1361. године, у коме се са топлином говори о монахињи Јелисавети и њеном покровитељству над Испосницом светог Саве, али се заштитничка улога царице-удове ставља у границе Карејског устава.

⁸⁰ *Chil. sl.*, 498, ред. 18-19, 24-25, н° 39; Ђ. Трифуновић, *Две повеље цара Душана*, 7, ред. 13-14, 19; Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 71, ред. 17-18, 24-25.

⁸¹ *Chil. sl.*, 498, ред. 23-24, н° 39; Ђ. Трифуновић, *Две повеље цара Душана*, 7, ред. 18-19; Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 71, ред. 22-23.

⁸² О томе говори интерполирана Милутинова повеља Карејској келији из 1317/1318. године (издања: Арх. Леонид, *Историческое описание*, 136-138; Ј. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменници, записи и др.*, Споменик СКА III (1890) 15-17; *Chil. sl.*, 418-423, н° 17; В. Мошин, *Акти братског сабора*, 180-184, н° I). Уп. В. Мошин, *Акти братског сабора*, 183, ред. 144-146, н° I. В. и Д. Живојиновић, *Хрисовуља Стефана Уроша II Милутина Карејској келији светог Саве из 1317/18. године и однос келија-манастир у светлу аделфата*, Прилози за КЛИФ LXVIII (у штампи).

⁸³ О монашком програму краља Милутина в. Д. Живојиновић, *Хрисовуља Стефана Уроша II*.

Dragić M. Živojinović

The Carian Charters of Stefan Dušan

Summary

The three gold stamped charters of Emperor Stefan Dušan from 1348 granting the Carian Cell of St. Sava of Jerusalem the village of Kosorići in Metohija were creating some doubts among the Serbian scholars studying the Middle Ages as to their authenticity. A detailed analysis of data contained in these charters, as well as the comparison with other documents treating similar subjects (the charter of King Stefan Dečanski dated September 6, 1327, and the act of the Chilandar prior Dorotej from 1359-1361), have shown that the Carian documents could be taken at face value. The outside features of the analyzed documents show that the first one – the charter issued in Čahra by Skoplje – is an original, while both charters issued in Prilep are copies. The set of Carian grants of Emperor Dušan points to the importance of the St. Sava of Jerusalem's Cell for him. This could be seen most clearly in the fact that the Empress Jelena became the second protector of this Cell – before her this had been King Milutin only – thus establishing a direct link with the founder of this Cell the Serbian St. Sava.

Марица МАЛОВИЋ-ЂУКИЋ
Историјски институт
Београд

ПРИЛОГ О ДОДЕЉИВАЊУ КОТОРСКОГ ГРАЂАНСТВА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ*

Питање додељивања которског грађанства у историјској на-
уци није обрађено. Научници су, бавећи се неким другим, ширим
темама, само узгред дотакли наведени проблем.¹ Которска архив-
ска грађа доноси веома штуре вести о примању у которско гра-
ђанство, а и у Которском статуту о томе има мало података.²

У овом раду приказаћемо добијање которског грађан-
ства на основу необјављене и објављене грађе из Историјског
архива у Котору, као и одлука из Которског статута и других
извора и литературе. Повод за истраживање ове теме је необја-

* Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и
развој *Србија, приморски градови и Медитеран у средњем веку* (Ев. бр. 1411).

¹ И. Синдик, *Однос града Будве према владарима династије Немањића* (И. Син-
дик, *Однос града Будве*), Историјски часопис (= ИЧ) 7 (1957), 31; Idem, *Комунал-
но уређење Котора од друге половине до столећа* (И. Синдик, *Комунално уређење
Котора*), Београд 1950, 37-38; *Историја Црне Горе* (= ИЦГ) 2/1, Титоград 1970,
86 (С. Ћирковић); Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*,
Никшић 1988, 66-88; Л. Блехова Челебић, *Помени куге у которским нотарским
списима 1326-1503*, Историјски записи (= ИЗ) 1-2 (2002) 33; М. Антоновић, *Град и
жупа у Зетском приморју и Северној Албанији* (= Антоновић, *Град и жупа*), Бео-
град 2003, 81-84.

² *Statuta civitatis Cathari* (= *Statuta Cathari*), Venetiis 1616, p.132-133 cap. CCXXV;
IV; 28 cap. XLIII. Захваљујући љубазности проф. Симе Ћирковића добила
сам преведене наведене три главе Которског статута. Користим ову прилику
да му се срдачно захвалим као и на корисним сугестијама и редиговању ла-
тинског текста. Прилог на латинском језику ће бити објављен на другом месту.

вљена грађа из Которског архива о додељивању которског грађанства одређеној личности у Котору. Наиме, копија которске судско - нотарске исправе из јула 1431. године³ говори о процедури и условима пријема сер Николе Квистића у которско грађанство. Сер Никола Квистић за кога се не каже одакле је, поднео је исправу, коју је прочитао од речи до речи которском канцелару Ивану од Лужа⁴. Которски канцелар Иван од Лужа унео је садржину целе исправе у нотарску књигу и регистровао је јула 1431. године. На крају, исправу је, како сам каже, которски нотар Paulus ser Vanis de Abrianis de Montelparo (Montelbaro) оверио својим нотарским знаком.⁵ Према поднетој исправи Никола Квистић примљен је у которско грађанство 28. септембра 1420. године, само два месеца након прихватања млетачке власти у Котору. Наиме, Которани су признали млетачку власт 25. јула 1420. године када се которска властела заклела на верност Венецији.⁶ Из наведене исправе сазнаје се да су о молби Николе Квистића расправљали которски кнез, тројица судија, већници Тајног већа с дванаесторицом додати реченој Влади и Тајном већу. То значи да је најпре молба Николе Квистића била упућена Влади и Тајном већу, који су је даље проследили горе реченим которским управним органима (кнезу, судијама, већницима

³ Историјски архив Котор (= ИАК), Sudsko-notarski spisi (= SN) V fol. 208-209, 6. VII 1431.

⁴ Иван од Лужа у латинским текстовима назива се Johannes de Luxia ili Johannes quondam domini Silvestri de Luxia de Venetiis (у Katastiku župe Grbalj, prepis iz 1457, који се чува у граду Руану: код М. Nežirović, *Da li je jedan rukopis iz Zadra iz 1429. godine izvor katastička Liber Legitimationum župe Grbalj*, Radovi FF u Sarajevu XII (2002) 215. У ћирилским исправама Johannes de Luxia се назива Живан (Иван) Силвестровић од Лужа из Бнетак, поменут као которски канцелар у једној Врањинској повељи из 1454. године (F. Miclosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Грац 1964, 465 (репринт издање); ИЦГ 2/2, Титоград 1970, 126 (И. Божић); Н. Фејић, *Которска канцеларија у средњем веку* (= Фејић, *Которска канцеларија*), ИЧ XXVII (1980) 49 нап., 214. Неки аутори Ивана од Лужа још називају Ivan de Luxa (I. Stjepčević, *Prevlaka*, Bogoslovska smotra 30 (1930), 52); или Зуан де Луксија, ИЦГ 2/2, 125-126 (И. Божић)

⁵ Н. Фејић, *Которска канцеларија*, 43-45. Ненад Фејић сматра да је 1429. била последња година у звању нотара у Котору Паула де Монтелпара (Paulus de Montelparo), како се често називао у документима. Међутим, наведена исправа показује да је и почетком јула 1331. године обављао нотарску службу у Котору.

⁶ SN III фол. 430; 25 VII 1420; Н. Фејић, *Исправе которских нотара XV столећа*, Мешовита грађа 8(1980) 62-63.

Тајног већа, нарочито дванаесторици). Сви наведени органи су се морали сложити око поднетог захтева. Један од постављених услова за пријем Николин у которско грађанство биле су његове раније заслуге учињене комуни и њеним грађанима. Према томе, Никола Квистић је примљен у которско грађанство под одређеним условима; узете су обзир, пре свега, раније заслуге које је учинио граду, затим, сада, и убудуће (мора бити пријатељ комуне Котора и чинити добра реченом граду). Он је могао и изгубити грађанство уколико би престао бити пријатељ комуне, али се не наводе конкретни разлози, само уопштена формулација. Тако је било и у суседном Дубровнику.⁷ Осим тога, прописује се кућа за становање Николи Квистићу и његовој породици у граду, што су добијали и други которски грађани. Не зна се да ли је један од услова за пријем у которско грађанство било становање Николино и његове породице у граду, као што је био случај у Котору у првој половини XIV века,⁸ а и у градовима северно од Котора- Дубровнику⁹ и у далматинским градовима (Сплиту, Трогиру и Задру).¹⁰ Он је већ следеће 1432. године купио у Котору два дела од једне куће, што сведочи да је становао

⁷ Ј. Мијушковић, *Додељивање дуброваачког грађанства*, Глас САНУ CCXLVI (1961) 104-106, 109-110. Само с том разликом, што су се у Дубровнику знали разлози губитка грађанства у пракси, које се баш односило на Которане, дубровачке грађане (из породице, Драго, Мекша и Macedauro), и властелу (из породице Бућа и друге) приликом напада Војислава Војиновића на Дубровник 1361. године. Од њих је захтевано да из Котора дођу у Дубровник, да помогну граду, у року од месец дана. Одлучено је да онима који се нису одазвали том позиву се одузме грађанство, односно племство. Неки су изубили и земљу коју су имали у Стону (наследници Петра Буће), а неким је касније враћено грађанство, односно племство. (*Monimenta Ragusina* III, 90, 108, 148; Ј. Тадић, *Писма и ујугујсјива Дубровачке Републике*, Београд 1935, 53; К. Јиречек, *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, Зборник Константина Јиречека (= ЗКЈ) I, Београд 1959, 358; Ј. Мијушковић, *op. cit.*, 95-96, 124). Како наводи Јованка Мијушковић дубровачко племство губили су и други, због било каквог непријатељског става према Републици.

⁸ *Statuta Cathari p. 132-133*, cap. CCXXV; A. Mayer, *Kotorski spomenici Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326-1335*, Zagreb 1951, (= *Kotorski spomenici I*), 364-365 Nr.1083; A. Mayer, *Kotorski spomenici Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332-1337* (= *Kotorski spomenici II*), Zagreb 11981, 10 Nr 38; Антоновић, *Град и жупа*, 82.

⁹ Ј. Мијушковић, *op. cit.*, 118-119.

¹⁰ T. Raukar, *Cives, habitatores forenses u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima*, Historijski zbornik XXIX-XXX (1976-1977), 143-144.

у Котору.¹¹ У документу се не говори о наслеђивању грађанства што је, иначе, била пракса у суседном Дубровнику.¹² Само се истиче да је примљен за которског грађанина. И код примања у дубровачко племство каже се да га примају за грађанина и већника.¹³ Николи Квистићу је додељено грађанство Котора јер је изгледа обављао неке важне послове за Венецију и на тај начин стекао извесне заслуге код Млечана. На то указује Николина журба и веома кратак период, од признавања млетачке власти у граду и његовог пријема у которско грађанство.

Поставља се питање када је добио титулу сер која стоји уз његово име у наведеном документу. У свим архивским документима уз име Никше-Николе Квистића стајала је титула сер, чак и онда када се помиње као покојни.¹⁴ Титула сер је знак припадности племству, али није увек у Котору, па и другде имала тај значај. Неки богати и угледни которски грађани у XV веку имали су испред имена титулу сер, а нису били племићи.¹⁵ Титулу сер добио је Никола- Никша Квистић и остали угледни которски грађани јер су у том времену обављали неки важан посао. Никша - Никола Квистић добио је од млетачке управе у Котору титулу сер, јер је вероватно учествовао у незваничним преговорима око признавања млетачке власти у Котору. Истина, његовог имена нема у званичним статутским одлукама о преговорима о предаји града Венецији, као ни имена Марина Друшка, за кога се сигурно зна да је учествовао у

¹¹ SN V, fol. 361. Не зна се да ли му је то била тада једина кућа у Котору.

¹² Ј. Мијушковић, *op. cit.*, 114.

¹³ *Ibid.* 91.

¹⁴ SN V, fol. 207-208, 6 VII 1431, fol. 361, VI fol. 755-756, 24. VI 1439.

¹⁵ SN V, fol. 361; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, Split 1941, Dodatak *Katastik Grblja sastavljen za providura Ivana Balbi god 1430*, 125. На пример, сер Марин Друшко је добио земљу у Грбљу. За њега се зна да није био которски племић, већ богати которски грађанин. (I. Stjepčević, *Prevlaka*, 43-73). Титулу сер у Котору имао је и Лука Паутиновић, који није био племић, већ угледни которски грађанин. Лука Паутиновић (Luca filio Pautino, Luca filius quondam Pautino) јавља се у которској архивској грађи до средине 1421 без титуле сер. После тога, скоро увек уз његово име стајала је титула сер. (ser Luka filius quondam Pautino или ser Luca Pautino), што значи да је у међувремену добио грађанство. (SN III, 440, 454-455, 461, 507-508; V, 1, 18, 183; VI, 219, 289, 428, 448, 475, 484, 580, 582, 587, 592-593; VII, 21, 24, 26, 58, 65, 67, 111. и даље).

тим преговорима.¹⁶ Сличан је пример и код двојице рудара из Новог Брда Николе Хамзовића (Change) и Зана (Gan) Лапора крајем 1481. године када су названи властелом, јер су били надалеко познати у обављању рударске вештине-заната.¹⁷ Они су тада радили добро један важан посао-рудара, и зато су названи властелом (cintilomeni). Због тога их је дубровачки властелин Бартоломеј (Баро) Лукаревић препоручио војводи Фераре и називао их властелом, али то не значи да су они били племићи. Исто тако, и дубровачки грађани, посебно трговци у Котору, имали су важну улогу у привредном животу града. Треба истаћи, да су многе которске племићке породице живеље у Дубровнику, а због бројних привредних, родбинских и других веза између два града, посебно су уважавани дубровачки грађани у Котору. Зато не изненађује што су поједини Дубровчани, нарочито пучани, добијали титулу сер уз своје име у Котору, иако нису били племићи.¹⁸

О уласку у которско племство, у осамдесетим годинама XIV века, одлучивало се на крају гласањем, искључиво у Вели-

¹⁶ S. Ljubić, *Listine VI*, Zagreb 1878, 53; I. Stjepčević, *Prevlaka*, 47; ИЦГ 2/2, 103 (И. Божић). Марин Друшко је учествовао у преговорима око предаје Котора под власт Венеције у фебруару 1410. Млетачко Велико веће изабрало је Марину Друшку у јулу 1411. за свог грађанина *de intus*. Привилегија му је потврђена од новог дужда 1414. године. Он се у фебруару 1420. нашао у Млечима, вероватно је припремао терен, када су вођени званични завршни преговори око предаје града под млетачку управу. Због тих заслуга око предаје Котора, стекао је од млетачке управе потпуна грађанска права и постао је грађанин *de intus et extra* (ИЦГ 2/2, 124-125 нап. 5 (И. Божић). Марин Друшко имао је вероватно двоструко грађанство: которско и млетачко. (I. Stjepčević, *Prevlaka*, 47). Никола – Никша, како га скоро увек налазимо у документима као (ser Nichxa) био је у друштву поменутог Марина Друшка. Обојица су били чланови Братовштине св. Крижа у Котору почетком јула 1431. године, заједно су пословали и добили су земљу у Грбљу 1430. види нап. 20, 21, 22.

¹⁷ Ј. Тадић, *Нове вести о паду Херцеговине под турску власт-Прилози*, Зборник Филозофског факултета у Београду (= ФФ) VI-2 (1962) 133, 144; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, Beograd 1955, 6-7.

¹⁸ Неки Дубровчани у Котору, за које се зна да нису племићи имају испред свог имена титулу сер. SN V fol. 679 (сер Павле Васиљевић); SN VII fol. 50-51 (сер Марко и Никола Радовчић из Дубровника, трговци у Трговишту); fol. 168-169, (сер Никша Петровић, сер Мартол Мишљеновић); fol. 411 (сер Живко Радишић). Ове сигнатуре ми је уступила др Ружа Ћук на чему јој се пријатељски захваљујем. Изгледа да су у Котору већи углед уживали дубровачки грађани од которских племића.

ком већу. У случају Николе Квистића не помиње се гласање у Великом већу, већ се говори о потпуној сагласности горе поменутих институција власти у Котору, непосредно након преузимања млетачке власти у граду. Ту одлуку су донели једногласно которски кнез, тројица судија у име дужда и млетачке власти, већника Тајног већа са дванаесторицом придодатих Влади и Тајном већу, за добра која је учинио которској општини. Овај акт је озваничен у цркви Св. Трипуна у Котору.

Не зна се одакле је сер Никола Квистић. Међутим, почетком XV века (новембра 1401) помиње се неки Никша, син Петра Квистића који је убио ноћу у некој дубровачкој улици Луку, сина Влаха Радованића, познатог трговца у Дубровнику.¹⁹ Исто тако, помиње се у Дубровнику неки Петко Квист (Petchus Quist) око 1380. године, који је примљен у Малом већу за пријатеља краљевства и који се заклео да ће верно служити.²⁰ Вероватно је поменути Петко добио касније презиме уместо Quist-Quistich=Квистић. То би могао да буде блиски сродник нашег Николе-Никше Квистића. Према томе, Никола Квистић био је вероватно из Дубровника. Време доласка Николе-Никше Квистића у Котор не може се тачно утврдити. То је могло бити после 1401. године. Никола-Никша Квистић, како је поменут на маргини наведеног документа, живео је у Котору до краја живота. Он је добио и земљу у Грбљу 1430. године, односно његова жена Анка (dona Ancha), која је изгледа обављала важне послове у одсуству свога мужа.²¹ Никша је добио шест карата у Горњем и пет карата у Доњем Грбљу. Осим у Грбљу он је имао и земљу и вино-

¹⁹ К. Јиречек, *Романи у градовима Далмације током средњег века*, ЗКЈ II, Београд 1962, 107. Которска архивска грађа из прве половине XV века сведочи о присуству многих Дубровчана у Котору. види нап. 17.

²⁰ М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике I*, Београд 1951, 58.

²¹ ИАК Dil VI/a, Anno 1430 *Catastico dei villagi di Zuppa inferiore e superiore collindicazione delle famiglie di Catharo alle qualli furono concesse beni-fondi in quelle tenute*, fol. 23, 24, 41, 61, 62, 81; Колационирала сам објављени *Catastik župe Grbalj iz 1430.* који се налази као додатак у делу I. Stjerčevića, *Kotor i Grbalj*, 127-128, 132, 137, 141 где се помиње dona Ancha uxор Nichxe Gustich са наведеним рукописом Катастика Жупе Грбаљ и установила да је Ancha uxор Nichxe *Quistich*, (некад без dona) како стоји у рукопису а не *Gustich*, како је наведено у штампаном издању Грбаљског катастика. (Ibid. *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*, Perast 2003, 301-302, 306, 311, 317).

граде у которском дистрику, у селима Светом Лауренцију²² и Корвешу.²³ Млетачка управа у Котору је тада располагала великим бројем упражњених земљишних парцела у Грбљу, које је поделила својим присталицама у Котору, властели и пучанима. Као богати пучанин био је и члан Братовштине св. Крижа у Котору почетком јула 1431. године.²⁴ Чланови Братовштине св. Крижа били су тада племићи и пучани (*gentiluomini et povolani*) и било их је у то време 57 чланова. Помиње се сер Никола Квистић из Котора и 1432. године.²⁵ Тада се задужио на суму од 60 перпера которских код сер Друшка Маринова за куповину два дела куће у Котору од наследника *Simca Gemberosa*. Дуг је требало да врати у наредне четири године, иначе је следила казна, која је према которском Статуту износила 20 одсто. Никша је био тутор-заступник наследника *Simca Gemberosa* и становао је, заједно са њима, у њиховој кући у Котору. У залог за позајмљени новац дао је виноград у Тивту и другу земљу поменутих наследника. Према томе, услов за добијање которског грађанства било је ипак становање у граду. Он је ту обавезу испунио после годину дана. Помиње се још једна његова кућа у Котору у кварту Св. Марије Магдалене почетком јуна 1441. године, али је он већ био покојни, па се као власник куће помиње његова удовица Анка.²⁶ Никша Квистић изгледа да није имао деце, јер о њима нема вести у изворима. Од породице спомиње се само његова жена Анка, која је надживела мужа. Помињу се тутори наследника Никше Квистића већ 21. новембра 1439. године.²⁷ Међу туторима његових наследника поменути су Лауренције Бућа, познати которски властелин и Стефан Калотурђевић,²⁸ српски писар у Котору. Никша-Никола Квистић наво-

²² SN VI, fol. 755, 24 VI 1439. Никша је имао земљу у *contradi Sancti Laurentio ad Peregium*. *Contrada Sancti Laurentio* је село, данас Лепетане у Боки Которској. Док је *Peregium*, прелаз између Лепетана и Ђурића. (Синдик, *Комунално уређење Котора*, 21-22).

²³ SN VII, fol.155, 30. III 1441.

²⁴ SN V, fol.207-208, 6. VII 1431.

²⁵ SN V, fol. 361.

²⁶ SN VII, fol. 193, 2. VI 1441. Ову сигнатуру дала ми је др Ленка Челебић Блехова на чему јој се срдечно захваљујем. Црква св. Марије Магдалене налази се унутар градских зидина.

²⁷ SN VI, fol. 549, 21. XI 1439.

²⁸ В. Ђурић, *Црква Св. Госпође у Мржеју (Бока Которска)*, Зборник радова Византолошког института 35 (1996) 11-24; Ђ. Петровић, *О Стефану*

ди се као покојни 24. јуна 1439.²⁹ Дакле, умро је у Котору пре краја јуна 1439. године

На крају можемо закључити да се процедура пријема у которско грађанство (у конкретном случају вероватно се ради о странцу) у раном периоду млетачке управе обављала преко кнеза, тројице судија, већника Тајног већа са дванаесторицом, додатих реченој Влади и Тајном већу. Једна одредба из Которског статута помиње одлуку Великог већа, које се састало 1. априла 1420. године. У присуству 120 властелина, упркос извесној опозицији, прихватило је предлог Тајног већа и изабрало из своје средине дванаесторицу властеле, који су са кнезом, судијама и члановима Тајног већа, могли да доносе пуноважне одлуке о свим питањима которске општине. Такође, имали су обавезу да изнова размотре садржину уговора са Венецијом.³⁰ Дванаесторица вла-

Калођурђевићу и његовој породици, Godisnjak Pomorskog muzeja u Kotoru XLVII-XLIX (1999-2001) 41-55.

²⁹ SN VI, fol. 755-756, 24. VI 1439.

³⁰ *Statuta Cathari*, 320; ИЦГ 2/2, 189 (И. Божић); Фејић, *Котворска канцеларија*, 47. Поставља се питање да ли је у Котору тело дванаесторице које је уз Тајно веће одлучивало о пријему у которско грађанство одмах након признавања млетачке власти у граду имало неке сличности са Већем десеторице у Венецији које је једно време била влада у Млечима. (P. G. Molmenti, *Poviest Venecije o životu privatnom od njezina osnutka do propasti republike*, Senj 1888, 13). Можемо претпоставити да ја тако било с обзиром на то да се код формирања градских већа у Котору, као и у другим зетским приморским градовима, односно свим градовима на источној обали Јадрана, од Улциња до Задра, свима је узор била Венеција у већој или мањој мери, како је истакао Сима Ћирковић. (С. Ћирковић, *Почети социјалне хијерархије код Срба*, Годишњак за друштвену историју 3 (1994), 228-229); (Ibid. *Континуитет и прекид међу хијерархијама: приморски градови и њихово залеђе у средњем веку*, *Работници, војници, духовници*, Београд 1997, 189). Ово тело које се састојало од дванаесторице људи изгубило је онај карактер који је имало док је Котор био у саставу државе Немањића. У Котору су до 1372. године судије бирале чланове Малог (или Тајног) већа и заједно са њима заседале. Тело је бројало укупно 15. људи (12 већника и три судије) и имало је саветодавну функцију. Ови саветници према Статуту нису морали обавезно бити племићи. Требало је да судије бирају *duodecim nobiles et probos viros* (племените и поштене људе). Од 1372. његове чланове више нису бирале судије, већ их је бирало Велико веће. Назив Малог већа добило је једно ново тело од шесторице властеле, које бира Веће умољених. (*Statuta Cathari*, р. 2-3, сар II; 22-24 сар. XXXIX; ИЦГ 2/1, Титоград 1970, 88 (С. Ћирковић). У млетачко време, па и непосредно пре млетачке власти у граду као што смо навели, 1. априла 1420. Велико веће је бирало дванаесторицу из својих редова, када Котор још није коначно признао млетачку власт. У том периоду чланови Великог већа били су племићи.

стеле, имали су изгледа одлучујућу улогу у преговорима око предаје Котора Венецији. То значи да су о примању у которско грађанство одлучивали и одређени чланови Великог већа-дванаесторица властеле. Према томе, о Николином пријему у которско грађанство, одлучивали су и избрани чланови Великог већа који су додати Влади као што смо навели. Нешто слично је било и у суседном Дубровнику. Неки Которани који су у Дубровнику прошли процедуру пријема кроз Велико веће нису добијали племство, већ су постајали дубровачки грађани³¹.

У Которском статуту нема података о процедури пријема у которско грађанство. Међутим, два члана Которског статута исцрпно приказују процедуру пријема у которску властелу и Велико веће. Овде ћемо то приказати како би направили паралелу извесној сличности, али, пре свега, о разлици код примања у грађанство, односно племство. Постојала је сличност али и разлика у процедуралном поступку код пријема у которско племство и Велико веће у осамдесетим годинама XIV века. О томе говоре следеће две одлуке Статута Котора.³²

Прва одлука од 6. априла 1388. године односи се на процедуру пријема у которску властелу. Најпре се састајало Опште веће племенитих људи града Котора, који су, сакупљени у цркви Св. Трипуна, по наређењу кнеза и судија на звук звона. Уколико би неко затражио да постане један од племенитих и члан наведеног Општег већа потребно је било да добије три четвртине гласова у Малом већу. Након тога одлука се даље прослеђивала Великом већу у коме је такође морао да добије три четвртине гласова, иначе одлука није била пуноважна.

Само једанаест дана касније, то јест 17. априла 1388. године донесена је још једна одлука која говори о строжијој и измењеној процедури уласка у Велико веће. Чланови Великог већа у Котору били су искључиво племићи од 1364. године, када је дошло до затварања Великог већа. Према тој статутској одредби од 17. априла 1388. године онај који је желео да постане члан Великог већа морао је поднети молбу Влади у Малом већу.

³¹ Ј. Мијушковић, *op. cit.* 109. Свакако је представљао изузетак додељивање дубровачког грађанства у Великом већу (била су то двојица Которана: Бисте Примути и ПавлеТома).

³² Види нап. 2.

Поднети захтев се разматрао и гласањем се одлучивало да ли се прихвата или не. Молба се прихватала уколико су се три дела, односно три четвртине чланова у Малом већу изјаснили за поднети захтев. Молба се даље прослеђивала Великом већу где се о њој расправљало и разматране заслуге подносиоца. Након тога се приступало гласању. Предлог је усвојен уколико се сагласило три четвртине присутних.

На основу одлука Которског статута из друге половине XIV и нотарске исправе из двадесетих година XV века могу се уочити разлике које смо изнели, с обзиром на то да је Котор добио новог врховног господара-Венецију. Истина, овде се ради о суштинским разликама, јер се у другој половини XIV века говори о примању у которско племство и Велико веће, док се у которској исправи из двадесетих година XV века ради о пријему у которско грађанство. Приметне су и одређене разлике и код наведена два члана которског статута, а ради се о временској разлици од само једанаест дана. Наведене статутске одредбе не односе се на странце. За странце је вероватно важило правило као у другим градовима (Дубровник, Задар, Трогир и Сплит) да је након доласка у град постајао странац-forensis, после пријављивања код нотара постојао би становник-habitator, а након неколико успешних година (трговци и занатлије) проведених у граду добијао је статус грађанина.³³

Можемо претпоставити да је слична процедура код пријема странаца у которско грађанство била и пре млетачке власти, односно у доба када је Котор био у саставу српске средњовековне државе. Разлика је у томе што се мењао састав и назив институција у граду у време Немањића и касније под млетачком влашћу. Новина су били у млетачко време дванаесторица властеле, који су једино додати Влади и Тајном већу и бирали су из редова Великог већа. Према томе, све остале институције су постојале и учествовале у избору, осим горе речених 12 властелина. Мењао се и кнез у Котору, који и у време српске власти није могао бити домаћи човек и постављао га је српски владар. Након прихватања млетачке власти у граду, кнеза је постављала влада у Венецији.

³³ T. Raukar, *op. cit.* 139-149.

О томе како су домаћи људи (са которске територије и Србије) добијали которско грађанство, скоро да нема речитих података који би говорили о целовитом правном поступку. Малобројне сачуване которске архивске вести и подаци из Статута говоре уопштено и неодређено, односно нејасно. Изгледа да је сваки усељеник унутар градских зидина постојао нека врста грађанина у односу на град. Заједничко је било то, да је морала постојати општа сагласност свих релевантних учесника приликом пријема у которско грађанство, како у време српске власти, тако и за време млетачке управе. У статутској одредби (чл. 225)³⁴ изричито је захтевано да мора да станује у граду, то јест да онај који дође да станује у Котору и обећа да ће бити Которанин, треба да се упише код нотара и биће ослобођен две године од данка и страже. Ко се не буде уписао сносиће градску обавезу - ангарију, као и други которски људи. Он не сме напустити град, јер га нико не сме примити на село, чак ни његов ранији господар, под претњом казне од 50 перпера, која припада комуни. Посебно се издваја онај који би дошао да станује (ту се мисли на становнике) и добио у мираз неки посед, који је претходно био под теретом (ангарија) комуне. Он неће бити слободан већ је дужан да сноси терет (ангарију) коју је пре сносио онај који је дао посед. Он се изгледа могао вратити из града у село.³⁵

³⁴ *Statuta Cathari*, p.132-133 cap.CCXXV.

³⁵ Жика Бујуклић сматра да се ради о женином миразу у непокретностима, који је одраније имао обавезу ангарије у корист општине, и они су се само могли вратити из града у село, односно остати на селу. (Ж. Бујуклић, *op. cit.* 67). Сличног мишљења је и Илија Синдик. (И. Синдик, *Комунално уређење*, 37-38). Неки аутори везивали су одредбу 225 Которског статута за појаву куге у Котору 1348. године и на тај начин и датирали поменути члан. (I. Stjepčević, *Grbalj*, 44; Ж. Бујуклић, *op. cit.* 67; Л. Блехова Челебић, *op. cit.* 66). Ленка Блехова поред члана 225 и одредбе 228 и 229 Которског статута везује за појаву куге у Котору. Илија Синдик је одредбу 229 из 1359. године посматрао као последицу појаве куге у Котору не доводећи у везу члан 225 и 229. (И. Синдик, *Однос града Будве*, 30-31; *Ibid. Комунално уређење*, 37-38). У поменутом делу Жика Бујуклић је упоређивао члан 225 Которског статута са чланом 195 Будванског статута, уочавао сличности и разлике, јер оба члана говоре о усељавању сеоског становништва у град и уписивању код нотара. Само је у Будви поступак нешто краћи, јер уписано лице ослобађа се од данка и страже само на годину дана. И казне су исте у Будви и Котору за оне који покушају да сељаке врате из града у село (казна је износила у оба града 50 перпера). (*Средњовековни статут Будве*, превод Н. Вучковић, приредио М. Лукетић и Ж. Бујуклић, Будва 1988, 131; Ж. Бујуклић, *op. cit.* 66-70).

Овде се праве разлике између оних који се јесу или нису пријавили код нотара. Код нотара су се пријављивали слободни сељаци са градске територије и били су ослобођени две године од данка и страже. Они су у ствари потенцијални грађани, док су зависни кметови добијали нове градске обавезе (ангарију). Доласком у град и они постају слободни. Можда су они увек остали само становници (*habitatores*). И одредба 229 Которског статута³⁶ из 1359. говори подробније о посадницима и на неки начин допуњава наведени члан 225 Статута. Поставља се питање да ли се овде мисли на странце или на домаће људе са которске територије (дистрикта). Из излагања се види да се радило о домаћим људима са которске територије. Исто тако остаје непознаница да ли је приликом уписа постајао становник, па се тек после две године расправљало о примању у грађанство. Склони смо да поверујемо да је најпре, постајао становник града, па се онда водила даља процедура око добијања статуса грађанина. Како су се у пракси поштовале наведене правне норме остаје да се види. Сачувана су само два податка из прве половине XIV века, која говоре о примању у которско грађанство.

У првом случају (крај јуна 1332. године)³⁷ ради се о примању посадника у которско грађанство. Овде је вероватно реч о становнику. О његовом примању одлучивала су тројица которских судија. Међутим, он је као и сви посадници, који су дошли са села у град, ослобађен сеоских обавеза, али су му у замену наметнути градски терети (*angarias*), као и другима. За њега је гарантовао један которски племић.

И други пример из априла 1333. године, говори да је народна скупштина у Котору, као највећи орган тадашње власти, одлучила да прими у своје грађанство два брата и ослободи их свих градских терета (ангарија) за следећих десет година. Према томе, може се закључити да се процедура пријема у которско грађанство односила на становнике града, па отуда назив грађанин. Из наведена два примера, (истина, то су појединачни случајеви, и не могу сматрати правилом), може се закључити да

³⁶ *Statuta Cathari*, 134 cap.CCXXIX ; S. Ćirković, *Vlaštaci stranica iz socijalne istorije*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XXXIX (1988). Ekmečićev zbornik, 40.

³⁷ A. Mayer, *Kotorski spomenici* I, 364-365 Nr.1083.

се процедура пријема у которско грађанство односила на становнике града. Називали су се грађанима, јер су становали унутар градских зидина, то јест многи су се доселили из села у град. Вероватно се тек касније, после две године, како наводи Статут, или пак после десет година, каквих је случајева било у пракси, као што смо навели, водила даља процедура око пријема у которско грађанство.

На крају можемо закључити да увидом у архивску грађу Историјског архива у Котору као и у одлуке Которског статута, ово је једини досад пронађени податак који сведочи о целовитом правном поступку при примању у которско грађанство. Само је примање у которско племство регулисано одлукама Которског статута. Све то је вероватно последица неразвијености институција, за разлику од суседног Дубровника, где је постојала правна регулатива код примања у дубровачко грађанство, које се у пракси често спроводило.

Marica Malović-Đukić

A Paper on Granting the Kotor Citizenship

Summary

Based upon the meager material in the Historical Archives of Kotor and the decisions of the Kotor Statutes, the granting of the Kotor citizenship in the Middle Ages has been presented. Only one of the archive data has been preserved, providing evidence on the complete legal procedure for obtaining the Kotor citizenship in the first half of the 15th century, only two months after the recognition of the authority of Venice in Kotor. The Kotor Statutes stipulate only the procedure for the acceptance into the Kotor nobility and the election for the Great Council. This had been probably the consequence of insufficient development of the institutions, differing from the neighboring town of Dubrovnik, where existed the legal procedure for the acquisition of citizenship, which had been frequently granted.

The paper emphasizes the features of the Kotor inhabitants in the Middle Ages, as well as the similarities and differences with the immediate neighbors – Dubrovnik and Budva, and the other towns in northern Dalmatia. The title of Sir has been explained too; it is of aristocratic origin, but had been awarded to some important citizens of Kotor, particularly those holding some significant post.

Оригинални научни рад
Чланак примљен 09. 06. 2003.
УДК: 271.1/2 (497.16 – 21 Котор) “13/15”

Валентина ЖИВКОВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

ПРОПОВЕДНИЧКИ РЕДОВИ У КАСНОСРЕДЊОВЕКОВНОМ КОТОРУ*

Појава фрањевачког и доминиканског реда у другој половини XIII века у Котору означила је почетак новог раздобља у културној, уметничкој и црквеној историји града. До XIII века у Котору су бенедиктинци били најважнији монашки ред,¹ да би у периоду касног средњег века просјачки редови преузели одлучујућу улогу у готово свим аспектима верског живота у граду. Стога ће задатак овог рада бити усмерен на хронолошко праћење активности ових редова у Котору током касног средњег века. Ради јаснијег сагледавања њихове улоге у економском и, нарочито, духовном животу града, посебна пажња ће бити усмерена на њихове помене у судско-нотарским списима XIV, XV и почетка XVI века. Међу овим исправама највећу ризницу за разумевање улоге фрањеваца и доминиканаца у обликовању религиозне праксе представљају тестаменти Которана.

Убрзо након свог доласка у Котор, фрањевци и доминиканци оснивају своје прве велике манастире изван града. Манастири, данас порушени, налазили су се на истакнутим стратешким положајима, односно у непосредној близини бедема са северне (доминикански манастир) и са јужне стране (фрањевачки манастир). Таква локација

* Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Црквена организација, сакрална уметност и духовни живот на подручју Балкана од средњег до краја 17. века* (Ев. бр. 102164).

¹ О бенедиктинским манастирима у Котору, cfr. I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. II, Split 1964, 487-508.

на одбрамбено осетљивим местима има и своје симболичко значење. Ради поређења ваља напоменути да су сличну локацију имали и манастири у Дубровнику - то се односи на оне који су се налазили уз бедеме у самом граду и на тај начин имали истакнуто место у оквиру фортификационе мреже прстенова.² Улога и значај који су доминиканци и фрањевци имали и развијали у Котору може се сагледати ако се прати хронологија подизања првих цркава од стране ових редова, а затим и све чешће преузимање богослужења у другим црквама у граду. Током XIV и XV века изгледа да су у Котору били нарочито заступљени фрањевци, судећи по броју цркава које су им припадале или су у њима држали службу.

Историја доминиканског реда у Котору започела је у другој половини XIII века. Которски властелин Павле Бари са супругом Добром подигао је 1263. године, у непосредној близини которске катедрале посвећене светом Трипуну, цркву Светог Павла и 1266. године је предао доминиканцима који су у Котор дошли из Дубровника. Которски бискуп Марко је 1266. године писмом обавестио колегијум да су Павле и његова жена Добра предали цркву Светог Павла доминиканском реду. Истакнуто је да су Павле (*Paulus filius Bosce*) и Добра будући без крвног наследника, а надахнути светим Духом, усвојили као сина брата Михаила, приора браће Реда проповедника из Дубровника и Котора, и браћу Флоријана, Трифуна и Марка. Доминиканци су добили патронатску цркву Павла Барија и његове жене, као и кућу и друге објекте који припадају цркви.³ Судећи према једном сачуваном документу, изгледа да су доминиканци већ 1288. године држали службу и у цркви Светог Бартоломеја у Котору, према сагласности патрона цркве. Документ је занимљив јер говори о једном немилем догађају. Наиме, према тужби которских доминиканаца, бискуп Домниус је физички напао доминиканског свештеника док је овај држао службу у цркви Светог Бартоломеја. Слично су прошла и друга браћа доминиканци. Которски бискуп је гласно повикао како доминиканци треба да се избаце из Котора, а затим је

² А. Badurina, *Sakralna arhitektura*, Zlatno doba Dubrovnika, Zagreb 1987, 109-124.

³ *Monumenta Montenegrina VI. Episkopi Kotor i Episkopija i Mitropolija Risan*, ed. V. D. Nikčević, Podgorica 2001, 96-97. О цркви Светог Павла, њеном значају у средњовековном Котору и сачуваним фрагментима сликане декорације, cfr. Т. Копривица, *Црква Светог Павла у Котору*, Историјски записи 1-2, Подгорица 2001, 77-99.

отишао до цркве Светог Павла у којој је отворио хостију и срушио је на земљу. Због овакве увреде доминиканаца папа Никола IV је упутио молбу опату Светог Михаила *de Peclina*, дубровачке дијецезе, да се побрине да которски бискуп лично дође пред папу, уколико су ове оптужбе тачне.⁴ Без обзира на то да ли је ова оптужба тачна или не, документ сведочи да су доминиканци у Котору држали службу у цркви Светог Бартоломеја, која је била патронатска, као што је то била и њихова матична црква у Котору, Свети Павле. Из четврте деценије XIV века сачувано је неколико занимљивих исправа везаних за доминикански ред у Котору и њихову матичну цркву Светог Павла. Године 1332. *frater Jacobus Rille de Catharo ordinis predicatorum* поклања своје наследство доминиканском реду.⁵ Јаков Риле је припадао дубровачком доминиканском манастиру чији је приор тада био Сергије из Улциња, како се закључује из исправе везане за дуговање Јаковљевог брата, Павла Риле, истом манастиру.⁶ Которски доминикански манастир Светог Павла је био под дубровачком кустодијом у ово време. Стога је дубровачки приор и прокуратор Сергије именовао Гргура Гуиманоја и Марина Мекше за опуномоћенике (*actores, factores et nuntios speciales*) за Котор, који су потом изнајмили кућу цркве Светог Павла која је некада припадала Павлу Барију, како се у исправи наглашава (*olim Pauli de Bare*).⁷ Такође, у ово време приор задарски фратар Николин био је викар провинцијала доминиканског реда Угарске за Далмацију и Драч, те је у име дубровачког манастира одговарао на примљене тестаментарне легате.⁸

У првој половини XIV века број доминиканских редовника у Котору се све више увећавао, те је настала потреба за подизањем већег манастира. У ту сврху которски властелин Никола Бућа даје 1344. године свој посед на Пацијани покрај речице Шкурде (данашња Табачина), изван градских зидина, за изградњу доминиканског манастира Светог Николе *de flumine*. У даровници је истакнуто да то чини “због поштовања и оданости коју гајимо и осјећамо према Реду браће проповједника и за спас наше душе, као лијек за наше гријехе

⁴ *Monumenta Montenegrina VI*, 120-121.

⁵ A. Mayer, *Kotorski spomenici. Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332-1337*, Zagreb 1981, 193.

⁶ *Ibid*, 195, 227.

⁷ *Ibid*, 387, 388, 392.

⁸ *Ibid*, 848.

јер смо гријешни, дуго времена смо мислили на част и поштовање према свемоћном Богу и његовој мајци Блаженој Дјевици Марији и свим светитељима и светитељкама, као и св. Николи...” У даљем тексту је прописано да у цркви и манастиру Светог Николе који ће бити саграђени “...сваког дана буде најмање шесторица добре браће поменутог реда који ће вршити дужности и управљати поменутом црквом, као што је горе речено, за нашу и душе наших покојника”. Ако се овога не буду придржавали, манастир са поседом и црквом треба да буде враћен Николи Бући или његовим наследницима.⁹ Которски доминикански манастир Светог Николе је порушен у очекивању напада Хајрудина Барбаросе и доминикански редовници су потом 1540. године купили земљиште од бенедиктинаца и саградили нови манастир Светог Николе у оквиру градских зидина, у близини манастира Свете Кларе.¹⁰

Из XV века је сачувано неколико исправа у којима се помињу радови на цркви Светог Николе изван бедема. У двама исправама из 1435. и 1441. године говори се о дрводељским радовима у доминиканској и фрањевачкој цркви у Котору. Мајстор *Johanes Sconza* се обавезао прокуратору доминиканског манастира Ивану Лукши да ће изградити дрвени хор за цркву Светог Николе. Прописано је да хор треба да буде урађен по узору на исти из цркве Свете Марије, али шири и са двадесет и четири изрезбарена седишта, као и са наслоном за књигу у средини.¹¹ Након завршетка радова, истом мајстору су се обратили и которски фрањевци да им за цркву Светог Фране уради дрвени хор попут доминиканског, али са двадесет и два седишта.¹² Из исправе од 19. априла 1440 године, сазнаје се о још једном архитектонском детаљу цркве Светог Николе которских доминиканаца, који је послужио као узор за цркву Светог Доминика манастира истог реда у Драчу. Пречасни отац *magister Nicolaus de Sancto Severino*, професор теологије, генерални викар доминиканаца у

⁹ *Monumenta Montenegrina VI*, 186-187. О манастиру Светог Николе у Котору, cfr. S. Krsić, *Nekadašnji dominikanski samostan Sv. Nikole u Kotoru (1266 - 1807)*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 28, Split 1989, 129-141.

¹⁰ I. Stjerčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 62-63.

¹¹ Ц. Фисковић доноси препис ове исправе, која се чува у Историјском архиву у Котору (SN XIV, 162) у: *O umjetničkim spomenicima grada Kotora*, Споменик САН ССН, Београд 1953, 90, n. 209.

¹² *Ibid*, 90-91, n. 210. (prema SN VII, 90.)

Драчу, у име свих наследника управитеља поменутог реда склопио је уговор са мајстором дрводељом Марином Сконца (*Sconça*), братом поменутог Јована. Марин се обавезао да до краја септембра 1440. године пренесе у Драч и постави у цркву Светог Доминика реда доминиканског, велике греде и направи баладор¹³ са степеништем, одмориштем и решетком (*unum balatorium cum scalla solariis, zelosiis*), као што је онај у цркви Светог Николе доминиканаца у Котору, од доброг дрвета и са довољно ексера.¹⁴

Фрањевци су дошли у Котор у седмој деценији XIII века, отприлике у исто време када и доминиканци. Сачувани археолошки и писани извори пружају низ података од важности за разумевање улоге коју је фрањевачки ред имао на овом подручју. Да би се расветлила историја овог реда у касносредњовековном Котору потребно је анализирати неколико аспеката њиховог деловања. Као први проблем поставља се питање утврђивања броја, локације и посвета средњовековних фрањевачких цркава, које углавном нису сачуване. Везано за подизање манастира јесте и разматрање сукоба који је у Котору избио између фрањеваца конвентуалаца и опсерваната. Изузетно важно питање јесте фрањевачка улога у успостављању уније Источне и Западне цркве, што је имало одјека и у которској средини. Коначно, фрањевци су својим учењем и побожношћу оставили дубок траг на садржај опоручног завештања грађана, што ће овом приликом бити размотрено на једном броју тестамената Которана.

Фрањевцима који су из Дубровника дошли у Котор 1265. године, синови Драгона *de Scelpo*, Богдан и Пицинег, поклонили су кућу за становање на Шурању (предео са јужне стране изван которских бедема). Вероватно на истом месту подигнут је 1288. године први манастир са црквом Светог Фрање изван градских зидина на Гурдићу и везује се за ктиторство краљице Јелене Анжујске. Исте године када и у Котору, краљица Јелена је основала фрањевачке мана-

¹³ Под термином баладор или балатура (од итал. *balladore, ballatoio*) у Котору се подразумева портик, трем, односно на спрат уздигнуто место у цркви где се налази певница, што би у случају доминиканске цркве било највероватније значење. О термину, cfr. V. Tomašević, *Reči stranog porekla u govorima Boke Kotorske*, Споменик САН СР Београд 1956, 199.

¹⁴ Prepis isprave (SN VI, 949) је objavio C. Fisković, *op. cit.*, 90-91, n. 214.

стире у Бару, Скадру и Улцињу. Фрањевачке мисије у Котору, Бару, Улцињу и Драчу су 1283. године биле под дубровачком кустодијом.¹⁵

Манастир са црквом Светог Фрање изван градских зидина је 1657. године порушен те су фрањевци 1668. године подигли нови манастир у самом граду, у близини јужних врата на Гурдићу.¹⁶ Током истраживања археолошких остатака порушеног манастира изван зидина утврђено је да је црква Светог Фрање у Котору имала сва обележја проповедничке цркве - правоугаону апсиду, наос једноставне правоугаоне основе и пространи хор одвојен парапетном преградом. Јужно од цркве је постојао клаустар са комплексом манастирских објеката.¹⁷ Уз северну страну цркве Светог Фрање била је призидана капела Свете Катарине. Ова капела се помиње први пут 1397. године као порушена и затим обновљена трошком Марка Нигро, венецијанског трговца у Котору.¹⁸ Неки истраживачи су неутемељено повезивали ову фрањевачку капелу Свете Катарине са једном црквом посвећеном истој светитељки која се помиње у судско-нотарској исправи 1336. године. Треба се осврнути на број цркава посвећених светој Катарини у Котору и, посебно на поменућу исправу, како би се покушало утврдити о којим црквама је реч. Као што је већ напоменуто, једна, односно две, цркве Свете Катарине се помињу у исправи од 12. марта 1336. године, у једном веома занимљивом контексту. Те године се мајстор Анђео зидар (*magister Angelus murarius*), син покојног мајстора Ловре из Задра, обавезао Мику Бући (*Micho Buchie*) да ће му саградити у његовим виноградима на Пучу цркву сличну цркви Свете Катарине (*unam ecclesiam ad similitudinem in omnibus ecclesie sancte Catharine*), коју је саградио Па-

¹⁵ Податак о подизању фрањевачког манастира бележи Фарлати, *Illyricum sacrum* VI, 440, VII, 12, 13, 44, 59, 188, 309. О ктиторству краљице Јелене на Приморју, в. Г. Суботић, *Краљица Јелена Анжујска - ктитор црквених споменика у Приморју*, Историски гласник 1-2, Београд 1958, 138-140.

¹⁶ I. Stjepčević, *op. cit.*, 62.

¹⁷ О истраживањима која су започела 1954. године, cfr. П. Мијовић, *О касноантичким и средњовековним гробљима Котора*, Бока 15-16, Херцег - Нови 1984, 171. О архитектури цркве, cfr. В. Кораћ, *Градитељска школа Поморја*, Београд 1965, 75-78; Д. Ђурашевић - Миљин, *Готика у архитектури Котора*, Историјски записи 1-2 (LXIV), Титоград 1991, 14-17.

¹⁸ I. Stjepčević, *op. cit.*, 59. (prema: SN II, 400.)

ulus Bollie. У исправи се наводи и материјал који Михо Бућа треба да обезбеди: *calce, fundamentis, tuffo inciso per me tamen, lignamine formarum, portis et finestris*. Договорено је да изградња треба да буде довршена до октобра 1336. године.¹⁹ Из наведених података се не може поуздано закључити о којој цркви Свете Катарине је реч. Павле Мијовић је сматрао да је реч о Бућиној капели Свете Катарине која се налазила уз северну страну фрањевачке цркве.²⁰ Међутим, садржај документа ипак наводи на сумњу да је реч о овој капели. Наиме, Михо Бућа жели да подигне цркву у својим виноградима на Пучу. Да је желео да дотира манастир Светог Фрање то би засигурно било прецизирано, као што би се нагласило и да црква треба да буде подигнута уз сам северни зид цркве Светог Фрање, а не у виноградима. Скоро два века касније, према једном судском спору вођеном 1508. године може се закључити да су тада Буће и фрањевци заиста имали суседне винограде на Пучу, али опет није прецизирано да се фрањевачко земљиште простире у оквиру самог манастира, нити да се Бућини виноград налазе поред цркве Светог Фрање.²¹ Которски нотаријат је био врло прецизан у лоцирању када се радило о земљишту уз цркве или манастире. Према томе, у документу из 1336. године треба видети највероватније капелу у оквиру земљишта једног которског племића, за коју је изражена жеља да да буде налик цркви Свете Катарине, задужбини извесног Павла Болие. Како било, важан податак је да је једна патронатска црква, послужила као узор за грађење приватне капеле которског племића у његовим виноградима надомак града. Такође, Павле Болиа је личност из прве половине

¹⁹ А. Mayer, *op. cit.* vol. II, 1613. Каменар Анђело, пок. Ловре из Задра се помиње и 5. августа 1335. године када прима Степана, сина Кривошије *de Antibaro*, на годину дана за девет крстастих перпера, храну и одећу, те на крају рока и за неколико одевних ствари. Ако би Степан побегао или направио штету, мајстор Анђело има право да га веже, v. А. Mayer, *op. cit.* vol. I, 1185.

²⁰ П. Мијовић, *Которски Campo Santo*, Озлоглашено наслеђе, Цетиње 1971, 13-20. Истог мишљења је и Д. Ђурашевић - Миљић, која сматра да се фрањевачка капела Свете Катарине први пут помиње управо у овој исправи из 1336. године, cfr. Д. Ђурашевић - Миљић, *op. cit.*, 16.

²¹ У питању је спор вођен 1508. године у којем су актери редовници светог Фрање и Трифун Бућа због изградње међе и канала на Пучу, где се налазе виноград и једне и друге стране, v. IAK (Istorijski arhiv Kotor), SN XXV, 307.

XIII века,²² није могао бити ктитор фрањевачке капеле. Михо Бућа је својим ктиторским чином желео да понови облике једне црквене грађевине из старијег периода. О Михи, пок. Петра Бућа постоје и други сачувани подаци у архивским списима. Свакако је од највећег значаја податак да је Михо Бућа учествовао у исплати грчких сликара у катедрали Светог Трипуна 10. јуна 1331. године.²³ У исправама из четврте деценије XIV века Михо се најчешће помиње у вези са трговачким пословањима између Котора и Дубровника. Примера ради, Тома Бугонов и Петар Сабов 29. јануара 1335. године именују Муха Бућу за свог *verum et legitimum procuratorem, actorem, factorem et nuntium specialem* за потраживања код Павла Растија у Дубровнику.²⁴

Капела Свете Катарине у склопу манастира Светог Фрање је била гробљанска црква, како се потврђује у опорукама из XV века. Катарина, кћи Милутина *de Sibincho* и супруга мајстора Николе, пок. Радослава из Прчања, завештава у својој опоруци од 1. октобра 1438. године да се сахрани на гробљу манастира Светог Фрање и оставља велики столњак капели Свете Катарине која се налази на овом гробљу.²⁵ Никола Алексин у тестаменту од 23. 2. 1440. године завештава да се сахрани у капели Свете Катарине у манастиру Светог Фрање и истој капели оставља шест дуката за икону. Својој ћерки Катарини оставља своју покретну и непокретну имовину.²⁶

Једна друга црква, такође посвећена светој Катарини, налазила се у оквиру которских градских зидина на Крепису, горњем делу града иза Катедрале, и први пут се помиње 1420. године.²⁷ У судским исправама из четврте деценије XV века више пута се помињу

²² У дубровачкој архивској грађи из XIII века сачувала се исправа од 5. октобра 1265. године, у којој се помиње Палма, син покојног Павла Болие из Котора, cfr. G. Čremošnik, *Nekoliko dubrovačkih listina iz XII i XIII stoleća*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine XLIII (1931), 47-48. У которским нотарским књигама из XIV века се помиње кућа која је некада припадала Павлу (*olim Paulus Bolie*) за коју флагеланти треба да исплате дуг, cfr. A. Mayer, *op. cit.* vol. II, 172.

²³ A. Mayer, *Kotorski spomenici. Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326-1335*, Zagreb 1951, 662.

²⁴ *Ibid.*, 1136.

²⁵ IAK SN V, 873.

²⁶ IAK SN V, 957.

²⁷ I. Stjepčević, *op. cit.*, 59. (prema SN III, 461.)

куће у пределу цркве Свете Катарине на Крепису.²⁸ На основу неколико исправа може се приближно одредити њена локација у близини цркве Свете Марије Колеђате. Тако је 7. фебруара 1440. године Ђураш берберин изнајмио на десет година Микени Бусолино своју кућу у пределу цркве Свете Катарине, поред пекаре и цркве Свете Марије *de fiume* (Колеђате).²⁹

У периоду од 1445. до 1448. године, према догађајима забележеним у архивским документима, долази до превирања код которских фрањеваца. То је време реформе реда у Италији, чији се дух изгледа проширио и на источну обалу Јадрана, те се једна група фрањеваца одселила од своје браће из манастира Светог Фрање ван зи-дина.³⁰ Сва је прилика да се ради о фрањевцима опсервантима, поштоваоцима светог Бернардина Сијенског. Међутим, присуство фрањеваца опсерваната у Котору забележено је и у изворима из ранијег раздобља. Тако се међу жртвама куге која је харала у Котору у августу 1422. године, помиње и которски бискуп Рајмунд из Витерба, фрањевац строге стеге - *de observantia*, који је од 1418. године био гвардијан манастира мале браће строге стеге у Котору, а 13. августа 1421. године постао је которски бискуп, изабран од стране папе Мартина V, а не од стране јужноиталијанских прелата, као што је био случај пре доласка Млечана у Котор.³¹ Ускоро након разилажења которких фрањеваца, догодио се 1459. године један инцидент у манастиру конвентуалаца Светог Фрање у Котору, који сведочи о жестини сукоба међу фрањевцима. Извесни фра Франћеско, који је већ био одстрањен из манастира, направио је велики метеж када је једне ноћи дрско ушао у манастир увевши са собом и три коња. Поводом овог догађаја которска властела је упутила молбу млетачкој Синјорији да интервенише код папске курије да се иселе фрањевци конвентуалци из манастира и у њега уселе опсерванти (*...che i frati conventuali di S. Francesco possano rimover dal convento et in suo luogo metter frati de observantia, e questo si per la salute dell'anime nostre,*

²⁸ IAK SN V, 277, 936; SN VI, 262, 271, 296, 826, 827.

²⁹ IAK SN VI, 894.

³⁰ О одласку једног дела фрањеваца из манастира, cfr. I. Stjepčević, *op. cit.*, 63.

³¹ О Рајмунду из Витерба, v. A. St. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom Republikom (1420-1797)*, Zagreb 1934, 21, 132.

come per fuggire ogni scandalo delli detti frati conventuali.)³² Фрањевци опсерванти су након одласка од конвентуалаца добили свој манастир када им је свештеник Марин Драго 1445. године предао цркву Светог Николе вртова у Доброти. Опсерванти су уз ову цркву саградили манастир и капелу Светог Бернардина *conventus sancti Bernardini sive sancti Nicolai veteris distinctus cathari in loco hortorum situati*.³³ У овом манастиру је постојала и капела посвећена Богородици, како се сазнаје из једног броја опорука с почетка XVI века. Трипо, покојног Марка де Паулино, у тестаменту из 1503. године оставља десет иперпера за слику са представама Безгрешног зачећа и светог Трипуна за капелу Безгрешног зачећа у цркви Светог Бернардина (*...uperperos decem pro pictura fienda pro anima sua Immaculatae semper Virginis Mariae et beatissimi sci Tryphonis in capella sci Bernardini prope portas ecclesiae....*)³⁴ Петруша, удовица Илије Бранковића из Котора, у опоруци од 20. јула 1503. године изражава жељу да се сачува у капели Безгрешног зачећа у цркви Светог Бернардина.³⁵ Николета, удовица Трипа ди Баска жели да јој место упокоја буде у капели Свете Марије у цркви Светог Бернардина и завештава 1504. године да се за поменућу капелу направи сребрни крст од сто иперпера.³⁶ У једном песничком делу из XVI века које се често користи као извор за расветљавање некадашњег изгледа Котора и локације цркве, у песми “Опис залива и града Котора” Ивана Боне Болице, помиње се на два места фрањевачка црква, али није сасвим јасно о којим манастирима је реч. Пре уласка у град Болица описује фрањевачку цркву посвећену Богородици, а која се налазила на обали мора, речима: “Сандалоноги фрањевци оци на обали мора храм подигли су висок божанствене именом дјеве; величанственост њега задивљујућа небу сеже и рад је сасма нови то у парском мермеру клесан.”³⁷ Пе-

³² G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XXXIII-XXXIV, Sarajevo 1921-1922, 188.

³³ I. Stjepčević, *op. cit.*, 63.

³⁴ *Ibid.*, 100, n.413.

³⁵ IAK SN XXIII, 605.

³⁶ IAK SN XXIV, 717.

³⁷ *Изабрана поезија. Ђ. Бизанти, Љ. Пасквалић, И. Б. Болица*, ed. С. Калезић, Цетиње 1996, 325.

сма је настала пре 1557. године, те се датум изградње ове цркве може приближно одредити, будући да Болица наводи да је сасвим нова. Заиста, Млечани су 1537. године дали да се манастир Светог Бернардина у Доброти поруши, те су опсерванти почели да граде 1540. године нови манастир на Пучу, на другом делу града, у који су се преселили 1548. године. О радовима на овом манастиру сачуван је уговор из 1541. године по којем се мајстор Петар из Цреса, становник Корчуле, обавезао дубровачком златару Бартулу Радојеву, који је био заступник которских фрањеваца, да ће исклесати врата и лук са пиластрима за цркву Светог Бернардина.³⁸ Међутим, Млечани нису дали да се манастир доврши због ратних опасности, и редовници су се, по наредби папе Гргура XIII, настанили 1575. године у самом граду, у цркву Свете Кларе.³⁹ Ови фрањевци из манастира Свете Кларе држали су службу и у цркви Светог Ивана Крститеља, која се налазила у истоименој тврђави на брду и била богомоља за војнике.⁴⁰

Опсерванти су ову новосаграђену цркву на Пучу посветили светом Бернардину, као и пређашњу у Доброти, те се може претпоставити да су поновили и посвету капеле Богородици и да на њу песник мисли када говори о цркви. У Боличиној песми следи опис извора на Пучу те помен фрањевачког манастира: “Овдје конвенти минорита анђеоског свеца спремају се да разрушени кров испод зидина дигну, и обнове га за уселење у њ скорога дана.”⁴¹ Може се претпоставити да је овде реч о манастиру фрањеваца конвентуалаца крај Гурдића, а такође у близини Пуча.

Свакако је од изузетне важности појава поштовања светог Бернардина Сијенског у Котору већ половином XV века, убрзо након појаве фрањевачког реформистичког правца светог Бернардина (1380-1444.) у Италији.⁴² Када се разматра прихватање учења светог

³⁸ С. Fisković, *op. cit.*, 95. (prema ispravi iz Državnog arhiva u Dubrovniku, *Diversa notariae*, sv. 106, 157.)

³⁹ I. Stjepčević, *op. cit.*, 62-63.

⁴⁰ *Ibid.*, 59, 60-61.

⁴¹ *Изабрана поезија*, 325.

⁴² Свети Бернардин из Сијене је канонизован 1450. године. Патрон је Сијене и његове родне Маре Маритиме, cfr. G. Kaftal, *Iconography of the Saints in Tuscan Painting*, Florence 1952, 196-200.

Бернардина у Котору, нарочито треба имати у виду грехе против којих је овај светитељ у Италији проповедао. Његове проповеди су се заснивале претежно на осуди грехова који су карактеристични за свакодневни живот у касносредњовековној градској средини. Свети Бернардин Сијенски се обрушавао на коцкање,⁴³ зеленаштво, таштину и вештичарење,⁴⁴ сујеверје и нарочито, политичке сукобе међу италијанским градовима. Као пут спасења проповедао је, сасвим у фрањевачком духу, покајање и добровољно сиромаштво. У најближој вези са проповедањем светог Бернардина у Сијени треба сагледати и појаву фрањевца Николе из Задра, који је својим ватреним проповедима у которској катедрали током зиме 1443. године, осуђивао трговце, зеленаше, и оне који раде током недељног сајма.⁴⁵

Питање уније Источне и Западне цркве постало је поново актуелно у XV веку. На Концилу у Фиренци свети Бернардин се истакао као њен присталица. У покушајима да се унија успостави фрањевци су имали изузетно важну улогу. Истакнуто место које су фрањевци имали у Котору, граду под влашћу Србије у време њиховог доласка и граду у чијем залеђу је живело претежно православно становништво, може се сагледати и из угла унионистичке политике. Фрањевци су већ у XIII веку били присталице уније Западне и Источне цркве и посебни папски изасланици у овом процесу. Подвлачили су

⁴³ Једна епизода из живота светог Бернардина је условила иконографију овог светитеља који се најчешће представља са диском или квадратном плочом на којој су уклесана слова IHS окружена зрацима. Наиме, када је једном приликом проповедао против коцкања упитао га је човек који је правио карте како ће онда он да зарађује за живот. На то му је свети Бернардин одговорио да треба да прави дрвене дискове са монограмом IHS, који се може тумачити или као *Jesus Hominum Salvator* или као *IeHsuS*. Свети Бернардин је неговао нарочиту побожност према светом имену Исусовом, cfr, *loc. cit.*

⁴⁴ Свети Бернардин Сијенски и његови следбеници опсерванти су проповедали и против женског праћења моде, осуђујући то као смртни грех. Штавише, проповедајући у време епидемије куге и напредовања Турака ка Европи, за главни узрок опадања моћи хришћанског света сматрали су управо женски костим. Такође, Свети Бернардин је лично осудио многе жене на ломачу и у својим службама је покушавао да реконструише карактеристике вештица. У цркви посвађеној овом светитељу у Триори (Империа, Италија) на фресци из касног XV века приказана је група вештица са представама ђавола на својим капима у пакленој пећи, cfr. C. Frugoni, *The Imagined Women, A History of Women*, ed. G. Duby, M. Perrot, vol. II. *Silences of The Middle Ages*, ed. Ch. Klapisch - Zuber, Harvard University Press 1998, 145, 382-383.

⁴⁵ A. St. Dabinović, *op. cit.*, 82.

сродност између фрањевачке духовности и веровања Источне цркве и постали најважнији посредници приликом представљања доктрине Римске цркве византијским царевима.⁴⁶ Сам Бонавентура је често наглашавао да су основе фрањевачке духовности молитва и контемплација која води до мистичног спајања са Богом, као и да се фрањевци са антипатијама односе према схоластици и Аристотелу (који чине основу доминиканског учења); већ стављају тежиште на мариологију и молитву Христу. У овим елементима теологије Бонавентура је видео приближавање фрањевачке духовности византијској.⁴⁷

Особена улога фрањеваца у чувању и ширењу вере на источној обали Јадрана, нарочито у срединама под врховном влашћу српских краљева, као што је био случај у Котору, постаје јаснија када се посматра из овог угла. Од друге половине XIII века фрањевци су на овом подручју преузели улогу инквизиције. Тенденција јачања овог реда на источној обали Јадрана од стране папства, може се пратити хронолошки на основу сачуваних докумената, односно папских посланица. Године 1258. папа Александар IV је наредио Задарској и Барској архиепископији да пружи заштиту и одбрану фрањевцима, који су у Далмацији и Србији често бивали подвргавани “непријатностима и насртајима неваљалаца”.⁴⁸ Папа Бонифације VIII је упутио 1298. године писмо провинцијском министру из реда мале браће у администрацији провинције Склавоније, будући да у крајевима Срби-

⁴⁶ Постоји више примера изасланства фрањеваца на византијски двор. Сам свети Фрања је путовао на Исток 1219. године када је провео неколико месеци у граду Акре, тада престоници Латинског краљевства, као и у Дамијети. Након светог Фрање и други представници реда су ишли у мисије на Исток. Треба издвојити као најважније мисије због питања уније, посланства папе Грегорија IX на византијски двор у Никеју 1234. године. Фрањевац Јован из Парме је 1249. године на захтев папе Иноћентија IV отишао у мисију византијском цару у Никеји, и након тога је увео неке источне светитеље у фрањевачки литургијски календар. Папа Григориј X је 1272. године послао фрањевца Јована Парастона, рођеног у Цариграду, да цара Михаила Палеолога подучи латинској теологији и удари темеље Лионској унији. О католичким и, посебно фрањевачким, посланствима у Византији, cfr. S. Van Dijk, J. Hazelden Walker, *The Origins of the Modern Roman Liturgy: The Liturgy of the Papal Court and the Franciscan Order*, Westminster 1960, 389.

⁴⁷ О Бонавентурином учењу и односу према Источној цркви и унији, cfr. D. Geanakoplos, *Bonaventura, the Two Mendicant Orders, and the Greeks at the Council of Lyons*, in: *Studies in Church History*, 13: *The Orthodox Churches and the West*, Oxford 1976.

⁴⁸ *Monumenta Montenegrina. Arhiepiskopija barska*, vol. IV, ed. V. D. Nikčević, Podgorica 2001, 164-165.

је, Рашке, Далмације, Хрватске, Босне и Истре треба да се искорени “смртоносна куга јеретичке изопачености”, јер се она све више шири на штету католичке вере. Зато се у Драчку, Барску, Дубровачку, Сплитску и Задарску архиепископију шаљу двојица из реда мале браће, да до краја спроведу доминиканско дело у служби Инквизиције.⁴⁹

Након овог прегледа активности проповедничких редова у Котору треба размотрити још једну њихову изузетно важну улогу у формирању религиозне праксе верника, која је била везана за особности градског живота. У овом истраживању једна врста писаних докумената, која се у обимнијем броју јавља у култури западног света тек од касног XIII века, била је превасходни извор. То су тестаменти, који у касном средњем веку постају значајан извор за сагледавање веровања, жеља и страхова грађана Котора. Писани су на смрти или док су мисли опоручитеља биле усмерене на крај живота на земљи, тако да се састављачи тих редова осврћу на најважније стране свог економског и духовног живота. Међутим, како тестаменти постају уобичајена форма у касном средњем веку, њихов садржај показује одлике веровања овог времена. То се у првом реду односи на чињеницу да се тада на смрт није гледало само из перспективе страха од пакла како је то преовлађивало у ранијем раздобљу. Уместо ватре пакла, у касном средњем веку се стрепило од продужених мука чистилица, а да би се њихово трајање скратило, у опорукама се прибегавало разним врстама милосрђа.⁵⁰ Мисе и молитве за мртве, добра дела и побожне донације зарад ослобађања од мука чистилица, никада нису биле толико раширене као у XIV и XV веку. По својој основној форми, касносредњовековне опоруке су веома сличне у различитим деловима западног друштва. Један број обавезних заоставштина се подразумевао - оставља се новац за поправке капеле или цркве у којој ће опоручитељ бити сахрањен; оставља се новац опату, клерику, сиромашнима, фрањевцима, домини-

⁴⁹ *Ibid*, 194-195. Из Авињона је 1354. године упућена посланица епископима Бартоломеју Трогирском и Петру Пактенском, гласницима апостолске столице, у којој се описују јереси против којих треба да се боре, cfr. *ibid*, 260-261. О Петру Трогирском и Петру Пактенском и њиховој мисији, v. *Monumenta Montenegrina. Vrijeme kraljeva*, vol. III, 186-191 (писмо папе Иноћентија краљу Рашке из 1354. године), 192-193 (писмо папе Климента VI патријарху Србије Јоаникију 1354. године), 194-197 (о епископу Петру Пактенском 1355. године).

⁵⁰ Појам чистилица се у тестаментима јавља све чешће у XIV веку, cfr. *Ž. Le Gof, Nastanak čistilišta*, Sremski Karlovci - Novi Sad 1992, 299-301.

канцима. Обавезан део опорука је и остављање новца за одржавање миса за душу покојника и његових предака.⁵¹ Како се иде ка вишем сталежу, завештани дарови милосрђа су новчано вреднији, број миса за покој душа расте, шири се поље грађевинских и уметничких донација, даје се новац лепрознима, сирочадима, олтари се опскрбљују свећама. Фрањевци и доминиканци, као редовници чије су делатности уско повезане са градском средином, својом вером и проповедима представљали су идеалне помагаче грађанима у олакшавању пута ка спасењу.⁵² Зато се готово обавезно оставља део имовине или новца новим проповедничким редовима. Нарочито су фрањевци својим прослављањем идеала сиромаштва били блиски сваком грађанину, јер су могли да пруже утеху да ће им њихов завештани дар, ма колике новчане вредности био, спасити душе из патњи чистиштва. Певањем миса за умрле чинили су пут ка небу за свакога лакшим и доступнијим. Обичај давања новца уз верске завете, како би се осигурао опрост због начина живота, био је веома раширен у којој градској заједници. На тај начин опоручно завештање је представљало првенствено покушај искупљења грехова, покајање пред последњим судом, којег су се плашили грађани, будући да су градски начин живота, трговина и пословања значили окретање ка материјалном свету, а заобилажење црквеног учења и одступање од утврђених хришћанских врлина. У обједињавању оваквих тежњи истакнуто место су заузимали фрањевци и доминиканци.

О улози фрањеваца у расподели опоручног завештања у Котору, сазнаје се из посланице папе Александра IV од 1256. године архиепископима Бара, Дубровника, Сплита и Задра, као и бискупима Котора, Будве, Скадра и свим осталим црквеним властима у Далмацији и Славонији. Овај документ превасходно осликава неке од проблема са којима су се фрањевци у овим срединама сусретали. Наиме, папска посланица одређује како црквене власти треба да се односе према малој браћи. Фрањевци који су послати у поменуте

⁵¹ Као пример сличности опорука овог периода, а које потичу из различитих географских и културних средина, може послужити терстамент једног месара из Оксфорда из 1362. године, који садржи готово истоветне елементе као и которске опоруке XIV и XV века. Садржај ове опоруке је објавио R. W. Southern, *Western Society and the Church in the Middle Ages*, London 1970, 290.

⁵² Просјачки редови су били познати као “ловци на тестаменте”, а својим проповедима су ширили веровање у чистиштво, cfr. Ž. Le Gof, *op. cit.*, 299.

крајеве, упознали су папу о све више раширеној пракси опоручног поклањања добара малој браћи за њихове зграде, књиге, одела и друге потребе. Истиче се да су оваквим чином верници на смрти очекивали да ће их Бог за то наградити. Међутим, узрок папске интервенције лежи у чињеници да су црквене власти у овим срединама узимале од завештаних добара део (некада половину, а некада трећину или четвртину), под изговором канонског дела (*portionis canonice*). У посланици се каже да је то далеко од сваке човечности јер се наноси велика штета фрањевцима, будући да они живе у највећем сиромаштву и треба да се издржавају милостињама. Такође се истиче да овај чин црквених власти изазива саблазан верника који у опорукама остављају добра фрањевцима. Стога се апостолским писмом строго заповеда црквеним властима да не узимају део од добара поклоњених фрањевцима, као и да посебним издвајањем од црквених добара олакшају тешкоће њиховог сиромаштва.⁵³ У которским опорукама из XIV века често се среће остављање дела имовине фрањевцима, те се овом приликом може издвојити неколико примера. Базилије Матов 22. октобра 1327. године оставља за сваку мису по један перпер *fratribus minoribus da facere vigiliis - unam quarum in animauersario patris mei et aliam in animauersario matris mee*. Базилије је сам предао нотару опоруку. Ова опорука је интересантна и због тога што говори о периоду када је Котор био анатемисан због сукоба око избора бискупа. Из тог разлога је Базилије наредио да ниједан которски свештеник не буде на његовој сахрани, а да се сваком свештенику, которском грађанину, да за мисе шест перпера, али тек након што скину са себе изопштење.⁵⁴ Међутим, изгледа да је са овом заоставштином било извесних проблема у њеној реализацији, будући да више година касније, 1336. године налазимо да његови епитропи уручују налог фрањевцима за бдења за покој Базилијеве и душе његових родитеља, а у ту сврху залажу Базилијеве винограде, како је и одређено у његовој опоруци.⁵⁵ Јелена, кћи покојног Медоша Драго у својој опоруци од 3. априла 1333. године, оставља, између осталог, малој браћи у Котору *tunicam unam, calices duos argentos, paramen-*

⁵³ Оригинал овог документа се чува у Ватиканском архиву у Риму, а објављен је у *Monumenta Montenegrina IV*, 373.

⁵⁴ A. Mayer, *op. cit.*, vol. I, 438.

⁵⁵ A. Mayer, *op. cit.*, vol. II, 1567.

tum unum de tela.⁵⁶ Према пресуди о Јелениној имовини 1335. године которски фрањевци су добили и њен врт на Пучу *pro anima dicte Ielene*.⁵⁷ Обраћање фрањевцима за спасење и покој душе може се сусрести и у тестаментима са почетка XVI века. Из 1505. године је посебно занимљива опорука Трифона покојног Томазиуса Грубоње који жели да се сахрани у цркви Свете Марије Колеђате у великом гробу (*sepultura granda*) пред великим олтаром (*altar granda*). На почетку опоруке Трифон препоручује своју душу *a S. Michiel chavalier celestial*. Одређена средства оставља за мисе за спас његове душе и за то се обраћа превасходно фрањевцима. Тако оставља десет иперпера фрањевцима опсервантима светог Бернардина за одржавање грегоријанских миса, као и да се сваке године изговори миса у капели Свете Катарине “*in la horte di santha*”.⁵⁸

Премда нешто мањег обима, у сачуваним нотарским исправама из XIV века има примера опоручне заоставштине и доминканцима. Домца, удовица Мата Саранијева оставља 1332. године средства за мисе *fratribus minoribus* и *fratribus predicatoribus*.⁵⁹ У највећем броју исправа из XV века которски доминикански манастир са црквом Светог Николе се помиње у вези са плаћањем годишњег прихода за посед кућа у граду.⁶⁰ У једној исправи из 1438. године забележена је оставштина которским доминиканцима. Маруша из Котора је одредила да се после њене смрти дарива доминиканац Лука из Котора, приор манастира Светог Николе, са четири гроша годишње који треба да се одвоје од закупа куће на Крепису у пределу цркве Свете Марије Колеђате.⁶¹

Которани су често на самрти истицали жељу да се сахране у редовничким хабитима. Тако Марко, покојног Луке Пелегрини 1503. године одређује да се сахрани у фрањевачком хабиту у цркви Светог Бернардина.⁶² Ката, *predisegna* синова Зуана Буће, завештава 1504. године да се сахрани у цркви Светог Николе *di fiume*, у гробници

⁵⁶ Јелена оставља и Катедралу *item paramentum unum in ecclesia sancti Triphonis de tela que est in bancis*, а цркви Свете Маргарите *item paramentum unum de dicta tela*, cfr. A. Mayer, *op. cit.*, vol. I, 1132.

⁵⁷ A. Mayer, *op. cit.*, vol. II, 958.

⁵⁸ IAK SN XXIV, 758.

⁵⁹ A. Mayer, *op. cit.*, vol II, 23.

⁶⁰ IAK SN V, 814, 818; SN VI, 234, 296, 851, 937, 948.

⁶¹ IAK SN VI, 482.

⁶² IAK SN XXIII, 595.

братовштине и у одежди светог Доминика.⁶³ Са друге стране, Катна, кћи Дабишина Радосалића из Марчеваста, одређује 1505. године, да се сахрани у цркви Светог Бернардина, у хабиту реда светог Бернардина.⁶⁴

Приликом разматрања улоге проповедничких редова у касно-средњовековном Котору полазна тачка је била утврђивање броја цркава у којима су фрањевци и доминиканци држали службу. Са друге стране, анализа садржаја тестамената которских грађана је покушај разматрања њиховог утицаја на побожност верника ове градске комуне. На основу овакве реконструкције може се закључити да је у которској градској средини значај фрањеваца био нарочит. То свакако не изненађује, будући да су фрањевци у овој области имали улогу инквизиције и чувара католичке догме, а током покушаја стварања уније Источне и Западне цркве, они су били важан и, у неким приликама, одлучујући чинилац у премошћивању разлика теолошких учења.

Valentina Živković

Orders of Preachers in Kotor

⁶³ IAK SN XXIV, 724.

⁶⁴ IAK SN XXIV, 729.

in the Late Middle Ages

Summary

The Franciscan and the Dominican monks were coming to Kotor from Dubrovnik during the sixties of the 13th century. In the late Middle Ages the orders of preachers had taken over from the Benedictines the decisive role in nearly all aspects of the religious life in the town. The Franciscans were building outside the city walls the large monastery devoted to St. Francis, while the Dominicans upon their arrival obtain first the patron's St. Paul's church, the endowment of Pavle Bari, to build later in the 14th century with the grant of Nikola Buća St. Nicola's monastery out of town on the banks of the Škurda River. Monasteries run by the orders of preachers were built in strategically significant locations, outside the city walls, but very near its ramparts. It seems that the Franciscans played a particularly significant role in Kotor in the late Middle Ages, judging by the number of their churches, as well as by their active role in the formation of the religious practice in the town. By the middle of the 15th century the Franciscans observants moved from the St. Francis monastery, leaving it to the conventuals, and started to found their own monasteries based upon the learning of St. Bernardin of Sienna, who preached against the sins in Italian urban settlements. His preaching could concern the everyday life in Kotor too. A particularly significant role of the Franciscans in Kotor had been played in the process of unification of the eastern and western church, as they had been the special emissaries of the Pope. Special attention has been devoted to the influence of the Dominicans, and particularly the Franciscans, on the contents of the last will and testaments of the citizens of Kotor in the late Middle Ages is analyzed.

Михаило ВОЈВОДИЋ
Филозофски факултет
Београд

КАКО ЈЕ СРПСКА ЦРКВА ДОБИЛА НЕЗАВИСНОСТ 1879. ГОДИНЕ*

Борба за укидање турске власти у Србији и за стварање државе, започета устанцима 1804. и 1815. године изразила је истовремено и тежње српског народа за ослобођење српске цркве од грчких митрополита који су њом управљали. Иако је и Карађорђеу и Милошу било веома стало до тога да се изборе за сопствену народну јерархију, тек је добијањем државне аутономије 1830. године створена за то одговарајућа основа. Хатишерифом из 1830. зајамчена је српском народу слобода вероисповести и гарантована му је могућност да бира своје владике. Уговором између српске цркве и Васељенске патријаршије, закљученим 1831. године, и названим Конкордат, били су регулисани њихови међусобни односи. Српска црква у Србији добила је унутрашњу аутономију али је задржала одређену независност од Патријаршије. Плаћала је Патријаршији годишње шест хиљада гроша, да би, допунским уговором из 1836. године, та цифра била повећана на девет хиљада с обзиром на то да је Србији још присаједињено шест нових округа. Београдски митрополит имао је титулу митрополита целе Србије.

Овакав положај српске цркве остао је до признања независности Србије на Берлинском конгресу. Све до тада није било покушаја да се нешто у вези са тим промени иако је у међувремену дошло до сукоба у крилу патријаршијске цркве. Од педесетих година XIX века јачао је бугарски покрет за добијање националне цркве од-

* Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Европски оквири српског националног препорода (1804-1918)*. (Ев. бр. 1435).

носно за издвајање из Патријаршије. Српска црква је имала у почетку разумевања за еманципацију сродне словенске православне цркве. Али када су крајем шесдесетих година Бугари обележили простор своје цркве видело се да су урачунали да у њега уђу поједине некадашње српске епархије. Српска влада је у марту 1869. године,¹ у писму свом представнику у Цариграду, наговестила да би у том случају Србија захтевала своја права на Пећску и Охридску архиепископију. Ништа, међутим, није било од узвраћања Бугарима па ни онда када су у фебруару 1870. највиши турски органи прогласили бугарску Егзархију у чијем саставу су се нашле чисто српске епархије које су биле у саставу некадашње Пећске патријаршије. Једино је после тога Васељенска патријаршија екскомуницирала егзархијске свештенике, а у септембру 1872. године прогласила бугарску шизму.

Признање независности Србије 1878. године подразумевало је да треба да се промени и дотадашњи положај њене цркве. Српски посланик на Порти Филип Христић који је у Цариград стигао крајем новембра исте године имао је да реши то питање у договору са Цариградском патријаршијом. Његове прве активности, међутим, одвијале су се на Порти, где је требало да поради на склапању више конвенција од којих су неке проистицале из обавеза Србије преузетих на Берлинском конгресу. Посланик је те разговоре искористио и да утиче на Порту да не би дозволила Егзархији да се њена црквена јурисдикција протегне изван Источне Румелије и да своје етничке границе шири на Македонију и друге крајеве. У овоме га је, одмах, умирио став турских државника, предочен у изјавама да «није још време» за нове владике по Македонији јер је Порта заузета другим важним пословима. То исто поновили су и представници великих сила.²

После више посета учињених званичним турским личности-ма посланик Христић је на почетку јануара 1879. године имао први сусрет са патријархом Јоакимом III. Патријарх је био нова личност

¹ Датуми у тексту наведени су по новом календару, док су по старом календару једино датуми у напоменама који на документима означавају време њиховог настанка.

² Архив Србије (= АС), Министарство иностраних дела (= МИД), Политичко одељење (= ПО), 1878, ф. IV, д III; Пов. бр. 943, Ф.Христић-Ј. Ристићу, Цариград 27. новембар 1878; *Ibid.* Пов.бр. 838, Ј. Ристић. Ф. Христићу, Ниш 12. децембар 1878; *Ibid.* Пов.бр. 860, Ф. Христић -Ј Ристићу, Цариград 26. децембар 1878.

на трону цариградске цркве. Изабран је у децембру 1878. године после смрти Јоакима II, о чему је он тада, својим писмом од 11. децембра, обавестио, поред осталих, и кнеза Милана.³ Приликом овог сусрета посланик је упозорио патријарха да је српски народ у Турској остао веран Патријаршији и да српска влада жели да остане у пријатељским односима с њом. Патријарх је узвратио обећањем да ће водити нарочиту бригу о Србима ван Србије.⁴ У разговору тада није било ни речи о издвајању српске цркве из крила Патријаршије.

Прво званично обраћање Србије Васељенској патријаршији за признање самосталности српске цркве уследило је у фебруару 1879. године. Председник владе и министар иностраних послова Јован Ристић затражио је 23. фебруара од српског посланика у Цариграду Филипа Христића да покрене то питање, да се у складу са међународним признањем Србије промени дотадашњи положај српске цркве према Васељенској патријаршији односно да се њој, уместо дотадашње аутономије која се заснивала на Конкордату из 1831. године, призна независност.⁵ Само неколико дана касније, 26. фебруара, Ристић је у једном тајном упутству посланику био прецизнији у захтеву како да се то изведе. Требало је то учинити или у форми међусобног уговора која би се делимично узела из Конкордата закљученог 1831. године или би се одвајање српске цркве обавило изјавом Васељенског патријарха којом би се у ствари дало разрешење за тај чин. Ристић је, како се могло разумети, био више за овај други поступак, јер би се тиме избегла могућа анатема која је пратила издвајање бугарске егзархијске цркве из крила Патријаршије. Српска црква би се у том случају обавезала да ће поштовати ауторитет Патријаршије, да ће сачувати најбоље међусобне односе с њом и да ће показивати према њој оданост као према матери – цркви.⁶ Ристић, међутим, није хтео да посланику Христићу до краја образлаже званично држање Србије у целој тој ствари него му је уз ово упутство доставио копију споменутог писма из марта 1869. године које је некадашњи српски министар иностраних дела Димитрије Матић на захтев Намесништва доставио тадашњем отправнику послова српског

³ *Ibid.* ф. III, д. VI, Јоаким III-кнезу Милану Обреновићу, 29. новембар 1878.

⁴ *Ibid.* ф. IV Д. VI, Пов.бр. 854, Ф. Христић-Ј.Ристићу, Цариград 22. децембар 1878.

⁵ Вид. Ј.Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875-1878*, II, Београд 1898, 274-285; Ћ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен 1980, 94-101.

⁶ АС, МИД, ПО, 1879, ф. III, д. II, Пов. бр. 62, Ј.Ристић-Ф. Христићу, Београд 14. фебруар 1879.

заступништва у Цариграду Милану М. Богићевићу. Суштина садржине тог писма била је у следећем. С обзиром на то да је тада бугарска црква била пред издвајањем из Патријаршије, постојала је опасност, која је проистицала из бугарских захтева, да неке од некадашњих српских епархија које су припадале Пећској патријаршији уђу у састав те одељене цркве. Право је српског народа – каже се у том писму – да све његове некадашње епархије дођу у састав српске цркве у Кнежевини Србији. Међутим, све док се то не оствари, српски народ у Турској остаће у крилу Патријаршије, али тражи од ње да му убудуће шаље искључиво Србе за његове «духовне пастире». Једино под тим условом заједница српске цркве и Патријаршије ће бити «мирна» све док јој «буде суђено да траје», закључује се у писму.⁷ Ристић је, међутим, у упутству посланику Христићу употребио блажу форму за ранији захтев који се односио на «духовне пастире». Требало би, како је казао, да то буду лица «која знају» српски и која ће «подржавати» српски народ.⁸ Дакле, могли су доћи у обзир и они Грци који су пријатељски расположени према Србима.

Српска влада је, према томе, како је произилазило из овог поступка кога је Ристић имао у виду, хтела да упозори да не жели да остави места половичним решењима. Требало је извршити не само мирно и споразумно издвајање српске цркве, него и истовремено покушати да се заштити српски народ у Турској. Србија би, како је обећао Ристић, после окончања поступка раздвајања, уздизала ауторитет патријарха и изван граница Србије тј. у свим пределима где живе Срби, али би у замену тражила заштиту њихове цркве, вере и језика. У супротном, «заједница» српског народа у Турској и Патријаршије дошла би у питање о чему је било наговештаја још у писму из 1869. године. Са оваквим ставом потпуно се сагласио митрополит Михаило кога је Ристић обавестио непосредно уочи слања упутстава посланику Христићу. Иако је од митрополита тражено да изнесе своје сугестије или стави примедбе, он свему томе није имао ништа да дода или одузме.⁹ Требало је то, дакле, да буде заједнички корак у Цариграду – и српске владе и цркве.

⁷ *Како је постала бугарска Егзархија*, Београд 1897, 24-27; Ј. Хаци Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX в. до српско турских ратова 1876-78*, Београд 1928, 323-325.

⁸ АС, МИД, ПО, 1879, ф. III д. II, Пов. бр. 62, Ј. Ристић-Ф. Христићу, Београд 14. фебруар 1879.

⁹ *Ibid.* ф. II, Пов. бр. 60, Ј. Ристић-митрополиту Михаилу, Београд 13. фебруар 1879; *Ibid.* Пов. бр. 61, митрополит Михаило-Ј. Ристићу, Београд 13. фебруар 1879.

Предлог српске владе није изненадио цариградског патријарха. Међутим, одмах је постало јасно да тако замишљено раздвајање две цркве неће одмах уследити. Из првих разговора посланика Христића са патријархом видело се да ће бити најпре потребно премостити две тешкоће. Патријарх је тражио да кнез Милан нарочитим писмом изрази жељу да се «српска црква са благословом велике цркве» издвоји из Патријаршије. Споменуо је да би тако исто требало да учини и митрополит Михаило. Узалуд су била посланикова убеђивања да је он представник владара и владе и да је то довољно од стране званичне Србије. Патријарх се позивао на правила која поштује Свети Синод а која захтевају да се у таквим случајевима владар обраћа Патријаршији. Шта више, послужио се примером кнеза Милоша чије је писмо претходило склапању Конкордата. По његовим речима Свети Синод неће пристати да крши своје обичаје што је значило да о томе није било више могуће разговарати.¹⁰ Друга тешкоћа произилазила је из захтева Патријаршије, који је пренео Велики Логотед тј. њен високи чиновник, да се српска влада претходно изјасни о томе какву ће црквену управу увести. Да ли ће оставити на њеном челу митрополита с тим што би постепено био прошириван делокруг његовог рада или ће уместо њега управу поверити Светом Синоду као што је то у Русији и Грчкој.¹¹

Јован Ристић је заузео чврст став који није обећавао одступање. Видело се то из његових писама којима се обратио кнезу Милану и митрополиту Михаилу. Био је изричито против тога да се српски владар обрати Патријарху писмом у коме би изразио жељу да се српска црква са благословом одвоји од Патријаршије. Остављао је једино могућност да се владар обрати Патријаршији тек пошто се обави осамостаљивање цркве. То би било у форми писма у коме би се искључиво изражавала захвалност Патријаршији и исказивао пијетет према Великој цркви. Што се тиче услова који је пренео Велики Логотед, Ристић га је апсолутно одбацио сматрајући то недопустивим мешањем у унутрашњу организацију српске цркве.¹²

¹⁰ *Ibid.* ф. III д. III, Пов. бр. 123, Ф. Христић- Ј. Ристићу, Цариград 20. март 1879.

¹¹ *Ibid.* Пов. бр. 112, Ф. Христић-Ј. Ристићу, Цариград 13. март 1879.

¹² *Ibid.* Пов. бр. 126, Ј. Ристић-митрополиту Михаилу, Београд 21. март 1879; *Ibid.* бр. 128, Ј. Ристић-кнезу Милану Обреновићу, Београд 23. март 1879.

У том смислу Ристић је прописао и основу за преговоре у упутствима која је 9. априла доставио посланику Христићу.¹³ У претходним консултацијама са владаром и Митрополитом било му је препуштено да тако и утврди званичан став Србије. Наиме, кнез Милан му није доставио никакве своје примедбе. Што се тиче мишљења митрополита Михаила видело се, у вези са првим захтевом Патријаршије, да се у суштини он слагао са Ристићем, једино је код њега било присутно нешто више помирљивог тона и тактичности. Митрополит је изражавао мишљење да се кнез одмах не обраћа писмом Патријаршији него је препоручивао да најпре «посланик доведе до краја своје преговоре» па да се тек онда размотре услови и види како да се реше.¹⁴ А што се тиче другог захтева тј. оног који је пренео Велики Логотед, с обзиром на то да га Митрополит није коментарисао било је јасно да постоји заједничка сагласност о томе да се унутрашња црквена управа у Србији устроји према сопственом нахођењу.

Посланик Христић је у духу Ристићевих препорука заузео став да је он представник српског владара и да говори у његово име. Потом је одбио оба захтева Патријаршије остављајући једино могућност да, пошто се оконча цела ствар са одвајањем српске цркве, српске званичне власти нађу за сходно да, уз изражавање највећег поштовања према Великој цркви, увек воде рачуна о њеним интересима. Показало се, међутим, да је Патријарху било више стало до тога да му поред Митрополитовог дође и писмо кнеза Милана али се он правдао да је то начин да се лакше постигне успех код Светог Синода. Зато је предложио да се ту нађе компромис. Споменуо је и то да би писмо кнеза Милана могло да буде одговор Патријарху на његову објаву из децембра 1878. године о томе да је после смрти патријарха Јоакима II он ступио на патријаршијски престо о чему је тада својеручним писмом известио кнеза Милана.¹⁵ У тексту писма би се, само са неколико речи, нагласило да ће српски изасланик у Цариграду, који ће предати то писмо, пренети жељу српског кнеза да се што пре регулишу односи између две цркве.¹⁶

¹³ *Ibid.* пов. бр.137, Ј. Ристић-Ф. Христићу, Београд 28. март 1879.

¹⁴ *Ibid.* Пов.бр.127, митрополит Михаило- Ј.Ристићу, Београд 22. март 1879.

¹⁵ Вид. напомену бр.3

¹⁶ АС, МИД, ПО, 1879, ф.III д.IV, Пов.бр.712, Ф.Христић-Ј.Ристићу, Цариград 10/22.април 1879; исто, д.III, Пов.бр.170, Ф.Христић-Ј.Ристићу, Цариград 13.април 1879.

Изгледало је да је овим нађена спасоносна формула да се цела ствар брзо приведе крају. Томе је требало да послужи пример, који је посланик навео Ристићу да је и грчки краљ упутио писмо Патријарху онда када се у сличној ситуацији била нашла грчка црква. Кнез Милан је дао пристанак, па му је једино преостало да потпише писмо које му је саставио Ристић.¹⁷ Са садржином писма претходно се, прочитавши га, сагласио и Митрополит. Писмо, које је носило датум 7. мај (25. април),¹⁸ упућено је 14. маја посланику Христићу. Ристић је о слању писма одмах известио митрополита Михаила изразивши жељу да и он без одлагања упути своје писмо како би се што пре поступило по молби Патријарха. Замолио га је да писмо буде кратко и у духу упутстава посланику а његова садржина би се ограничила само на захтев Патријарху за успостављење нових односа између две цркве.¹⁹

Преговори између Патријарха и посланика Христића настављени су 19. маја. Тога дана посланик је предао и писмо кнеза Милана. С обзиром на то да је у међувремену пристигло и писмо митрополита Михаила, датирано 16. маја и написано у духу Ристићевих препорука, чинило се да су отклоњене главне препреке за успостављање сагласности.²⁰ Патријарх је, међутим, на том сусрету затражио да му се одговори како Србија мисли да регулише плаћање мирије (порез на земљу) коју је Патријаршија потраживала још од 1876. године а која није плаћана за последње три године. Посланик је заправо тога дана требало да има спреман одговор на то питање које му је у Патријаршији постављено још почетком маја. Из Ристићевог упутства од 14. маја он је био извештен да је надлежним органима Србије издато наређење да испитају целу ствар, али све док се не уреди односи између српске цркве и Патријаршије заостатак ми-

¹⁷ *Ibid.* Пов.бр.89, кнез Милан Обреновић-Ј.Ристићу, Ниш 28.април 1879.

¹⁸ *Независност српске цркве проглашена 1879 год., Београд 1880, 6-7.*

¹⁹ АС, МИД, ПО, ф.III, Пов.бр.209, Ј.Ристић-митрополиту Михаилу, Београд 3. мај 1879 – Митрополит Михаило који је био за то да он и званични представници Србије буду потпуно усклађени у даљем току наведеног црквеног питања јавио је 13. маја Ристићу да још ништа није написао него да од њега чека да му каже «главне мисли или правце» који се имају узети у обзир. *Ibid.* ф.II, д. II, Пов.бр.91, митрополит Михаило –Ј. Ристићу, Београд 1. мај 1879.

²⁰ *Ibid.* Пов.бр.98, митрополит Михаило-Ј.Ристићу, Београд 4. мај 1879; *Независност српске цркве, 7-9.*

рије се неће платити.²¹ У том духу посланик је и одговорио Патријарху. Истовремено му је и одлучно предочио да Србија више неће испуњавати ниједну обавезу која проистиче из њеног ранијег зависног положаја. То значи да ни Патријаршија, осим заостатка мирије из претходне три године, неће моћи више рачунати да ће јој она притицати од дана признања државне независности Србије.²²

Писма кнеза Милана и митрополита Михаила прочитана су крајем маја на Светом Синоду. Али тада није вођена никаква расправа о признању српске цркве.²³ Тек је на седници одржаној почетком јуна то питање стављено на дневни ред. Тада је закључено да би претходно требало да српски посланик на посебној седници Светог Синода усмено изложи жељу кнеза Милана па тек онда ће бити донесена коначна одлука о том питању. Штавише, та седница је била и заказана у врло скором року. Чим је посланик Христић чуо за овакав закључак Синода категорично је изјавио у Патријаршији, пред Великим Логотедом, да не прихвата тај закључак. Радило се о једној «иновацији без преседана», како је казао, на коју Србија не би пристала чак и да је вазална држава. Његове инструкције га упућују на то да преговара искључиво са Патријархом а не са административним црквеним телом. Логично је да Патријарх – објаснио је даље посланик – буде «легални посредник» између њега и Синода и да он лично упозна то црквено административно тело са жељом српског кнеза и владе.²⁴ Према речима Високог Логотеда неколико дана касније, Патријарх је усвојио ово образложење па је задржао већ спремљен позив за посланика да му се не упућује него да се сачека док се цела ствар даље не разјасни.²⁵

Иако је посланик ово, уствари, учинио без упутстава из Београда, његов став је министар Ристић у потпуности прихватио. Ристић је био мишљења да би посланик требало и даље о тој ствари да разговара само са Патријархом. Ако би се, међутим, Синод сматрао недовољно обавештеним или ако би желео још боље да се упозна са српским становиштем онда би посланик требало да му достави ко-

²¹ АС, МИД, ПО, 1879, ф.ІІІ д.ІV, Пов.бр.208, Ј.Ристић-Ф.Христићу, Београд 2. мај, 1879.

²² *Ibid.* Пов.бр.220, Ф.Христић-Ј.Ристићу, Цариград 8. мај 1879.

²³ *Ibid.* Пов.бр.227, Ф.Христић-Ј.Ристићу, Цариград 11. мај 1879.

²⁴ *Ibid.* Пов.бр.258, Ф.Христић-Ј.Ристићу, Цариград 25. мај 1879.

²⁵ *Ibid.* Пов.бр. 267, Ф.Христић-Ј.Ристићу, Цариград 29. мај 1879.

пију Ристићевог писма од 23. фебруара које би му све то разјаснило. Најзад, Синод би по својој жељи могао да пошаље неког од својих чланова код посланика који би пружио сва потребна обавештења.²⁶ Посланик од тога није требало да одступи него је имао да и даље остане на истом гледишту. Ристић је о овоме известио и митрополита Михаила који са своје стране на то није имао никакве примедбе.²⁷

Категорично држање српске стране одвратило је Патријарха од тога да истрајава на претходним условима за решење српског црквеног питања. Међутим, на седници Светог Синода која је била заказана за 13. јун чланови тог тела појавили су се са следећим питањем: како да се претходно реши положај шизматичких свештеника тј. егзархиста који су се затекли у новоослобођеним крајевима Србије и каква би требало да буде процедура око тога с обзиром на то да српска црква остаје везана за Патријаршију а познат је њен став према шизми? Видевши у томе намеру Патријаршије да се стално појављује са неким новим захтевима, рачунајући да ће из тога извући неку корист, посланик Христић је одлучно тражио да се цело то питање препусти српским властима. С тим у вези објаснио је да је српска црква увек била коректна, да се руководила толеранцијом, и да ће се то мирно решити. Та лица, како је рекао, оставши у границама Србије, самим тим су отпала од бугарске шизматичке цркве и «прешла» у друге цркве.²⁸ Овакав чврст став који је, разуме се, одобрен у Београду, утицао је на грчку страну да попусти. Патријарх је 4. јула обавестио српског посланика да се о томе неће доносити никакав закључак док се претходно не чује мишљење митрополита Михаила, а то ће се учинити тек пошто се претходно реши постојеће питање независности српске цркве.²⁹ Тиме је, како је изгледало, тај проблем, који је накнадно отворен, скинут с дневног реда.

Крајем јуна Патријаршија се појавила са још једним предлогом. Патријарх је обавестио посланика да би пре признања српске цркве требало да се «уреди једно мало финансијско питање». Реч је била о томе да је Патријаршија негде раније узела неки «повећи зајам», који још није исплаћен па је била одлучила да све епархије које су под Патријаршијом дају свој удео – рачунају по шест гроша од

²⁶ *Ibid.* Пов.бр.277, Ј.Ристић-Ф.Христићу, Београд 2. јун 1879.

²⁷ *Ibid.* Пов.бр.289, Ј.Ристић-митрополиту Михаилу, Београд 9. јун 1879.

²⁸ *Ibid.* Пов.бр.273, Ф.Христић-Ј.Ристићу, Цариград 1. јун 1879.

²⁹ *Ibid.* Пов.бр.306, Ф.Христић-Ј.Ристићу, Цариград 22.јун 1879.

сваке породице - не би ли се споменути дуг вратио. Ово је било учињено, па су све епархије платиле, само нису оне које су ушле у састав егзархијске бугарске цркве. Пошто су управо неке од тих егзархијских епархија, после ослобођења 1878. године ушле у састав Србије чланови Светог Синода смислили су да би се ту могла сакупити лепа сума новца. Радило се о суми од 56.500 динара.³⁰ Ристић је, међутим, 9. јула опуномоћио посланика Христића да одлучно одбије овај предлог. Први разлог за то имао је у виду могуће последице. Ако би се пристало био би то преседан који би отворио врата да се и убудуће по тој основи постављају захтеви. Други разлог је био тежак живот народа у новим крајевима који је због претходних ратова толико осиромашао да не би имао новац за такву врсту намета. Посланик је први разлог имао да задржи за себе а да изнесе само други разлог. По препоруци Ристића требало је то употребити на начин да се не би «рђавим дејством» могли угрозити преговори који су, како је изгледало, били при крају.³¹

Посланик је пренео Ристићево одбијање, и после тога у Патријаршији нису спомињали више ни овај ни претходни захтев. Патријарх је био у другој половини јула одсутан из Цариграда због обавеза у богословији на острву Халки, па су извесно време разговори прекинути. Међутим, у августу, када се очекивало да ће се преговори окончати и бити проглашена независност српске цркве, Грци су се појавили са новим захтевима. Посланик Христић је од Патријарха сазнао да ће у Синодском Акту о независности бити споменуто да ће на челу српске цркве бити митрополит и да ће поред њега постојати Свети Синод, да ће бити учињена опаска о шизматичким свештеницима, као и да ће српска црква бити у обавези да узима свето миро из цариградске цркве.³² Незадовољство српске стране изазвале су прве две формулације а што се тиче светог мира могло се претпоставити да ће га српска црква и даље доносити из Цариграда, као што је то увек било, па се то могло лако прихватити. Ристић је, како се то види из његове преписке са послаником Христићем, био огорчен. Био је штавише спреман да прекине преговоре

³⁰ *Ibid.* Пов.бр.294, Ф.Христић-Ј.Ристићу, Цариград 12.јун 1879.

³¹ АС, Посланство у Цариграду, 1879, II, през. 27, Ј.Ристић-Ф. Христићу, Београд 27.јун 1879.

³² *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу (1868-1880)*, Посебна издања САНУ, Београд 1953, док. 245

и да се одлучи на друга решења, укључујући и проглашење Патријаршије.³³ Посланик Христић је био блажи у оценама, а покушавао је и да умирујуће делује на Ристића. Што се тиче спомињања митрополита изгледало му је да је то било из разлога да се предупреди установљење српског патријарха, иако је било извесно да се није могло ничим спречити ако је то српска црква хтела да учини.³⁴

Одлучност Патријаршије да истраје у новим захтевима чини се да је охладила главе у Београду. Посланик је у разговорима са Патријархом које је водио у августу и септембру 1879. године добијао обавештења о ономе што ће бити у Синодском Акту, али није био сигуран до које мере може утицати да се ублаже неке формулације. Патријарх се правдао да су на таквом приступу највише настојавали чланови Синода а да он није био узрочник ни отежања нити изношења нових захтева.³⁵

Синодски Акт о признању независне цркве донесен је 20. октобра 1879. године («Месеца Октобра, Индиктиона осмог»). После тога је састављено писмо Патријарха за кнеза Милана и писмо којим се Патријарх обратио српском народу (Патријархова опроштајна поука) као и писмо за митрополита Михаила. Сва четири акта предата су посланику Христићу 6. новембра.³⁶ Садржина Синодског Акта ничим није доводила у питање ауторитет српске цркве па су, што се тиче тога, у Београду могли бити мирни. Начин на који је споменут митрополит или дотакнуто питање шизматичких свештеника био је сасвим прихватљив. Митрополит је представљен само као личност која се стара о испуњењу разних обавеза цркве. О шизматицима у новоослобођеним крајевима било је речи само утолико да ће се о њиховом повратку у крило «Православне Саборне и Апостолске цркве» поступати према црквеним правилима.

Био је то велики успех постигнут за српску цркву. Добила је независност а остала у најбољим односима са Васељенском патри-

³³ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу од 1870-1873 и од 1877 до 1880*, изд. СКА, Београд 1931, док. 145

³⁴ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, док. 246, 247, 249, 251, 255, 256, 261

³⁵ *Ibid.* док. 250, 260

³⁶ Ова четири акта су на предлог митрополита Михаила изнетог 24. новембра 1879. године, објављена у засебној књижици и на грчком језику и у преводу, а која је била подељена осталим црквама. АС, МИД, ПО, 1879, ф. III, Пов.бр. 557, митрополит Михаило-Ј.Ристићу, Београд 12. новембар 1879; вид. *Независност српске цркве* 9-33

јаршијом. По речима Филипа Христића, ако би Србија после тога платила Патријаршији заосталу мирију и, уз то, дала као поклон и споменутих шест гроша по фамилији у новим крајевима био би «прокрчен пут» за будуће нове резултате, а не би се ушло у сукобе са Патријаршијом. Мислио је, разуме се, да би се тако, једнога дана, могла обезбедити помоћ и за обнављање српске Патријаршије.³⁷

Mihailo Vojvodić

HOW DID THE SERBIAN CHURCH GAIN INDEPENDENCE IN 1879

Summary

The struggle for the abolishment of the Turkish rule in Serbia and the establishment of the new independent Serbian state was followed at the same time by the endeavors of the Serbs to liberate their church from the domination of Greek bishops. With the recognition of the state autonomy to Serbia in 1830, the Serbian people acquired the freedom of religion and the possibility of choosing its own bishops. The autonomy of the Serbian Church was recognized by the treaty signed in 1831 between the Serbian Church and the Constantinople Patriarchate. This autonomy remained until 1878 when Serbian state independence was recognized, and it became obvious that the Serbian Church should gain independence too. The Serbian envoy in Constantinople received the instruction of his government in February 1879 to start the negotiations with the Constantinople Patriarchate on the granting of independence. The Patriarchate however raised various conditions that the Serbian Church must fulfill before the independence could be granted. Most of them were rejected by the Serbian envoy, which led to the dragging out of the negotiations. Finally in October 1879 by the Act of the Synod of the Constantinople Patriarchate the independence of the Serbian Church was recognized under certain conditions that did not question its authority in any way.

³⁷ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, док. 271

Оригинални научни рад
Чланак примљен 09. 07. 2003.
УДК: 929 Јеврем Обреновић

Небојша ЈОВАНОВИЋ
Завод за уџбенике и наставна средства
Београд

ЈЕВРЕМ ОБРЕНОВИЋ
– скица једне политичке каријере –

„Ма у ком чину био, Јеврем је обично зван 'Господар Јеврем', па се знало ко је”

М. Ђ. Милићевић, Поменик знаменитих
људи у српског народа новијег доба, Београд,
1888, стр. 462.

Најмлађи брат кнеза Милоша, *Јеврем (Теодоровић) Обреновић* (1790–1856), за време свог активног учешћа у политичком животу (1816–1842), био је једна од најзначајнијих и најзанимљивијих фигура политичке и културне сцене Србије. Био је управник (оборкнез) нахија (Шабачке, Ваљевске, Соколске и Београдске), губернатор (градоначелник) вароши београдске, командант Подрињско-савске војне команде, председник Савета, намесник (1835, 1839–1840), почасни члан Друштва српске словесности и један од највећих мецена свог доба у Србији. На његово име наилазимо у радовима скоро свих историчара који су обрађивали теме везане за периоде прве владавине кнеза Милоша (1815–1839), кнеза Милана (1839) и прве владавине кнеза Михаила (1839–1842); о њему су писали савременици, његовог имена има и у објављеним и у необјављеним изворима из тог доба а срећемо га и на страницама новина које су тада почеле да излазе на српском језику у Кнежевини и јужној Угарској. Занимљиво је да му се – и поред свега – модерна историјска наука још није одужила биографијом или, барем, скицом за портрет. Овај рад је покушај да личност Јеврема Обреновића, макар у вези са његовом

политичком каријером, ставимо у рам једне засебне историографске теме. У трагању за свим димензијама животописа овог Обреновића истраживач ће се врло брзо сусрести са чињеницом да постоји чак неколико засебних тема без чије подробније обраде није могуће ваљано осветлити, реконструисати и оценити једну тако слојевиту личност. Рецимо, врло брзо се може доћи до закључка да су за Обреновићеву политичку каријеру и однос према култури, као два најважнија вида његовог деловања, пресудан утицај имали: однос с кнезом Милошем, породица, његова сопствена личност (склона „новачењима и напретку“, али и самосталности и самосвојности) и хроничне болести које су га пратиле током целог живота.

У овом раду ограничили смо се само на скицирање његове политичке каријере.

Детињство и младост (1790–1816)

Јеврем Т. Обреновић, рођен 18. марта 1790. године у Средњој Добрињи, био је најмлађе дете у многочлавној породици Теодора Михаиловића и Вишње Урошевић. Међутим, само су му Милош (рођен 1783) и Јован (1786) били браћа и по оцу и по мајци, јер су Теодор и Вишња били у другом браку у који су ступили као средовечни удовци. Отац му је умро 1802, а мајка 1817. године. Све до 1810. године најзначајнији лик у тој породици био је полубрат Милан, Вишњин син из првог брака, који се као момак осамосталио и вратио на имање свог покојног оца Обрена у Брусницу, а 1804. постао Карађорђевог војвода. Из пијетета према славном брату, и Вишњини синови из другог брака преузеће његово презиме – Обреновић, а све ређе ће потписивати своје право – Теодоровић.¹

Нема података да је Јеврем учествовао у устаничким борбама до 1813. године. Зна се да је 1807. годину (а можда и коју више) провео у селу Луњевици, у кући газда-Николе Милићевића, где је са његовим синовима учио школу. Тако је постао једини писмен међу својом браћом. Врло је вероватно да је као стасао младић стекао из-

¹ Видети: Милан Ђ. Милићевић, *Кнез Милош прича о себи*, Београд, 1893; Idem, *Кнежевина Србија*, I, Београд, 1876; Idem, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба*, Београд, 1888; Вук Стефановић Караџић, *Милош Обреновић, Српска историја нашега времена*, Београд, 1972; Андрија Веселиновић, Радош Љушић, *Родослови српских династија*, Нови Сад, 2002; Радош Љушић, Милан Обреновић, војвода, командант и саветник Рудничке нахије, Горњи Милановац, 1995.

весно искуство на ратишту, јер га приликом пропасти Србије 1813. године Милош одводи са собом на Ужице и у једном тренутку му поверава команду над одбраном тога града. Јеврем је, међутим, пред турском војском, са целокупном посадом побегао са ужичке тврђаве и, измичући испред потера, успео да се склони у манастир Никоље, на Западној Морави, где је Милош довео у збег и своју породицу.² Одатле су, крајем године, морали дубље у планину Каблар, у село Шаране, а у јесен 1814. године, Јеврем, Јован и Милош прешли су под планину Рудник, где су у селу Црнући („у једној врлети, на скровитом месту“) начинили нову кућу.³

У време припрема за Други устанак, с пролећа 1815. године, Јеврема су, као добављача ратног материјала из Аустрије, који је с крдом говеда стигао до Саве, код остружничке скеле заробили Турци и спровели у Београд. По везировој наредби, прво је бачен у тамницу под Зиндан-капијом, а на вести да је устанак у Шумадији почео, у тешким оковима пребачен је у кулу Небојшу где је („притиснут некаквом вратницом“) која га је начинила трајним инвалидом) провео више од шест месеци. Ослобођен је тек по уласку трупа Марашли Али-паше у Београд, 31. октобра 1815. године, кад су отпочели преговори за нова права Срба у Пашалуку.⁴

Политичку каријеру, у формалном смислу, започео је пола године после завршетка Другог устанка (1816), када је постављен за високог чиновника (управника нахије) у Милошевој администрацији. У стварном погледу, кнез га је почео доживљавати као политички ослонац и човека који у највишој мери показује „ревност и приверженост к прељубезному отечеству нашем“, тек у кризним 1820. и 1821. години. Штавише, Милош је тада постао свестан да на њега може рачунати много више него на неинвентивног Јована. То се види и из писама које му тада шаље, из начина на који га ословљава и државним стварима које му поверава.⁵

² Видети: Вук Стефановић Караџић, *Милош Обреновић, Српска историја нашега времена*, Београд, 1972; Владимир Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, Београд, 1966; Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, Београд, 1908; Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, I, Београд, 1876, стр. 323.

³ *Ibid.*

⁴ Коста С. Протић, *Ратни догађаји из Другог српског устанка 1815*, Београд, 1891, стр. 19; Вук. Стеф. Караџић, *Милош Обреновић*, стр. 272; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 241.

⁵ Вукашин и др Никола Ј. Петровић, *Грађа за историју Краљевине Србије*, Време прве владе кнеза Милоша Обреновића, I–II, Београд, 1882, стр. 81, 172, 204–208 (= Петровићи, *Грађа*).

Управник Шабачке, Ваљевске и Соколске нахије (1816–1831)

Јеврем је крајем априла 1816. године постављен за обор-кнеза (управника) Шабачке нахије, октобра 1819. године поверена му је и Ваљевска а марта 1820. године и Соколска нахија.⁶ Тако је цела северозападна Србија (три од укупно дванаест нахија) дошла под његову управу. Али, тих година Јеврем је још увек био ровитог здравља и слабо покретан, хром. Уз све то, дошла је и његова женидба (1816). Због тога, највећи део послова за њега и даље је одрађивао стари кнез Илија Марковић, коме је, без обзира на нову дужност у Народној канцеларији у Београду, често препоручивано да се не удаљава много из Шапца, односно од Јеврема. Таква писма добијао је и од надзорника Народне канцеларије Димитрија Ђорђевића и од кнеза Милоша. Одговарајући на њих, Илија Марковић чак каже да, заједно са осталима, редовно надгледа господара Јеврема, да разуме шта у порукама пише или да је, каткад, морао сам све тефтере да преузме и да прегледа „коме има шта давати и у кога узимати”.⁷ Дакле, када је Јеврем Обреновић постао обор-кнез Шабачке нахије, више од две године највећи део његових послова радио је и даље човек који му је предао дужност – Илија Марковић.

А шта је радио Јеврем? Он се, убрзо пошто је дошао у Шабац, заљубио у Томанију Богичевић, ћерку тада већ покојног војводе Анте Богичевића, која се тих дана вратила из избеглиштва из Срема. После свадбе, 28. новембра 1816. године, они су много више времена проводили у Црнући, а у Шабац су се скупа, као породица са ћеркама близнакињама, вратили тек маја 1818. године.⁸ За становање им је уступљен конак газда-Николе Милићевића из Луњевице.⁹

⁶ Архив Србије, Књажевска канцеларија, XXXVII, 6; Петровићи, *Грађа*, 172; В. Стојанчевић, *Шабац и шабачка нахија од избијања првог устанка до краја кнез Милошеве владе*, Шабац у прошлости, II, Шабац, 1980, 91; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 251; Даница Милић, *Један век привредне историје Шапца*, Шабац у прошлости, III, Шабац, 1980, 56.

⁷ Архив Србије, Књажевска канцеларија, XXXVII, 6; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 259; В. Стојанчевић, *Шабац и Шабачка нахија*, 93.

⁸ Српске новине, LXI, 41/1894, 189; А. Веселиновић, Р. Љушић, *Родослови српских династија*, 74.

⁹ *Ibid.*

Чини се да је Јеврем тек тада, као породичан човек, почео да удише живот пуним плућима па се то осетило и у његовом раду. Уходао се у све тајне чиновничког посла, прикупљао порез од кнежинских кнезова,¹⁰ судио у споровима које нису могли разрешити нижи кнезови, јурио хајдуке по Подрињу, крчио путеве и ушоравао села по Мачви и Поцерини а и шабачка варош је почела да расте и развија се. Чак је и Вук Караџић у Бечу, у то време, чуо да се „Шабач на Бајиру начинио да ти има око шта гледати!”¹¹

У јесен 1820. године одиграо је пресудну улогу у смиривању немира у шабачкој вароши. Немире су изазивали Турци, наводно због српског одбијања Портиног фермана (7. септембра), који је из Цариграда у Београд донео нарочити изасланик, Мехмед-Есад ефендија. Тај ферман Срби су сматрали непотпуним, смишљеним да „забашури српско питање”, па су у Цариград одмах послата шесторица депутата (међу њима и кнез Илија Марковић) са народном молбом која се заснивала на осмој тачки Букурешког уговора из 1812. године. Док је Портин комесар још седео у Београду, тражећи непрестано да кнез Милош дође и прими донесени ферман, и београдски Турци су почели да праве инциденте и провоцирају Србе. Пуцали су на кнежев конак, на цркву и на зграду Народне канцеларије. Слично се почело дешавати и у осталим варошима, али је шабачке Турке нарочито понео „неки дивљи ветар у глави”.¹² На челу са неким дошљаком из Босне, Талом Ибрахим-агом, истукли су српске праље на Сави, убили једног Циганина, пребили неког механџију, пуцали из обести на Јевремов конак и претили да ће „ударити јуришом на сербску варош, народ побити, куће опљачкати и попалити”.¹³ Док је кнез Милош видео у окупљању босанске турске војске на левој обали Дрине претњу и од војне окупације Београдског пашалука, Јеврем га је у својим писмима смиривао а Србе по Шапцу склањао од Турака и терао да избегавају провокације и било какво супротстављање. „И само паметном и одмереном понашању Јеврема Обреновића има се захвалити што је за овај мах Шабач остао на миру. Тале је радио своје, а Јеврем је склањао Србе да избегавају кавге”,¹⁴ запи-

¹⁰ Кнежински кнез – старешина кнежине, мање управне јединице од нахије; подређен нахијском кнезу.

¹¹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 257.

¹² *Ibid.* 505.

¹³ В. Стојанчевић, *Шабач и шабачка нахија*, 94.

¹⁴ Петровићи, *Грађа*, 119–120.

сано је у једном извору. Кад је београдски везир преко својих тајника ступио у везу са појединим нахијским старешинама и посаветовао их да се одрекну политике кнеза Милоша – нудећи им појединачно да приме исти ферман и постану независне старешине у својим областима – за разлику од многих кнезова који су се колебали и признавали да им се ферман, у ствари, допада, Јеврем Обреновић је најодлучније одбио сва везирова подметања. Овим потезом он је стао на чело тзв. русофилског политичког опредељења међу високим старешинама, за разлику од тзв. туркофила који су били спремни и на компромис.¹⁵

Већ у априлу 1821. године Јеврем, са великом војском која му је дата под команду, улази у Пожаревац и гуши буну двојице старешина који су се поуздали у везирову помоћ и покушали да Пожаревачку нахију одвоје „од остале Србије” и потчине непосредно Марашли Али-паши. Били су то Марко Тодоровић Абдула, управник нахије и Стефан Добрњац, кнез Моравске кнежине са седиштем у Пожаревцу. Још док је са војском стезао обруч око целе нахије и позивао „два погрешивша кнеза” на предају, вратио је са Мораве одред везирове војске која је, тобоже, кренула да помогне у смиривању ситуације. Док је Добрњац успео да изађе из обруча и побегне паши у Лесковац, Абдула је, у време претраге терена, одрпан и измучен, изашао из једне шуме пред Јеврема и предао му се. Овај га је одмах везаног послао у Крагујевац, побуњеничкој војсци наредио да се распусти, конфисковао имања главних бунтовника, покретне ствари са тих имања поделио својим војницима за награду а Јована Обреновића, као новог управника, оставио у Пожаревцу.¹⁶

По повратку из Пожаревца у Шабац, Јеврему, крајем априла (1821), стижу узнемирујућа кнежева писма из Крагујевца „да су Турци открили онај велики грчки план, који је био против самога Султана живота и истребленија отоманског царства”,¹⁷ односно, да су **хетеристи**¹⁸ подигли устанак у Влашкој, Молдавији и у Грчкој и да свуда око Србије „ужасна сеча бива”. Из Солуна према Нишу кренуо је Хусеин-паша Гаваназ-оглу с великом војском па је могуће

¹⁵ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 495–496.

¹⁶ *Ibid.* 508–510; Петровићи, *Грађа*, 414–419.

¹⁷ Петровићи, *Грађа*, II, 234; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, 62.

¹⁸ Чланови тајног револуционарног удружења „Филики хетерија”, основаног у Одеси 1814. године, а састављеног од грчких, румунских, српских, бугарских и руских патриота.

да ће, ако продужи у Србију, а не у Влашку, затражити одузимање оружја а може бити да ће се остварити и она гора слутња – војна окупација Београдског пашалука. Иако је српски кнез одраније добијао писма хетериста да им се прикључи, он се чврсто држао званичних руских савета да седи на миру и да не допусти директно мешање Србије у евентуалне догађаје. Сада је Јеврем могао да примети да је страх турског становништва постао већи од српског, да су се све оне кавгације притајиле или побегле у Босну, сигурне да ће се и Срби одлучити на коначно свргавање турске власти. Кнез Милош је највише упирао очи на Турке у Београду и Шапцу а Јеврем му је одговарао (10. маја 1821.): „Истина, Господару, превелики се страх у срца турска уселио!”¹⁹ Док је Јеврем у наредним месецима обилазио границу према Босни и пратио, преко Дрине, кретање Турака – у селу Вукони, у Поцерини, и у манастиру Новацима, код Уба, стварао је тајна складишта оружја и муниције добављаних преко Саве, из Аустрије. Кад је почетком лета, због гласина да ће турска војска сигурно прећи Дрину, српско становништво из Шапца почело да се исељава преко Саве, кнез је храбрио Јеврема да Турци сигурно неће ударити све док „не пукне пушка с наше стране” и да „политика изискује да ми с миром седимо”.²⁰ Реаговао је и београдски везир па је у Шабац послао специјалну комисију да коначно изглади несугласице између Срба и Турака и извиди узроке исељавања. Везиров комесар Мустај-бег је, пред представницима Срба и Турака „подвезао мир” између једних и других и заједно са Јевремом саветовао попустљивост обема странама.²¹ Таман кад се чинило да се страсти стишавају, одјекнула је у августу вест да су у Цариграду прекинути дипломатски односи Порте са Русијом. Недуго потом, почетком септембра, у Београду је умро везир Марашли Али-паша. Овим догађајима отварале су се, по Јевремовом и кнежевом мишљењу, могућности да се руски двор „покавци” с Турском и да Порта пошаље новог везира са задатком да поново покори Србију и угаси све што је стечено после 1815. године. Јеврему, у једном тренутку (10. септембра), није преостало ништа друго него да пита брата: „Кад ће бити војна? Јесенас или на пролеће?”²²

¹⁹ Петровићи, *Грађа*, II, 249–250; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, 65.

²⁰ *Ibid.* 265; *Ibid.* 75.

²¹ Архив Србије, Књажевска канцеларија, XXXVII, 51.

²² М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, 91.

Срећом, до рата није дошло, али је *pro domo* врло брзо стигао нови београдски везир – додуше, са много мањом војском него што се очекивало и без задатка да „покорава” Србију. Био је то Абдурахман-паша, дотадашњи командант Адакалеа, управо онај човек који је на Дунаву хватао писма хетериста (1820) упућена Милошу да се придружи предстојећој буни у Влашкој. Зато српски кнез и није смео да му изађе у свечано сусретање, већ је тај задатак поверио Јеврему.

Са свитом српских старешина, Јеврем Обреновић је 10. октобра 1821. године пред Београдом дочекао везира и његову пратњу, поклонио му се и потом га церемонијално провео кроз капије Калемегдана до окићених и застртих сараја. Господар трију нахија је у високом стилу обавио задатак који му је поверио кнез Милош.²³

Следећих дана, међутим, везир је Јеврема (који је с њим морао да проводи време док се не уреде нови односи) непријатно изненадио изванредним познавањем података о „силном оружју и муницији прикупљеној у Србији”.²⁴ Абдурахман-паша, врло строг и прек човек, чврсте руке, који је себе представио као гаранта да рата у Србији неће бити, испрепадао је Јеврема и неким необичним потезима, у жељи да све сазна, да све види („Већ првих дана и ноћи он је преобучен, час као делија, час као чауш, обилазио варош и кафане, слушао шта се говори, мотрио на ред ... прегледао је град, друга утврђења, топове и топовске табле и разаслао уходе по Србији ...).²⁵ Јеврему се вратило у сећање тамновање из 1815. године па је успаничено написао кнезу: „Кога су змије клале и гуштера се боји ... Ја сам рад одавде изићи, да се самном више реум (залога) за везира чинио не би!”²⁶ После овога, кнез Милош је издао нарочита упутства Јовану Обреновићу и упутио га 29. октобра у Београд да замени брата. Бурна и страшна 1821. година протекла је у спашеном миру а енергични везир је, као што је и обећао, угушио сваку разузданост Турака.

Две–три године привидног политичког затишја (1822–1824), Јеврем Обреновић користи за даље уређивање српског дела Шапца да од њега, прављењем раскрсница и извлачењем улица „под лењир”, створи прву урбанизовану варош у Србији. За своју породицу

²³ *Ibid.* 104; Петровићи, *Грађа*, II, 214; Велибор Берко Савић, *Прота Матија Ненадовић*, Акта и писма, Горњи Милановац, 1984, 373.

²⁴ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, 104.

²⁵ *Ibid.* 108.

²⁶ *Ibid.* 109.

подиже лепе конаке у Шапцу и Ваљеву. Села у Мачви и Поцерини своди у шорове, крчи путеве, шири, поправља и насипа стари, познати друм који из Београда, преко Шапца и Лознице, води у Босну. Обнавља манастир Чокешину. Уз све ово, лечи се од хроничне реуматске грознице која га, с времена на време, обара у постељу и подсећа на дане сужањства. Децембра 1824. године грозница бива праћена и страховитим кашљем који Јеврема доводи на праг смрти. Али, тек што у Шабац стиже кнежев лекар Вита Ромита и наређује строго мировање, Јеврем 17. јануара (1825) опет мора у седло, на пут према смедеревској нахији...

Пред војском наоружаних сељака из трију нахија западне Србије, у освит 31. јануара стоји на левој обали Колубаре и, засипан великим снегом, држи се новог кнежевог наређења да још два–три дана не прелази реку.²⁷ Писма из Крагујевца говоре да је у Смедеревској нахији избила буна због високих пореза и осиног, насилничког понашања тамошњих кнезова према сељацима. Главни подстрекач покрета је некадашњи поп, а сада свињарски трговац из Кусатка, Милоје Поповић звани Ђак.²⁸ Буна стиче много присталица и преноси се и на суседне области, Пожаревачку, Крагујевачку, а постоји опасност да захвати и Београдску нахију. Тада би се већ могло говорити о општем устанку против Милошеве власти. Кнежеви чиновници већ су истерани из многих села. Јован Обреновић (управник Пожаревачке нахије), не могући да се домогне Крагујевца, повео је породицу из Пожаревца и избегао у Пореч, на Дунаву. Његов конак у Пожаревцу спаљује Ђаков брат, Милић, а имовину пљачка и дели је побуњеницима. Ђакова војска креће према Крагујевцу и управо се код Тополе и Жабара сједињује са побуњеним Јасеничанима и Лепеничанима ...

Другог фебруара Јеврем прелази Колубару, а сутрадан увече са својим коњаницима улази у Кусадак. Ту сазнаје да је битка већ завршена. Среће се са Томом Вучићем Перишићем – који је са својим Гужанима био у улози главног нападача – и овај му објашњава да је тог дана, у зору, разбио устаничку војску код Опленца али да му је Ђак, рањен у ногу, измакао и да бежи према граници. Јеврем од-

²⁷ *Ibid.* 567–569.

²⁸ Видети: Василије Крестић и Никола Петровић, *Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824–1825*, Београд, 1973; Мирослав Ђорђевић, *Ђакова буна*, Београд, 1953; Василије Крестић, *Кнез Милош Обреновић и Ђакова буна*, Глас ССLXL Српске академије наука и уметности, Београд, 1974.

мах пише Милошу да није ни он забадава учествовао у походу, јер да није „са својим војинством одонуд прошао и да Ђак данас разбијен није” и Београдска нахија би се „овому прилепила била!”²⁹ Потом јавља кнезу да је ухваћен Милић, Ђаков брат, и да му је одсечена глава. Кнез му одговара да пронађе ту Милићеву главу и да је натакне на колац, како би је он видео са својим војницима кад ускоро буде пролазио према Селевцу. На путу према Пожаревцу, 6. фебруара, зауставља се у Паланци јер сазнаје да је у Мокром лугу, код Београда, ухваћен Ђак и да ће до мрака бити доведен у то место. Увече у Паланку стижу и Милош и свезани вођа буне. Јеврем спрам светлости лучева слуша убедљив и страشان Ђаков одговор кнезу зашто се подигао: „... Народ није ми дао с миром леба јести и дигнули су се сложено да ти кажу шта трпу од твоје браће, и кнезова и прочи твоји служитеља ...”³⁰ Сутрадан, у пољу Рудине, крај Паланке, одиграва се последњи чин трагичне сељачке буне. На рањеног и изнемоглог Ђака, попетог на једног слабог коњића и пронетог дуж постројеног војничког фронта бива испаљен пушчани плотун. Његово тело дижу на точак а главу шаљу везиру у Београд.

Почетком идуће године (1826) Јеврем у околини Београда преузима главну улогу у гушењу још једног покрета ...

Конкретан циљ ове буне био је уклањање кнеза Милоша са власти и повратак на поновну управу Србијом емиграната, старешина из Првог устанка. У прокламацији која је умножавана и дељена по Београду и околини, Јевремова глава је уцењена на 20.000 дуката а за Милошеву је обећавана награда од 50.000 дуката. Вођа буне био је Ђорђе Чарапић, синовац Васе Чарапића, који је претходне године, као Ђаков присталица, избегао у Аустрију и одатле ступио у везу са Карађорђевим сином Алексом и старешинама из Првог устанка, расељеним у Бесарабији и Хотину. Завереници, који су се налазили са обе стране Саве и Дунава, чекали су да окопни снег и ојачају људством ...

Крајем јануара, по снежној међави, Јеврем креће из Шапца и тек 22. фебруара стиже у Гроцку где сазива кметове, издаје наређења за чување Дунава, забрањује прелазак на другу страну, евакуише сумњиве породице у унутрашњост а потом креће натраг према Шапцу, успут узимајући од свих кметова заклетву верности. Тек среди-

²⁹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, 569.

³⁰ М. Ђорђевић, *Ђакова буна*, 145.

ном априла кнезови Београдске нахије Живко Михаиловић и Никола Станковић наилазе на побуњенике изнад Раковице и у кратком окршају успевају да убију браћу Ђорђа и Марка Чарапића, да им одсеку главе и пошаљу их Милошу у Крагујевац. Након лаког уклањања главних виновника, Јеврем Обреновић стиже 18. априла у Рипањ, село из којег су Чарапићи, и предузима истраживање јатака и свих људи уплетених у акцију. Све сумњиве, по кнежевом наређењу, шаље у Крагујевац на судски процес а у мају оптужене враћају у Рипањ где се, пред икупљеним народом, над њима врши егзекуција. Остаје, за историјску науку, непознат број оптужених и начин њиховог кажњавања, али се зна да сељака Симу Михаиловића Јеврем својом руком „опрема на онај свет” јер овај, међу осталим клетвама и псовкама, помиње и брадавицу на Милошевом лицу! После овога, 24. маја, Јеврем одржава скупштину за три београдске кнежине у селу Борку и на њој тумачи кнежеве заповести и савете, а народ му (према тексту његовог писма Милошу) говори: „Ми нећемо ни за кога да знамо, ми имамо Господара нашег, који се о нама стара и брине, како нам год он заповеда онако ћемо а не друкчије!”³¹ Егзекуција у Рипњу, поред осталог, добро илуструје чињеницу да је Јеврем једини српски чиновник који има право да убије човека без Милошевог допуштења.³²

Управо у годинама у којима се гуше две велике народне буне (Ђакова 1825, Чарапићева 1826), Јеврем Обреновић постаје први старешина који из државне благајне прима плату за 200 војника (по 100 из Шабачке и 100 из Ваљевске нахије), које српска власт назива „уписним пандурима”, чиме се пред Турцима крије увођење праве, редовне војске.³³ Исте године (1825) Јеврем подиже прву касарну у Србији, спратну зграду са четири одељења, у Шапцу (касарне тек касније подижу и у другим нахијским центрима). Јеврем први почиње да врши и праву обуку („егзерцир”) са својим војницима, 17. августа 1826. године, у Шапцу. Обука се врши по аустријском начину а „егзерцир–мајстори” су Срби подофицири који су раније служили у аустријској војсци. Кад крајем децембра 1826. године прима чоју

³¹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, 629–636.

³² Вук Стеф. Караџић, *Историјски списи*, I, Београд, 1964, 100.

³³ За полугодишњу плату 100 војника из Шабачке нахије добио је 27. јула 1825. године 1650 гроша, а 29. јула за 100 војника из Ваљевске нахије добио је 1695 гроша; Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, III, Београд, 1901, 733; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, 613, 332–338.

за војничке униформе, хвали се да ће његови „солдати” први обући српске војничке униформе.³⁴ Иако Вук Карацић даје подругљиву слику о судбини првих српских гарнизонских војника, како живе „проклињући своју несрећу и једнако уговарајући да беже сваки својој кући, да се жене и живе као и остала њихова браћа”,³⁵ војна организација коју започињу Јеврем и Милош Обреновић корак по корак напредује, број војника се увећава а расходи за њихове плате улазе у редован државни буџет.

Јануара 1828. године Јеврем је имао први пут прилику да се упозна са новим београдским везиром Хусеин-пашом Гаваназ-оглу-ом (1827–1833). То је било уочи руско–турског рата (1828–1829), када је Порта, преко београдског везира, затражила од народа у Србији „сенет” (обавезу) да ће у све извеснијој ситуацији на међународном плану остати верни и покорни султану. На скупштини главних старешина у Крагујевцу, 28. децембра 1827. године, одлучено је да Србија остане у миру и да се Порти одговори траженим сенетом, али уз узвратни сенет: да ће се по смиривању ситуације испунити народне молбе из 1820. године. Акт са таквим садржајем и потписима дванаест нахијских кнезова Јеврем Обреновић је, у пратњи високих српских старешина, донео у Београд 16. јануара 1828. године. Испред града пред њега су изашли београдски муселим и везиров син Адбул-Раман, са великом пратњом и поклонима. Пролазећи заједно главном варошком улицом (данашњом Васином), према граду, посматрали су људе који се тискају с једне и с друге стране ешалона и сами праве обезбеђење од напада каквог фанатичног Турчина. Јеврем је поздрављан усклицима: „Живео књаз и његова фамилија!” Пријем код везира био је веома срдчан а после два дана Хусеин-паша му је показао превод српског скупштинског акта на турски језик и прочитао му писмо које је сам написао султану у вези са српском молбом. На растанку, 25. јануара, обдарен је самур-ћурком и лахор-шалом, а старешине из његове пратње добиле су по добар капут.³⁶

Две године касније (1830), Јеврем је опет у гостима код Хусеин-паше, сад већ у улози церемонијал-мајстора свечаности која ће обзнанити да „у Европи има држава србска!”³⁷ Заједно са везиром

³⁴ *Ibid.*

³⁵ Вук Карацић, *Историјски списи*, I, 207.

³⁶ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, III, 39–45; Р. Љушић, *Кнегиња Љубица*, Горњи Милановац, 1997, 69.

³⁷ Из писма Јована Гавриловића Н. Н., Вуковар, 8. априла 1830 (Преузето из Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд, 1986, 5).

договара се, најпре, о дочеку Портиног комесара Лебип-ефендије – који у Београд доноси Хатишериф о аутономији Србије и Берат којим се Милошу Обреновићу додељује наследно кнежевско достојанство – а потом о начину и месту где ће се акти са султановим потписима читати. У пратњи везириновог силахтара, неколико ич-ага, алајбегова и спахија 21. новембра излази у сусретање Портином чиновнику код Пашине чесме а потом поворку свечано прати до града. Замињујући на варошким капијама турске страже српским, 5. децембра, заједно са силним светом дочекује и брата, кнеза Милоша, у пратњи своје униформисане гарде и војног оркестра. Седам дана касније, на св. Првозваног Андреја, јашући у почасној поворци иза кнеза и његових синова, а заједно са Димитријем Давидовићем и Алексом Симићем, праћен гардом и осталим чиновницима стиже до Ташмајдана, где већ чекају митрополит и свештенство. Потом стиже и везир са својом свитом, огрће Милоша црвеном херванијом и, пре читања аката, ставља их, церемонијално, прво Милошу на прса, унакрст. Сутрадан, 13. децембра, на истом месту, после читања аката на српском језику, Јеврем посматра мноштво света које, у молитвеној тишини, скинутих капа, сазнаје да Србија овим чином постаје држава, наследна монархија под султановим сизеренством, кнежевина, а потом, тај исти народ, плачући и кличући од среће, креће за кнежевом поворком – у којој је и Јеврем – и прати процесiju до цркве где „уз звуке звона и пуцњаву топова” Милош Обреновић бива миропомазан као кнез- владар, целива му се освећена херванија и пева „Тебе Бога хвалимо”.³⁸

Јеврем Обреновић – јашући на накићеном коњу београдским сокацима, (по вароши у којој се, по речима једног странца, путописца, управо додирује „умирање и ново оживљавање, пропаст и подизање, прошлост и будућност”³⁹) – свакако не слуги да ће ускоро, због „разни неповољни обстојатељства” насталих као последица спровођења одредби Хатишерифа, морати и сам прећи у Београд, како „би се надгледање јавног мира и поретка у бољи ред у томе месту увести могло”.⁴⁰

³⁸ Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд, 1986, 7–13; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, III, 218, 224, 271, 288–298.

³⁹ М. Пауновић, *Београд кроз векове*, Београд, 1971, 518 (С. Капер).

⁴⁰ Архив Србије, Књажевска канцеларија, VIII, 391.

Наиме, док је с пролећа 1831. године пожуривао Турке око Шапца и Лешнице на исељавање у Босну пре истека једногодишњег рока, како је било прописано Хатишерифом, а ови се бунили и тражили „да виде везирову бурунџију”, јављено му је, најпре, да је под његову, тек купљену кућу у Београду, на Зереку (данашња улица Краља Петра Првог), подметнут пожар...

Београдски Турци, у више наврата, после читања Хатишерифа, покушавају да запале целу чаршију. Полицијски извештаји говоре о све чешћим пожарима, у неким да за једну ноћ изгори по десетак српских кућа и дућана.⁴¹ Тек ретки Турци гледају да на миру продају своје куће и добра и да хватају пут, показујући се „ипак као прави мусломани, предани својој судби и спремни да напусте земљу”.⁴² После сугестије везира Хусеин-паше кнезу Милошу да у Београду има разних народности и да би због све чешћих нереда кнез требало да се посаветује са старешинама и да за надзорника града и околине постави неко озбиљно лице (као што је „ваш брат Јефрем”),⁴³ Милош Обреновић, чија је породица у то време већ живела у Београду, заиста врши консултације са старешинама а потом, 20. новембра 1831. године, доноси одлуку да за губернатора вароши и нахије београдске постави свога „Брата Г-на Јефрема Обреновића”.⁴⁴ У саопштењу „Славном Суду вароши и нахије београдске” кнез наглашава да се под Јевремову команду стављају сви „чиновници, Капетани и прочи овима одани служитељи” Београда „и све у београдском окружију наодеће се политическе, полицајне и економическе власти”.⁴⁵ Већ 25. новембра Јеврем пише Милошу из Београда како је по његовом „определенију” дошао у Београд и како је „скупио отменије житеље: београдске, савамалске и палилулске, како нашег тако и јеврејског вероисповеданија” и посаветовао их, због инцидентата које праве Турци, како се треба понашати и „како им се у напредак владати ваља”.⁴⁶ Породицу доводи у Београд крајем де-

⁴¹ Архив Србије, Књажевска канцеларија, VII, 752; Б. Перуничкић, Управа вароши Београда, 67.

⁴² Куниберт др Бартоломео, Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850, I–II, Београд, 1901, 264–265.

⁴³ Архив Србије, Књажевска канцеларија, XXX, 775.

⁴⁴ Архив Србије, Књажевска канцеларија, VIII, 391.

⁴⁵ *Ibid.*

⁴⁶ Тихомир Р. Ђорђевић, *Јевреји у Србији*, Из Србије кнеза Милоша, Београд, 1922, 210.

цембра 1831. године и усељава је у кнежев нови конак у вароши, код Велике пијаце (на месту данашњег Капетан-Мишиног здања), који му је брат уступио да са њим „као својим сопственим добром својевољно располагати може”, у замену за конаке у Шапцу и Ваљеву.⁴⁷

Губернатор вароши и нахије београдске (градоначелник Београда)

По доласку Јеврема Обреновића за управника београдске вароши и нахије, новембра 1831. године, политички и међуверски сукоби се стишавају а каснијим Хатишерифом (1833) београдским Турцима даје се право да трајно остану у вароши. Настале повољне прилике Јеврем користи, као и увек, да се посвети културном раду. У свом дому окупља књижевнике, шири своју приватну библиотеку, огромним прилогом помаже да се 1832. оснује Народна библиотека у Београду (данас Народна библиотека Србије). Као претплатник помаже издавање многих књига, повећава колекцију слика, чини поклоне у новцу младим људима који се школују у иностранству а они му се одужују објављивањем песама захвалница или доласком, по завршетку студија медицине, за његове личне лекаре (Јован Стејић).

У лето 1834. године, заједно са Стојаном Симићем и Јоксом Милосављевићем, прати кнегињу Љубицу и „бега” Михаила у Видин, у посету видинском (бившем београдском) везиру Хусеин-паши Гаваназ-оглуу. Док кнегиња проводи дане гошћења са пашином баш-ханумом (супругом), Јеврем води политичке разговоре са Хусеин-пашом. Једне вечери за госте из Србије приређује се, у Видину, прави ватромет а кнегиња Љубица пише кнезу о „лимунацији”, „ракетлама” и „којекаквим ватреним фигурама”, због којих се, поред осталог, не може „са дочеком нафалити”.⁴⁸

После поделе земље на четири војне области, Јеврем 9. марта 1835. године постаје командант Подрињско-савске војне области а 3. јуна добија чин генерал-мајора.

Неколико дана касније (15. јуна 1835. године), због кнежевог пута у Цариград, Јеврем је постављен за кнежевог заступника у зе-

⁴⁷ Архив Србије, Књажевска канцеларија, XXV, 21.

⁴⁸ Р. Љушић, *Кнегиња Љубица*, 69.

мљи, са чим је претходно упозната и сагласност дала Петровска скупштина (11. јула). За сталне Јевремове саветнике кнез је одредио Димитрија Давидовића и Милету Радојковића. Од 3. августа 1835. године, кад је преузео кнежевe послове, Јеврем је из Крагујевца у Цариград слао брату редовне рапорте о важнијим пословима у Државном савету и редовне десетодневне рапорте обласних војних команданата.⁴⁹ Крајем септембра морао је у Београд, где је дочекао новог београдског везира Јусуф-пашу Серезлију а сутрадан је до Остружнице отпратио старог везира Веџи-пашу (1833–1835), који је преименован за босанског везира. И са једним и са другим везиром имао је разлога да буде (и остане) у срдачним односима. Серезлија га је лично извукао из тамнице 1815. године а Веџи-паша, док је службовао у Београду, показивао је пријатељску наклоност према њему и био гост на свадби његових близнакиња, удатих у истом дану (2. марта 1834. године).⁵⁰ Крајем новембра (29) изашао је да дочека брата чак у Пожаревцу, одакле га је допратио до Крагујевца, предао му све функције и пред свим старешинама био веома похваљен од кнеза за начин како је водио његове послове.

Управо у време кнежевих припрема за пут у престоницу Царства и Јевремовог намесниковања долази до првог отвореног спора између браће, по сасвим приватној линији. Јеврем је ушао у пазар са Мишом Анастасијевићем (Капетан-Мишом) нудећи му своју кућу у центру вароши, истовремено започињући градњу нове куће ниже Теразија (на углу данашње Милоша Великог и Крунске улице). Мајстор Карол Арент начинио је план у стилу немачке архитектуре, довукао целокупну грађу и подигао темељ, кад је кнез Милош наредио да се стане са радовима. Тома Вучић Перишић, тада у звању „бинамина“ (надзорника градње), морао је Милошу да поднесе рачун од 3.000 талира предвиђених за трошкове израде и да, Јеврему за љубав, моли кнеза да се кућа „по започетом плану соверши“. Тек по кнежевом повратку из Цариграда, радови су настављени, а породица се у нови дом уселила с јесени 1836. године.⁵¹

⁴⁹ Архив Србије, Књажевска канцеларија, XIV, 588; Мита Петровић, *Финансије*, 520; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, III, 520.

⁵⁰ Новине Србске, 38/1835/299.

⁵¹ Миодраг Коларић, *Класицизам код Срба*, Грађевинарство, Београд, 1966, 34, 277; Р. Љушић, *Љубави српских владара и политичара*, Београд, 2000, 126.

У опозицији (1836–1839)

Септембра 1836. године чест и драг гост у Јевремовој кући постаје Антун Михановић, аустријски конзул, управо приспео у Београд као први страни конзул у Кнежевини Србији. Михановић је, уз високо образовање које га је брзо препоручило за врло високе положаје у Монархији, био и песник (творац хрватске химне „Лијепа наша”), један од антиципатора Илирског покрета. Књижевно настројен, европских манира и целокупног држања, он наилази на добар пријем и оставља дубок утисак у дому највећег мецене у Србији, где се, још од шабачких дана, стварао прави књижевни клуб. Пред Димитријем и Христином Тирол, учитељима Јевремове деце, Јованом Стејићем, лекаром и песником, Глигоријем Возаревићем, Јевремовом ћерком Анком која већ пише, преводи са немачког и свира пред гостима на клавиру, Михановић у дугим вечерњим сатима прича о Напуљу, Венецији, Падови, Ријеци, Загребу и другим градовима у којима је боравио или службовао, рецитује своје песме и прича о књижевности и језику.⁵² Али, у исто време, Михановић се не слаже с кнезом Милошем који му замера што се, преко својих овлашћења, меша у чисто унутрашње ствари Кнежевине, воли да арбитражу у избору чиновника, самовољно ослобађа из затвора једног аустријског поданика и шаље неповољне извештаје о кнезу у Беч.⁵³ Кнез, најпосле, замера и Јеврему што радо угошћује таквог човека. Он зна да већ неко време, кроз широм отворена врата Јевремове куће, улазе и други који су незадовољни његовим начином владавине (Д. Давидовић, А. Симић, Т. Вучић Перишић, Ћ. Протић и др.) и да ту слободно износе своју огорченост. Ту, напослетку, често долази и кнегиња Љубица, која, желећи да види мужа ограниченог у приватном животу, почиње да помаже његове политичке противнике. Сви они говоре да кнежеву власт треба некако ограничити (најбоље уставом), а Јеврем и сам, помало, признаје да му је досадило братовљево туторство. Поред свега, кнез зна да га ни брат ни жена, кнегиња Љубица, не мрзе, али постаје срдит што Јеврем дозвољава другим љу-

⁵² Архив САНУ у Београду, бр. 14147, Дневник Анке Обреновић (необјављени рукопис), 3–4; Архив Србије, Књажевска канцеларија, XIћ, 1258); Б. Куниберт, *Српски устанак...*, 78–83; Нил Попов, *Србија и Русија од Кочине крајине до Светоандрејске скупштине*, Београд, 1870, 327; Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 150–165, 343–364; Idem, *Љубави српских владара...*, 128.

⁵³ Б. Куниберт, *Српски устанак*, 107–109; Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 343–364.

дима да га у његовој кући и у његовом присуству мрзе. Штавише, сви они, рачунајући и његовог рођеног брата, каријеру дугују њему; то су, по кнежевом мишљењу, мали људи којима је он, како је једном рекао Протићу, „црева на рукама држао”, али су то они заборавили. Кнез, такође, преко свог лекара Б. Куниберта, сазнаје да се Михановић, као четрдесетогодишњи нежења, заљубио у његову шеснаестогодишњу синовицу Анку („Илиркињу од Србије”) и да се о будућем браку већ увелико бруји по београдској чаршији.⁵⁴

Кнез покушава да се према брату и даље прави равнодушан, али је све чвршћи у ставу према Михановићу. Кад је аустријски конзул коначно ударио на кнежевог миљеника, доктора Куниберта – проналазећи тобоже његово карбонарско порекло, под претпоставком да и даље ради против аустријских интереса и да и њега омета у вршењу службе – кнез Милош тражи од Бечког двора да Михановића преместе из Србије. Оптужује га и пред Портом да се меша у „чисто српске ствари”.⁵⁵

Јеврем је огорчен због овог кнежевог потеза јер се он тиче и приватних ствари његове куће. Не налази начина да узме у заштиту будућег зета ако би се кнежев захтев и усвојио. Управо тих дана из Крагујевца у Топчидер стиже кнез и позива га у обилазак започетих јавних грађевина на периферији београдске вароши. Према речима присутног пратиоца, доктора Куниберта, кнез током целог дана, при разговору, не предочава Јеврему да сумња у њега нити помиње Михановића и друге редовне госте у његовој кући. Као да се ништа није догодило. Сам Јеврем о томе не сме ни да поведе реч. Тек увече, при растанку, кнез му поверава дужност да, у звању бина-емина (надзорника грађевина), настави да прати изградњу започетих објеката, будући да је одувек „волео занимања ове врсте”.⁵⁶ Вероватно је у овој реченици садржана и опаска на рачун Јевремовог самовољног зидања куће испод Теразија. Куниберт, пак, ово тумачи као Милошево попуштање и знак да се не љути, али Јеврем то доживљава као још једно понижење: у свом дому јадикује да је од њега, губернатора београдског и војног команданта, направљен прост „зидар и палир” и да он неће моћи преко овога да пређе.⁵⁷

⁵⁴ Б. Куниберт, *Српски устанак*, 107–114; Р. Љушић, *Љубави српских владара*, 128.

⁵⁵ Куниберт, *Српски устанак*, 121–127; Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 356; Н. Попов, *Србија и Русија*, I, 325–326.

⁵⁶ Куниберт, *Српски устанак*, 128–129.

⁵⁷ *Ibid.*

Занимљиво је како је М. Ђ. Милићевић у свом „Поменику”,⁵⁸ објављеном 1888. године, еуфемистички објаснио почетак сукоба браће: „Године 1837, с неког злосрећног рђавог разумевања једне Милошеве намере, Јеврем се љутне на брата, и пређе на страну његових противника, што је свима била велика радост, а за њега и брата му велика штета.”⁵⁹ Куниберт је, сматрамо неоправдано, тврдио да је до разлаза међу браћом почело да долази још 1829. године, када се Јеврему родио син Милош, што је утицало на „славољубиве жудње” млађег брата.⁶⁰ Јован Хаџић је, сматрамо – још мање оправдано, сматрао да је разлог сукоба био Јевремов премештај из Шапца у Београд (1831) и да је Јеврем већ то, наводно, доживљавао као казну.⁶¹ А. Симић је нешто ближи, кад каже у својим „Сећањима” да се Јеврем приближио опозицији 1835. године,⁶² а Ј. Живановић, по нашем мишљењу, даје праву годину почетка сукоба (1837), али греша у објашњавању разлога.⁶³

Сматрамо да је сукоб међу браћом, без обзира на раније потискиване љутње, плануо управо у вези са Михановићевим случајем. Кад је, наиме, постало извесно да ће Антун Михановић напусти Србију, Јеврем је поднео оставку на све функције и затражио пасош за себе и за целу породицу. Кнез је преко Куниберта и управо приспелог енглеског конзула Л. Џ. Хоџеса покушавао да га одврати од пута, али је он са целом породицом 26. јуна 1837. године ипак напустио земљу. Отпутовао је у Влашку, у бању Мехадију, где је оставио породицу, а потом је са Вучићем отишао у Оршаву, где се сreo са Стојаном Симићем, Ђорђем Протићем и руским конзулом Герасимом Васиљевичем Вашћенком. Преко барона Рикмана ступио је у везу и са руским царем који му је поручио да нема потребе да долази у Петроград, јер ће он ускоро у Србију, у специјалну мисију, послати свог ађутанта, кнеза Василија Андрејевича Долгоруког. Сматрајући да је успоставио најважније контакте, крајем лета 1837. године вратио се у Србију са целом породицом и групом опозициона-

⁵⁸ М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 462.

⁵⁹ *Ibid.* 462.

⁶⁰ Куниберт, 523–524.

⁶¹ Ј. Хаџић, *Спомени из мојега Дневника*, „Огледало србско” (I), Нови Сад, 1864, 41.

⁶² Сећања Алексе Симића на кнеза Милоша (приредио Радош Љушић), Крагујевац, 1997, стр. 60.

⁶³ Ј. Живановић, *Неколико примеренија на књигу Словени у Турској од Кипријана Робера*, Споменик СКА VI, Београд, 1890, 39.

ра, са намером да заједно непосредно утичу на догађаје и на кнеза да промени начин владавине. Тако је постао један од стубова опозиционог покрета.

Првих месеци по повратку, међутим, Јевремова породица у Београду је, по Милошевом наређењу, била у потпуној друштвеној изолацији („да никакав чиновник њима не иде, нити се с њима са-стаје”).⁶⁴ Али, убрзо је стигао из Русије кнез Долгоруки, који се, до-душе, кратко задржао, али је узео од Јеврема списак најистакнутијих људи којима би, по мишљењу кнежеве опозиције, требало попунити Савет и друге установе. Потом је отишао у Крагујевац и „с највећом учтивошћу” укорио кнеза због незахвалног претпостављања енгле-ског пријатељства руском (мислећи на Хоцеса, којем се Милош одмах приближио), опоменуо га да је још према Хатишерифу из 1830. годи-не требало установити Савет са непокретним члановима и показао му листу кандидата који би „по руском мишљењу” били најпогод-нији за његове чланове, не говорећи му, наравно, да је листу узео од Јеврема. После тога, кнез је издао налог Српској агенцији у Букурешту да Стојану Симићу и осталим опозиционарима врати пасоше.⁶⁵

Почетком јануара 1838. године енглески конзул Л. Џ. Хоцес решио је да помири завађену браћу Јеврема и кнеза Милоша, али је због трагедије у Јевремовој породици (смрт ћерке Симке 9. јануара), у тој намери успео тек 6. фебруара. Тада су отишли заједно код митрополита Петра, пред њих су донесене две свеће и Јеванђеље и про-читана заклетва. За текст заклетве Јеврем је после причао: „Шта је било у њој ја од муке не памтим; знам само да је било: што видим, као невидео, што чујем, као не чуо, и да се ни у какву политику не мешам”.⁶⁶ Увече су му чиновници долазили на честитање а он је преко Раје Дамјановића поручио Вучићу да то што се тог дана дого-дило не значи да је он имало променио своје мишљење!

Три дана касније (9. фебруара), Јеврем је са госпођом Тома-нијом морао да присуствује балу који је енглески конзул организо-вао у свом дому. Присутни су били кнез са кнегињом и синовима, Куниберт са својом супругом и још много званица. Наздрављало се краљици Викторији, цару Николају, султану Махмуду, кнезу Мило-шу, господару Јеврему и узвикивало: „Ура!”, „Виват!” и „Многаја

⁶⁴ Архив Србије, Књажевска канцеларија, VIII, 666.

⁶⁵ Куниберт, *Српски устанак*, 153–154; Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 433.

⁶⁶ Н. Попов, *Србија и Русија*, II, 350.

љета!” Кнез је у једном тренутку повео српско коло које је засвирила књажевска банда, што је проузроковало велику радост међу присутнима. Неколико дана касније све се то, са истим званицама, поновило и у кнежевом конаку у Топчидеру.⁶⁷

Крајем фебруара (22) 1838. године у Београд је, у звању руског конзула, пристигао Г. В. Вашћенко и одмах се у Јевремовој кући срео са својим познаницима из Оршаве. Ствари око израде устава почеле су да се брже одмотавају. Вашћенко се срео и са кнезом, подсетио га на обећање које је дао кнезу Долгоруком, а потом у Београду убрзао формирање и рад велике уставотворне комисије. За председника те комисије именован је Јеврем, а међу члановима је било и кнежевих противника и приврженика. Зато су искрсавали разни смерови за обликовање коначног акта и долазило је до жестоких свађа. Опозиционари су успели да придобију на своју страну Јована Хацића, ученог Србина и правника из Угарске, а Јеврем је, као председник комисије умео да седне крај њега и каже: „Будите ми друг и говорите за ме, ја ћу пристати на све ваше речи”, или да га сваки дан запиткује да ли је готов с нацртом, мислећи да се текст устава пише веома брзо.⁶⁸

Послови у вези са писањем устава, напротив, текли су веома споро, а суштина спора код свих уставних нацрта сводила се на равнотежу власти између кнеза и Савета. У уставну проблематику уплела се, поред Русије и Енглеске, и Аустрија (преко писаца закона), а уставно питање је све више излазило из граница Србије. Напоследку се, по наговору Енглеске, умешала и сизеренска држава – Турска, па је одлучено да се све реши у њеној престоници. После осмомесечних расправа, у Цариграду је 23. децембра 1838. године коначно написан тзв. Турски устав који је Порта 3. јануара 1839. године послала београдском везиру у виду Хатишерифа, четвртог по реду. Њиме је вишегодишње уставно питање у Србији било решено.⁶⁹ Кнез Милош је претрпео пораз у борби са опозицијом: уништен је његов апсолутизам, врховну власт је морао да дели са Саветом чије чланове није могао да смењује док им се кривица не докаже на Порти, створено је независно судство, заштићена су права чи-

⁶⁷ Новине Србске, 4/1838 (28. јануара); Исто, 6/1838 (9. фебруара).

⁶⁸ Нил Попов, *Србија и Русија*, II, 361; Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 160–162.

⁶⁹ Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 183.

новника и приватна својина грађана, укратко – Србија је постала уставна и правна држава.⁷⁰

Сутрадан по свечаном читању Хатишерифа, 23. фебруара 1839. године, Јеврем Обреновић је, кнежевим указом а према списку који му је достављен, потврђен за председника Државног савета. Кад се са тим сагласила и Народна скупштина, заједно са кнезом, саветницима и посланицима у цркви је, пред митрополитом, положио заклетву на Устав.⁷¹

Када је, крајем маја, у Шумадији, избила буна коју је повео Јован Обреновић са циљем да врати стари поредак, кнез је стављен у кућни притвор на Топчидеру а Јеврем се потпуно узнемирио гледајући одлазак Вучићеве војске из Београда према побуњеницима. Према једном сликовитом сећању, није се могао скрасити ни на једном месту, већ је „клецао” из сокака у сокак, страхујући за исход битке.⁷² Исти извор каже да је кнез, чувши како му се брат узврteo, резигнирано прокоментарисао: „... прозреће и он на очи, али доцкан!”⁷³ Кад се Вучић 11. јуна појавио на Врачару, тријумфално водећи везаног Јована са педесетак побуњеника, Јеврем је, за разлику од других чиновника који су потрчали на добродошлицу, остао у својој кући („ал’ оће Вучић да му он дође, ал’ Јеврем неће”). На то је Аврам Петронијевић узео свој фијакер, отишао по њега и довео га пред Вучића. Јеврем није могао дуго да гледа окованог брата ... „И онда је била за њега прилика да се тргне из занешености; јер је имао чес видети, паметни Јеша, свог брата у сужањству и окована, а другога готова за прогонство”, размишљао је у својим мемоарима очевидац ових догађаја Стевча Михаиловић.⁷⁴ Штавише, Јеврем је сутрадан (12. јуна) честитао војницима београдског гарнизона што су устали против „зломисленика овога благостанија народног јер су га хтели нарушити и уништити”.⁷⁵ Дан касније, кнез Милош је прихватио већ написану оставку, уз обећање руског конзула да ће његов старији син Милан бити признат за српског кнеза. Јеврем Обреновић је био једини човек с којим је кнез одбио да се поздрави прили-

⁷⁰ *Ibid.* 165–191.

⁷¹ Стевча Михаиловић, *Мемоари*, Београд, 1928, 128–132.

⁷² *Ibid.* 132.

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁵ Новине Србске, 22/1839 (29. мај).

ком поласка из Србије у Влашку, у изгнанство, седајући у лађу на савској обали, под Калемегданом, 15. јуна 1839. године.⁷⁶

Седам година раније, Вук Карацић, у свом чувеном писму кнезу Милошу Обреновићу (12. априла 1832), у коме га је, поред осталог, наговарао да уведе законе и „конституцију” (устав), рекао је на једном месту: „Ваш брат Јефрем не знам је ли с владањем Ваше Светлости што задовољнији него икакав други чиновник, али би он сутра за Вас погинуо...”⁷⁷ Видели смо да су се, у међувремену, и Јеврем и Милош – али и политичке прилике у Србији – потрудили да нико ни за кога не залегне животом. Штавише ... Занимљив је, међутим, још један Вуков коментар из исте године (1832), који још сликовитије и с мало више детаља осветљава односе између браће: „... Истина да Милошев брат Јефрем, кад није код Милоша, живи и влада, као и Милош, и готово би се могло рећи, да власт у целој земљи с њиме дели; али му (Милош Јеврему – Н. Ј.) свакојаким могућним начином пркоси и досађује, а особито гонећи све људе које он радо има. Тако су летос само за уз пркос Јефрему, кад је он отишао у Меадијске илице, шабачки прота, Јован Павловић, и Јефремов пашеног, Ђука Стојићевић још с неколико Јефремови љубимаца отерани из Шапца у Крагујевац, као највећи злочинци; а у наији Ваљевској капетан прота Ненадовић и капетан Јовица Милутиновић истерани из службе. И доктор је Стејић највише за то морао пребећи на ову страну (у Земун – Н. Ј.) што је љубимац и почитатељ Јефремов, од кога га је Милош био отео себи у службу. Исто је тако, уз пркос Јефрему, Милош јесенас отишавши у Шабац објавио људима да се сваки може тужити на све, што мисли, да му је Јефрем за време свога онде владања, од године 1816. до лане криво судио. И тако на очевидну неправедну штету многи људи искваре све пресуде, продаје и погодбе, које су за то време онде биле учињене.”⁷⁸ Када се узму у обзир овакве чињенице, постаје јасније зашто је Јеврем, управо у време када се почела организовати старешинска опозиција кнезу Милошу, и сам пожелео заштиту свог чиновничког положаја и достојанства. Његов проблем је, међутим, био у томе што је превидео чињеницу да је на било какав положај доведен не зато што је стигао

⁷⁶ С. Михаиловић, *Мемоари*, 136.

⁷⁷ В. Карацић, Писмо кнезу Милошу од 12/24. априла 1832. године, *Историјски списи*, I, Београд, 1964, 187.

⁷⁸ Вук Карацић, *Историјски списи*, I, 347.

да покаже своје способности, већ зато што је владарев брат. Већ у току 1839. године он ће ту чињеницу почети да схвата...

На скупштини 25. јуна 1839. године – кад је већ у име тро-чланог Намесништва (са Аврамом Петронијевићем и Томом Вучићем-Перишићем), односно у име кнеза Милана Обреновића указивао на правце даље политике – Јеврем је одржао говор којим се беспштедно окомио на свог прогнаног брата завршавајући реченицама: „... Но, хвала Богу, злоковерни план његов не изиђе му за руком. Зло, које је он другима приуговљевао, паде на њега самога... Оде једном за свагда у Влашку, да тамо остале дане своје проводи и живи. Сад ништа више ми с њим немамо!”⁷⁹

Већ истог лета, он је отео од кнеза куће, дућане и воденице у Шапцу и Ваљеву, а пред Саветом је то образложио рекавши да је наведене поседе продао брату 1831. године, али да их није наплатио; сада их само враћа себи, правом власнику.⁸⁰

Против уставобранитеља (1839–1842)

После смрти кнеза Милана Обреновића 8. јула 1839. године, чекало се на повратак у Србију млађег Милошевог сина Михаила кога је отац одвео са собом у Влашку. У таквој атмосфери, која је потрајала месецима, дошло је до потпуног, додуше очекиваног, разлаза међу намесницима и до поделе на политичкој сцени Србије на „јевремовце” и „вучићевце”.⁸¹ Прву политичку струју („партију”) чиниле су присталице обреновићевске династичке политике (називали су их и једноставно „обреновићевцима”) и они су чекали нестрпљиво долазак у Србију 16-годишњег Михаила. „Вучићевцима” су се називали припадници друге политичке струје који су себе сматрали јединим правим браниоцима Устава из 1838. године – „правим уставобранитељима”. Они су од почетка изражавали антипатије према свему „милошевском”, тражили потпуно чишћење чиновничког апарата од Милошевих присталица а колико су били спремни да прихвате Михаила за новог кнеза јасно су показали кад су рекли да

⁷⁹ Новине Србске, 25/1839 (14. јун).

⁸⁰ Архив Србије, Министарство иностраних дела, V, 1839, III, 28; Р. Љушић, *Прво Намесништво (1839–1840)*, Београд, 1995, 113.

⁸¹ Р. Љушић, *Прво Намесништво (1839–1840)*, Београд, 1995, 22; Драгослав Странјаковић, *Вучићева буна 1842. године*, Београд, 1936, 17.

„ни кучета кнеза Милоша у отечеству трпити неће”.⁸² Њихов крајњи династички циљ био је довођење Александра Карађорђевића (Карађорђевог сина) на престо Србије. Превага ових других била је очигледна, али су „јевремовци”, иако потискивани, успели да задрже поједине кључне позиције у управи земље.⁸³

Јеврем, који се две-три године отворено и устрајно борио против политике рођеног брата, сада се, за само неколико дана, нашао у потпуном политичком и животном раскораку. Али, као да тога није желео да буде потпуно свестан. У ситуацији која је настала ишчекивањем доласка његовог синовца, оличење, симбол династије постао је он сам. Али, знало се и да он „није умео да води народ нити да га загреје за неку ствар”. Уместо да схвати да је закорачио на праг пораза и присети се Кунибертовог упозорења две године раније да опозицији служи само као средство које ће бити одбачено чим обави велики задатак, он је неуморно и даље градио свакојаке политичке рачунице: у случају да Милош не пусти Михаила, на српском престолу видео је и самог себе или барем свога сина. Иако је и у самом намесништву био у мањини – јер је и Аврам Петронијевић био потпуно на Вучићевој страни – он је, не губећи наду у опстанак династије, заступао приврженике малобројније политичке струје.

Постојала је могућност да дође и до крвопролића. После захтева противника да му се укине годишња апанажа од 10.000 талира, оснивања засебних „почасних” народних скупштина на којима се викало против Јеврема а кнегиња Љубица називана „старом вештицом”, неким окружним начелницима који су стали на његову страну припрећено је смрћу, као издајницима земље. У спору којем је, чини се, недостајала само још једна варница, морао је интервенисати Вашићенко и уставобранитељске присталице у Вучићевом дворишту укорити за њихов рад.⁸⁴

Кад је Јовану Обреновићу, осуђенику на десет година затвора, понуђена блажа казна само да се на суду изјасни против Милоша – што би га више оцрнео казна би му била више смањена – Јеврем је навалио на брата због династичких интереса „да га усвјетује, да рекне на Књаза, па било или небило, да само спасу себе и фамилију, а од Књаза, што би, би!”⁸⁵

⁸² Д. Страњакловић, *Вучићева буна*, 17.

⁸³ Р. Љушић, *Прво Намесништво*, 22.

⁸⁴ *Ibid.* 22, 116, 117; Д. Страњакловић, *Вучићева буна*, 17–19.

⁸⁵ С. Михаиловић, *Мемоари*, 142.

У то време „вучићевци” су, користећи одуговлачење кнеза Милоша да пусти Михаила, почели да пропагандом припремају народ за избор Александра Карађорђевића за кнеза. Без Јевремовог знања, намесници су послали у унутрашњост комисију („уставотолкователну комисију”) која је под изговором тумачења Устава народу, припремала духове за избор Карађорђевића. Вождова супруга и њен син са породицом већ су били позвани да се врате из емиграције. Средином октобра (17) у Београд је пристигла госпођа Јелена са унуком, а после неколико дана стигао јој је и син Александар.⁸⁶

Јеврем се са Љубицом хитно договорио и послао је у Влашку да убеди мужа да што скорије пусти сина у Србију. Сам је, свестан да има све слабије „втеченије” на збивања у Кнежевини, а узнемирен бројним пасквилама које су по наговору уставобранитеља писане против Обреновића, постао активнији и преко својих људи почео је живље да ради у корист династије. За најпоузданије људе држао је Милету Радојковића, Петра Туцаковића и Цветка Рајовића, а од људи из противничког табора највише је, поред Вучића и Петронијевића, зазирао од потпредседника Савета Стојана Симића (који га је замењивао на председничком месту), Матије Ненадовића и Милутина Хаци Гарашанина.⁸⁷ По његовом наговору, ускоро су се и у Шапцу појавила подметнута писма (пасквиле) управљена против Вучића и Петронијевића. А кад је сазнао да је Михаило крајем октобра (1839) примио у Букурешту Берат на кнежевско достојанство и да је, после краће болести која га је задржала, средином новембра кренуо у Цариград да би се поклатио султану и да би добио обележје царске милости, Јеврем је у свом новом дому, у Београду, приредио, на дан св. Арханђела Михаила (20. новембра), велико славље и на њему угостио стране конзуле, остале чланове Намесништва, неколико саветника и бројне друге чиновнике.⁸⁸

На дочек кнеза Михаила из Цариграда у Београд, 14. марта 1840. године, изашли су „изван вароши, код Јекмеклука” сви представници световне и духовне власти у Кнежевини и сам београдски везир, сем Јеврема Обреновића.⁸⁹ Он је, по унапред утврђеном протоколу, новог кнеза дочекао још у Гроцкој. Сада је из свог дома,

⁸⁶ Новине Србске, 44/1839 (6. октобра); Р. Љушић, *Прво Намесништво*, 48.

⁸⁷ Р. Љушић, *Прво Намесништво*, 117–118.

⁸⁸ Новине Србске, 44/1839 (19. октобар); Новине Србске, 49/1839 (10. новембар);

Р. Љушић, *Прво Намесништво*, 141; Д. Страњаковић, *Вучићева буна*, 23.

⁸⁹ Новине Србске, 10/1840 (9. март).

кроз прозоре, посматрао како свечану поворку предводе упарађени Аврам Петронијевић и Стојан Симић, како огромна поворка варошана распоређена са једне и друге стране улице кличе новом кнезу и накићеним коњаницима у његовој пратњи а затим се повија за њима „све докле чаршија држи” и замиче иза ћошка „где се скреће књажеском конаку”.⁹⁰

Династија је спасена, могао је да каже, али је знао да је долазак синовчев загорчан још једном околношћу: за њим је у Београд улазио и Недим-ефендија, Портин изасланик, који је са собом носио два фермана којима су Вучић и Петронијевић постављени кнезу за саветнике, боље рећи турске до, наводно, његовог пунолетства. И сам Михаило се овоме противио, али је, на заузимање Вашћенка и Недим-ефендије, пристао да ову двојицу људи задржи у најближем окружењу.⁹¹ Велики проблем у овим актима био је у томе што се у њима нису одређивале ближе надлежности саветника, у којим то „делима нуждним” кнез има да их консултује, а поготово што се није видело прецизно до када би требало да се они „постојано наоде код кнеза”, што је могло да значи и да су му постали доживотни помагачи у владавини.⁹²

Династија је можда спасена, могао је, у ствари, да каже Јеврем Обреновић када је деветомесечна намесничка управа у Кнежевини окончана читањем фермана на Калемегдану, 17. марта 1840. године. Већ на првој скупштини која је имала задатак да поздрави новог кнеза и саслуша царска акта, 18. марта, Јеврем је чуо негодовање међу посланицима: „Нама није нужно неколико владатеља! За нас је доста један књаз! Владај, суди и управљај ти сам!”⁹³

Испоставило се да је Вучићево и Петронијевићево самољубље допринело консолидовању противничке струје. Јеврем је, уз пристанак младог кнеза, а уз помоћ Ђорђа Протића, успео да среди редове међу присталицама Обреновића, „понајвише обелодањивањем начина на који су уставобранитељи дошли до везирских писама”, а у народу њихови берати нису могли бити много популарни.⁹⁴

Ступио је у непосредну акцију. У сагласности са Љубицом и Ђорђем Протићем, средином маја 1840. године, буни више нахија

⁹⁰ *Ibid.*

⁹¹ Р. Љушић, *Прво Намесништво*, 153–154.

⁹² *Ibid.*

⁹³ *Ibid.* 155; Н. Попов, *Србија и Русија*, III, 35.

⁹⁴ *Ibid.*

против кнежевих татора. Народ се одазива, креће да „ослободи” свог кнеза и ускоро велики број људи, непрегледна маса, почиње да се слеже пред топчидерским конаком. Одазвани људи су из Шабачке, Ваљевске, Смедеревске, Пожаревачке, Ужичке, Рудничке и Чачанске нахије. Јевремов кум, Матија Ненадовић, ради против њега и свесрдно се труди да спречи сељаке дуж Колубаре. Међутим, њега и Лазара Теодоровића хватају кметови на Убу и везане доводе у Београд. Прота се брани и разуверава их, а они кажу: „Шта? Охете да нас од побуне задржите, а како наш књаз; ви сте њега уапсили, зашто му не дате међу нас изићи; ви њега не држите за књаза.”⁹⁵ Говоре му и како је пред Васкрс ишло у Београд шеснаест кметова да обиђу кнеза и како их је радостан дочекао господар Јеврем, али је морао, наводно, три катанца откључати да би их довео до собе у којој су седели Михаило и Љубица, обоје у плачу. Кметови несмотреношћу откривају да раде по Јевремовом наговору и да њих двојицу, заправо, воде пред њега.⁹⁶ Зато их Јеврем ваљда и пушта, чим га оставе насамо с њима.

И његову кућу посећују сељаци у великом броју, саветују се и припремају за акцију. Са сеоских скупова, одакле се увек припрема општи полазак према Београду, њему стижу редовни извештаји на које најчешће одговара: „... Радите што сте почели, желим вам успех!”, „Не прекидајте тај посао!”, или „Господар Јефрем шаље вам поздрав и саветује да се ради сложно; што сте започели то ће и бити!”⁹⁷

Вучић и Петронијевић, уплашени од светине, подносе оставке и беже у град под заштиту везира. Оваква догађања изазивају интервенцију Порте и ускоро се у Београду појављује њен изасланик Муса-ефендија. Схватајући да је размирица велика и да народ тражи строге казне за Вучића и његове сараднике, Муса-ефендија одлучује да са собом поведе у Цариград велики број уставобранитеља. Тако „обреновићевци”, које сад називају и „михаиловцима”, односе привремену победу над својим противницима.

Али, интервенише и Русија која Портин потез тумачи као нарушавање аутономних права Кнежевине. Следи њена акција која има за циљ измирење кнеза са противницима. Долазак руског баро-

⁹⁵ В. Б. Савић, *Прота Матија*, 38.

⁹⁶ Н. Попов, *Србија и Русија*, II, 38.

⁹⁷ Д. Страњаковић, *Србија од 1813. до 1856. године*, Београд, 1936, 87.

на Ливена у Србију и кораци на Порти доводе до споразума да се сви емигранти, изузев Вучића, Петронијевића и Симића врате у Србију, а да се овој тројници дозволи повратак касније. Кнез се обавезује да ће владати по Уставу, а емигранти да ће му бити покорни.

Уставобранитељи који су остали у Цариграду, убеђују Порту да је влада младог кнеза штетна за њене интересе и добијају дозволу „да гледају на било који начин да смакну кнеза Михаила”.⁹⁸ Они долазе у Београд крајем марта 1842. године. За њихову будућу акцију придобијена је и аустријска влада, јер она Михаила сматра експонентом руске политике.

Али, пре акције уставобранитеља, у Београду бива откривена једна војничка завера која потврђује да ни **обреновићевци** нису јединствени. Јеврем, додуше, зна да је кнегиња Љубица, и поред свега, радија да на престолу опет види свог мужа него сина. Исто мисле и њен брат Гаја Вукомановић и Јован Обреновић. Али, Јеврем не слуту да су они за тај циљ спремни да жртвују њега јер га сада сматрају једином препреком за повратак кнеза Милоша. Пренеражен чињеницом да је могао изгубити главу, одмах после затварања Вукомановића и хапшења четрдесетак завереника (Љубица је, у знак протеста, отишла у Буковичку бању „на киселу воду”), место председника Савета уступа Милети Радојковићу, узима пасош и креће право у Беч, јер зна да је тамо тренутно његов брат, кнез Милош.

Ступци бечких и пештанских новина тих дана испуњени су извештајима о сусрету браће, старог кнеза и његовог брата покајника. Ако им је веровати, Јеврем при сусрету грца, моли за опроштај и признаје да је погрешно радио. Милош такође плаче, али уздржаније, па се не зна да ли даје или не даје братски опроштај.⁹⁹ У сваком случају, Јеврема после неколико дана већ видимо надомак Београда, у Земуну, одакле покушава преко француског и енглеског конзула да на високе положаје у Кнежевини постави свог зета Германија и шурака Милоша Богићевића, али бива хладно одбијен. У Београд прелази са потпуно порушеним политичким представама.

Сав његов даљи боравак у Србији личи на просто битисање. Свија се скрушено око кнеза Михаила а од кнегиње Љубице, која је ту стално присутна, не тражи чак ни објашњења.

⁹⁸ *Ibid.*

⁹⁹ Н. Попов, *Србија и Русија*, III, 116–117.

Вучићева буна, дуго припремана и добро организована, која као судњи час за Обреновиће избија почетком септембра 1842. године, једва успева да прене Јеврема из летаргичног сна. Кад с муком успева да узјаше коња и крене за кнежевом пратњом у сусрет противничкој војсци, летаргију смењује паника. Ноге му дрхте а мамузе неконтролисано ударају о узенгије. Кнез Михаило, као деран, скреће на ово пажњу целој свити: „Гле чике! Гле! Погледајте чика како се уплашио!”¹⁰⁰

Неколико дана касније и кнез, и његов „чика”, и цела њихова свита већ се налазе у Земуну, на сигурној страни, најурени из Србије пуцњима Вучићевих топова.

Ноћу, између 6. и 7. септембра Јеврем је, заједно са шураком Милошем Богићевићем, купивши најнужније ствари, на брзину извео своју породицу из куће да би се до зоре превезли на другу обалу Саве, где су већ били кнез Михаило са мајком, стрицем Јованом, његовом породицом, Ђорђе Протићем и још неколицином саветника. Тако је, симболично, остао да затвори једну значајну страницу у историји Србије у коју се никада неће вратити.¹⁰¹

Јеврем је у изгнанству поживео још четрнаест година. Највише времена, нарочито од 1845. године, провео је на купљеном имању у Манасији, у Влашкој, где је и умро 21. септембра 1856. године. Сахрањен је у истом селу, сутрадан, у цркви коју је сам подигао.

Ниједне београдске новине нису објавиле вест о његовој смрти.¹⁰²

¹⁰⁰ Д. Страњаковић, *Вучићева буна*, 65.

¹⁰¹ *Ibid.* 21–97; Н. Попов, *Србија и Русија*, III, 146.

¹⁰² Србски дневник, Нови Сад, бр. 7/1856 (27. септембар).

Nebojša Jovanović

JEVREM OBRENOVIĆ
Sketch of a Political Career

Summary

Jevrem Obrenovic, known as Gospodar Jevrem /Master Jevrem/ (Srednja Dobrinja 18.3.1790 – Manasija, Valachia 21.9.1856), the youngest brother of Prince Milos, the Prince Regent in 1835 (during the stay of Prince Milos in Constantinople) and in 1839-1840 (from the abdication of Prince Milos due to the sickness of Prince Milan to the return to the country of Prince Mihailo), president of the State Council 1838-1842, and honorary member of the Serbian Scientific Society. He had been one of the most significant and most interesting figure of the political and cultural scene of Serbia in the first half of the 19th century. The Second Serbian Uprising in 1815 he had spent as a hostage in chains in the Kalemegdan Fort, from 1816 to 1831 he lived in Sabac as the District Prince of the Sabac, Valjevo and Soko District, and from 1831 to 1842, when his political career ended, he had been the governor of the Belgrade town and district. Both in Sabac and Belgrade he had built nice buildings and his home, where he lived in a noble “European” way, became a place of gathering for writers and artists. He had been one of the greatest patron of art of his times in Serbia. During these years however, it was observed that Jevrem had great difficulties in accepting his brother’s tutorship, and their relations particularly worsened in 1837 when Prince Milos objected to the marriage of his niece Anka to the Austrian consul Antun Mihanovic. Jevrem then resigned to all of his functions, requested a passport for himself and his whole family and left Serbia. He returned by the end of the same year with a group of members of the opposition, former officials of the administration, with a desire to influence directly the political events and the Prince to change his way of rule. Thus he became one of the pillars of the opposition movement. At the beginning of 1839, when the Constitution was proclaimed (based upon the Sultan’s decree issued by the end of 1838 in Constantinople), he was confirmed as the president of the State Council, a body that Prince Milos had to share the supreme power with and why he abdicated in June of the same year. During the reign of Prince Mihailo (1839-1842) he

understood that he was used by the constitutionalists as an instrument only in the struggle against absolutism, and that he was subjected to the same treatment as the rest of the Obrenovic family. During the Vucic rebellion (1842) he was expelled from the country and had been never able to return.

Оригинални научни рад
Чланак примљен 11. 09. 2003.
УДК: 94 (497.11) : 070.4(420) "1912/1913"

Александар РАСТОВИЋ
Историјски институт
Београд

СРБИЈА У ОГЛЕДАЛУ БРИТАНСКЕ ШТАМПЕ ТОКОМ БАЛКАНСКИХ РАТОВА*

Значајну улогу у формирању званичне политике своје владе и Форин офиса, коју је започела шездесетих година XIX века, британска штампа је наставила да игра у првој деценији XX века. То се односило и на Србију и њено виђење у тамошњем државном естаблишменту. И док су британски листови предњачили у осуди Србије након мајског преврата 1903. године и били у одређеној мери критички настројени према њеним територијалним захтевима за време анексионе кризе, дотле је преокрет у презентовању Србије и Срба односно њихово позитивно представљање од стране штампе наступио избијањем Првог балканског рата, а посебно у Другом балканском рату.

Уочи избијања балканског конфликта, Славко Грујић, српски отправник послова у Лондону, послао је неколико извештаја Николи Пашићу у којима је анализирао писање британске штампе о Србији. Ови текстови су веома драгоцени јер на основу њих можемо утврдити трендове писања тамошњих листова. Тако је на пример 3. октобра 1912. Пашић обавештен да је писање британске штампе повољно за Србију, бар утолико што јој се ништа не замери и што се нигде не брани Турска. Једини изузетак је био текст Херберта Вивијана, објављен у *Daily Express*-у у коме је он по старом обичају нападао Србију. Сви листови су се слагали да је тражење реформи, и то озбиљнијих него до тада, оправдано, и да велике силе морају на неки начин гарантовати извођење реформи, али и да се евентуални рат

* Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Европски оквири српског националног препорода (1804-1918)*. (Ев. бр. 1435).

локализује.¹ Грујић је неколико дана након отпочињања ратних операција послао Пашићу нови извештај из кога сазнајемо да је на почетку балканског рата савет који су дали *Times* и *Pall Mall Gazette* да листови ћуте о балканским догађајима, прихваћен од *Evening Standard-a*, *Daily Maily-a*, *Daily Telegraph-a*. Антибалканска и протурска расположења међутим изражавао је лист *Standard* и то је посебно дошло до изражаја у тексту објављеном 15. октобра 1912. у којем су нападани балкански савезници јер су без стварних разлога, а само због територијалних експанзија, нарушили европски мир. Уједно, изражавала се нада да ће Турска успети да добро истуче балканске државе и да им пружи заслужену лекцију. Српско гледиште заступали су *The Daily News* и *Leader*. У броју тог листа од 9. октобра, штампан је текст Харолда Спендера, личног пријатеља Гледстона у коме се одговорност за избијање балканског рата баца на велике силе, а нарочито на Енглеску.²

Коначно и 12. октобра, Славко Грујић је обавестио српског премијера о писању ондашње штампе. Тако сазнајемо да се *The Bystander*, један од најугледнијих конзервативних недељника, први отворено и без икаквих резерви изјаснио за балканске државе. У броју од 9. октобра на целој страни је објавио слике српских, бугарских, грчких и црногорских војника са натписом: *Напред хришћански војници*. Објављен је текст под насловом, *Најбоље жеље за успех балканских народа* у коме се објашњавало зашто је на страни балканских држава и изражавала нада да ће балканске државе једном заувек отрести Европу од Турске и пребацити је у Малу Азију. „Само на тај начин биће скинуто са дневног реда европске политике једно мучно питање и тек тада ће се моћи говорити о европском миру.“ Међутим, *Times* и *Pall Mall Gazette* су осудили такво писање истичући да је важно да се енглеско јавно мњење држи резервисано, а да нарочито штампа треба да буде неутрална. Разлог за то су видели у опасности да се балкански рат претвори у општи рат.³ Такво мишљење је било у складу са једним од најважнијих постулата спољње

¹ Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко Одељење, 1912, Фасцикла XI, Досије VIII, Поверљиво број 1616, С. Грујић - Н. Пашићу, 20. IX. 1912. (= АС, МИДС, ПО, Ф, Д, Пов. бр.)

² АС, МИДС, ПО, 1912, Ф-XI, Д-IX, Пов. бр. 1754, С. Грујић - Н. Пашићу, 2. X. 1912.

³ АС, МИДС, ПО, 1912, Ф-II, Д-VII, Пов. бр. 217; 2163, Посланство Краљевине Србије у Великој Британији - Председнику Министарског савета и министру иностраних дела Краљевине Србије, Николи Пашићу, 29. IX 1912.

политике министра спољних послова, Едварда Греја, који је сматрао да је рат неморално средство спољње политике и да ратне сукобе треба избећи по сваку цену. Иначе, извесно шаренило које су британски листови показивали у писању о Србији током Првог балканског рата, дефинитивно је преокренуто у српску корист током Другог балканског сукоба. Готово сви листови, изузев *Pall Mall Gazette* и *Daily Graphic* писали су са највећим симпатијама о Србији, оптужујући Бугарску да је крива за избијање ратних непријатељстава.

После сјајних успеха балканских савезника над Турском све више је код великих сила сазревала одлука да се status quo не може одржати и да се мора признати фактичко стање на терену, које је ишло у прилог балканских држава. Првобитне изјаве великих сила о томе да се постојеће стање неће мењати устукнуле су пред брзим и величанственим победама које је антитурска коалиција балканских земаља остварила у снажном блицкригу. Својеврсни парадокс је наступио у Великој Британији где је дошло до процепа између владе и становишта, јавног мњења и штампе, који су се једногласно залагали да се балканским победницима признају резултати њихових победа. Таква јединственост јавности и штампе натерала је и владајуће кругове да омекшају и прихвате реално стање, односно заложу се да савезници задрже ослобођене територије. О овом питању најчешће су писали: *Westminster Gazette*, *Daily Telegraph*, *Daily News*, *Daily Mail* и *Times*. Сви су они објављивали текстове, чак и по неколико пута, у корист балканских савезника, промене status quo и признавања резултата рата. Први листови који су у тамошњој јавности лансирани тезу о томе да ће бити немогуће одржати status quo на Балкану, били су *Westminster Gazette* и *Daily News*. У тексту, *Перспектива*, објављеном 15. октобра 1912. године, *Westminster Gazette* је децидно тврдио да је „status quo отишао заувек и да је заједнички интерес свих страна да он треба да буде замењен сталном владом ма какве врсте.“⁴ У међувремену исти лист је објавио текст у коме се сматрало да је „примена принципа Балкан балканским народима једина формула за стварност ако у рату победе Балканци“.⁵

Daily News, који је у почетку балканских сукоба заузео став неутралности, променио га је текстом, *Принципи енглеске политике*

⁴ Преглед стране штампе - Прес биро Београд - 1912, 5. октобар. 1912, *Westminster Gazette*, 15. X 1912, *Перспектива*

⁵ *Српске новине*, 16. октобар 1912, бр. 223, 3.

од 15. октобра. Лист је пледирао да земље које буду балкански савезници освојили не смеју ни у ком случају поново постати део Турске. У тексту се истиче да су изјаве великих сила да неће дозволити промене постојећих граница велика опасност.⁶ О томе да је status quo више немогућ и да то чак признаје и Аустрија, исти лист је писао и 29. октобра 1912.⁷

Дописник *Daily Telegraph-a* из Беча, др Емили Дилон, који је био познат по ненаклоњености Србима и балканским савезницима, у два наврата, и то 19. октобра и 4. новембра износио је мишљење да status quo после рата неће моћи да се одржи. У бриљантном и аналитичком тексту, *Европа и интервенција* указао је на то да ће балкански савезници водити рат до краја и тражити да им се признају све освојене земље.⁸

Daily Mail је такође исказивао снажне симпатије за циљеве балканских држава у Првом балканском рату, а противљење очувању status quo. У тексту, *Енглеско јавно мњење и status quo*, од 19. октобра, истицало се да европска дипломатија почиње да дотерује своје идеје према новим приликама које је створио пораз турске војске на бојном пољу. Посебно се подвлачило да велике силе више не инсистирају на одржању statusa quo у Македонији. Лист је сматрао да „ако балкански савезници победе са својом снажном војском од милион људи нико их не може спречити никаквим нотама или протоколима да располажу својом добицима. Планови о подели Балкана изражени у неким европским круговима само су безвредна хартија у случају да балкански народи не пристају на њих или бар ако у недостатку тог пристајка Европа није спремна да предузме кораке и употреби силу“.⁹

Овај лист не само да се залагао за измену statusa quo већ је 20. октобра у тексту, *Нова глава у светској историји* критиковао енглеску владу што се противи признавању победа балканских савезника, истичући да „енглески народ не може да допусти ни за један

⁶ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1912, 17. октобар. 1912, *Daily News*, 15. X 1912.

⁷ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1912, 17. октобар 1912, *Daily News*, 29. X 1912.

⁸ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1912, 8. октобар 1912, *Daily Telegraph*, 19. X 1912.; Преглед стране штампе- Прес биро Београд-1912, 24. октобар 1912., *Daily Telegraph*, 4. XI 1912, Европа и интервенција.

⁹ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1912, 23. октобар 1912, *Daily Mail*, 19. X 1912, Енглеско јавно мњење и статус кво

тренутак акцију своје владе која би балканским народима отела плодове њихових огромних жртава. Енглески народ признаје да је status quo мртав и сахрањен и види да би била колосална грешка покушати успоставити турску управу која пропада у ватри и масакру на земљишту које је храброшћу балканских држава ослобођено вековног ропства.“ У тексту се истицало и да „никаква дипломатија не може поново саградити пропалу грађевину коју су срушили топови победника, а европска конференција би само продужила зло и стање које је довело у очај балканске државе које су један фактор на који се мора рачунати у новој Европи“.¹⁰

У штампи на британском острву као и у званичној политици владало је велико изненађење које се граничило са сензацијом због брзих и сјајних победа српске војске у Првом балканском рату. Без изузетка о томе су писали сви листови, а посебно *Times* и *Daily Telegraph*, који су то чинили на објективан начин и с великом дозом наклоности према Србији. *Times* је донео три велика чланка у коме су се описивали успеси њене војске у ослобођењу Скопља и Куманова. У уводном тексту, *Пад Скопља* истицало се да су „Срби после пет векова поново мачем заузели своју стару престоницу. Цео тај приказ је представљао један од најдраматичнијих догађаја у свакој историји“. Аутор чланка је сматрао да су Срби стекли поштовање Европе својом великом храброшћу и непоколебљивом вековном верношћу старим и славним традицијама свог народа. На крају се констатовало да су поразом код Скопља Турци у Македонији доведени у веома опасан положај.¹¹ И 23. октобра *Times* је објавио уводни чланак, *Улазак краља Петра у Скопље*, где је анализирао српски успех у узимању тога града. Текст се одликовао великом наклоношћу због уласка војске у Скопље. Аутор чланка је писао да је „краљ Петар ушао тријумфално у Скопље где га је становништво дочекало титулом ослободиоца. Пет векова несреће није могло да убије српски дух. Српско освајање Скопља је много снажнија и одлучнија чињеница него све друго.“ Поздрављала се и прокламација краља да ће се муслиманима признати иста права као и Србима.¹² Исти лист је

¹⁰ Преглед стране штампе - Прес биро Београд -1912, 24. октобар 1912, *Daily Mail*, 20. X 1912, Нова глава у светској историји.

¹¹ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1912, 17. октобар 1912, *Times*, 15. X 1912, Пад Скопља.

¹² Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1912, 24. октобар 1912, *Times*, 23. X 1912, Улазак краља Петра у Скопље.

26. октобра 1912. донео и текст *Кумановска битка*, у коме се истичало да је „та битка била много крвавија него што се у први мах мислило. Било је тренутка када су се у страшном сукобу у првим редовима зарађене стране уместо пушкама бориле ножевима прса у прса. Кумановска битка је показала плод прошлих векова велику мржњу зарађених страна, а која сада налази израза на Балкану.“¹³

Детаљан опис српског уласка у Скопље и значаја његовог пада у српске руке дат је и на страницама *Daily Telegraph*-а, 15. октобра у тексту, *Пад Скопља*. Текст је обиловао симпатијама за Србију и њене војнике. Лист констатује да је „српско оружје извршило једно дело достојно било које европске војске. Свет који гледа споља на ову прву фазу страховите борбе на Балкану још можда није схватио пуну драмску важност те борбе.“ Анализирајући српску војску и разлоге њеног успеха, новинар истиче да је Србија дала више од петине свог годишњег буџета на одржавање војске која се бриљантно показала у Македонији. „Општа војна обавеза строжије примењена у Србији него и у једној другој војничкој држави на континенту начинила је од сваког Србина војника који је имао бољу храну и смештај него војници великих сила. Њихова војна спрема и опрема су дотеране на такав степен савршенства да су зачудиле странце који су посматрали ток борбе.“¹⁴

Британски листови су исцрпно писали о проблему српског изласка на море и источним албанским границама. Своје прилоге о томе најчешће су објављивали: *Daily Mail*, *Westminster Gazette*, *Times*, *Daily Telegraph*, *Daily News*, *Pall Mall Gazette*, *Standard* и *Morning Post*. Њихово третирање ових питања било је разноврсно. Највећи број чланака био је негативно настројен према српским захтевима. Британска штампа је од 12. новембра 1912. почела да објављује прилоге чија је основна порука гласила да су српске претензије на Приморју локално питање због кога није вредно водити општи рат. Одмах после оваквих текстова долазили су чланци у којима су српски захтеви подржавани и брањени, а најмање је било натписа информативно-неутралне оријентације. Највише таквих текстова објављивао је *Daily Mail*. Једини текст у коме је Србија нападнута због својих прекомерних амбиција, овај лист је објавио 26. новембра под

¹³ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1912, 15. октобар 1912, *Times*, 26. X 1912, Кумановска битка.

¹⁴ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1912, 17. октобар 1912, *Daily Telegraph*, 15. X 1912, Пад Скопља.

насловом, *Повећане српске амбиције*. У чланку је снажно нападнут захтев Николе Пашића, објављен у *Times*-у, да Србији треба да припадне део албанске обале од Љеша до Драча са земљиштем које би обухватало целу средину Албаније. Аутор текста је сматрао да је врло битно да пријатељи и заштитници Србије убеди краља Петра да његова земља за те своје амбиције не може добити помоћ ни од кога и да се не може дозволити европски конфликт једино због ње.¹⁵ И *Daily News* је експлицитно био против српског јадранског пристаништа у тексту публикованом 17. новембра у којем се истицало да Енглеска јасно треба да каже да неће улазити у рат због српског тражења луке на Јадрану.¹⁶

Занимљиво је да је једино *Times* објавио подједнак број прилога у коме су нападане и брањене српске територијалне аспирације на Јадрану, али и писано без изношења јасних вредносних судова. Тако је на пример у два чланка објављена 9. новембра, овај лист упознао своје читаоце са тиме да Срби највише желе да добију излаз на Јадран и то или луку Драч или Сан Ђовани ди Медуга. Такође се упозоравало на то да су војни успеси дали повода великом броју шовинистичких официра да одржавају уверење о могућем и јуначком отпору према Аустрији, али да таква политика има мало заступника у одговорним српским круговима.¹⁷ У два текста објављена истог дана, 19. новембра, редакција *Times*-а је критиковала Србију због њене неумерености у погледу територијалних аранжмана и позивала је да не провоцира Аустрију.

У уводнику, *Пут ка миру*, истицало се да Срби нису показали нимало скромности после својих победа као што је случај са Бугаријом. Њихове аспирације су признали сви и најближи суседи, али њихово остварење не треба тражити на жесток и провокативан начин. Лист напомиње да су европске земље вољне да допусте да се српске тежње задовоље у извесним границама и када дође за то време, али да не желе да буду увучене у општи рат због жеља које су пренагљене. На крају текста, Србија је упозорена да Велика Британија неће

¹⁵ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1912, 15. новембар 1912, *Daily Mail*, 26. XI 1912, Српске повећане амбиције.

¹⁶ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1912, 28. новембар 1912, *Daily News*, 17. XI 1912.

¹⁷ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1912, 29. октобар 1912, *Times*, 9. XI 1912.

допустити да буде увучена у конфликт због једног локалног неспоразума који би се врло лепо могао решити у корист мира.¹⁸

Ипак и *Times* је приредио неколико новинских прилога који су заступали право Србије да добије територијалне надокнаде. Овај лист је 27. новембра писао да је Србија напредна земља и да с разлогом тражи слободан излаз на Јадранско море за своју трговину, с обзиром на то да јој то њене победе дозвољавају. Новинар *Times*-а је истицао да „сви сматрају да је за српску трговину потребан излаз и да он треба да буде повезан са српским земљиштем једним коридором или специјалном железничком пругом, која би Србију везивала са пристаништима и где би имали нарочитих олакшица, али без суверенитета. То мишљење дели и Енглеска која не жели да Србија буде потиснута, већ само жели да она своје тежње изнесе мирно и у згодном моменту.“¹⁹ У тексту, *Један пледоаје за Србију*, штампаном 6. јануара 1913. новинар *Times*-а полемише са аустријским залагањима за стварање велике Албаније и констатује да се ниједан савезник није борио с већом храброшћу нити тако лепо допринео заједничком успеху као што су то учинили Срби. Међутим, изражавало се страховање да ће они бити лишени свега осим једне сразмерно мале измене границе, ако би се усвојила великоалбанска идеја. Стајући отворено на страну Србије, аутор текста упозорава да не „може бити у интересу Европе да Србију убудуће пече осећање несносне неправде која јој је намерно учињена ради једне државе чији становници тек треба да докажу да су способни за дисциплинован живот. Пристајући на решење Европе по питању јадранског пристаништа Србија је дошла до крајњих граница трпељивости.“²⁰

Сумирајући балканску ситуацију, *Westminster Gazette* је 9. новембра 1912. изнео предлог да се Србији додели једно јадранско пристаниште, а у замену за то Аустрија треба да утврди своје трговинске односе са целом балканском лигом. Тако би Срби били осигурани трговинским односом са Аустријом и уједно остали у заједници са лигом, а она задовољила своје економске тежње.²¹

¹⁸ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1912, 9. новембар 1912, *Times*, 19. XI 1912, Пут ка миру.

¹⁹ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1912, 15. новембар 1912, *Times*, 27. XI 1912.

²⁰ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1912, 28. децембар 1912, *Times*, 6. I. 1913. Један пледоаје за Србију.

²¹ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1912, 30. октобар 1912, *Westminster Gazette*, 9. XI 1912.

Daily Telegraph се према српским територијалним проширењима у Приморју углавном односио негативно. Тако је на пример 12. новембра 1912. у уводном чланку изнета оцена да српско питање није вредно да се због њега изазове општи конфликт, односно да није вредно европског рата.²² Међутим, у уводном чланку од 14. новембра редакција истог листа је признала да су захтеви Србије оправдани.²³

Standard је 21. новембра донео уводни чланак о балканској ситуацији где је заузет критички став према српским територијалним ревандикацијама. Осврћући се на односе Аустрије и Србије, аутор текста је сматрао да „Беч није заузео непомирљив став према Србији и да ће пристати да она добије луку на Јадрану с једним узаним неутрализованим земљиштем кроз који би пролазила железница која би повезивала ту луку са Србијом. Ако она буде истрајавала на својим захтевима надајући да ће у спор увући и Антанту то је погрешан потез. Велике силе су је већ опоменуле да од њих не очекује помоћ ако буде срљала у сукоб са Аустријом. Србија ће после рата добити тако много да не треба да ризикује свој положај тиме што ће одбијати компромис који ће јој дати више него што се и ма који њени грађанин само могао и надати пре неколико недеља.“²⁴

Коначно и *Morning Post* је писао о српским територијалним амбицијама на Јадрану. Уводни чланак објављен 21. новембра 1912. истицао је да „српска влада треба да посматра ситуацију не само са свог гледишта о томе шта жели него и са позиције шта је могућно постићи. Њени државници треба да узму у обзир и опште услове европске политике.“ Констатујући да народи западне Европе и Русије имају много симпатија за српске жеље, истицало се да су оне ипак само осећање а не јак политички мотив. „Ниједна европска сила и њени народи не желе рат и свим тим народима питање јадранске луке је далеко и страно да би због тога могла да им се загреје крв. Британска влада неће ниједан метак испалити било да помогне Србији да добије луку било да је спречи да то не оствари“. На крају текста

²² Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1912, 2. новембар 1912, *Daily Telegraph*, 12. XI 1912.

²³ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1912, 4. новембар 1912, *Daily Telegraph*, 14. XI 1912.

²⁴ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1912, 12. новембар 1912, *Standard*, 21. XI 1912.

Србији је саветовано да умери своје захтеве.²⁵ Само десетак дана касније, исти лист је објавио нови текст који је био сушта супротност претходном. Аутор чланка је тврдио да је српска жеља за јадранском луком природна.²⁶

У погледу српског потраживања Пећи, Призрена, Ђаковице и Дебра, британски листови су доносили или негативне текстове или оне информативне природе без експлицитног изјашњавања за или против. *Daily Telegraph* је 15. марта 1913. донео текст под насловом, *Будућност Албаније*, иначе објективно интониран, где су представници српског пресбироа демантовали нека тврђења која је др Емили Дилон изнео у једном од ранијих бројева овог листа заступајући албанска права на Ђаковицу. Српски пресбиро није демантовао тврдње да у Ђаковци има 4100 албанских наспрам двадесет седам српских кућа, али се напомињало да „Ђаковица никада није била саобраћајно везана за Албанију од које је одвојена природном границом. Земљиште око града је српско и чине га имања манастира Дечани“.²⁷

Британски листови нису све време трајања Првог балканског рата писали само у позитивном контексту о Србији. Било је доста текстова у коме је она и снажно критикована. Тако на пример када се десила чувена афера са нестанком аустријског конзула Прохаске у Призрену, целокупна штампа је нападала Србију, посебно јој пребацујући што спречава преписку Аустрије с конзулом, што је било противно међународном праву.²⁸

Поносна на поштовање принципа слободног и објективног новинарства и осетљива на притиске политичке или било које друге природе, британска штампа је оштро реаговала на појаву цензуре штампе у Србији. На такву појаву указивали су ратни дописници *Standard*-а и *Morning Post*-а који су извештавали с балканског ратишта. *Standard* је у свом броју од 8. новембра 1912. године, објавио два текста у коме је Србија жестоко нападнута због наметања цензуре извештавања из ратне зоне дејстава у Македонији. Љут на српске

²⁵ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1912, 12. новембар 1912, *Morning Post*, 21. XI 1912.

²⁶ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1912, 25. новембар 1912, *Morning Post*, 30. XI 1912.

²⁷ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 4. март 1913, *Daily Telegraph*, 15. III 1913. *Будућност Албаније*.

²⁸ АС, МИДС, ПО, 1912, Ф-И, Д-II, Пов. бр. 4154, С. Грујић-МИД-у, 7. XI 1912.

власти због цензуре која се спроводила над ратним извештачима новинар је написао да Србија од свих пет балканских савезника најгоре поступа са новинарима. Пожалио се да је мало тога видео на терену, а да по питању војних ствари није био у стању ништа да потврди. Описујући стање у Врању, аутор чланка истиче да се тамо налазе главна краљевска команда и затвор за шездесет несрећних новинара који су заједно одсели у бедном хотелу са резервним и активним официрима, поповима, сељацима и престолонаследником. Тамо су се шетали, пушили, јели, проводили слободне сате. Најинтересантији догађај дана је трка и грабеж за храну јер остале новости новинар није могао да скупи и пошаље. Војска је била двадесет миља удаљена од хотела и новинари нису могли да дођу у додир с њом. Било је дозвољено писање писама али су она морала да буду показана цензору који је одбацивао све важне и интересантне информације. Строгост цензуре огледала се и у забрани фотографисања војске.²⁹ У истом броју листа објављен је још један текст, *Потврда страха*, у коме се упозоравало да су српске власти забраниле новинарима да иду с војском да би спречиле да се прича шта се тамо дешава.³⁰

Вести о наводним покољима Албанаца од стране српске војске изазвале су посебну пажњу штампе која је у овом случају подлегла изазовима сензационализма и гласина, често само преносећи такве информације без провере или редакцијског огорађивања. О томе су писали: *Daily Chronicle* и то искључиво у негативној конотацији, *Times* који је објавио подједнак број објективних и некритичких текстова, док је *Daily Telegraph* имао један позитиван текст у коме се одбацивала теза о српским злочинима, три критички обојена натписа и два чланка која су била неутрална.

Угледни *Times* је у својим текстовима покушавао да направи симетрију у извештавању о зверствима над Албанцима, истовремено објављујући вести у којима су Срби представљани као кривци, али и ослобађани од оптужби за наводне злочине над Албанцима. Карактеристичан је текст, *Кампања свирепости*, објављен 18. јануара 1913. у коме су Срби оптужени да су у североисточној Албанији побили двадесет пет хиљада Албанаца, али је такође истакнуто да је у

²⁹ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1912, 1. новембар 1912, *Standard*, 8. XI 1912.

³⁰ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1912, 1. новембар 1912, *Standard*, 8. XI 1912, *Потврда страха*.

балканском рату било ужасних ексцеса које су починиле све стране. Лист је тражио формирање једне непристрасне европске комисије која би утврдила истину.³¹

И док су енглески листови у Првом балканском рату још задржали извесну дозу резерве према Србији и њеним спољнополитичким циљевима, Други балкански рат дефинитивно је означио почетак нове перцепције српског питања у тамошњој јавности и штампи. И током овог периода написан је и објављен и понеки негативни чланак или коментар, али они нису били онаквог интензитета и малициозности као раније. Иначе о сукобу дојучерашњих савезника извештавали су: *Times*, *Daily Telegraph*, *Pall Mall Gazette*, *World*, *Daily Chronicle*, *Morning Post*, *Daily Graphic*, *Standard*, *Daily Mail*, *Westminster Gazette*, *Daily Express* и провинцијски *Manchester Guardian*.

Британска штампа је већ на почетку Првог балканског рата уочила да међу савезницима, а посебно између Србије и Бугарске, постоје велике разлике и да је само питање времена када ће оне свом својом жестином избити на видело. Како је рат одмицао заиста су несугласице биле све израженије и почев од априла 1913. листови на британском острву свакодневно су о њима извештавали. Посебно опширно о тој проблематици су писали *Times* и *Daily Telegraph* и то фактографски, без дубљег улажења у позадину конфликта. Они су само објављивали вести да сукоби постају све израженији.

Times је у чланку од 1. априла констатовао да су се бугарски новинари и политичари озбиљно огрешили о балканску ствар својим неумереним изјавама. У тексту је објављена и вест да ће Бугарска повести антисрпску пропаганду објављивањем публикација које садрже оптужбе против Србије.³² У броју од 21. априла, *Times* је донео текст Џејмса Баучера под насловом, *Озбиљна ситуација* у коме се упозоравало да односи Србије и Бугарске постају сваким даном све критичнији, при чему је Србија објавила да више не признаје важност Уговора из 1912. Баучер је извештавао да је немогуће предвидети како ће се спор завршити, али је подвукао да се „српска влада неко време колебала али је на крају попустила пред жељама војске која тражи да Србија остане у свим крајевима који су војно заузети

³¹ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 8. јануар 1913, *Times*, 18. I 1913. Кампања свирепости.

³² Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 2. април 1913, *Times*, 1. IV 1913.

и да жели заједничку границу са Грчком“.³³ Баучер је и у својим текстовима од 9. и 12. јуна 1913. известио читатељство у Лондону да „нестрпљење бугарских политичара и јавног мњења непрестано расте, да се повећава огорченост Бугара према Србима и Грцима због великог броја избеглица које долазе из Македоније бежећи од савезничких зулума и да су односи савезника постали толико затегнути да је немогуће да више заједнички раде на конференцији у Лондону“.³⁴ Неколико дана пред почетак ратних сукоба, послао је извештај у коме је резигнирано констатовао да више нема никаквог изгледа да ће спор Србије и Бугарске бити решен компромисом и да се ситуација може једино спасити интервенцијом европског концерта. Међутим, мислио је да ће се рат ако до њега дође, тешко локализовати.³⁵

И *Daily Telegraph* је помно пратио све неспоразуме Срба и Бугара који су сваким даном постајали све озбиљнији. Анализирајући савезничке односе у погледу деобе земљишта, у тексту од 17. априла 1913. се прецизирало да је српско-бугарска свађа озбиљнија од спора између Бугарске и Грчке око Солуна и да Бугарска неће пристати на арбитражу у спору са Србијом већ ће инсистирати на испуњавању територијалне конвенције из 1912. Лист је упозоравао да је Бугарска спремна да се ратом избори за спорне области.³⁶ Да су Бугари озбиљни у својим намерама потврђивао је и разговор који је новинар листа имао са једним бугарским дипломатом у Бечу који је изјавио да „његова земља још чека да види хоће ли Србија одбити евакуацију земљишта која по Уговору припадају Бугарима, и да ће ако то не учини, његова земља без објаве рата послати војску да запоседне те области“.³⁷ О првим ратним чаркама балканских савезника исти лист је известио 29. априла. Према најповерљивијим српским изворима новинар је сазнао да је 10. априла једна бугарска дивизија напала српску пешадијску бригаду на удаљености тридесет

³³ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 10. април 1913, *Times*, 21. IV 1913, Обилна ситуација.

³⁴ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 30. мај 1913, *Times*, 9. VI 1913.; Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 2. јун 1913. *Times*, 12. VI 1913.

³⁵ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 13. јун 1913, *Times*, 22. VI 1913.

³⁶ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 8. април 1913, *Daily Telegraph*, 17. IV 1913.

³⁷ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 10. април 1913, *Daily Telegraph*, 21. IV 1913.

пет километара од Битоља. После вишесатних борби, Срби су се повукли из једног села, али је преко ноћи дошло појачање у дивизијској артиљерији и два пука пешадије су рано ујутру започели офанзиву одбацивши Бугаре и гонећи их четрдесет километара. Новинар је констатовао да се у борби испољила сва мржња између два народа.³⁸

Daily Telegraph је у тексту од 26. маја исте године, испољио свој пробугарски став и прекинуо до тада објективно извештавање британских листова о тој проблематици. Лист је јавио да између Београда и Атине постоји једна врста пакта против амбиција Софије и изразио разумевање за становиште Бугара иако није био вољан да га у потпуности одобри. Пренет је бугарски став о томе да су они поднели највећи терет у рату против Турске и да су главне битке вођене у југоисточној Тракији, где су се бориле њене трупе. Истовремено, Срби и Грци су имали лак задатак да тријумфују над једном незнатном непријатељском силом. Лист је сматрао да је велики део територије Македоније бугарски по раси и афинитету, а посебно крајеви од Сереза до Егејског мора и око Дrame. Аутор текста је изражавао наду да ће амбасадори сила брзо прекинути спорове међу савезницима и узети ствари у своје руке.

„Свет је до краја заморен балканским борбама и једина брига Европе је да нађе најкраћи и најпоузданији пут ка обезбеђивању мира“, закључује се на крају текста.³⁹

Листови као што су *Pall Mall Gazette*, *Times*, *Daily Cronicle*, *Daily Telegraph*, *Morning Post*, *Daily Graphic*, много су писали о српским захтевима за поделу спорних територија и ревизију савезничког уговора. Њихово гледиште је било углавном подударно са српским амбицијама, мада је било и критички усмерених текстова као што је случај са писањем *Daily Cronicle* и *Daily Graphic*, који су Србију нападали на најжешћи начин.⁴⁰ *Pall Mall Gazette* је у неколико објављених текстова током маја и јуна 1913. саветовао Бугарску да би требало да учини извесне концесије Србији, уместо што инсистира на испуњавању сваког слова једног Уговора који никада не би

³⁸ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 20. април 1913, *Daily Telegraph*, 29. IV 1913.

³⁹ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 15. мај 1913, *Daily Telegraph*, 26. V 1913.

⁴⁰ АС, МИДС, ПО, 1913, Ф-VIII, Д-VI, Пов. бр. 4318, Посланство Краљевине Србије у Великој Британији - Председнику Министарског савета и министру иностраних дела Краљевине Србије Николи Пашићу, 4 / 17. VI 1913.

био потписан у постојећој форми да је било могуће предвидети догађаје.⁴¹

Times се од свих британских листова највише бавио питањем ревизије Уговора и анализом српских територијалних захтева у спорним зонама Македоније. У тексту, *Обавезе Бугарске према Србији* објављеном 29. маја 1913. пренет је Пашићев експозе у скупштини о српско-бугарски односима, при чему се истицало да је „он својим снажним и лако разумљивим говором изнео разлоге због којих Србија тражи ревизију Уговора са Бугарском.“⁴² Српску позицију *Times* је бранио и у чланцима публикованим 8. и 20. јуна. У њима се истицало да је „природно да је Србија због своје изолованости од мора, присиљена да се много више руководи економским обзирима него етнографским и географским и да је за Грчку и Србију од нарочите важности да имају заједничку границу“. Лист је такође апеловао на Европу да пружи Србији некакву накнаду, напомињући да јој је потребан излаз на море.⁴³ Ипак и *Times* је, пре свега захваљујући писању Баучера и његовој бугарофилској оријентацији, у два маха, 24. маја и 10. јуна, штампао текстове у којима су исказиване изразите симпатије за бугарску страну. Баучер је том приликом писао да „Бугарска никада неће напустити области у Западној Македонији које јој по Уговору са Србијом припадају. У том питању целокупан народ је једнодушан“. Баучер је истицао да су те „покрајине најчистији бугарски крајеви у Македонији. Ако Србија продужи да држи те крајеве у својој окупацији онда је сукоб неизбежан.“⁴⁴ Занимљиво је да је Баучер у свом извештају који је послао 25. маја описујући све већу ратну грозницу у Софији написао и да су спремни „војни планови не само за заштиту престонице већ за целу једну кампању“. Тиме је он практично потврдио да су се Бугари одавно припремали како би први отпочели ратна дејства против Србије.⁴⁵ Тих недеља и *Morning Post* и *Spectator* су износили мишљење да Срби имају право на неку накнаду за напоре и успехе, а који нису били предвиђени Уговором.

⁴¹ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 6. април 1913, *Pall Mall Gazette*, 15. IV 1913.

⁴² Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 1. јун 1913, *Times*, 29. V 1913, *Обавезе Бугарске према Србији*.

⁴³ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 27. мај 1913, *Times*, 8. VI 1913.; Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 10. јун 1913, *Times*, 20. VI 1913.

⁴⁴ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 15. мај 1913, *Times*, 24. V 1913.

⁴⁵ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 15. мај 1913, *Times*, 25. V 1913.

Изненадни и муњевити напад Бугарске на Србију 30. јуна 1913. године, који је означио отпочињање Другог балканског рата, наишао је на велики публицитет у британским листовима. *Daily Telegraph*, *Morning Post*, *Standard*, *Times*, *Daily Mail*, *Westminster Gazette*, *Pall Mall Gazette* су се такмичили ко ће домаћој јавности што пре саопштити ексклузивну вест о ратним операцијама и ситуацији на балканском ратишту и на тај начин остварити што бољи тираж. Њихови извештаји, коментари и чланци о новом рату на Балкану одисали су симпатијама и наклоношћу према Србији. Изузетак је био *Times* чији су текстови били или неутрални или су заступали бугарско виђење тадашње ратне стварности.

Daily Telegraph је 7. јула објавио два ратна извештаја свог специјалног дописника из Београда, Ашмида Бартлета. У првом тексту који је редакција насловила са *Београдске приче*, истицало се да је доказано да су препад извршили Бугари и резимирао учинак српске војске. Бартлет је тврдио да су Срби у бољем стратегијском положају него Бугари.⁴⁶ У другом чланку се подвлачило да „са ратишта стижу само добре вести, да су српски рањеници добро расположени и да верују у победу“.⁴⁷

Times је преко Дејвида Баучера редовно извештавао своје читаоце о току ратних операција. На жалост његови текстови су најчешће били једнострани с обзиром на то да је преносио само бугарске изворе информација о ратним дејствима, а често се дешавало да су били чак и неистинити. Он је лансирао и вест о томе да су бугарске снаге продрле дубоко у Тимочку крајину и освојиле Неготин, Зајечар, Књажевац и Алексинац. Када су Срби заузели Кочане, то по њему није значило бугарски пораз, већ повлачење из стратегијских разлога.⁴⁸ Ипак у тексту од 10. јула разочарано је морао да призна да се „Бугарска налази пред потпуним сломом, односно да она од 1885. када јој је краљ Милан објавио рат никада није била у тежој кризи, али и да се на све те тешкоће у Софији гледа са хладнокрвношћу и одлучношћу“. Баучер закључује да „тамо нико не сумња у коначни исход и велике жртве које изискује рат приносе се добровољно и ве-

⁴⁶ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 25. јун 1913, *Daily Telegraph*, 7. VII 1913.

⁴⁷ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 29. јун 1913, *Daily Telegraph*, 7. VII 1913.

⁴⁸ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 25. јун 1913, *Times*, 7. VII 1913.; Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 30. јун 1913, *Times*, 9. VII 1913.

село, а на будућност се гледа прибрано“.⁴⁹ Због таквог неискреног писања и улепшавања ствари у корист Бугара, редакција *Times*-а је била принуђена да ангажује посебног дописника из Скопља, што је резултирало објективнијим и истинитијим презентовањем чињеница у објављеним текстовима.

О успесима српске војске и поразу Бугара писао је и *Daily Mail* 5. јула 1913. Лист истиче да су Бугари учинили велику погрешку када су спорно питање са Србијом и Грчком хтели да реше за давањем изненадног и неочекиваног удarca њиховим војскама. За рат су оптуживани надменост и превелики захтеви Бугара.⁵⁰

Британска штампа се веома исцрпно бавила и питањем одговорности за почетак Другог балканског рата. У највећем броју текстова које су објављивали *Morning Post*, *Daily Mail*, *Times* и *Daily Chronicle*, истицала се бугарска одговорност за отпочињање непријатељстава, док се само у једном чланку *Morning Post*-а кривица сваливала на српску страну. О томе је писао и Славко Грујић 5. јула 1913. у извештају који је послао Пашићу. Том приликом је напоменуо да је британска штампа скоро једнодушна у оценама и коментарима о Другом балканском рату и његовим узроцима. „Они непрестано користе термине гнусан и одвратан рат и скоро сви се слажу да је Бугарска изазвала рат.“⁵¹ Иначе Грујић је фотографске снимке и превод наредбе бугарској војсци о нападу на српске трупе предао Форин офису и послао свим већим британским листовима и агенцијама које су они у својим дневним издањима 12. јула 1913. и објавили. Неки, као на пример *Times*, донели су текст у целини, неки су поред текста објавили и слике, а многи су у уводним чланцима и поменули тај доказ о бугарском нападу. Грујић констатује да „више нема у Енглеској листа који не окривљује Бугарску за напад. То чине и они листови који су до тада били на страни Бугара. Доказани бугарски напад, обим свирепости које су починиле њихове трупе и потпуни слом бугарског удара проузроковали су важан преокрет у расположењу штампе која сада једногласно осуђује Бугарску и истиче њен мучки напад и неуспех. Њихов закључак је да ће Бугарска сада

⁴⁹ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 30. јун 1913, *Times*, 10. VII 1913.

⁵⁰ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 25. јун 1913, *Daily Mail*, 5. VII 1913.

⁵¹ АС, МИДС, ПО, 1913, Ф-ХИХ, Д-IV, Пов. бр. 4519, С. Грујић - Н. Пашићу, 22. VI 1913.

морати да Србији и Грчкој учини веће територијалне уступке него што су оне до тада тражиле.⁵²

У својим текстовима од 3. и 12. јула и *Times* је кривио Бугарску да је одговорна за отпочињање ратних непријатељстава са Србијом. Лист констатује да је „Бугарска с предумишљајем и планом и извршила напад на Србију“ и сматра да је тешко прихватити тезу да је јак, истовремени и огроман напад могао бити изведен на личну одговорност генерала на бојном пољу. За тај мучки напад се каже да је изведен са „тврдоглавом перверзношћу“.⁵³

Иако је одговорност за избијање рата приписивана бугарској страни у британским листовима се није са највећим симпатијама гледало на поделу спорних територија у корист Србије. О томе су посебно писали *Morning Post* и *Westminster Gazette*. Премда је било и залагања да се подручја у Македонији, због којих је рат и почео, доделе Србији, ипак су преовладавали написи који су то право Србији оспоравали. *Morning Post* је 4. јула пренео телеграм Ројтера из Софије који је тврдио да би у случају да се остваре српско-грчки захтеви, те две државе добиле под своју управу 1.300.000 хришћанског становништва од тога 900.000 Бугара од којих 740.000 признају бугарски егзархат.⁵⁴ Ипак, 9. јула, исти лист је донео текст који је излазио у сусрет српским жељама око македонских територија. Истицало се да је „напад Бугара на Србију и Грчку резултирао осветничком правдом. После пораза, Бугарска се не може надати територијама у Македонији и мора се задовољити Тракијом.“⁵⁵

Снажна пробугарска осећања по питању уступања територија у Македонији исказао је у неколико текстова лист *Westminster Gazette*. Његова основна аргументација је била да су Бугари понели највећи терет рата с Турцима, и да није било Бугарске, Србија и Грчка никада не би имале прилику да деле Македонију. Лист је говорио афирмативно о Бугарима као о цивилизованом народу који поседује

⁵² АС, МИДС, ПО, 1913, Ф-IX, Д-II, Пов. бр. 4746, Посланство Краљевине Србије у Великој Британији - Председнику Министарског савета и министру иностраних дела Краљевине Србије Николи Пашићу, 29. VI / 12. VII 1913.

⁵³ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 23. јун 1913, *Times*, 3. VII 1913.; Преглед стране штампе -Прес биро Београд-1913, *Times*, 12. VII 1913.

⁵⁴ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 8. јул 1913, *Morning Post*, 4. VII 1913.

⁵⁵ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 12. јул 1913, *Morning Post*, 9. VII 1913.

развијене трговачке способности. Апеловало се и на велике силе да не дозволе да се Бугарска сувише ослаби и унизи јер то не би било у трајном интересу постигнутог решења.⁵⁶

Ратна екскурзија Бугарске завршена је августа 1913. године њеним потпуним војним и дипломатским поразом. Она је у Букурешту за зеленим столом изгубила готово све оно што је стекла победама над Турском у Првом балканском рату. С друге стране, Србија је остварила тријумфалну победу. О току Букурешке конференције писала је и британска штампа. Занимљиви су, међутим, коментари које је објављивао *Times* у другој половини 1913. а у којима су анализирани резултати Букурешке мировне конференције и балканских ратова. Чувени Баучер је последњег дана рада Букурешке конференције изнео своје оцене тог скупа у оштро интонираном коментару, *Једно неправично решење*. Он напомиње да се Уговор о миру из Букурешта не може сматрати коначним аранжманом јер Бугарску опкољава са пет страна и доводи је у очајан положај. Судбина тог уговора биће иста као и судбина Берлинског уговора, а то ће изазвати једну нову епоху крвопролића и борбе на Балкану, гласио је његов закључак.⁵⁷

Анализирајући резултате Другог балканског рата, Дејвид Баучер је у тексту, *Други балкански рат* објављеном 26. новембра 1913. констатовао да „тај рат није означио последњи чин драме крвопролића и јада на Балкану. Рат савезника против Турске је био у почетку рат за ослобођење, за Бугарску у погледу Македоније, за Грчку у погледу егејских острва, за Србију у погледу санџака. Међутим, прави циљ Србије је био заузеће северне Албаније са излазом на море. Такве амбиције нису постојале у почетку, бар што се тиче Грчке и Бугарске јер су оне ступиле у борбу са узвишеним циљем.“ Баучер је оптуживао Србију да је апсорбовала целу средњу и западну Македонију и тиме удвостручила своју територију. На крају текста који је изразито антисрпски, Баучер цинично закључује да „остаје да се види хоће ли Србија успети да свари тај велики залогај“,

⁵⁶ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 25. јун 1913, *Westminster Gazette*, 3. VII 1913.; Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 12. јул 1913, *Westminster Gazette*, 8. VII 1913.; Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 13. јул 1913, *Westminster Gazette*, 9. VII 1913.

⁵⁷ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 31. јул 1913, *Times*, *Једно неправично решење*.

сматрајући да се тешко може одржати постојеће стање, иако нема сумње да ће србизирајући процеси постићи извештан успех.⁵⁸

Само четири дана касније на ступцима истог листа, специјални извештач из Србије објавио је текст, *Нова Србија. Изгледи за мир у Македонији*, у којем су Срби и њихова власт у Македонији осликани најлепшим бојама. Аутор је тврдио да Срби желе мир због економског и културног подизања и асимиловања анектираног земљишта. Констатовао је да је за време два балканска рата Србија имала више успеха од било које друге државе. „Потукли су Турке и Бугаре, угушили албански устанак, помогли Бугаре да заузму Једрене и Црногорце око Скадра. Резултат те непрекидне борбе је удвостручење њене територије. Срби верују да ће ако им остане Македонија у неспорном поседу за десет до петнаест година, она постати једна задовољна српска земља, а Македонци самовољно постати српски поданици.“ Специјални извештач листа је сматрао да главну претњу миру чине бугарске чете које упадају у Македонију са истока и из Албаније, где су се многи Бугари склонили за време Другог балканског рата.⁵⁹

Као и за време анексионе кризе, тако је и током балканских ратова британска штампа доста текстова посвећивала опису српске војске и њеним квалитетима. И Британци су, као и читав ондашњи свет били усхићени успесима српске војске и њиховом способности, обучености и храбрости. Та тематика постала је готово стална рубрика у листу *Daily Telegraph*. Из времена Првог балканског рата издвајају се два текста који је *Daily Telegraph* објавио на ту тему, 24. марта 1913. Бенет Барлет је публикувао текст, *Опсада Једрена, Ближа посматрања*. У чланку се с много топлих речи осврнуо на опис српске војске истичући „да официри и редови изгледају сви до једнога као рођени војници, окретни и опремљени као најбоље трупе у Енглеској. Коњица им је изврсна, артиљерија модерна, превозна средства лака и јака, а топови изврсни“. Барлет је похвалио и организацију команди дивизија. Описујући надирање српске војске ка Једрену истакао је куриозитет да је испред пукова ишла војна музика, а да су војници поносно марширали пуни духа. Његов закључак

⁵⁸ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 29. новембар 1913, *Times*, 26. XI 1913, Други балкански рат.

⁵⁹ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 3. децембар 1913, *Times*, 30. XI 1913, Нова Србија. Изгледи за мир у Македонији.

је био да су Срби увек били предводници у маршу на Једрене и да су имали главну заслугу у потискивању Турака.⁶⁰

Исти лист је најласкавије оцене о српској војсци у више махова објављивао и из пера Ашмида Бартлета, свог специјалног дописника из Србије за време Другог балканског рата. Извештавајући 9. јула о борбама око Криве Паланке, Бартлет је у најлепшем светлу писао о издржљивости српских трупа и дејству њене артиљерије.⁶¹ Он је, 11. јула исте године, публиковао у *Daily Telegraph*-у још један текст, *Српска војска* у коме је признао да „није видео трупе у бољем стању или са више борбеног духа као што је то српска војска, као и да се цео српски народ бори раме уз раме као један човек да би остварили трговачки излаз преко Солуна“.⁶²

Сумирајући писање британске штампе 1912. и 1913. године можемо рећи да су балкански ратови, а посебно сукоб са Бугарском дефинитивно изменили негативно поимање Србије у њеној јавности, чему је велики допринос управо дала британска штампа.

⁶⁰ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 13. март 1913, *Daily Telegraph*, 24. III 1913, Опсада Једрена. Ближа посматрања.

⁶¹ Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 12. јул 1913, *Daily Telegraph*, 9. VII 1913.

⁶² Преглед стране штампе - Прес биро Београд-1913, 1. јул 1913, *Daily Telegraph*, 11. VII 1913.

Aleksandar Rastović

**Reflection of Serbia in the British Press
During the Balkan Wars**

Summary

The paper analyzes the writings of the most important British papers on Serbia and the Serbian question during the Balkan wars. These wars marked a turning point in presenting the Serbs in the British press and among the public at large. Namely, from that time on the Serbs were presented in a completely new and positive light. That had been particularly noticeable after the speedy victories of the Serbian army, when every respectable British paper wrote with thrill about the courage and skill of the Serbian soldiers. The press covered the problem of the Serbian exit to the sea too, as well as the claims of Serbia to obtain the towns of Pec, Prizren, Debar and Djakovica. There were some instances of critical attitudes towards Serbia, like the case of disappearance of the Austrian consul Prohaska, or the press censorship. However, during the Second Balkan War, nearly all British papers covered Serbia in a positive light, while condemning Bulgaria as the main culprit for military conflicts with its previous ally.

Дејан БУЛИЋ
Историјски институт
Београд

ТРАГОВИ СРЕДЊЕВЕКОВНЕ МАТЕРИЈАЛНЕ КУЛТУРЕ СА ЛОКАЛИТЕТА ГРАДИНА НА ЈЕЛИЦИ*

Остаци утврђења на локалитету Градина на Јелици привлаче пажњу истраживача од 19. века. Године 1865. налазиште је посетио Јанко Шафарик у оквиру испитивања старина у рудничком и чачанском округу.¹ Убрзо следи још једна посета великог истраживача, Феликса Каница, посебно драгоцена због скице коју нам је тада оставио. Између 1969. и 1972. године Градину је рекогносцирала екипа Народног музеја у Чачку. Но, прва археолошка истраживања започињу тек 1984. године.²

Стратешки положај Градине је значајки одабран. Смештена је на једном од врхова јеличког планинског масива, у атару села Граб, на коти 846. Без икаквих амбиција скривања, њени градитељи обезбедили су јој визуелну комуникацију са свим познатим утврђењима рановизантијског доба у околини Чачка.³ Градина на Јелици је

* Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Црквена организација у српским земљама у средњем веку* (Ев. бр. 1390).

¹ М. Милинковић, *Истраживања Јанка Шафарика у рудничком и чачанском округу и почеци археологије у Србији*, Гласник САД 2, Београд 1985, 77.

² Истраживања су покренута у организацији Археолошког института из Београда. Те и следеће године она су имала карактер сондажних истраживања, да би од 1986. прерасла у систематска. Од 2001. године истраживања се воде у организацији Филозофског факултета из Београда. Руководилац ископавања је доц. др М. Милинковић.

³ На више локалитета из околине Чачка је констатован рановизантијски слој: Лис-Тава, Вича-Стојковића градина, Остра-Соколица, Вучковица-Градина.

засигурно имала функцију централног места. Удаљена је свега неколико километара од данашњег градског језгра Чачка; са њених врхова пружа се изванредан преглед над долином Западне Мораве на северу и над целим Драгачевом на југозападу. Релативно једноставан приступ граду остваривао се са западне стране, где се терен благо спуштао према данашњем путу Чачак–Горачићи. Са осталих страна, фортификација је окружена стрмим падинама и местимично литицама. Траса рановизантијског пута континуирано је употребљавана до данашњих дана, што је потврђено проналаском капије на савременом шумском путу.

Вишегодишњим истраживањем овог локалитета добијен је већи број материјалних остатака, што је резултирало са више научних радова.⁴ Ови трагови материјалне културе још су вреднији, ако се узме у обзир недовољан број писаних извора који најчешће не излазе из општости.

Предмет овог рада биће средњовековни остаци, пре свега керамички материјал.

Становање

На основу досадашњих истраживања код следећих рановизантијских објеката издвојене су средњовековне фазе њиховог коришћења.⁵

Објекат I

Реч је о резиденцијалном објекту на западној падини Горњег града, који се састојао од више просторија (Т.П). Рановизантијска керамика се стратиграфски лако издваја од средњовековне. Керамика рановизантијске провенијенције се јавља готово искључиво у слоју гарежи и слоју шута, док се средњовековна јавља у слоју мрке земље са шутом (Т.IX–XI). Појављивање средњовековне керамике у готово

⁴ За библиографију досадашњих радова о Градини на Јелици види: М. Milinković, *Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien – ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh.*, Старинар LI, Београд 2002, 71-133, са тамо наведеном литературом.

⁵ Најсредачније се захваљујем М. Милинковићу - руководиоцу истраживања, који ми је уступио материјал на обраду и пружио неопходну теренску документацију.

свим просторијама негира могућност да је овај материјал у Објекат доспео ерозијом, јер као што се види на профилу (Т.П, 1) евентуална акумулација ерозијом не би савладала западни зид просторије А.

Објекат II

Позициониран је јужно од базилике Е, димензија 9.20м x 6.80м, односно 62.56м² (Т.III). Зидови објекта, рађени од ломљеног камена везаног малтером, очувани су највише у два-три реда, а на неким местима потпуно недостају. Обликом Објекат II је аналоган Објекту III. Присуство средњовековне керамике у горњим слојевима — мркој земљи са шутом — указује на секундарну употребу објекта након његовог првобитног страдања у пожару, вероватно након неког рушилачког похода (Т.XIII).

Објекат III

Готово је у потпуности истражен 1997. године, након што је констатован двема продуженим ров-сондама 2/96 и 5/96 (Т.IV).

Објекат је зидан од ломљеног камена ређаног у неправилним редовима. Као везиво коришћен је земљани малтер црвенкасте боје са додатком агрегата. Зидовим су дебљине око 0. 60м, а спољни габарит објекта износи 7. 80м x 4. 90м, односно 38.22м². Објекат је представљао радионицу за топљење и прераду метала, док га карактеристични налази два спатејона у нивоу пода датирају у 6. столеће.

Врло интензивни трагови пожара читавају се у северном профилу сонде 5/96 и источном профилу сонде 2/96 (Т.IV, 2; 3). У овим слојевима јавља се средњовековна керамика, што упућују на закључак о секундарној употреби објекта након изведене дрвене надградње (Т.XIV - XV).

Објекат IV

У непосредној близини Објекта I, са његове јужне стране је Објекат IV, који је за сада делимично истражен (Т.II). Слика вертикалног наслојавања у овом објекту идентична је оној добијеној у Објекту I (Т.XVI-XVII).

Објект V

Објект се налази на једном омањем платоу близу северног бедема града (Т.І). Његово истраживање је започето 1995. године, сондом 11/95, да би коначно била истражен једна просторија у две кампање 2000. и 2002. године. Са јужне стране на њега се надовезује још један објект или још једна просторија Објекта (Т.V, 1). Истражена просторија Објекта V је спољних дим. 8м x 5,70м, са зидовима ширине 0,62-0,70м. Зидови су грађени од ломљеног камена ређаног у неправилним редовима, при чему су местимично коришћене равне плоче за нивелацију. Као везиво коришћен је жућкасти малтер са додацима ситног камена. Највећа очувана висина зидова (2,60м) измерена је уз северни угао просторије, у односу на најнижу темељну зону. Очуваност у западном углу је мања и износи 1,76м у односу на живу стену.

Након извесног трајања објекта, дошло је до подизања нивоа пода и зазиђивања првобитног улаза. Објект је затим страдао у пожару, на шта указује присуство гаражи у нивоу пода. Након тога објект употребљава нова популација, и то пошто је, како се чини, извршена још једна нивелација са приближно 0. 90м шута. На овакав закључак нас наводе танки прослојци гара, малтера и пепела из профила, а који се подударају са променом наслојавања, и који се појављују на целој западној половини објекта (Т.V, 2). Смештај Објекта на заравни и очуваност керамичких посуда искључују формирање слојева путем ерозије (Т.XVIII - XIX).

Објект VII

Током 2002. године делимично је истражен, са две сонде 1/02 и 4/02 (Т.VI), Објект VII, који се налази северно од цркве са крстионом, у Доњем граду, и то на месту где су се по површинској конфигурацији терена називали могући остаци грађевине већих димензија уз присуство кречног малтера. Сонде су биле постављене попречно у односу на правац пружања зидова Објекта, а затим је њиховим површинским праћењем добијен габарит једног дела његове основе. Унутрашње димензије највеће просторије, а најмање постоји још једна, износе 10м x 14м., док је највећа очувана висина зидова приближно 2,20м. Ниво сипара у сонди 4/02 на к. 785.47 и слој гаражи у ширини од 1,60м у сонди 1/02 на к. 785.49 могли би предста-

вљати ниво земљаног пода. Издвајамо налаз средњовековн керамике унутар Објекта, односно из сонде 4/02 (Т.ХХ, 1-3).⁶ Уломци ове грнчарије представљају редак налаз на Доњем граду, али нам казују да је, барем један његов део, био адаптиран и коришћен и у средњовековно време, највероватније за становање.

На присуство нове, средњовековне популације на Доњем граду указују и налази неколико уломака керамике дуж северозападног бедема, израђене просторучно. (Т.ХХVIII, 4). Иако степен истражености не одговара ономе на Горњем граду, мањи број уломака ипак указује на мању бројност популације.

Средњовековни бедем

Истраживан је у више махова, но најјаснија стратиграфска слика потиче из сонде 1/2000, док су остаци овог бедема констатовани и унутар сонди 1/84, 8/95 и 9/95 (Види табле са керамиком: Т.ХХVIII, 5-7; Т.ХХVI, Т.ХХVII, 3-6). Сонда 1/2000 је постављена при самом врху на јужној падини Градине. Са унутрашње стране млађег бедема уочава се већа концентрација камена у односу на остале делове ископа, што је последица обрушавања горњих делова бедема, а делимично можда и ерозије са виших тачака Градине. Грађен је од ломљеног камена у неправилним редовима и без формираних лица. Као везиво је оскудно коришћен беличасти малтер, који се разликује од рановизантијског малтера (најочитији је на круништу зида, док је на осталим деловима редак). Бедем је широк приближно 1,60м и његова највиша сачувана висина износи 1,90м, мерено уз спољну ивицу. Правац пружања бедема је приближно исток–запад (Т.І).

Млађи бедем је фундиран у светло-мркој земљи, а тек испод овог нивоа појављују се два нивоа рановизантијског пода, слично као у Објекту VII (Т.VI, 1). На нивоу ових подова нема средњовековне керамике, а нема је ни у слоју светло мрке земље у који је фундиран темељ средњовековног бедема. Периоду изградње и трајања бедема одговара слој мрке земље са средњовековном керамиком (Т.ХХIII). Налаз запечене земље над угљенисаном гредом може да указује на дрветом изведене горње делове бедема.

⁶ Дата три примерка керамике представљају само најрепрезентативније комаде од осамнаест колико их је укупно пронађено у сонди. И у овом случају не мислимо да се керамика овде нашла ерозијом, јер је ареал око Објекта релативно раван, а његови су зидови штитили унутрашњост од могућих упада.

Средњевековни бедем, констатован је, за сада, само са јужне и југозападне стране Горњег града, ипак чини се да је омеђивао највиши, нешто заравњенији део Града (Т.І).

Базилика А

Југозападно од врха Градине истражена је Базилика А, током 1985, 1986. и 1987. године. Реч је о тробродној грађевини димензије 21,40м x 14,40м, са троделним нартексом (Т.VII, 1). М. Милинковић је на основу спојева зидова и различите употребе малтера изградњу грађевине поделио у бар две фазе.⁷ Подови су били изведени наношењем малтерног премаза преко подлоге од ситног камена. Црква је имала несрећу да је коришћена као извор грађевинског материјала, што се одразило на њено стање очуваности.

М. Милинковић је изнео све недоумице о евентуалном коришћењу цркве у средњем веку и ми их овом приликом нећемо понављати.⁸ Но, морамо да искључимо могућност да је материјал доспео спирањем са градине. Прво, материјал нема трагове спирања и истрошености, и друго, комади су толико крупни да искључују такву могућност (Т.XXI, 1-10).

Базилика Б

Реч је о једнобродној грађевини са полукружном апсидом на источној страни, нартексом на западној и анексом на северној страни (Т.VIII).⁹ Базилика је смештена на ћувику, благом узвишењу на прилазу граду.

Важно је напоменути да се и у овој базилици, у слоју мрке земље, јавља мањи број фрагмената средњевековне керамике (Т.XXI, 11-17). Керамика се јавља у контролном рову 1/ 588, 2/588 и у источном делу цркве. Присуство ових налаза указује на постојање средњевековних објеката у близини цркве, док њено евентуално кори-

⁷ М. Милинковић, *Градина на Јелици*, ЗРНМ Чачак XVI (1986) 51. У својој првој фази цркву је чинила једнобродна грађевина, бочни бродови и троделни нартекс придодати су касније.

⁸ Ibid., 51.

⁹ М. Милинковић, *Археолошка истраживања Градине на Јелици у 1987. и 1988. години*, ЗРНМ Чачак XVIII (1995) 66.

шћење у функцији гробљанске цркве за сада треба искључити јер ни један од истражених гробова не би се могао одредити као средње-вековни. Комади керамике су врло ситни и малобројни, без значај-нијих карактеристика, осим појаве хоризонталних уреза или више-пруте валовнице, те су као такви неупотребљиви за прецизно дато-вање и треба их схватити у оквиру опште слике створене на основу керамичког материјала са овог локалитета.

Базилика Е

На највишој позицији Горњег града налази се једнобродна црква са полукружном апсидом. На западној страни је нартекс, док се са јужне стране налази ходник који је, могуће, био отворен. Спољне димензије објекта износиле су 21,60м x 10,60м (Т.VII, 2). Како је ова позиција била изложена највећој ерозији, стање очувано-сти је врло лоше — сачуван је један до два реда камена везаног мал-тером. Читава црква је археолошки истражена 1996. године. И овде налази средњевековне керамике потврђују секундарну употребу ове позиције, али је изражено дејство ерозије, као што је већ казано, од-нело највећи део остатака (Т.XXII). Да ли су овде били неки други објекти, стамбени на пример, или је црква своју употребу доживела и после преласка насеља у руке нове популације, то са сигурношћу не можемо знати.

Налази ван објеката

Поред набројаних објеката средњевековна керамика је прона-лажена и ван њих у више ископа.

Површинским праћењем бедема на јужној падини Градине, а затим даљим истраживањем сондом 2/02, пронађен је један фраг-ментовани средњевековни лонац уз још неке уломке керамике. Грн-чарија — ако није плод ерозије — може бити индикативна за утврђи-вање ареала средњевековног насеља, но за сада она представља из-двојен налаз на јужној падини, за коју је важно истаћи да је прилич-но стрма (Т.XXVIII, 1).

Постављањем сонди уз бедем Утврђења, пронађена је на више места средњевековна керамика. Највећим делом она је ту до-спела ерозијом, јер добро позната пракса коришћења бедема на који

би се ослонили новоизграђени објекти, овде за сада није потврђена (Т.ХХVII, 1; Т.ХХVII, 3-6; Т.ХХVIII, 4, Т.ХХ, 7-9).

Већи број уломака керамике потиче са мањег платоа око Објекта V, где се може очекивати проналазак још средњовековних структура. Ова керамика потиче из сонди 2/84 (Т.ХХV, 1-10); 10/95 (Т.ХХVIII, 2-3, 8-9) и из ископа за темељ бараке, а делимично је вероватно и као последица спирања са горњих зона.

Треба претпоставити да ће се и у осталим објектима који су само регистровани у појединим ископима, или на чије постојање указује морфологија земљишта, појављивати средњовековна керамика — утолико пре, јер се она јавља у готово сваком до сада истраженом објекту.

Највећи број истражених насеобина раног средњег века је сесоског карактера, али степен њихове истражености је такав да нам пружа мало могућности за типолошку анализу и анализу структуре насеља. Но, будући да је и наш локалитет Градина на Јелици још увек недовољно истражен, усредсредићемо се на начин градње и на облике кућа. Чињеница је да немамо ни једну кућу са јасним средњовековним архитектонским остацима, али на основу присуства археолошког материјала, пре свега керамике, можемо да утврдимо позиције једног броја насеобина и евентуално закључимо нешто о величини насеља. Посредне закључке о броју становника могуће је донети на основу величине некрополе. Нажалост, она до сад није пронађена.

У урбанистичком смислу поређења нашег насеља са насељима која се подижу на остацима касноантичких и рановизантијских утврђења нису превише погодна, из једноставних разлога: већина познатих локалитета (Костол, Гамзиград, Хајдучка воденица, Велики Градац) подигнута је у равници и већина је правилних основа. Пре би се могли ослонити на градине из околине Новог Пазара, као што су Градина на Пазаришту, Врсенице или Градина – Постење, иако се њихова хронологија не уклапа сасвим у наше истраживање.

Као што је локалитет у рановизантијско време био изграђен у циљу што боље одбране, то је и његово поновно насељавање у средњем веку било из истог разлога. Можемо да закључимо да је утврђење, поред војне посаде и њихових чланова породица, вероватно имало улогу прибежишта за околно становништво, чија су имања била у плодном Драгачеву. О озбиљној организацији и одбрани сведочи де-

лимитно истражени средњеveковни бедем, преко кога је извршена редукција некадашњег утврђења на горње делове града, иако су се тада још налазиле добро очуване византијске зидине. Очигледно је да је првобитно пространство града превазилазило и потребе и могућности средњеveковног становништва. За потребе живота унутар утврђења морали су постојати објекти који би у случају опсаде барем за извесно време омогућили наставак живота. Дакле, претпостављамо да су морале постојати житнице, складишта и оставе, цистерна за воду, помоћне зграде и стамбени објекти. Као што смо видели, и ове зграде би могле да буду преправљени рановизантијски објекти. Регистровани објекти су због скучености простора, уштеде материјала и труда, у доњим зонама били од камена – коришћеног од остатака ранијих објеката, док су горње зоне биле, како претпостављамо, изграђене од дрвета или бондручне конструкције.

Стамбени објекти средњеveковне фазе на Јелици сасвим сигурно нису били привременог карактера, на то упућује велики труд на припреми фортификације. Куће из овог доба најчешће су једнопросторне, са каменим или земљаним пећима у једном од углова куће. С обзиром на површине рановизантијских основа на Јелици над којима су подигнуте средњеveковне куће, ни двопросторност објеката не би требало искључити, јер су могли бити подељени лаком конструкцијом. Објекат I, пак, сам по себи већ је био издељен на више просторија, а Објекат VII је због своје величине и немогућности савлађивања толиких кровних распона, вероватно, коришћен само једним делом.

Конструкција зидова објеката је могла бити изведена слагањем хоризонтално положених брвана, полубрвана или талпи повезаних засецањем, или дрвеним и металним клиновима и кланфама. Прва брвна могла су бити положена на земљу, али у овом случају она су највероватније положена на зидове од ломљеног камена који је имао улогу сокла. Сличан начин градње је примењен у Мачванској Митровици у другом нивоу становања датованом у 11. и почетак 12. века.¹⁰ Читава конструкција могла се ојачати пободеним дирецима са једне или са обе стране зида. Кров је могао бити на две или четири воде, покривен сламом или трском, такође је то могао бити луб или шиндра. Наравно, тамо где су камени зидови били ви-

¹⁰ Д. Минић, *Средњеveковно насеље у Мачванској Митровици*, Sirmium XI, 76, Овде су за сокл грађевина секундарно употребљене античке опеке.

ше очувани, рецимо на Објекту 1, само је кровна конструкција била дрвена.

Други начин градње је могао бити уз примену бондручне конструкције, односно система дрвеног скелата — хоризонталних и вертикалних греда затегнутих косницима. Испуна између стубова могла је бити изведена талпом или плетаром понекад облепљеним блатом, а ређе ћерпичом. Иако је овај начин градње економичнији, мислимо да он није овде примењен, јер нису пронађени никакви трагови лепа или печеног ћерпича, иако су објекти страдали у пожару.

О другим елементима куће може се казати врло мало. На појединим објектима не може се утврдити место првобитног улаза, те нам остаје да нагађамо да ли се улазило преко дрвених степеница, степеника, или пак преко неке врсте рампе. Под је могао бити од набијене земље или поплочан даском или неким другим материјалом (каменом, опеком), а затим и застрт кожом или тканином. Највећи део намештаја и покућства је, с обзиром на краatak век материјала од кога је израђен, или страдао у пожару или временом пропао. Извесни ситни покретни налази који би нам могли нешто казати о привреди и различитим свакодневним пословима, којима су се њихови власници бавили за сада нису пронађени. Наиме, током досадашње анализе ни један предмет није са сигурношћу могао бити опредељен као средњовековни. Дакле, иако генерално о покућству можемо да закључујемо само путем аналогија, ипак нам једна врста керамичких налаза понешто открива. Наиме, вршници захтевају припремање хране на посебан начин, на огњишту. Такође, непостојање црепуља указује на директну употребу запечених површина, које преузимају њихову функцију.

Керамика

На основу керамичког материјала већ смо успели да утврдимо секундарну употребу рановизантијских објеката и, делимично, ареал средњовековног насеља. Сада ћемо покушати да на основу истог материјала утврдимо хронолошки распон локалитета.¹¹

¹¹ Рад нема за циљ каталогски преглед керамичких налаза, већ да скрене пажњу на основне групе посуђа и да успостави хронолошки распон средњовековне фазе локалитета. Како један део посуда нема правих аналогија, дате су једноставно као грађа.

Најбројнија врста средњевековног посуђа на Јелици јесу лонци, али је потврђена у великом броју и употреба вршника; црепуље и боца су тек изузетна појава. Изненађује одсуство здела, тј. ми нисмо ни један комад са сигурношћу окарактерисали као зделу.

Дна свих лонаца су равна, најчешће без техничких ознака. Но, то није увек тако. У неколико случајева се уочава мањи кружни отисак осовине витла (Т.IX, 7; Т.XVII, 2), у два случаја појављује се крст (Т.XII, 12; Т.XXIV, 6); понекад су видљиви и трагови дасака витла (Т.XXII, 2).

По правилу лонци су украшени. Само за мањи број њих можемо рећи да су неукрашени, и углавном су то они рађени гњетањем. Код појединих лонаца украшава се и унутрашња страна обода. То је увек таласаста линија – валовница. Украс се, по правилу, изводи зашиљеном алатком или грнчарским чешљем. На спољашности посуда украс је најчешће комбинација валовница и хоризонталних линија. Није редак случај и извођење украса убадањем, но када су уломци грнчарије ситни, не можемо знати њихово евентуално комбиновање са другим орнаментима. Убадањем се добија облик јелове гранчице, али се њиме изводи и тачкаста валовница.

Каткад се валовница комбинује са кратким хоризонталним урезима или косим усецима, а у једном случају се пресеца вертикалним сноповима линија. Посебно су занимљиве валовнице високе амплитуде и наглих промена, тако да образују практично високи »цик-цак» орнамент. Обично овакви орнаменти указују на архаичност посуда (Т.XIX,3).

Посебна група украса су само кратки коси урези који се каткад јављају као једини на посудама, а понекад на пластичним ребрима.

Само један комад грнчарије имао је урезани орнамент пре печења посуде у виду два теменом спојена ромба (Т.XIX, 12). Иако, на први поглед ови знаци могу подсећати на бугарске руне, њих према бугарским ауторима на територији некадашње северне Бугарске нема, али се појављују појединачни ромбови који представљају орхон-јенисејске руне или знаке сличне рунама.¹² На нашој територији највише посуда са бугарским орнаментима има са лок. Пазариште-Градине код Новог Пазара. На једном крчагу појављује се орнамент двоструког ромба, али у сложеној композицији – ромбови на посто-

¹² Л. Дончева-Петкова, *Знаци върху археологичевски паметници от средновековна България VII-X*, София, 1980, 29-30.

љу са ипсилоном између две хасте. Посуда је датована од средине 9. до последњих деценија 10. столећа.¹³ На мермерној плочи из мартинијума у катедралној цркви Брегалнице, урезани су ромбови између осталих орнамената. Ромбови се појављују појединачно, као завршетак кракова крста или део сложенијег орнамента, а у једном случају два ромба са продуженим крајевима са једне стране.¹⁴ По начину извођења орнамента пре печења и по непостојању потпуних аналогича може се сумњати у бугарску провенијенцију овог орнамента.

Из Објекта V - слоја мрке земље са доста камена - потиче лонац косо разгнутаг обода, нешто издуженијег овоидног трбуха. Рађен је на спором витлу и није најбоље печен, што показује наизменична структура, црвено-црно-црвена. Фактура је песковита, а површина црвено-мрких тонова. Украшен је читавом спољном површином таласастим линијама изведеним чешљем. Исти орнамент је са унутрашње стране обода. Лонац одаје утисак архаичности и обликом и начином украшавања; то је прашки тип лонца са нешто издуженијим ободом. (Т.XVIII, 5). Овакви облици дати су у типологији Т. Виде у групи IID3 (катал. број 626 и 627) али нису украшени. Према аналогичама са степским номадима датује их од 6.-8. столећа.¹⁵ Такође неукрашени, познати су из Мурске Соботе у Словенији, где су датовани методом.¹⁴ С краја 6. столећа: 563-598.¹⁶ На основу украшавања посуде унеколико можемо померити хронологију, вероватно у 7-8. век.

Боца, израђена доста квалитетно на спором витлу са лучно изведеним ободом и благо заобљеним трбухом, украшена је хоризонталним урезима у горњем делу. Површина боце је црвенкасто-окер боје споља и изнутра. Овакви облици, познати су са више локалитета из времена аварске доминације, али су обично грубље фактуре и најчешће нису украшени. (Т.XVIII, 4). Већи број ових боца Т. Виде, у свом прегледу керамике, датује у 6. и 7. столеће, али исто тако залазе и у каснији период. Постоји извештај број украшених примерака, рађених на витлу, али су они обично ужег и извученијег

¹³ М. Поповић, *Tvrđava Ras*, Београд 1999, 158.

¹⁴ Б.Алексова, *Епископијата на Брегалница, прв словенски црковен и културно-просветен центар во Македонија*, Прилеп, 1989, сл. 140.

¹⁵ Т. Vida, *Die Awarenzeitliche Keramik I.*, Berlin – Budapest 1999, 139 (= Vida, *Keramik I.*).

¹⁶ М. Guštin, G. Tiefengraber, *Oblike in kronologija zgodnjeresrednjeveške lončenine na Nove tabli pri Murški Soboti*, Zgodnji Slovani, Ljubljana 2002, 51, сл. 6.

врата.¹⁷ Код нас је, такође, познат већи број комада углавном из аварских гробова 8–9. столећа; примерак из Бачке Тополе је сличне профилације, иако није украшен.¹⁸

Из гробова доба аварске доминације познати су нам и лонци украшени хоризонталним линијама које обухватају посуду читавим обимом (Т.XIV, 6). Овакви лонци аналогни су са нашим примерком пронађеним у сонди 2/96. Примерци пронађени на више локалитета у Војводини (Сремска Митровица,¹⁹ Манђелос,²⁰ Војка,²¹ Челарево,²² итд.) датују се у 8–9. столеће.

Посебну групу посуда чине вршници. Јављају се у великом броју и углавном је то иста фактура — мрко печена земља. Облици рановизантијских вршника са Градине на Јелици јављају се и у средњовековно време, али сада на спором витлу и са карактеристичним орнаментом. То су валовнице различите учесталости и амплитуде, понекад у комбинацији са хоризонталним линијама, али их има и потпуно неукрашених. Све карактерише идентична глина од које су начињени. Извесни комади имају ребра за задржавање жара. Ова сличност облика са рановизантијским посудама може бити схваћена као последица непосредног контакта две популације. Чињеница је да се рановизантијски материјал са подова кућа и из доњих слојева гара јасно издваја од средњовековног. Такође је чињеница да је средњовековни грнчар овај материјал могао видети, јер је њиме био окружен. Но, иако мешања материјала из појединих слојева има, немамо затворених целина да нам евентуално потврде претпоставку о једном времену заједничког суживота.

Један део керамике је рађен гњетањем (Т.XXI, 1; Т.XXVIII, 4). Њу можемо датовати у 7. столеће. Лонци рађени гњетањем јављају се на потесу Кључа Ђердапа од краја 6. века, па све до дола-

¹⁷ Vida, *Keramik I*, 144.

¹⁸ М. Мраковић, *Керамика са некропола VIII и IX века у Војводини*, магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду 1999. године, 157, Т.VIII, гр. 130 (= Мраковић, *Керамика*).

¹⁹ D. Dimitrijević, J. Kovačević, Z. Vinski, *Seoba naroda — arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja*, Zemun 1962, 95.

²⁰ Д. Гачић, *Керамички налази из некрополе у Манђелосу*, Грађа XV, Нови Сад 1988, 108–111, сл. 3–6. Лонци су датовани у 8. столеће на основу гробног инвентара.

²¹ D. Dimitrijević – J. Kovačević – Z. Vinski, *Seoba naroda – arheološki nalazi jugoslovenskog podunavlja*, Zemun 1962, 101.

²² Мраковић, *Керамика*, 174.

ска Бугара између 670. и 680. године.²³ Оваквих посуда касније, током 8. и 9. века нема. Како се на Градини ова керамика јавља након страдања утврђења, што је стратиграфски потврђено, ово датовање је сасвим извесно. Уломци припадају неукрашеним лонцима са разгнутим ободом. Зидови посуда су доста танки, тамно сиве боје, а глина има додатке крупније “врсте”, што је видљиво по површини грнчарије. Једнообразност посуда упућује на датовање у ужи временски распон. Гњетањем су највероватније рађене и две посуде чију праву функцију не знамо (Т. IX, 8; Т. XXIII, 10).

Ова керамика се у мањем броју појављује на ширем простору Градине и засигурно нам потврђује хоризонт становања у 7. веку.

Из 7. столећа је и лонац израђен на брзом витлу, пронађен у сонди 6/95. Глина је црвено-мрке боје печења са тамно-мрким нијансама по површини, вероватно од димљења или каљења посуде (Т. XXVIII, 1). Лонац овакве профилације потиче из *Styrman* на Јантри и датован је у средину или другу половину 7. столећа.²⁴ Потпуно идентичне фактуре је посуда из Објекта II (Т. XIII, 4), као и лонац израђен на спором витлу из сонде 1/2000 (Т. XXIII, 11). Ово може да значи да је једна радионица имала различит репертоар производа или да је радионица у релативно кратком временском распону освојила бржу и квалитетнију производњу.

Посебну позорност изазивају још три посуде израђене на брзом витлу, јер су све направљене од различите глине, различитог су облика и орнаментике (Т. XXV, 6; 7; 9). Због своје различитости претпостављамо да представљају предмете донете из више радионичких центара којима нисмо ушли у траг. Непостојање сличности могло би да укаже и на различито време настанка. Лонце не можемо са сигурношћу датовати, али посуде на брзом витлу код Словена познате су још од краја 6. и почетка 7. столећа са простора низводно од Ђердапа,²⁵ али се можда можемо ослонити на претходну групу посуда.

²³ Ђ. Јанковић, *Словени у источној Србији у VI и VII столећу*, Археологија источне Србије, Београд 1997 (=Јанковић, *Словени*), 133-114. Налазе гњетане керамике из Великог Градца, Хајдучке воденице, Доњих Буторки и Гамзиграда датује на основу присуства у рановизантијском слоју и уз помоћ аналогича до почетка 7. столећа. У исту хронологију улази и Велесница, Хајдучка воденица, Љубичевац, насеље Дунав, док је Кула код Михајловца страдала у бугарском походу око 670-680. године.

²⁴ *Styrman nad Jantra*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1980, 72-73.

²⁵ Ђ. Јанковић, *Српске громиле*, Београд 1998, 134.

Налази дна два лонца са печатима у виду крста из Објекта I и са Горњег града поред радионице могу да указују и на хришћане – власнике ових посуда.

Оно што треба истаћи, а што је у директној вези са хронолошким одређењем керамике, јесте да се грнчарија са околних налазишта са средњевековном фазом разликује од керамике са Градине по облику и изради. Д. Радичевић је, ослањајући се на радове претходника, дао свеобухватан преглед налаза средњевековне грнчарије из околине Чачка, са њеним датовањем.²⁶

Приметно је да на Градини нема облика посуђа, какво је пронађено у порти цркве Вазнесења Христовог,²⁷ као што су већи лоптасти лонци, дебљих зидова. Разлика се уочава и у облицима обода, као што су тракасто профилисани ободи, са усном повијеном наниже или прстенасто наглашеном усном. Новина из Порте је и начин украшавања – ноктом утиснуте јамице, употреба радла и косо изведени убоди чешља који формирају ромбоидна поља.²⁸

Локалитет Кулина у селу Рошци, смештен је на једном од доминанатних врхова Овчарско-кабларске клисуре,²⁹ данас у оквиру манастирског комплекса Успења Пресвете Богородице. Поред истражених објеката датованих у 14–15. век, констатован је и старији средњевековни слој из 10–11. столећа.³⁰ Каснија ископавања потврђују постојећа стратиграфска запажања.³¹ Исту хронологију средњевековног материјала нуди и Д. Радичевић уз детаљну анализу кера-

²⁶ Д. Радичевић, *Археолошка налазишта X – XI века у Чачку и околини*, Гласник САД 19, Београд 2003, 223-247 (= Радичевић, *Керамика*). У рад је ушло и датовање керамике са Јелице на основу делимичног увида у материјал, што га је навело да је одреди у исту хронолошку раван са осталим локалитетима.

²⁷ О. Вукадин, *Археолошка истраживања црквене порте у Чачку*, Богородица градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 100-103, (= Вукадин, *Археолошка истраживања*). Грнчарија заједно са комадима кућног лепа и траговима дрвених облица, објашњена је као остатак насеља на овом простору, које је претходило времену изградње цркве.

²⁸ Радичевић, *Керамика*, 236-238.

²⁹ Радови на локалитету су обављени 1977. и 1978. године у организацији Завода за заштиту споменика културе — Краљево у сарадњи са Народним музејом из Чачка. Руководилац истраживања била је Обренија Вукадин.

³⁰ О. Вукадин, *Археолошка истраживања локалитета «Кулина» под Кабларом*, Рашка баштина 2, Краљево 1980, 167-170 (= Вукадин, «Кулина»).

³¹ О. Марковић, *Керамика X-XI века са локалитета «Кулина» у Рошцима*, ЗРНМ Чачак 22-23 (1994) 27-32. Године 1993. обављена су ископавања Народног музеја из Чачка, под руководством Оливере Марковић.

мике.³² Упоредјујући овај материјал са јеличким уочавамо присуство здела, којих на Јелици нема; вршници се разликују начином израде, обликом и украшавањем, а број црепуља је већи у односу на само једну јеличку.³³ Као што смо видели, наша керамика нема паралела у локалној грнчарији, што истиче постојање хронолошке разлике. Наравно сличности има, али у оним општим елементима, као што је украшавање убадањем чешља или трагови осовине витла на дну посуде.

Не треба искључити могућност да се на локалитету Остра-Соколици пронађе и старији средњевековни слој од до сада јединог регистрованог, из 10–11. века.³⁴ Д. Радичевић је дао све налазе средњевековног хоризонта са овог налазишта, који су сада сачувани у збирци Народног музеја у Чачку, али број од седам фрагмената никакко није репрезентативан. Статистичка обрада керамике са овог локалитета коју је урадила Т. Цвјетичанин показује да је првобитно број уломака грнчарије био знатно већи.³⁵ С обзиром да је ово једини локалитет на коме су преовлађивали средњевековни налази, слој овог времена био је сигурно врло интензиван.

Са друге стране и велики број керамике коју имамо на Градини, не појављује се на локалном терену. Ово нам потврђује да датовање средњевековне фазе околних локалитета представља *terminus ante quem* за наш материјал, а то је почетак 10. столећа.

Историјски оквири

Сада се треба осврнути на историјске догађаје и видети, с једне стране, у коликој мери су се они одразили на живот на Јелици, а са друге, колико наши резултати заправо мењају једну слику о тим најранијим временима.

Ако је веровати Константину Порфирогениту, Срби се насељавају на Балканско полуострво у време цара Ираклија.³⁶ По Т.

³² Радичевић, *Керамика*, 231.

³³ Ibid, 226-228.

³⁴ Радичевић, *Керамика*, 232.

³⁵ Т. Цвјетичанин, *Касноантичка и рановизантијска керамика са градина из околне Чачка*, ЗРМ Чачак XVIII (1995) 121-130. Средњевековну керамику чинило је 65,65% свих налаза.

³⁶ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik – R.J.H. Jenkins, I, Washington 1967, 32.7-12 (= DAI I); *Византијски извори за историју народа Југославије*, II, уред. Б. Ферјанчић, Београд 1959, 47 (= ВИНЈ II).

Живковићу Срби долазе као федерати између 630. и 634. године.³⁷ Срби су запосели унутрашњост полуострва, пре свега слив Пиве, Таре, Лима и горњег тока Дрине.³⁸ Уочљиво је да историјски подаци, након насељавања Срба и Хрвата, више не бележе упаде Авара.

Покрштавање пак Срба десило се у време добрих односа цара и папе – само за време Хоноријевог понтификата (625-638), између 632. и 638. године – негде на далматинској обали, можда у Котору.³⁹ Претпоставке за раније, појединачно прихватање хришћанства током 6. столећа такође постоје.⁴⁰

Као потврду да је покрштавања било могу се искористити извесни историјски подаци. Ту је најпре Константин Порфирогенит који изричито каже да је до покрштавања Срба дошло у време цара Ираклија. Други његов исказ упућује на то исто, када бележи да је до отпадања Срба од хришћанског наука дошло на почетку 9. столећа. Рано крштење потврђују и два папска писма: прво, писмо Јована VIII српском архонту Мутимиру из 873. године, где га папа позива да се обрати панонском епископу и да се врати вери својих предака⁴¹ и друго, писмо папе Јована X упућено око 925. године владарима Хрватске и Захумља у којима се каже да они припадају апостолској вери од давнина.⁴² Но покрштавање се није укоренило, остало је кратког даха и можда ограничено само на владарски или владајући слој. Ограничене размере овог покрштавања потврђује за сада непостојање археолошких споменика.

Ако појемо од опште мисли да је хришћанство најпре прихватио владајући слој, дакле по друштвеној вертикали, на основу

³⁷ Т. Живковић, *Словени и Ромеји*, Београд 2000, 267 (= Живковић, *Словени*). О току досељавања Словена са релевантном литературом видети у истој књизи. Став, пак, да су након појединих група Словена и Анта које су добијале статут федерата већ од Јустинијановог времена и Срби дошли на Балкан са царевим одобрењем и са повластицама проистеклим из статуса федерата изнела је најпре М. Ћоровић – Љубинковић, *Odnosi Slovena centralnih oblasti Balkana i Vizantije od VII do XII*, *Materijali IX*, Београд 1972, 81, 89.

³⁸ Живковић, *Словени*, 111.

³⁹ *Ibid*, 289, 303, 304.

⁴⁰ Јанковић, *Словени*. Претпоставља се да се познати словенски запони пронађени у скелетним гробовима из Велеснице, Прахова и Корбова могу приписати хришћанима.

⁴¹ *Monumenta Germaniae Historica*, *Epistolae VII*, fr. 18, 282.24-30.

⁴² *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, I, ed. М. Kostrenčić, Zagreb 1967, № 24.

хришћанских имена синова српских владара (Гојниковог Петра и Мутимировог Стефана) закључујемо да је до преломног тренутка у коначном покрштавању дошло средином 9. столећа, у време Михајла III, од када датирају прва хришћанска имена код деце српских владара.⁴³ Максимовић пак коначно крштење датира у време Василија II, остварено након дуготрајног процеса.⁴⁴

Догађаји у Србији уско су повезани са византијско-бугарским односима. За време владавине бугарског хана Пресијама и српског архонта Властимира избио је први трогодишњи српско-бугарски рат из којег Срби излазе као победници. Властимира наслеђују три сина: Мутимир, Стројимир и Гојник. За време њихове владавине архонт Бугара Михајло Борис заратио је са Србијом.⁴⁵ И овог пута Срби су били успешнији. Доцније, после међусобне свађе, Мутимир је протерао браћу у Бугарску, а задржао једино Петра, сина брата Гојника.⁴⁶ Време првог рата Живковић смешта у 848–851. годину, што доводи у везу са византијско-бугарским сукобом који је избио 846. године након тридесетогодишњег мира. Други рат водио се 853/4. године. У време склапања савезништва Византије и Срба, тј. око поменуте 846. године пада највероватније и покрштавање Мутимира и његове браће. Отуда Србија преузима савезничке обавезе, а као дирекна последица тога је избијање првог српско-бугарског рата.⁴⁷

Ми не знамо јесу ли протеривању Мутимирове браће претходиле неке борбе у такозваној “паганској реакцији”. Мутимира 891. године наслеђују синови Првослав, Бран и Стефан, а ове следеће године протерује Петар Гојниковић. Напад Брана 895. године одбија, а две године касније гине Клонимир, син Стројимиров и Петар потом несметано влада, све до битке код Анхилаја, када бива заробљен од Симеона.⁴⁸ Поменута дешавања, или она која непосредно следе, јесу преломни тренуци за коначан завршетак живота на Градини. На српски престо долази Павле Брановић. Симеон, сумњајући у намере Петра, након дојаве захумског кнеза Михајла, за владара Србије поставља Павла који влада наредних шест година (918–924). Следи Захаријев долазак на власт и разарање Србије од стране Бугара, вероват-

⁴³ Живковић, *Јужни Словени*, 391,395.

⁴⁴ Љ. Максимовић, *Покрштавање Срба и Хрвата*, ЗРВИ 35, 155-174.

⁴⁵ DAI I, 32, 38-48; VINJ II, 50-51.

⁴⁶ DAI I, 32.57-62; VINJ II, 52.

⁴⁷ Живковић, *Јужни Словени*, 388-392.

⁴⁸ Ibid, 413.

но 926. године.⁴⁹ Ако се до тада одржало утврђење, онда би ова година била његов коначни крај, јер је то година јасне цезуре у владавини српских архоната. Према К. Порфирогениту Захарије је побегао у Хрватску, а Бугари "... покупе сав народ од малог до великог и одведу у Бугарску, а неки од њих умакну и оду у Хрватску и земља остаде пуста".⁵⁰

Уобичајено је мишљење да се Словени, као превасходно пољопривредно становништво, насељавају дуж река и поља, изван градских целина. Дobar репер за овакво становиште јесте археолошки добро истражен крај око Новог Пазара, где су од више рановизантијских локалитета само два имала средњевековну фазу – Градина на Пазаришту⁵¹ и Градина на Постењу.⁵² Слој 9.-10. столећа има и Градина у Врсеницама.⁵³ Тек у време првог бугарско-српског рата поново почиње употреба утврђених места као прибежишта и значајних војних упоришта, да би била коришћена и у време каснијих сукоба са Бугарима.⁵⁴

Као што смо видели на нашем примеру, ово мишљење треба ревидирати јер област Новог Пазара није добар пример за извлачење оваквих закључака. Логично је што на градинама из околине Новог Пазара нема најранијих средњевековних слојева: оне се у време аварских упада налазе на југу, дубоко у српској територији. Ова утврђења треба тражити северније, где су и простори били непосредно угрожени од стране Авара. Пример одбране северних територија је Градина на Јелици. Али, може се претпоставити да су се северне утврде - од којих за сада знамо само за Градину на Јелици - користиле у време бугарске опасности и за време сукоба унутар владалачког рода.

У 32. глави *Списа о народима* Порфирогенит помиње у Србији насељене градове: Дестиник, Чернавуск, Међуречје, Дреснеик, Лесник и Салинес, а у области Босне — Котор и Десник.⁵⁵ Различи-

⁴⁹ Ibid, 421.

⁵⁰ DAI I, 32.119-126; ВИНЈ II, 56.

⁵¹ М. Поповић, *Tvrđava Ras*, Beograd 1999.

⁵² Д. Мркобрад, *Рас-Постење: Фазе развоја утврђења*, ЗРВИ 36 (1997) 203-217.

⁵³ М. Поповић, Д. Премовић-Алексић, *Градина у Врсеницама- Касноантичко и раносредњовековно утврђење*, *Старинар* XLVII, 1996, 306.

⁵⁴ Живковић, *Словени* 118. Овакав закључак доноси на основу резултата истраживања области Новог Пазара.

⁵⁵ DAI I, 32.149-151; ВИНЈ II, 58.

та убикација градова које Порфирогенит помиње као српске, указује на то до које мере је то ствар домишљања и колико је то далеко од поузданих решења. По С. Новаковићу најранији српски градови налазе се у источном делу државе према Ибру и према Бугарској одакле је и претила опасност по државу.⁵⁶ Догађања унутар владалачког рода и пребези појединаца у околне земље, пре свега у Хрватску, показују да су архонтска седишта ипак негде на западу. На исти закључак упућује и састанак Петра Гојниковића и стратега Драча у области Неретвљана. Могуће је да су Срби заштитили своје источне границе пред Бугарима, а да владари управљају земљом из западних области.⁵⁷

Већ у 11. stoleћу у повељи Василија II Охридској архиепископији 1020. године не помиње се ни један од ових градова, што сугерише или да се радило о утврђењима на доста неприступачном терену, непогодном за трајније насељавање, или да ови градови губе важност из нама непознатих разлога. Расправљајући о убикацији Градца из Василијеве повеље – по коме ће Страцимирова задужбина добити име Богородица Градачка – Веселиновић ранију претпоставку да је то Градина на Јелици, сада уз дозу опреза препушта на решење археолозима.⁵⁸ Као што смо видели, средњевековни материјал негира овакву могућност, што је већ и Јованка Калић истакла правећи разлику између “градине” и “градца”.⁵⁹

Уколико се ради о ланцу утврда дуж српско-бугарске границе, оне већ од Самуиловог освајања постају непотребне и тако замиру.⁶⁰ Користимо прилику не ради укључивања у поприлично слободне убикације ових градова, већ да скренемо пажњу на Градину која би могла бити један од градова које помиње Порфирогенит. На то, поред позиције у близини српско-бугарске границе, указује и хронолошка слика која се уклапа у завршетак живота ових градова, пре времена Василија II. Јелица има још један битан аргумент, а то је традиција значајног централног места региона, не само у цркве-

⁵⁶ С. Новаковић, *Српске области X и XII века*, ГСУД 48, 1880, 140-143.

⁵⁷ Живковић, *Словени* 121.

⁵⁸ А. Веселиновић, *Чачански крај у средњем веку*, Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 60. У напомени 11 сматра да би Градина могла бити утврђење које Прокопије помиње као Castellona, Castellon.

⁵⁹ Ј. Калић, *Богородица Градачка у историји српског народа*, Чачак 1993, дискусија, 298.

⁶⁰ Живковић, *Словени* 125.

ном смислу, подсећамо: она је могла бити епископски центар. И за тај њен значај Срби су свакако морали знати, што показује и време њиховог доласка на ову позицију. Проналазак средњевековне некрополе дао би нам одговоре на ове дилеме.

За наш рад важно питање је и дефинисање северне и источне границе ондашње Србије. Питање западне и јужне границе нама није релевантно.⁶¹

Живковић закључује да је подручје у сливу западне Мораве, Ибра, Пиве, Таре те горњег и средњег тока Дрине веома рано словенизирано, готово без заосталог ромејског становништва. Док је подручје северне Србије у периоду између 7–9. века изван првобитне српске државе, словенски живаљ је и овде присутан.⁶² На основу података расутих у разним деловима списа *De administrando imperio* закључује се да се граница Србије простирала према југоистоку до долине Ибра, западних падина Копаоника и до Метохије, а према северу скоро до Саве.⁶³ Средином 9. века гранична област је била око Раса, био он град или област, и то је једини сигуран ослонац на истоку: тако да остају недоумице да ли је Србија обухватала целу долину Западне Мораве или само један њен део. На северу, Чаславова држава простирала се вероватно до Саве.⁶⁴ По Благојевићу, источни гранични појас Србије је захватао долину Ибра, прелазио Западну Мораву, а потом се вероватно долином Колубаре приближавао Сави.⁶⁵ За разлику од ових мање-више сличних становишта, неки аутори имају другачије гледиште.⁶⁶ Претходно је Србија тридесе-

⁶¹ И док је јужна граница извесно планинска страна према Дукљи, Травунији, Захумљу, Паганији, дотле је западна граница предмет спора, види Б. Ферјанчић, *Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (осврт на нова тумачења)*, ЗРВИ 35 (1996), Р. Новаковић, *О неким питањима границе Србије, Хрватске и Босне у X веку*, Зборник ФФ. Београд 7-1, 153-158, ; *О границама Србије и српске државе у X веку*, Зборник ФФ. Београд 8-1, 153-181; Idem, *Још нека размишљања о обиму Србије IX и X века*, Зборник ФФ. Београд 10-1, 141-181.

⁶² Живковић, *Словени* 131.

⁶³ Б. Ферјанчић, *Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (осврт на нова тумачења)*, ЗРВИ 35 (1996) 150.

⁶⁴ С. Ћирковић, *Србија између Византијског Царства и Бугарске*, Историја Српског народа I, Београд 1981, 162-163.

⁶⁵ М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњевековне Србије*, Зборник ИМС 20 (1983) 58.

⁶⁶ Р. Новаковић, *О границама Србије и српске државе у X веку*, Зборник ФФ 8-1, 167; сматра да Србија није прелазила планински појас: Чемерно-Голија-Јавор-

тих година 10. столећа проширила своје северне границе до реке Саве, на шта указује и ратовање Часлава са Угрима. Остаје дилема да ли је осим босанског Посавља и мачванско Посавље ушло у сатав Србије, имајућу у виду Дукљанинов податак о здруженој борби Угара и Сремаца.⁶⁷

Можемо да закључимо да се на Јелици у њеној стратиграфији читавају јасни трагови страдања града у пожару изазваном вероватно рушилачким походом Авара или Словена. Градина на Јелици као центар региона је брањена. Када се то тачно десило не знамо — осамдесетих година 6. века или на почетку 7. столећа? Но, Јелица има један спецификум, који баца другачије светло на период који непосредно претходи словенским освајањима: то је наставак живота након краће временске цезуре, све до друге половине 9. или почетка 10. столећа. Могуће је да у ширењима српске територије из тридесетих година леже разлози напуштања Градине и прелазак на нова упоришта из околине Чачка.

На основу свега изнетог, остатке материјалне културе са Јелице, мислим да можемо приписати Србима, повезујући керамички материјал који нам је омогућио да успоставимо хронолошки оквир локалитета са територијом коју су Срби по досељавању заузели и са свим оним историјским подацима којима располажемо. Присуство неких мањих словенских група такође не треба искључити, јер се, као што смо видели појављује и материјал карактеристичан за просторе под аварском доминацијом. Исто тако, треба очекивати да ће бити још оваквих примера, али на северним границама ондашње српске територије, где су Срби извршавали своју обавезу као федерати царства.

Мучањ-Муртеница-Златибор-Тара-Звијезда, нити да је Западна Морава до 11. века у саставу Србије; Љ. Максимовић, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ 36 (1997) 31-43, види исто.

⁶⁷ Живковић, *Јужни Словени*, 432.

Dejan Bulić

**Traces of Medieval Material Culture
at the Gradina Site on Jelica Mountain**

Summary

The remnants of the multilayer fort at the Gradina site on Jelica Mountain have been attracting researchers since the 19th century. The site was visited in 1865 by Janko Safarik within the framework of research of antiquities in the Rudnik and Cacak districts. This was followed by another visit of the great researcher Felix Kanitz, especially valuable due to the sketch that he had left us with. Gradina was sketched by a team of the Cacak National Museum and the first archaeological excavations started in 1984. Gradina is located on one of the ridges of the Jelica Massif in the area of the Grab village at a height of 846 m. Being a few kilometers away of the present urban center of Cacak, it offers a splendid view over the Western Morava River on the north, and the whole Dragacevo region to the south-west. A relatively simple approach to the town was from the west, with an easy slope towards the present Cacak-Goracici road. From the other sides, the fort is surrounded by steep slopes and bluffs. The Early Byzantine road has been continuously used as confirmed by the find of a gate on the present forest road.

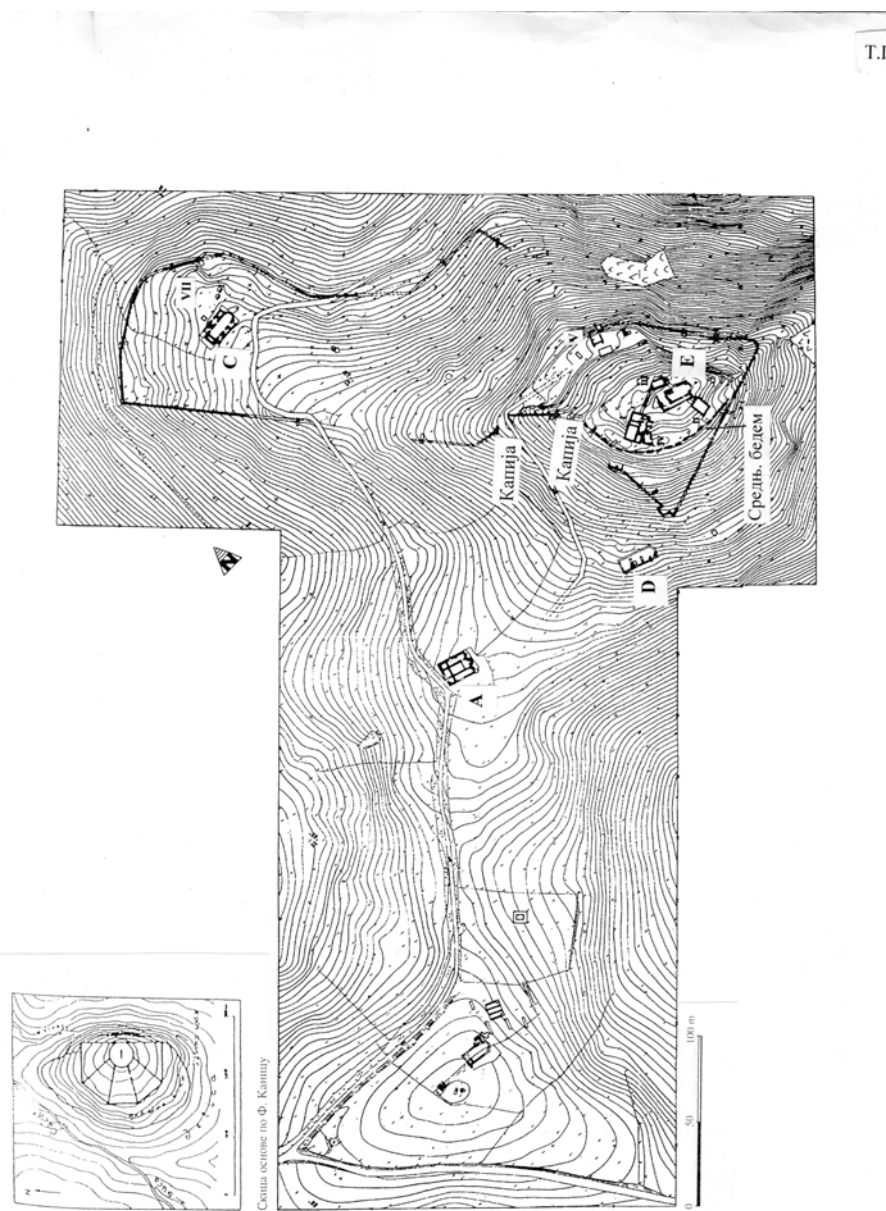
The paper deals with medieval remnants, primarily ceramic material, on the basis of which their secondary utilization during the early Middle Ages has been observed at several Early Byzantine sites. These are sites number I, II, III, IV, V and VII. On the basis of this material too the rampart reducing the original fort to the zone of Upper Town only has been dated as a medieval one. The finds of the ceramic material in basilicas A, B and E confirm the secondary use of these sites most probably for housing purposes, for there is no proof that the church was used for cult practicing.

The chronological span of the site has been determined according to the ceramic material. Pots and earthenware covers are mostly represented, while earthenware dishes for baking bread and bottles are rather rare. The way in which they were made is different too, from kneading on the slow

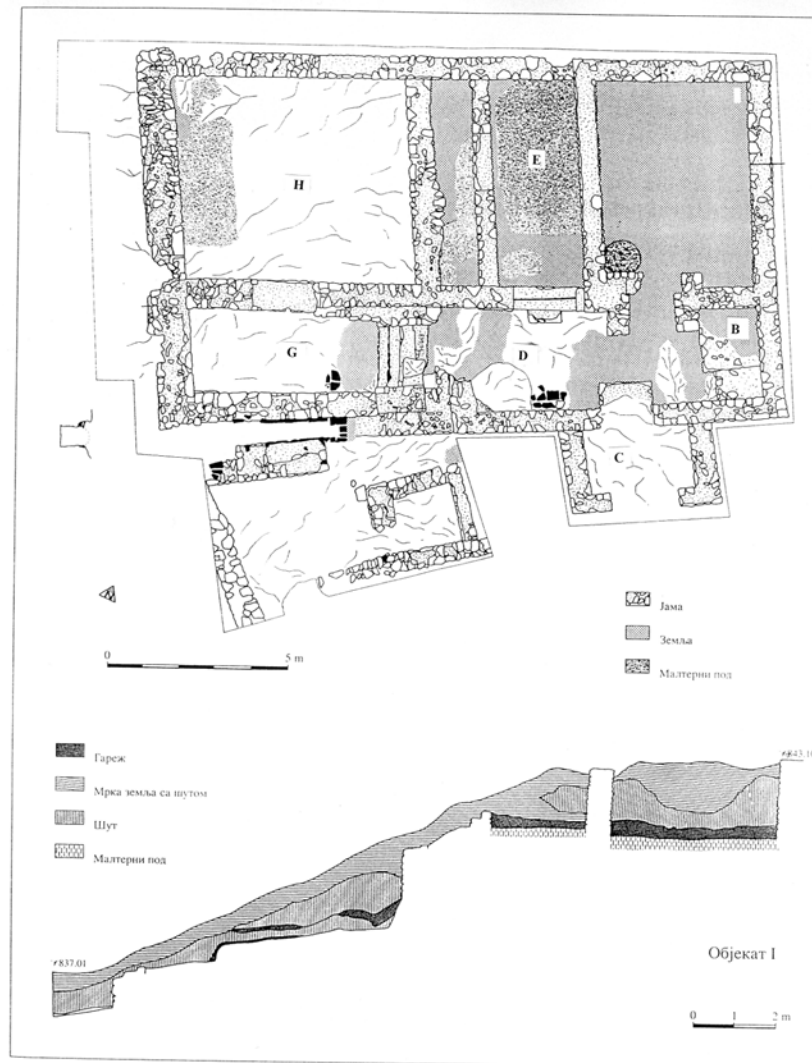
wheel to their make on the fast wheel, although this does not determine the chronology, for we have seen the same shops making dishes both on the slow and on the fast wheel. The dating of dishes was made according to the existing analogies. However, we have to note that the medieval pottery from the neighboring sites differs from the Gradina pottery both by shape and by make. This confirms that the dating of the medieval phase of neighboring sites represents a *terminus ante quem* for our material, being the beginning of the 10th century.

We could conclude that in the stratigraphy of the Jelica Mountain one can observe clear traces of the town destruction by fire, provoked probably by the devastating campaign of either the Avarians or the Slavs. When had it happened exactly we do not know – in the eighties of the 6th century or at the beginning of the 7th century? However, Jelica has a specific feature throwing a different light to the period immediately before the Slav conquests: it is the continuation of life after a short period, until the second half of the 9th century or the beginning of the 10th one. It is possible that the reasons for abandoning Gradina and moving to new sites in the vicinity of Cacak were in the expansion of the Serbian territory in the thirties.

Therefore I am of the opinion that the remnants of the material culture from Jelca could be ascribed to the Serbs, linking the ceramic material which helped us to establish the chronological framework of the site with the territory that the Serbs occupied upon settling, and with all historical data at our disposal. One should not exclude the presence of some other small Slavic groups, for some material characteristic for areas under the Avarian domination has been found too. Besides, one should expect similar finds on the northern borders of the Serbian territory of that time, where the Serbs have fulfilled their duties as federates of the Empire.

Ситуациони план налазишта (по М.Милинковићу)

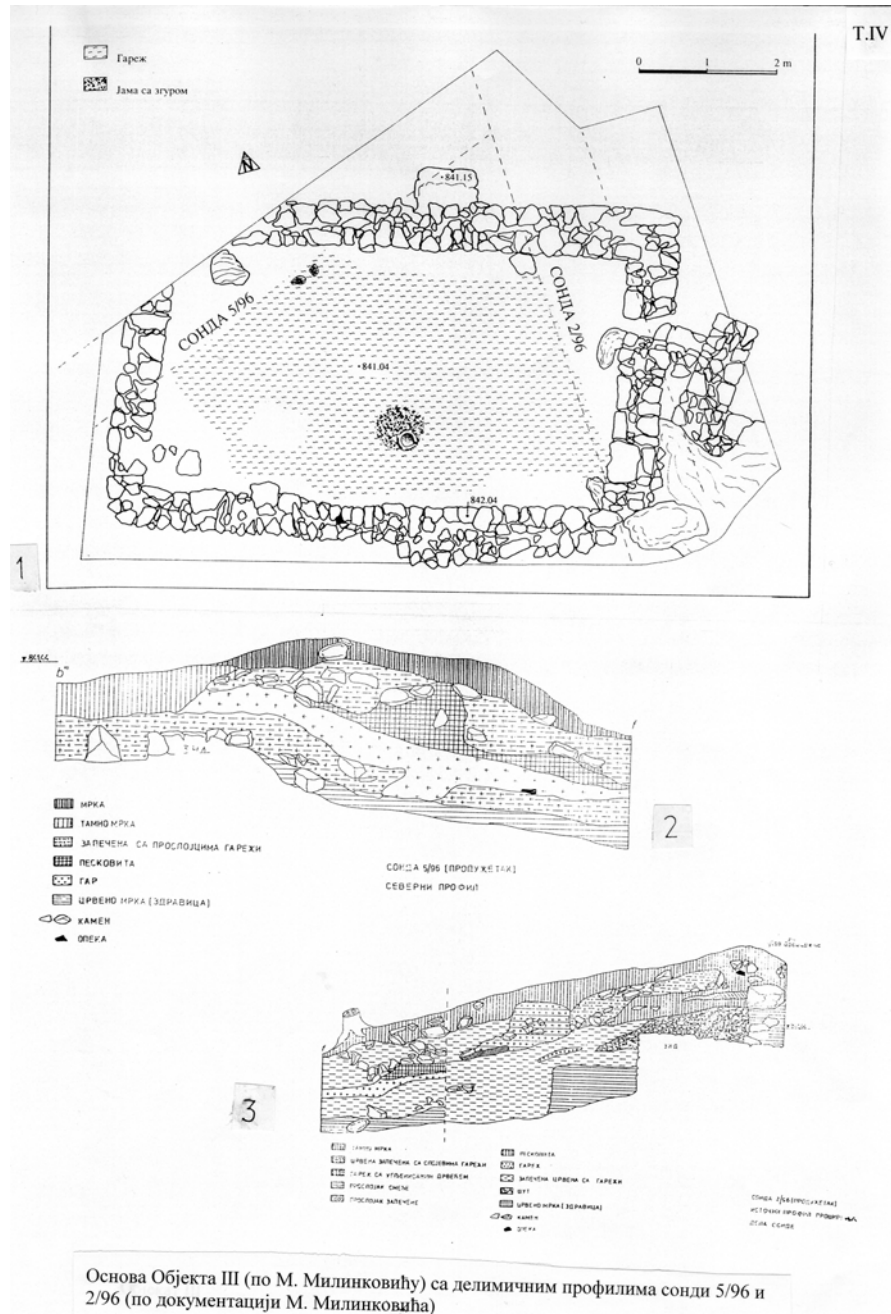

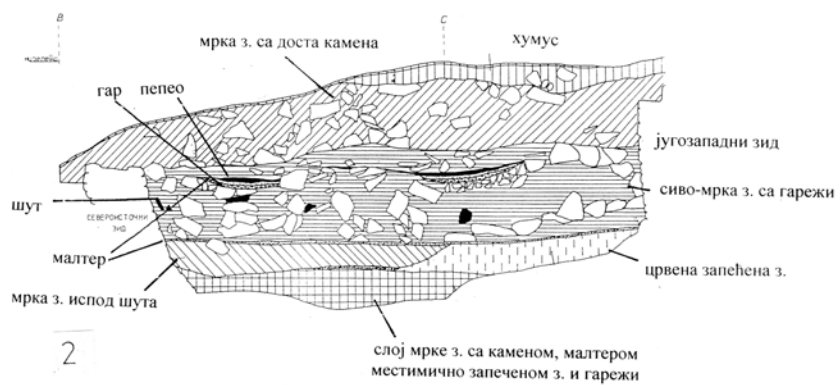
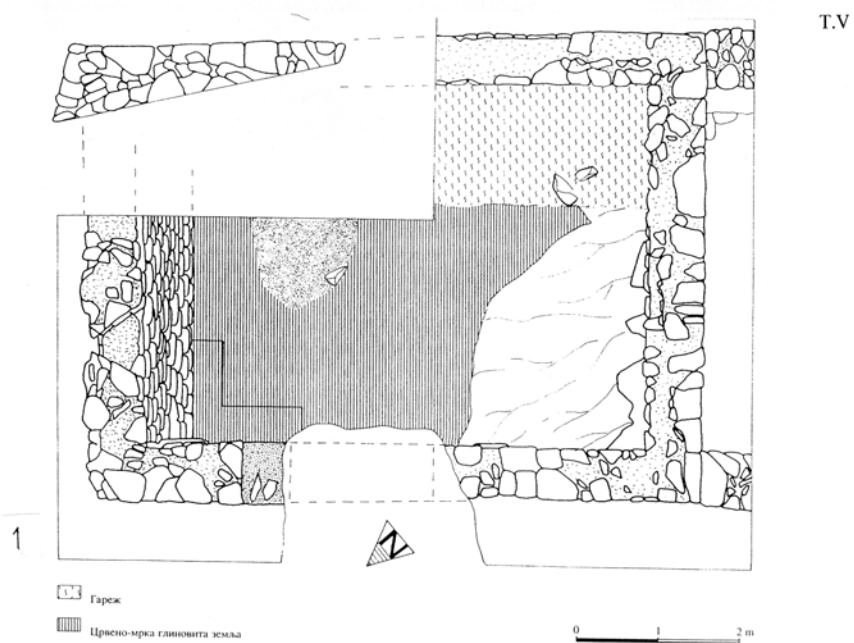
Основа Објекта I са подужним профилем (по М. Милинковићу)

Т.ІІІ

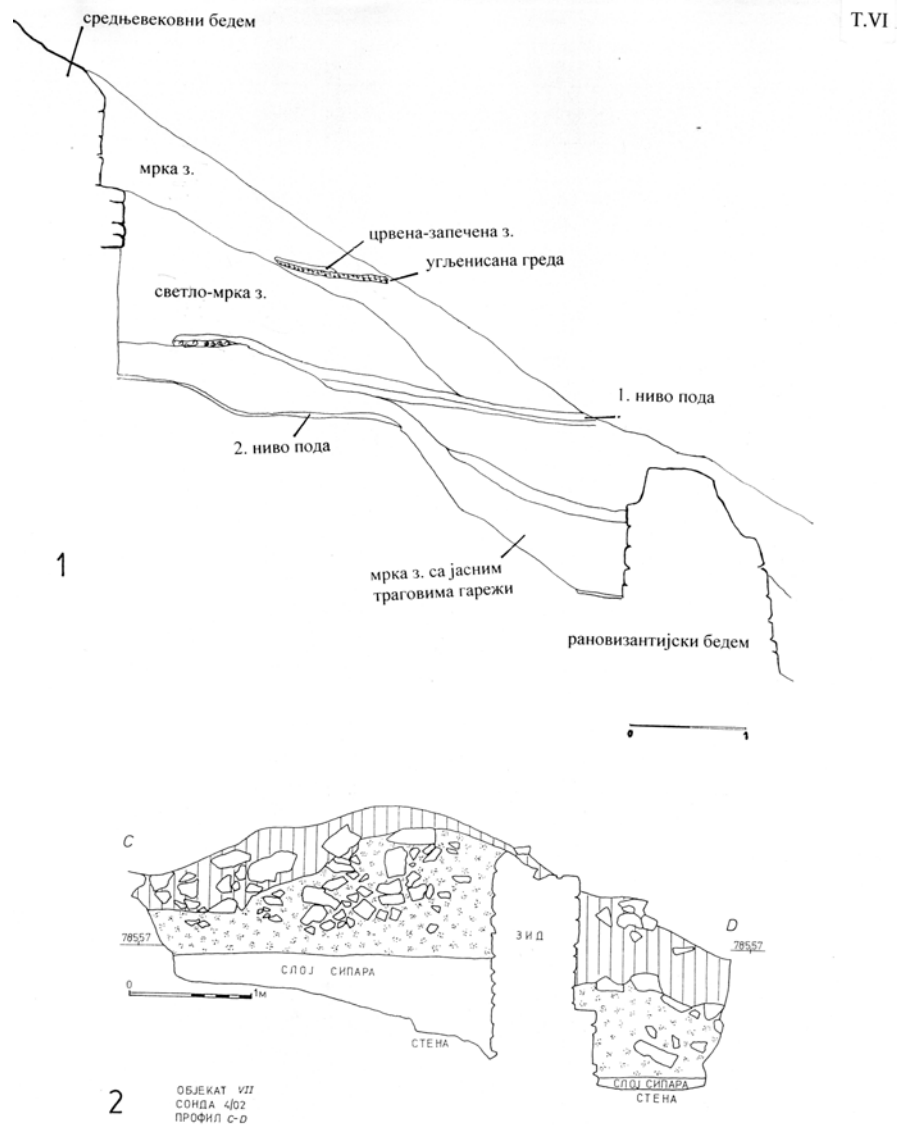

Основа Објекта II са подужним профилем (по М. Милинковићу)

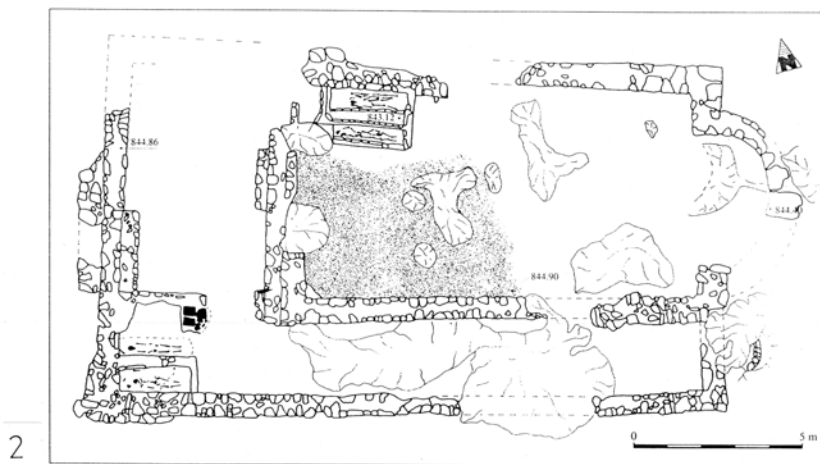
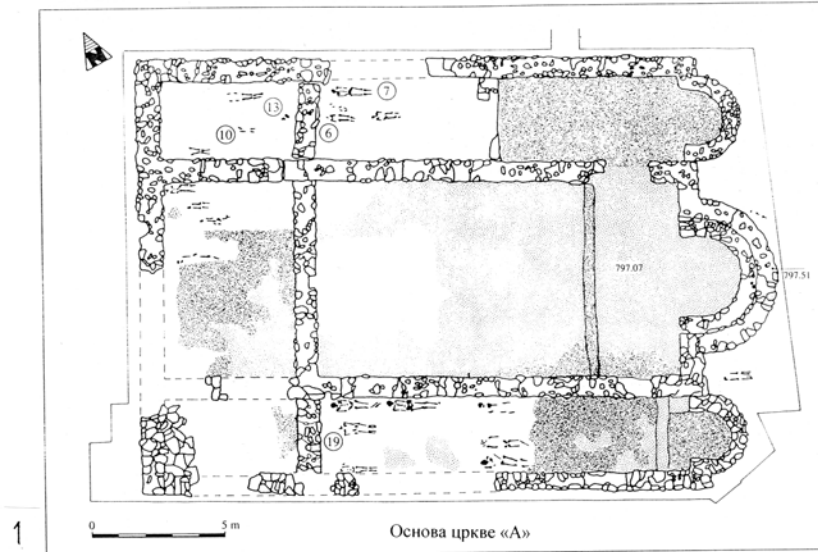

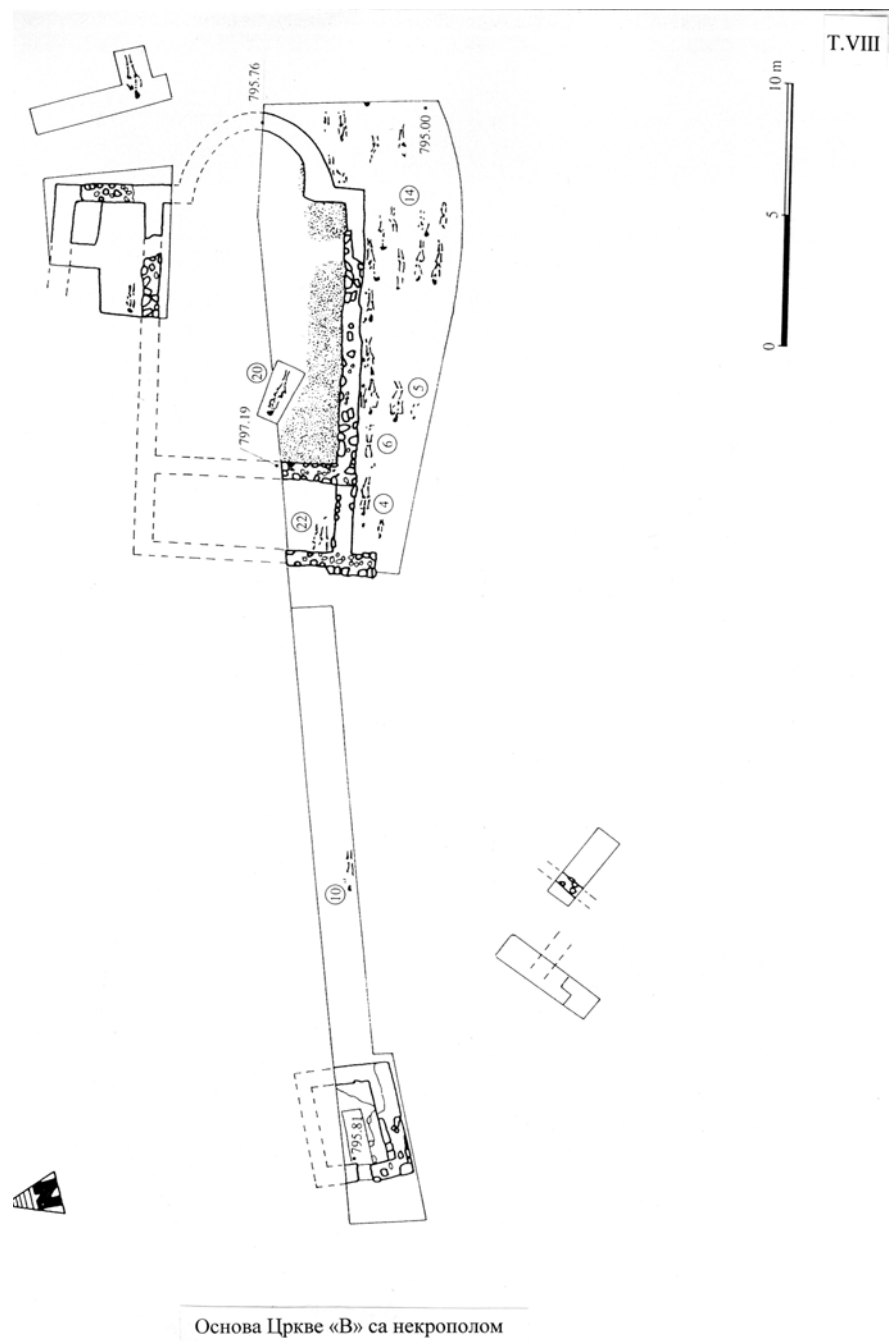
Основа Објекта V (по М. Милинковићу) са подужним профилем (по документацији М. Милинковића)

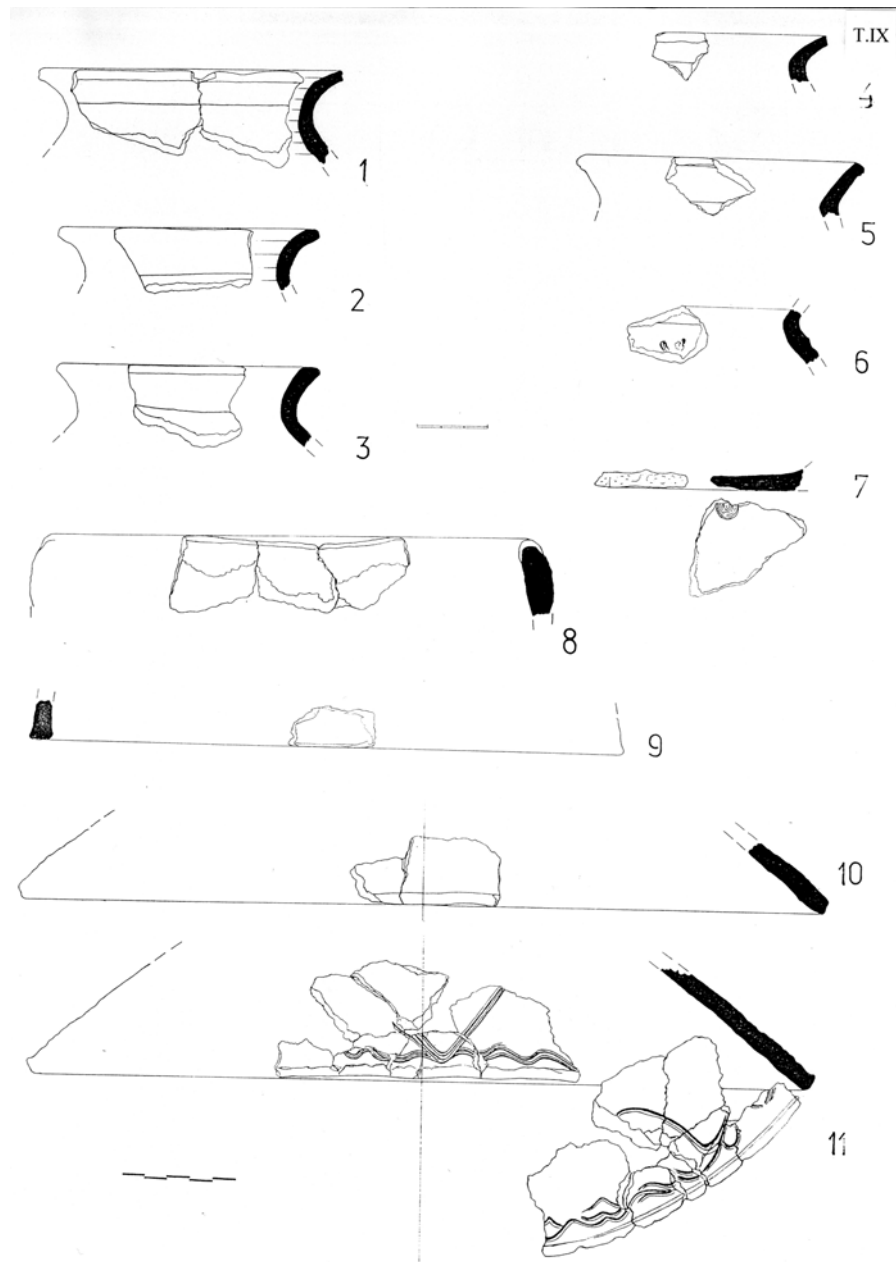

Сонда 1/2000, део источног профила (по документацији М. Милинковића) и профил c-d из сонде 4/02

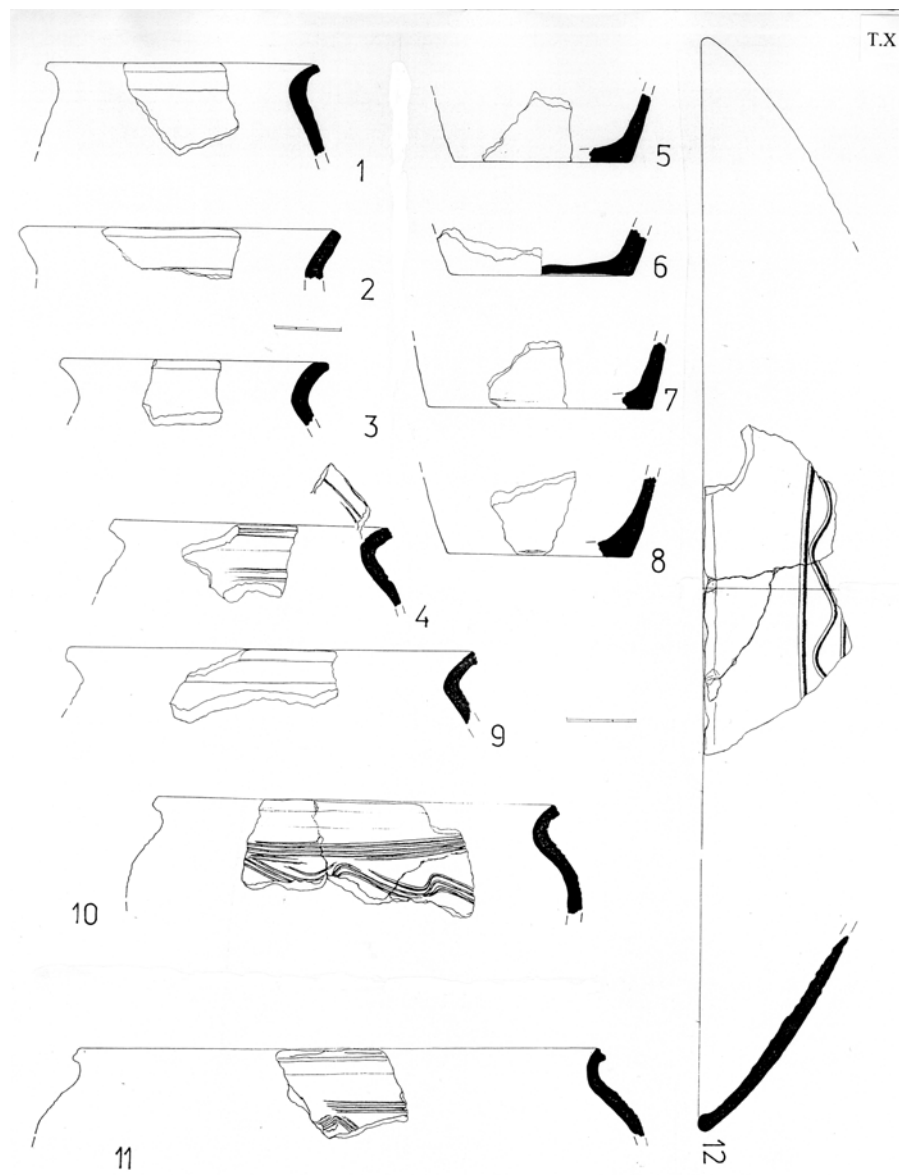
T.VII

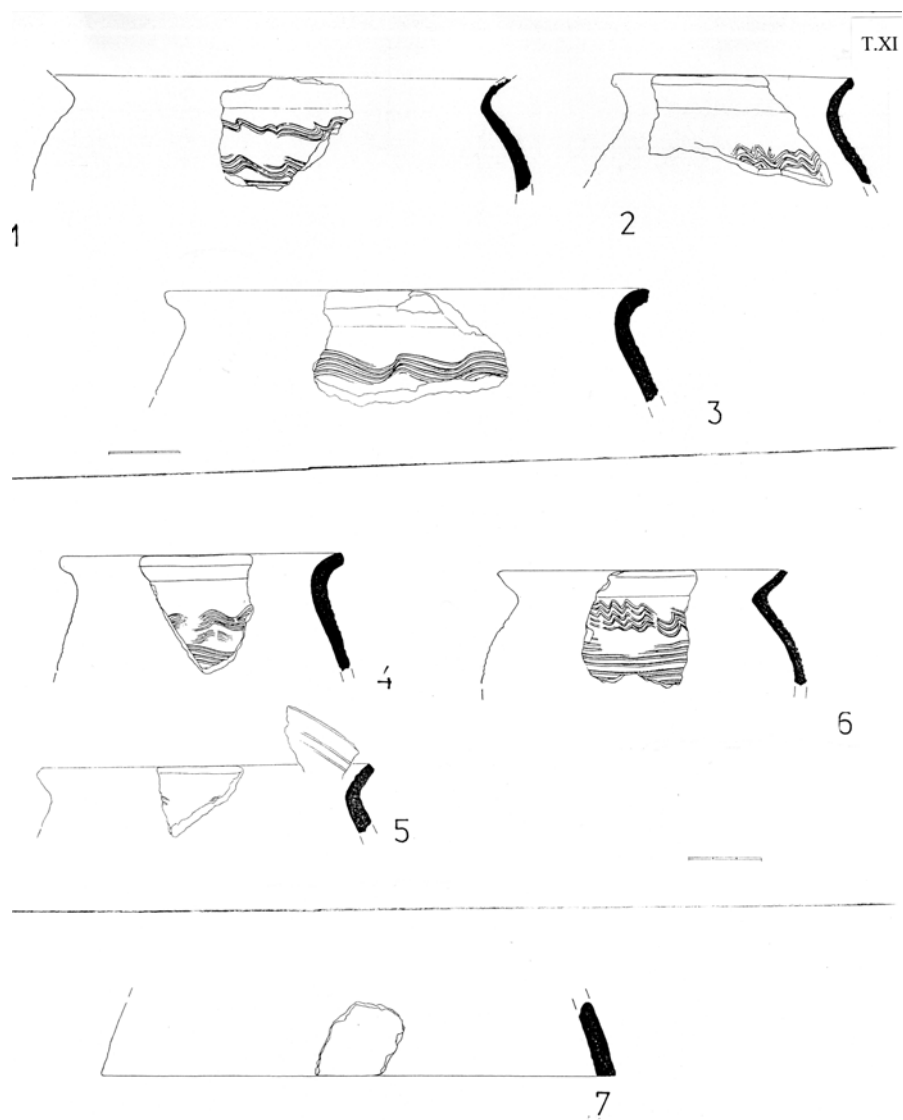

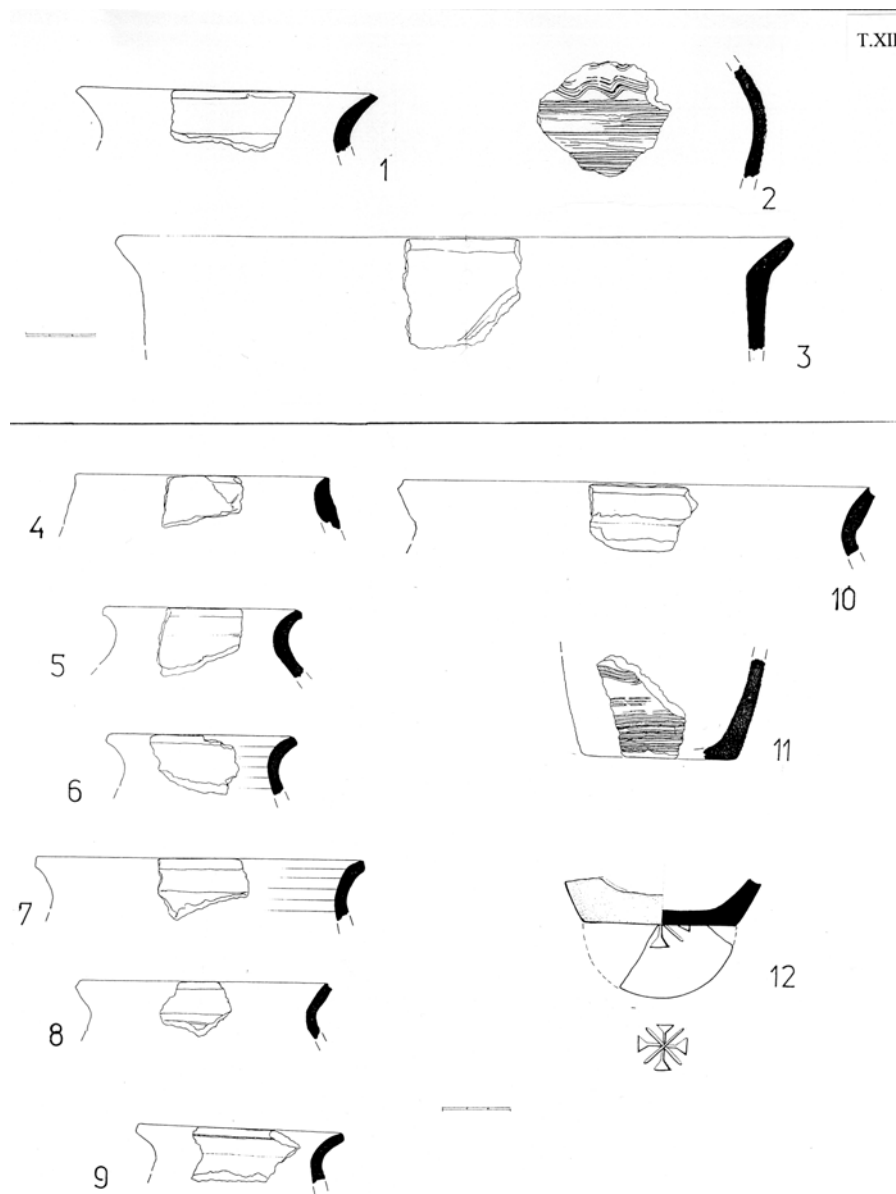
Објекат 1. просторија А

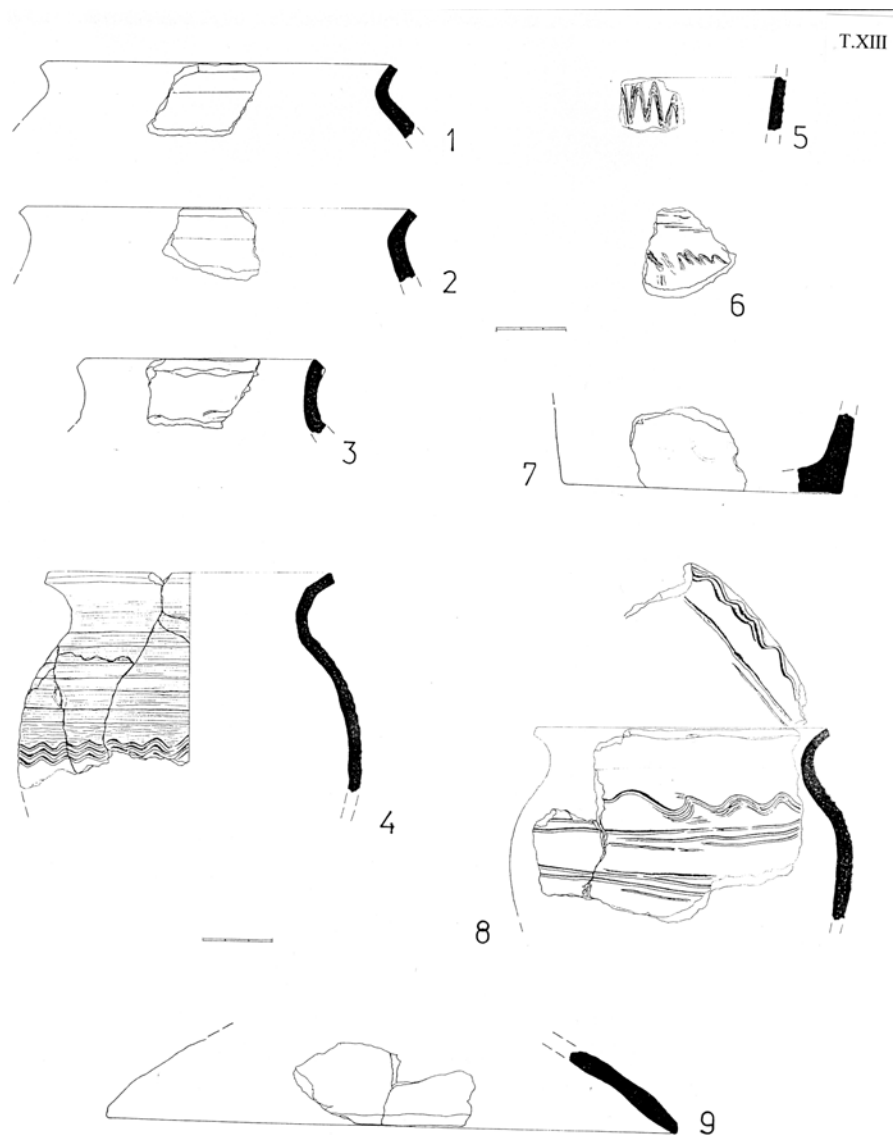
Објект 1, просторија А

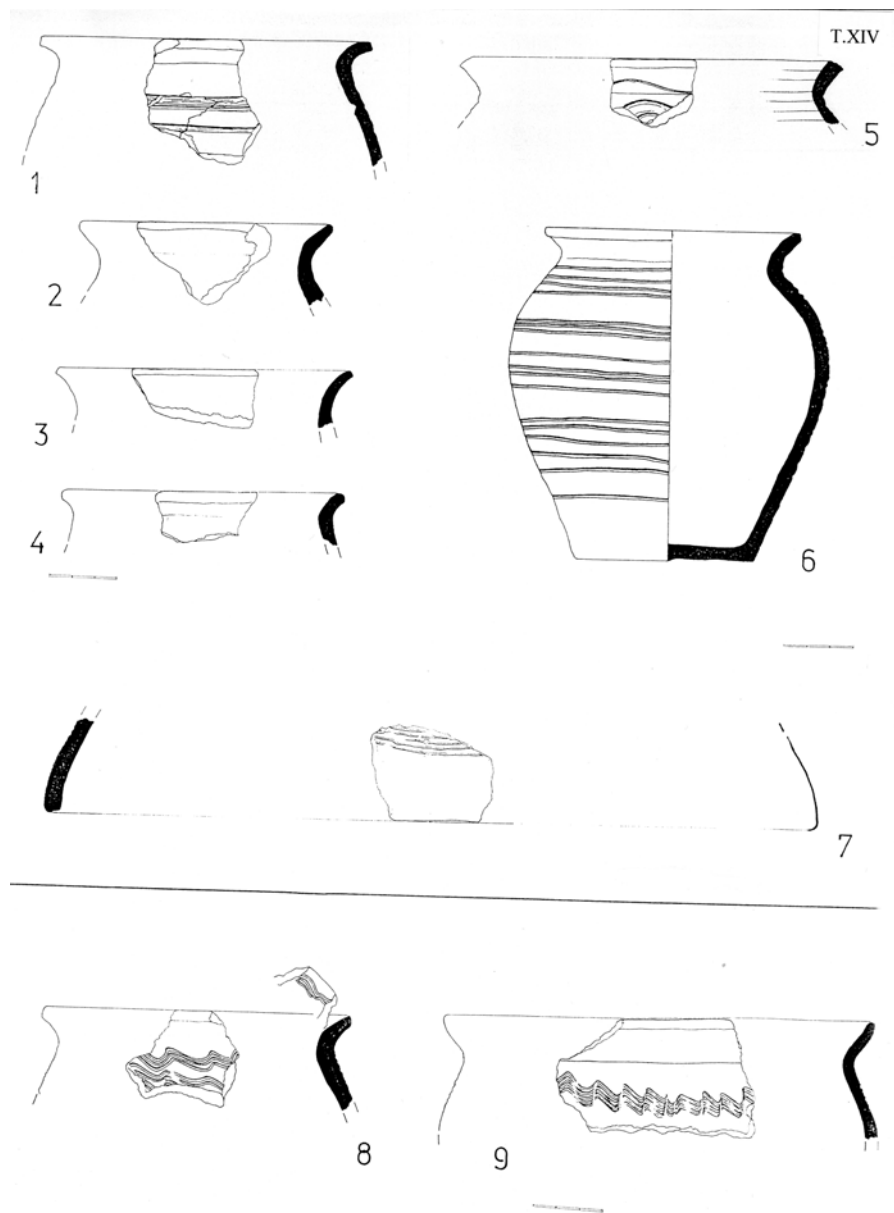
Објект 1, 1-3 просторија С; 4-6 просторија G; 7 просторија E

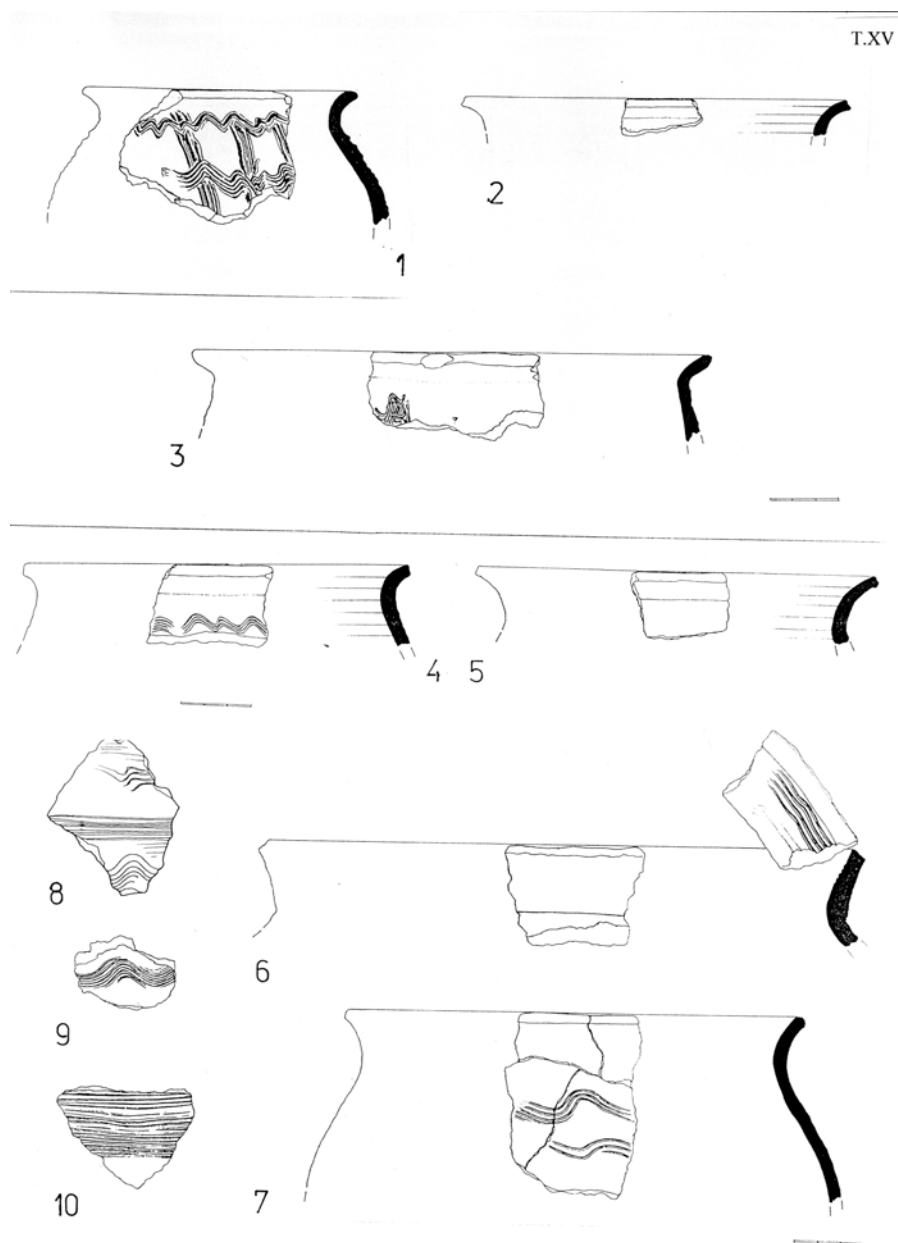
Објект 1: фрагменти Е 1-3; фрагменти И 4-12

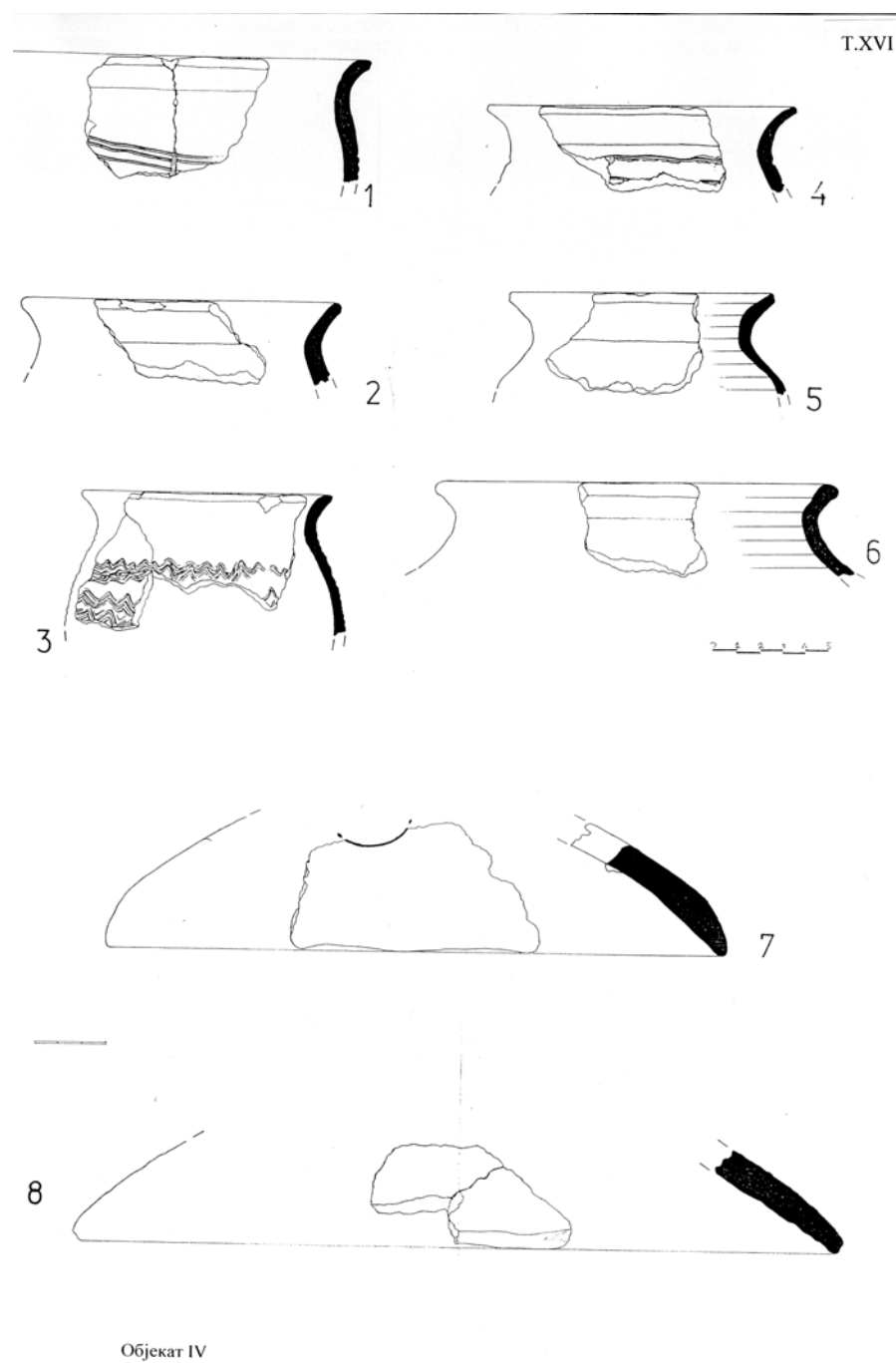
Објект II

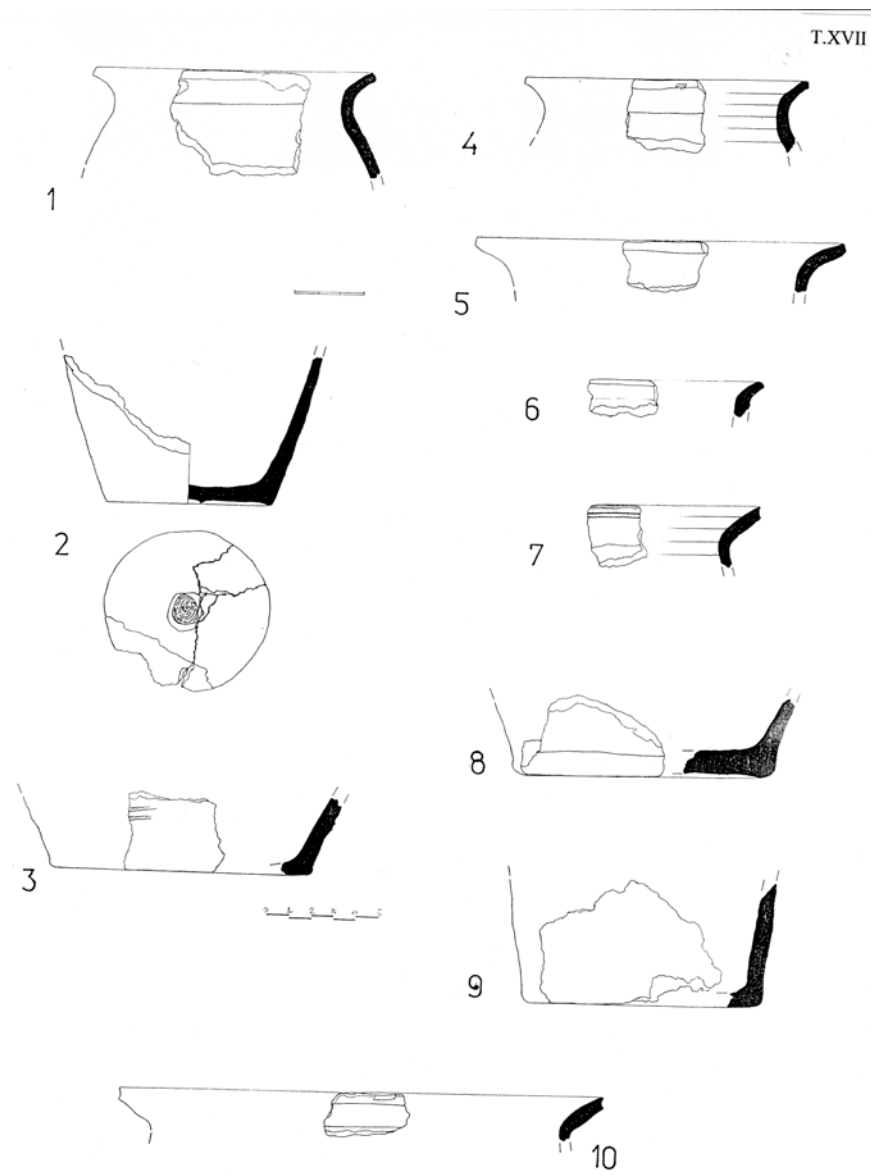

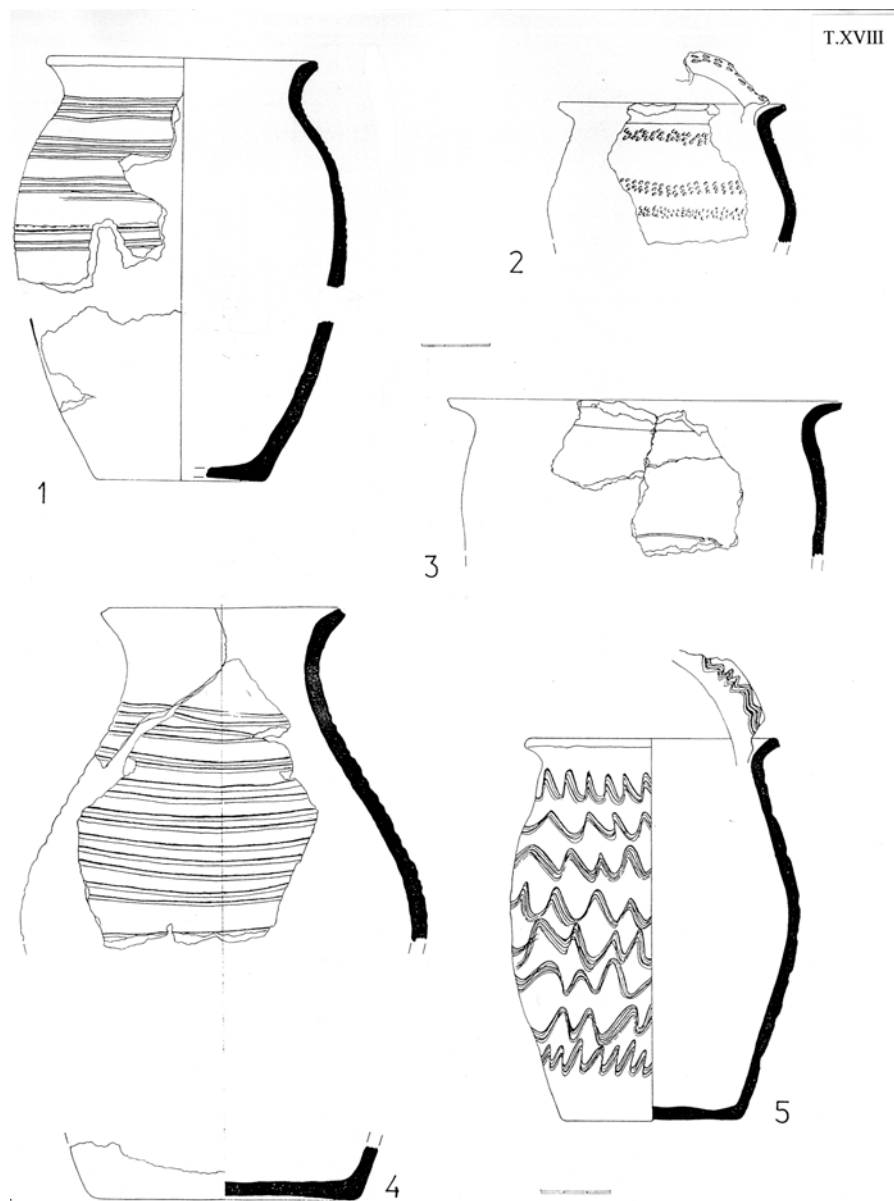
Сонда 2/96, 1-7 ; Сонда 5/96, 8-9.

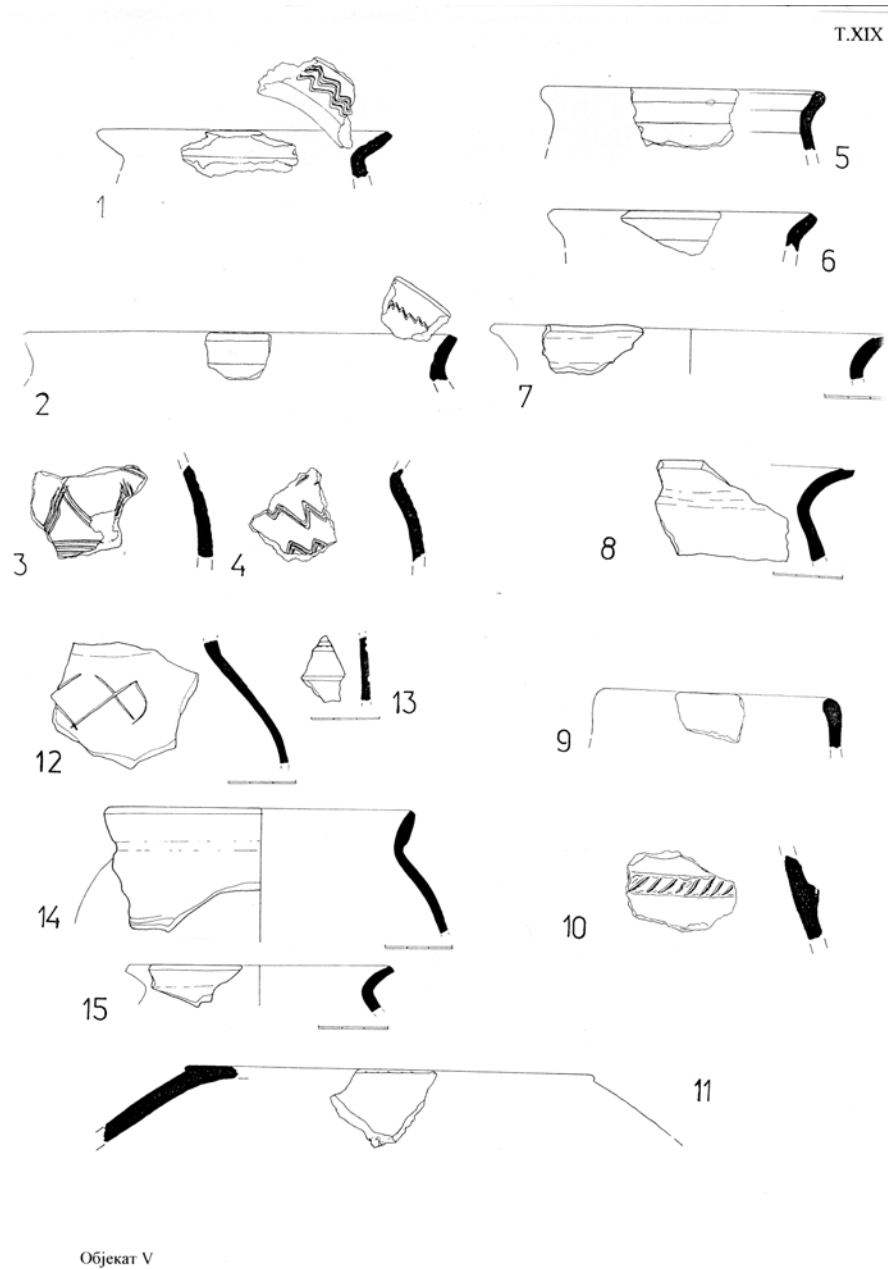
Слика 2/06. пронађени исходи. 1-3 - Исходи пронађени у проналаску саопш 2/06. 4-10

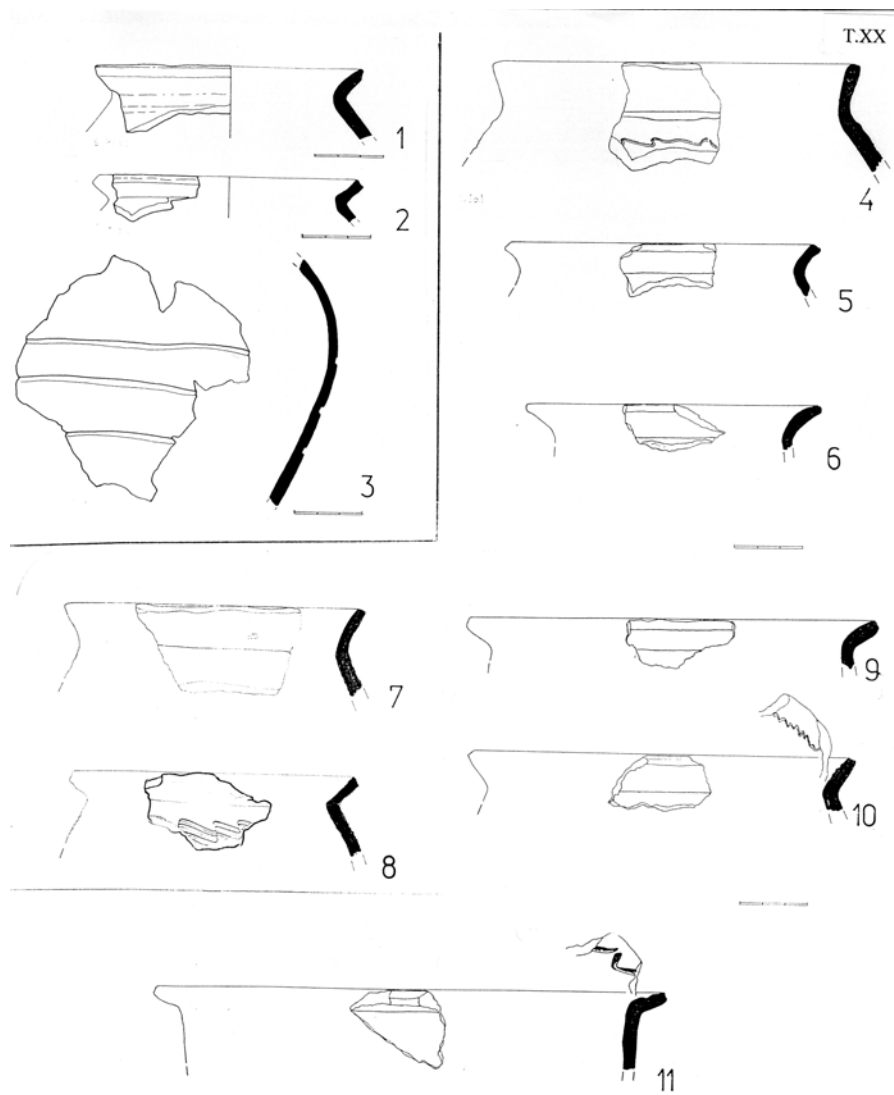

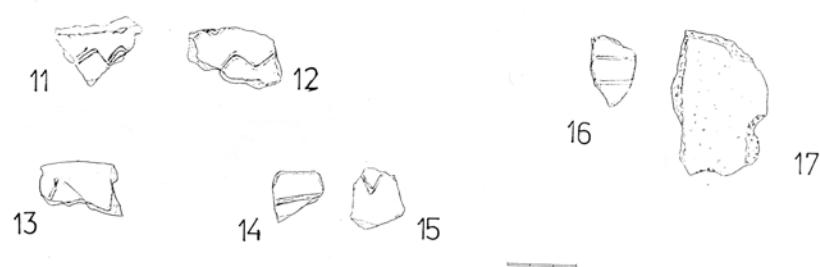
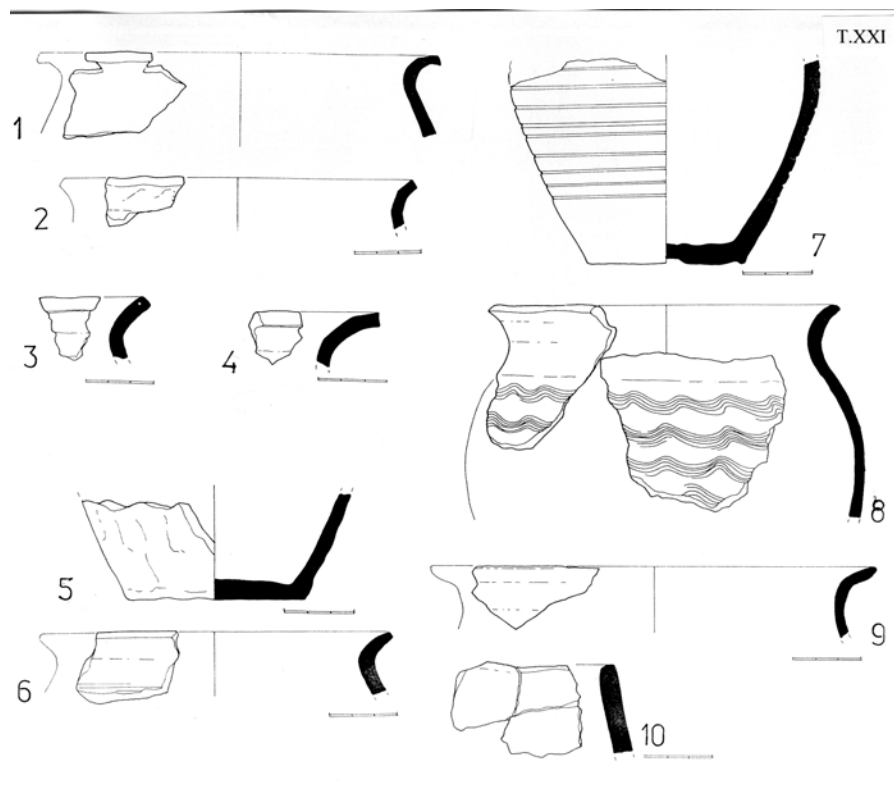

Објект V

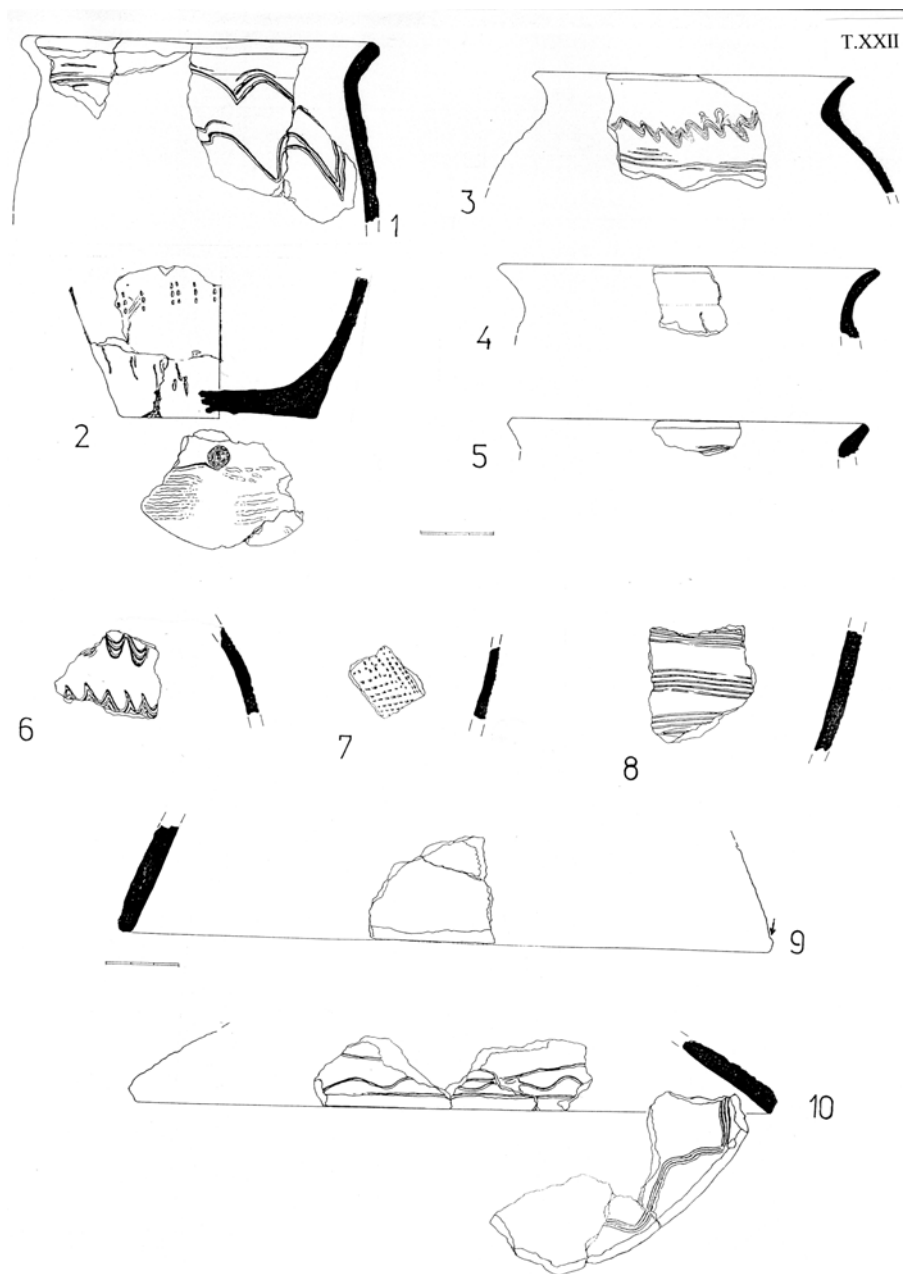

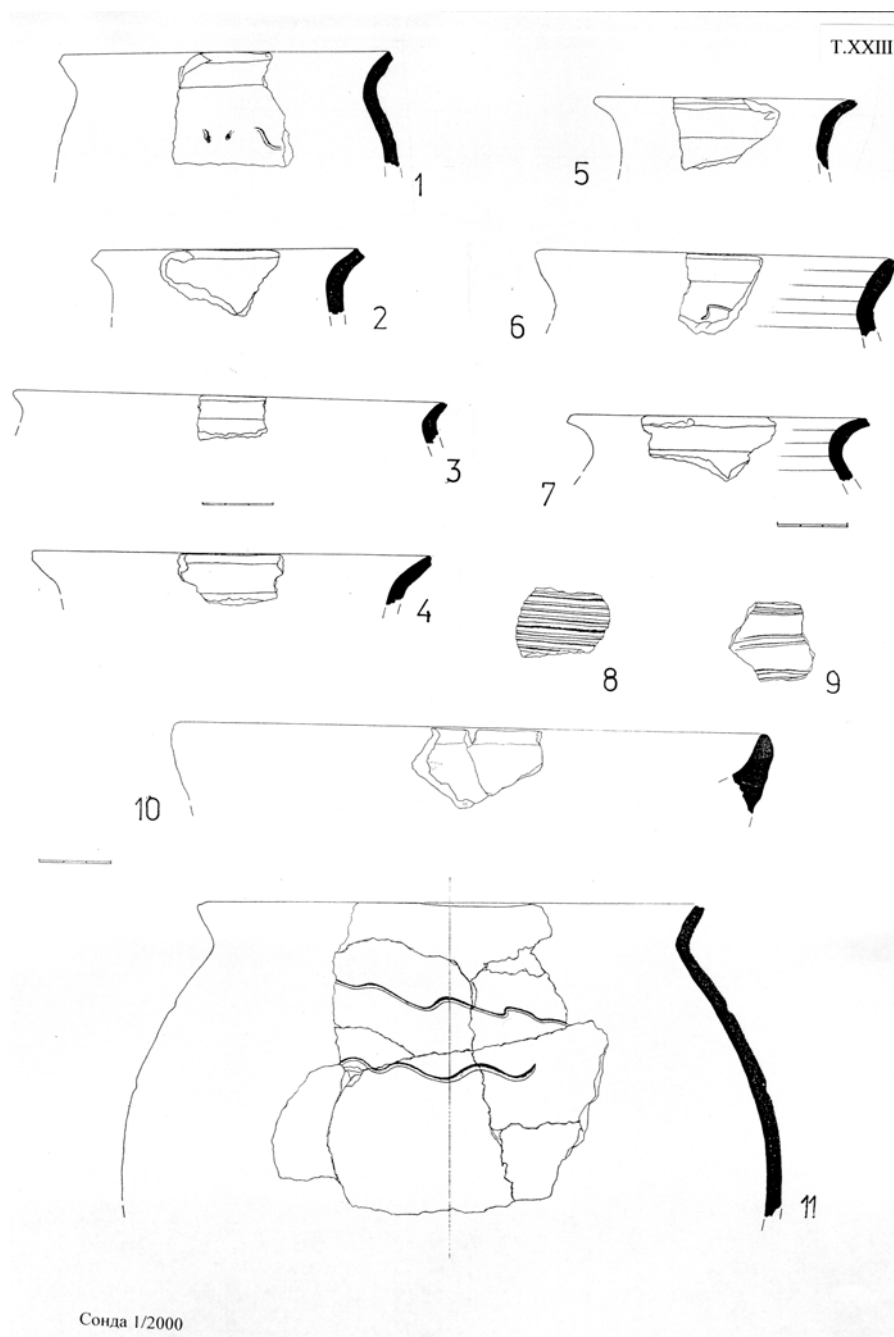
Објект VII (Сонда 4/02), 1-3 ; Ископ за темељ бараке, 4-11.

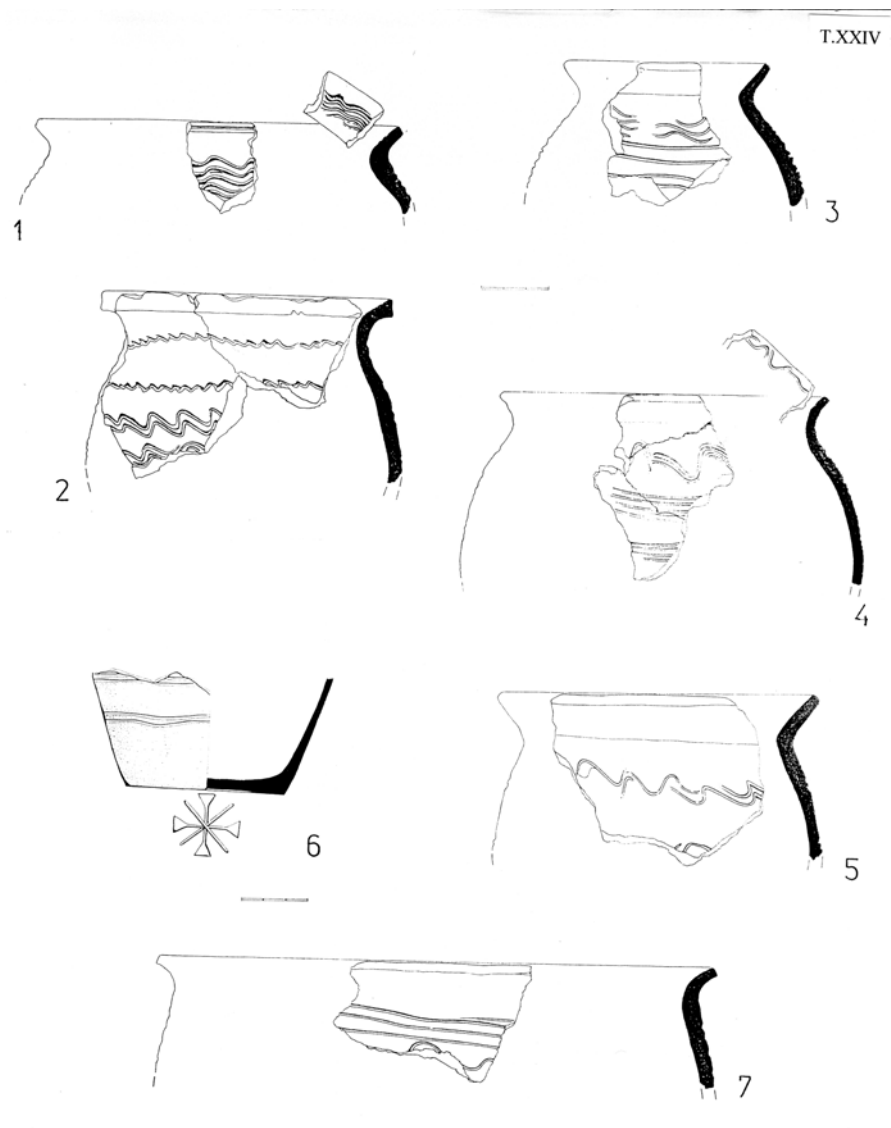

Црква А, 1-10 ; Црква В, 11-17.

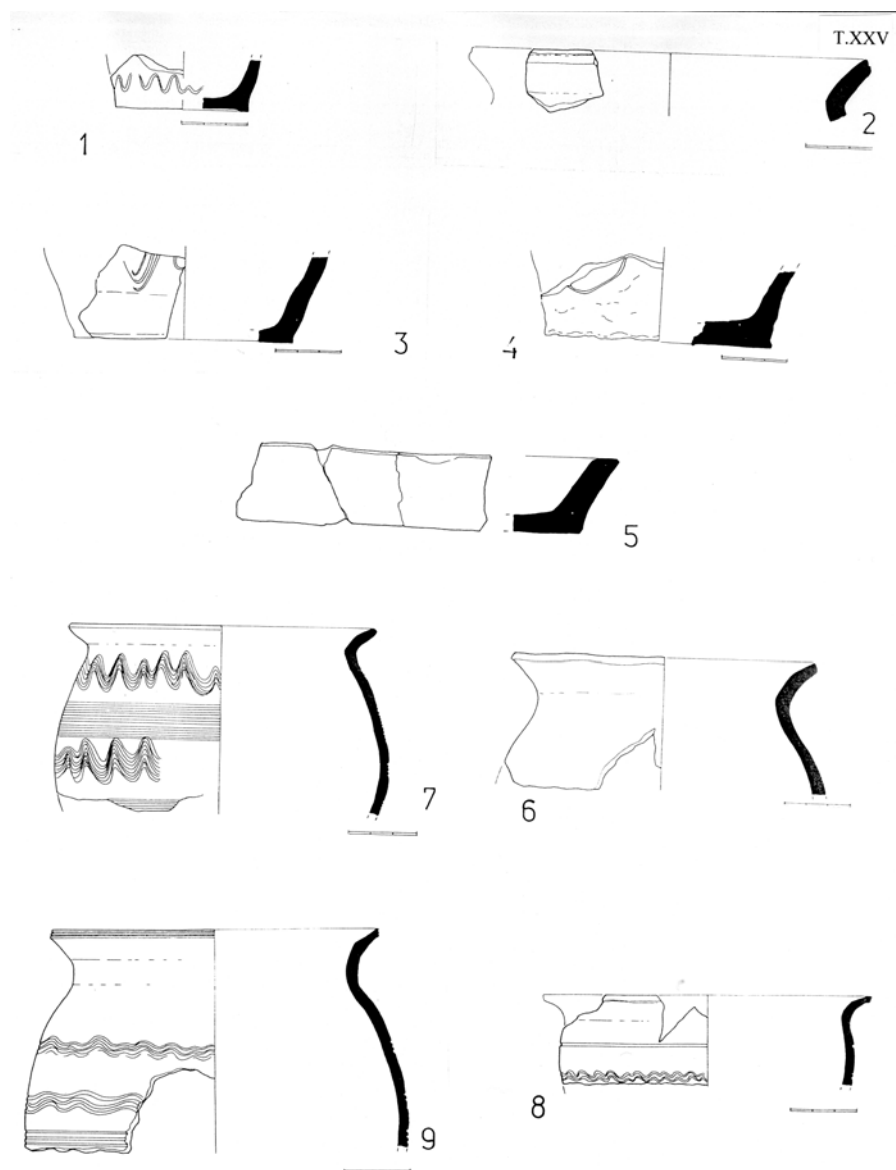

Црква Е

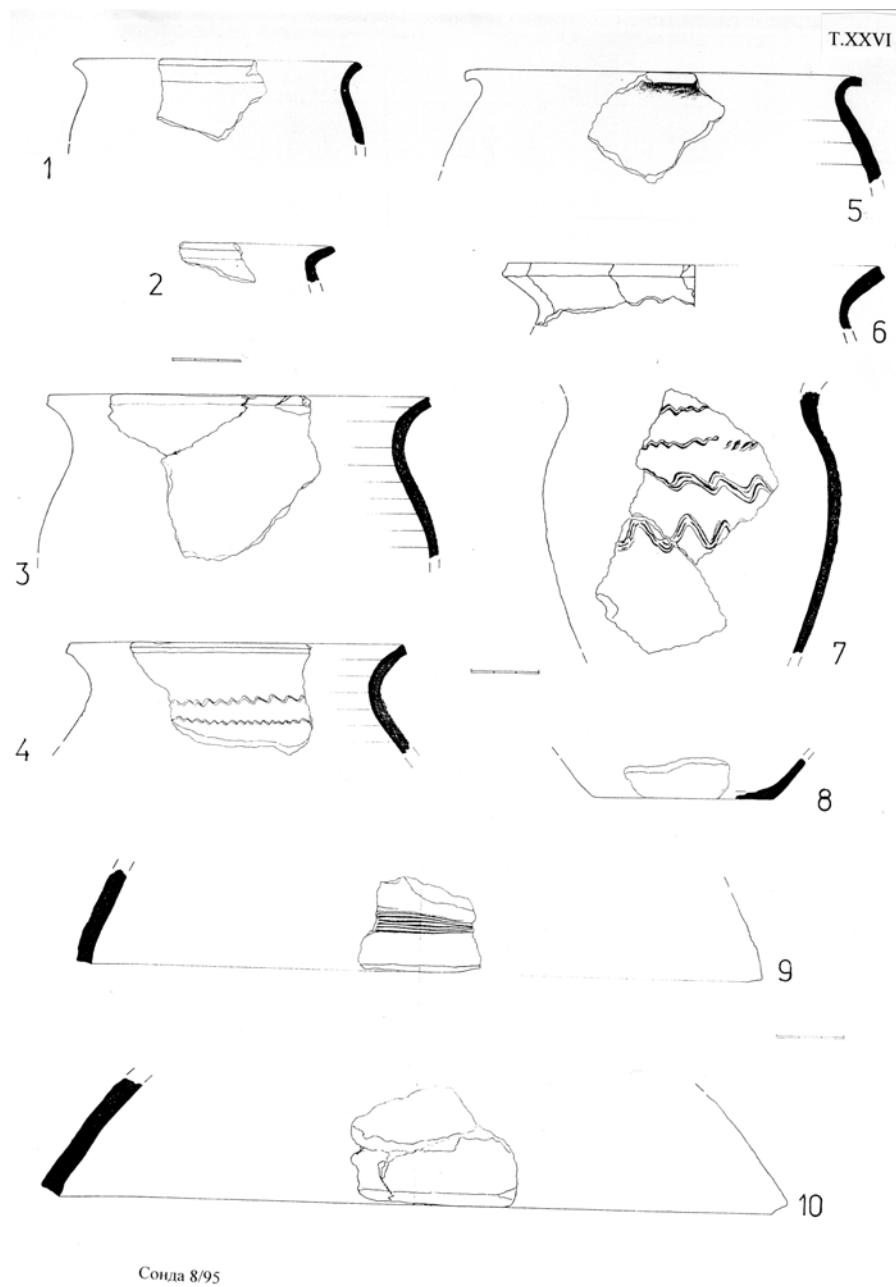

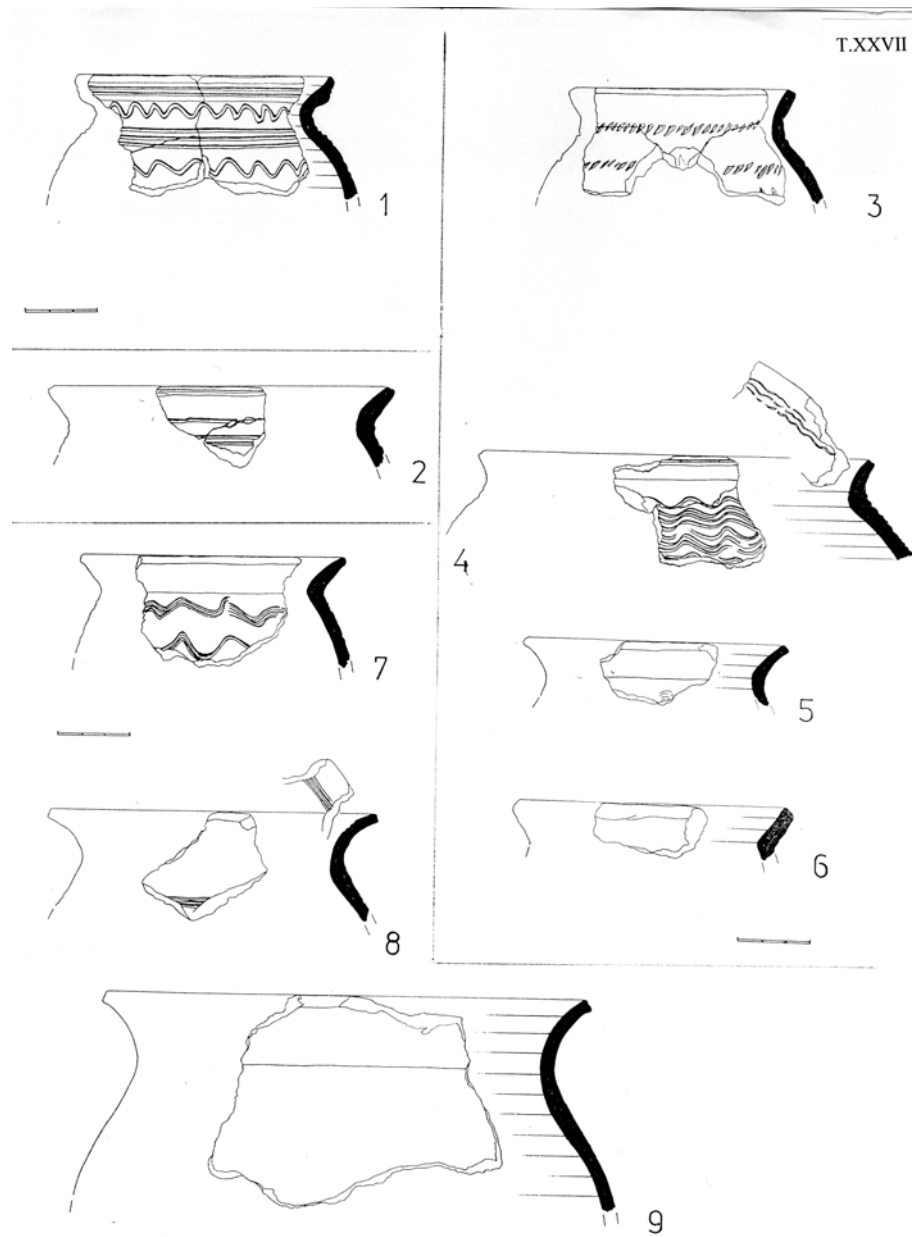

Градина на Јелици, керамички налази (различите локације)

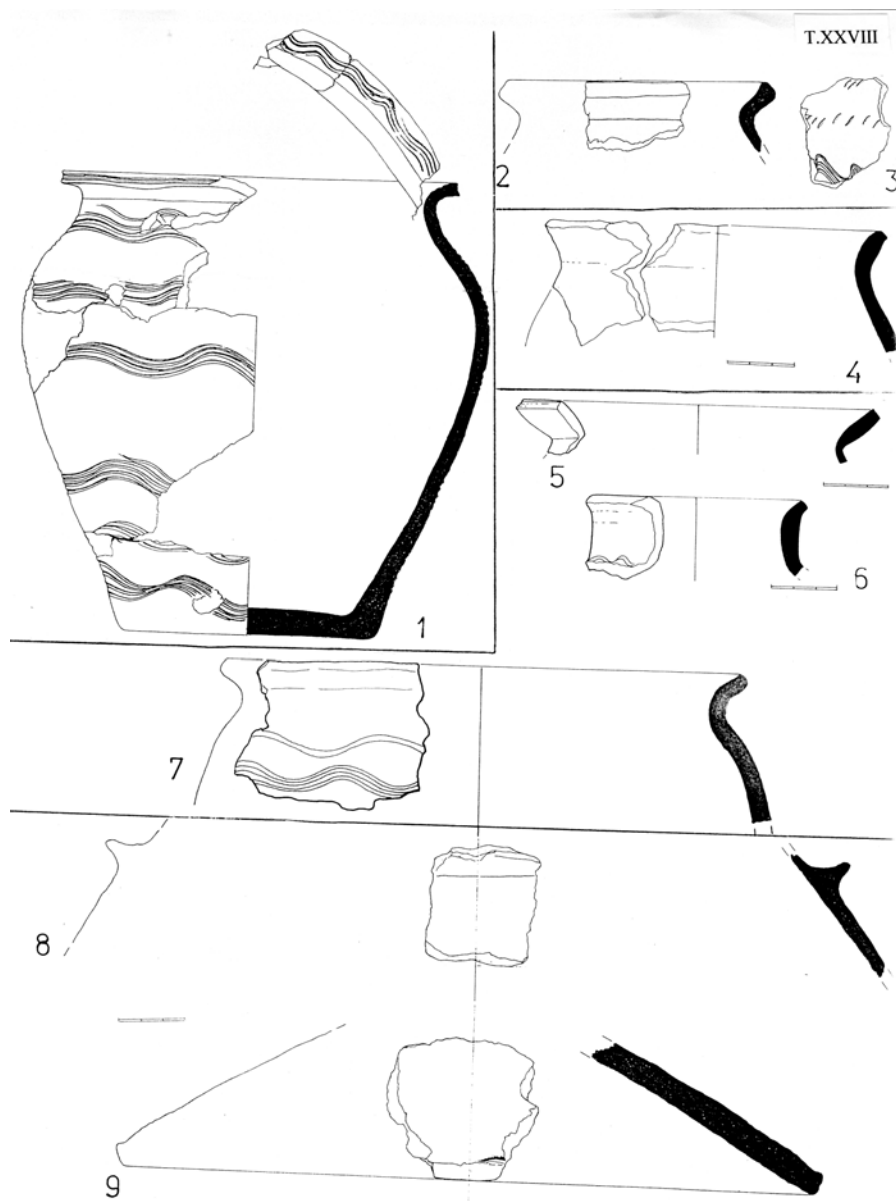

Сопла 7/84

Сонда 6/95, 1 ; Сонда 5/99, 2 ; Сонда 9/95, 3-6 ; Трасирање бедема Горњег града, 7-9.

Јужни бедем, 1; СИ бедем доњег града, 4 : Сонда 1/84. 5-7 : Сонда 10/95 2-3 8-9

ПРИЛОГ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. L (2003) стр. 205-286
HISTORICAL REVIEW, Vol. L (2003) pp. 205-286

Славица МЕРЕНИК
Маша МИЛОРАДОВИЋ

БИБЛИОГРАФИЈА ИСТОРИЈСКОГ ЧАСОПИСА I-L (1949–2004)

АНОНИМ

- Zgodovinski časopis*. – Letnik I. Leto 1947, Ljubljana, 1 (1949) 347.
Општи закон о државним архивима, 2 (1951) 382–385.
Dubrovačko pomorstvo. U spomen sto godina Nautičke škole u Dubrovniku 1952, 4 (1953) 284–287.
Радови проф. др Јована Радонића, академика 1893–1955, 5 (1955) 443–461.
Преглед рада Историјског института од 1949–1958, 9–10 (1960) 1–20.
Правила о организацији и раду Историјског института, 12–13 (1963) 453–463.
Издања Историјског института у Београду, 14–15 (1965) 661–668.
Радови академика Николе Радојчића, 14–15 (1965) 601–618.
Библиографија радова Виктора Новака, 24 (1977) 383–387.
Глигор Станојевић : [in memoriam], 36 (1989) 7–8.
Проблеми унапређивања научног рада у области историјске науке, 36 (1989) 293–299.
Преглед одржаних предавања : [на Трибини Историјског института] : 1987–1994, 40–41 (1995) 372–388.
Вељан Атанасовски : [in memoriam], 48 (2002) 253.

АВРАМОВИЋ, Сима

- Mackenzie David, *The Lion of Tashkent, The Career of General M. G. Cherniaev* (Ташкентски лав, Каријера генерала М. Г. Черњајева) University of Georgia Press, Athens Ga. 1974, str. XX + 297, 25–26 (1979) 333–337.

АЛЕКСИЋ, Јован

- Жупе у сливу реке Ибра у средњовековној српској држави*. – Résumé, 7 (1957) 333–344.

АЛЕКСИЋ–ПЕЈКОВИЋ, Љиљана

- Политика француске владе према Србији за време рата 1885. године*. – Résumé, 8 (1959) 173–182.
Политика Француске према Херцеговачком устанку 1861–1862. године. – Résumé, 9–10 (1960) 411–430.

Француски утицај у спољној и унутрашњој политици Србије за време Кримског рата (1853–1856). – Résumé, 11 (1961) 55–88.

Допринос Италије обнављању српско–енглеских односа (1903–1906). – Résumé, 18 (1971) 429–448.

Српска штампа и ратови за ослобођење и уједињење Италије 1859–1886. године, 20 (1973) 251–306.

Мисија Милоја Лешијанина у Паризу, Лондону и Торину 1862. године. – Résumé, 21 (1974) 125–164.

Србија и Црна Гора као центри национално–ослободилачке борбе јужнословенских народа до 1878. године. – Résumé, 29–30 (1983) 299–313.

Италија и српско–турски ратови 1876–1878. године. – Résumé, 32 (1986) 153–186.

Италија и јадранска железница. – Résumé, 34 (1988) 255–270.

Италија и српско–бугарска криза 1885–1886. године. – Summary, 42–43 (1997) 25–145.

Италија и Црна Гора током последње две деценије XIX века. – Summary, 45–46 (2000) 149–176.

Институт за међународне студије, 3 (1952), 420–422.

Livre blanc sur les procedes agressifs des gouvernements de l'URSS, de Pologne, de Tchécoslovaquie, de Hongrie de Roumanie, de Bulgarie et de l'Albanie envers la Yougoslavie. Beograd 1951, 3 (1952) 395–398.

Documents on German Foreign Policy 1918–1945, Washington 1949–1951, 4 (1954) 339–343.

Revue des Nations Unies, Paris, Department de l'Information des Nations Unies 1951, N° 1–5, 4 (1954), 345.

Stetinius Edvard, *Ruzvelt i Rusi – Konferencija u Jalti.* Zagreb 1952, 4 (1954), 343–345.

Churchil Winston, *The second World War,* London 1948–1952, 4 (1954), 333–337.

Зографски Данчо, *Извештаи од 1903–1904. година на австриските претставници во Македонија. Материјали за историју на Македонија, V,* Скопје 1955, 6 (1956) 221–224.

Ministero degli Affari Esteri, I documenti diplomatici italiani (1861–1943) Roma 1952–1954, 6 (1956) 224–233.

Томоски Томо, *Документи од Виенската архива за Македонија 1897–1903. Материјал за историјата на Македоније, IV,* Скопје 1955, 6 (1956) 221–224.

Жебокрицкий, В. А., *Болгария накануне балканских войн 1912–1913,* Киев 1960; Жебокрицкий, В. А., *Болгария в период балканских войн 1912–1913,* Киев 1961, 14–15 (1965) 581.

Раденић Андрија, *Светоандрејска скупштина,* Београд САНУ, Споменик CXIII, 1964, 14–15 (1965), 568.

I documenti diplomatici italiani. Serie I, vol. XIII, Roma 1963, 16–17 (1970) 336–339.

Granfelt Helge, *Der Dreibund nach dem Sturze Bismarks. Vol. II, Der Kampf um die Weltherrschaft 1895–1902,* 1964, 16–17 (1970) 335–336.

Вујовић Димитрије–Димо др., *Црна Гора и Француска 1860–1914*. Историјски институт у Титограду, Цетиње 1971, 19 (1972) 341–344.

Међународни скуп у Паризу поводом стогодишњице источне кризе 1875–78. године, 24 (1977) 379–381.

Сто година националне независности у Југоисточној Европи. [Научни скуп, Минхен 1978], 25–26 (1979) 347–350.

Југословенско–француски односи : поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији : научни скуп у Београду 8. и 9. децембра 1988. и у Паризу 22. марта 1989. године, 36 (1989) 316–319.

Представљање Зборника радова Југословенско–француски односи, 37 (1991) 347–349.

АЛИМПИЋ, Данко

Brigite Hamann, Kronprinz Rudolf, *“Majestät, ich warne Sie...”* “ München 1986³, 36 (1989) 287–291.

АНТИЋ, Чедомир

Pluralistic Approach and a New History of the Balkans. – Резиме, 49 (2003) 261–274.

АНТОНОВИЋ, Милош

Тибор Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600–1025)*, Историјски институт, ЈП “Службени гласник”, Београд 2002, 512, 49 (2003) 279–282.

АНЧИЋ, Младен

Просопографске цртице о Хрватинићима и Косачама : Прилог повијести западног Балкана с краја XIV и почетка XV стољећа. – Summary, 33 (1987) 37–56.

АРИСТИДУ, Екатерини Х.

Дубровник и Кипар у XVI веку. – Résumé, 21 (1974) 43–82.

Прилог изучавању царинског система дубровачке републике у XVIII веку. – Résumé, 25–26 (1979) 261–268.

АРНОЛД, Станислав

Стање историјских истраживања и њихова организација у НР Пољској, 14–15 (1965) 483–493.

АТАНАЦКОВИЋ, Сава

Ђурић Милош, *Историја хеленске књижевности у времену политичке самосталности*, Београд 1951, 2 (1952) 295–296.

Лисичар Петар, *Црна Коркира и колоније античких Грка на Јадрану*, Скопје 1951, 4 (1954), 268–270.

АЦОВИЋ, Драгомир

Нови знак Историјског института САНУ, 44 (1998) 393–395.

Једна пропуштена прилика : Др Марко Атлагић, Грбови племства у Славонији и Војводини у новом веку с посебним освртом на грбове српског племства, Пергамент, Приштина 1997, 243 с илустрацијама, 45–46 (2000), 357–380.

Б. и Н.

Институт за међународну политику и привреду, 2 (1951) 292–295.

БАРИШИЋ, Фрања

Новији византолошки часописи, 2 (1951), 209–219.

БАРЈАКТАРЕВИЋ, Фехим

Како су Турци звали Београд? – Résumé, 3 (1952) 209–225.

Дубровчани и Задрани у "Хиљаду и једној ноћи". – Summary, 5 (1955) 155–165.

Рад у Државном архиву у Дубровнику. Проучавање арапских докумената. Проучавање турских докумената, 2 (1951) 316–319.

Извештај о раду на проучавању оријенталних рукописа у Дубровнику, Цавтату и Загребу 1950, 3 (1952), 444–447.

Nykl A. R., Hispano-Arabic Poetry and its Relations with the old Provencal Troubadours, Baltimore 1946, 3 (1952) 398–401.

БАТАКОВИЋ, Душан Т.

Сукоб војних и цивилних власти у Србији у пролеће 1914. године. – Summary, 29–30 (1983), 477–492.

Покушај отварања српског конзулата у Призрену 1898–1900. године. – Résumé, 31 (1984) 249–259.

Погибија руског конзула Г. С. Шчербине у Митровици 1903. године. – Summary, 34 (1988) 309–325.

А. П. Бажова, Русско-югославянские отношения во второй половине XVIII в., Москва 1982, 287, 31 (1984) 315–317.

БЕГЛЕН, Едуард Ив

„Пучки котари“ у Пољцима. – Résumé, 8 (1959), 47–68.

БЕГОВИЋ, Мехмед

Проучавање турских историско-правних споменика, 2 (1951) 348–355.

О адетима (правним обичајима). – Summary, 5 (1955) 189–192.

Трагови нашег средњовековног кривичног права у турским законским споменицима. – Résumé, 6 (1956) 1–11.

Породични вакуфи. – Résumé, 9–10 (1960) 191–197.

Извори турског права од XIV до XIX века. – Résumé, 16–17 (1970) 45–53.

Шеријатско право о држави и државној управи. – Résumé, 32 (1985) 27–48.

Kapidžić Hamdija; Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku, Sarajevo 1956, 8 (1959) 292–293.

БЕРИЋ, Душан

Илија Гарашанин и хрватска политика у доба револуције 1848–1849. год. – Résumé, 23 (1976) 73–88.

Социјално–политичка превирања у Босни 1848. године. – Résumé, 25–26 (1979) 139–158.

Проблеми опадања економског система Османског царства у периоду 1848–1878. године. – Résumé, 29–30 (1983) 369–375.

Караман Игор, *Привреда и друштво Хрватске у 19. стољећу*, Школска књига, Загреб 1972, стр. 365, 21 (1974) 292–295.

БЕРИЋ, Душан П.

Једна књижевна грађа из XVII вијека. – Résumé, 2 (1951) 127–134.

БЕСТФЛАЈШ, Ханс–Михаел

Проблеми модернизације и кризе друштвено–политичког развоја : сукоби око бирократије у Србији 1839–1858. 33 (1987) 169–185.

БЈЕЛИЦА, Михаило

Борба за слободу штампе у кнежевини Србији. – Résumé, 24 (1977) 191–222.

БЛАГОЈЕВИЋ, Милош

Средњовековни забел. – Résumé, 14–15 (1965) 1–17.

Када је краљ Душан потврдио Дечанску хрисовуљу, 16–17 (1970) 79–86.

Оброк и приселица. – Résumé, 18 (1971) 165–188.

Величина „делова“ у Сланском Приморју, 20 (1973) 139–147.

Ангелов Димитър, *Аграрните отношения в северна и средна Македонија през XIV век*, София 1958, 14–15 (1965) 552–555.

Podwińska Zofia, *Tecznika uprawy roli w Polsce średniowiecznej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962, 14–15 (1965) 552.

Лишев Страшимир Н., *За генезиса на феодализма в България*, София, 16–17 (1970) 317–319.

БЛЕКБОРН, Давид

Богородица и политика : указања Богородице у Бизмарковој Немачкој. – Summary, 33 (1987) 137–153.

БОГДАНОВИЋ, Бранко

Српски козачки пук 1810–1812. године. – Summary, 44 (1998) 155–166.

Артиљерија у српској устаничкој војсци 1808–1813. године. – Summary, 45–46 (2000) 95–129.

БОГДАНОВИЋ, Димитрије

Лихачев Д. С., *Текстология*, изд. АН СССР, Москва–Ленинград 1962, 16–17 (1970) 315–317.

Müller-Landau Cornelia, *Studien zum Still der Sava-Vita Teodosijes. Ein Beitrag zur Erforschung der altserbischen Hagiographie*, Slavistische Beiträge 57, Verlag Otto Sagner – München 1972, 183 S, 20 (1973) 399–404.

БОДРОЖИЋ, Милица С.

Владовская М. Г., Лемке М. К. – историк русского революционного движения, Издательство "Наука", Москва, 1972, 218, 20 (1973) 404–407.

Курков Н. В., *Борьба американских шахтёров 1928–1930. г.г.* Издательство "Наука", Москва 1971, 234, 20 (1973) 407–410.

Егоров В. Ю., *Народный фронт во Франции. (Внутриполитическая борьба во Франции в 1934–1938 гг.) курс лекций*, Ленинград, 1972, 288, 21 (1974) 306–310. *Illustrierte Geachichte der deutschen Revolution 1848/49*, Dietz Verlag, Berlin 1973, s. 382. (Autorkollektiv), 21 (1974) 289–292.

Карасёв В. Г., *Сербский демократ Живоин Жуёвић, Публицистическая деятельность в России в 60 годах XIX в.*, Издательство "Наука", Москва 1974, 22 (1975) 274–276.

Битоски Крсте, *Македонија и Кнежество Булгарија (1893–1903)* Скопје, Институт за национална историја, 1977, 415, 24 (1977) 357–359.

Јане Сандански и македонско национално ослободително движење. Материјали од научниот собир одржан на 3. и 4. ноември 1975. године во Струмица под повод шеесет години од убиството на Јане Сандански, Скопје, Институт за национална историја 1976, 365, 24 (1977) 359–361.

Barker Elisabeth, *British Policy in South-East in the Second World War*, London, 1976, 320, 25–26 (1979) 339–340.

БОЖИЋ, Иван

Село Богдашићи у Средњем веку. – Résumé, 7 (1957) 83–121.

Извештај о раду на издању Описа Дубровника од Филипа де Диверсис, 1 (1949) 386–390.

Roller Dragan, *Naša prva manufaktura sukna u XV stoljeću u Dubrovniku*. Ekonomski pregled, Zagreb 1950, br. 2, 3 (1952) 301–303.

Ostrogorski Georgije, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia II, Bruxelles 1956, 7 (1957) 422–425.

БОЈАНИН, Станоје

Белешке са историјско-географских истраживања средњег Полимља (13–17. мај 1996), 42–43 (1997) 530–533.

Фернан Бродел, *Медитеран. Простор и историја*, Центар за геопоетику, Београд 1995, 137, 42–43 (1997) 467–469.

Белешке са историјско-географских истраживања Призрена и околине од 18. до 24. маја 1997. године, 44 (1998) 388–390.

Жорж Миноа; *Историја старости, Од антике до ренесансе*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1994, 398, 44 (1998) 304–307.

- Сима М. Ђирковић, *Работници, војници, духовници, Друштва средњовековног Балкана*, Equilibrium, Београд 1997, 516, 45–46 (2000) 399–400.
 Срђан Катић, *Јеген Осман-паша*, Београд 2001, 260 + 12, 47 (2002) 279–283.
 Natalie Zemon Davis, *Povratak Martina Guerre*, "Konzor", Zagreb 2001, 180, 49 (2003) 304–306.

БОЈАНИЋ–ЛУКАЧ, Душанка

- Власи у северној Србији и њихови први кануни*. – Résumé, 18 (1971) 255–268.
О српској баитини и соћу у турским законима, 20 (1973) 157–180.
О Новобордској госпоитини. – Résumé, 29–30 (1983) 117–127.
Пожаревац у XVI веку и Бали–бег Јахјапашаић. – Résumé, 32 (1985) 49–77.
Шта значе подаци о сјеничким Власима у попису из 1455. године. – Résumé, 34 (1988) 97–112.
Нове вести о Скендер–бегу Црнојевићу. – Résumé, 36 (1989) 183–190.

- Тверитинова А. С., *Аграрний строй османской империи XVI–XVII в.в.*, Академия наук СССР Институт народов Азии, Москва 1963, 16–17 (1970) 321–322.
Турски документи за историјата на македонскиот народ, Скопје 1963, 16–17 (1970) 320–321.

- Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опишан пописан дефтер N° 4/1467–1468 година*. Скопје, Архив на Македонија, 1971, 24 (1977) 365–373.

- Cezar Mustafa, *Osmanli Tarihinde Levendler*, Istanbul 1965, 19 (1972) 329–336.

- Симпозијум о османским архивима и османистичким истраживањима*, 32 (1986) 271–272.

БОШКОВ, Ванчо

- Један ферман Мехмеда III у Хиландару из 1601. године*. – Zusammenfassung, 29–30 (1983) 181–186, са једним прилогом ван текста.

БРОЗ, Јосип Тито

- О задацима науке (Говор Маршала Јосипа Броза Тита одржан 28. децембра 1947. године на скупу Југославенске академије знаности и умјетности приликом пријема за првог почасног члана)*, 1 (1949) 7–11.

БУБАЛО, Ђорђе

- Епископ призренски Георгије (о „презименима“ средњовековних архијереја)*. – Summary, 48 (2002) 9–45–52.

- Средњовековне повеље у архиву манастира Савине*. – Summary, 49 (2003) 93–122, факсимили.

БУДИМИР, Милан

- Александрус 'Αλέξανδρος*. – Résumé, 1 (1949) 12–23.

- О подунавским сигунима*. – Argumentum, 9–10 (1960) 21–34.

- Вуковић Јово–Анте Кучан, *Један стари балкански надгробни споменик и натпис*, 1 (1949) 261–263.

Barić H., *Ilirske jezičke studije*. Poseban otisak iz: Rad JAZU knj. 272, Zagreb 1948, 2 (1951), 316–319.

Rendić–Miočević Duje, *Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije*. Iz «Vijesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku», LII, Split 1948, 2 (1951), 195–196.

Skok Petar, *Leksikologijske studije*. Poseban otisak iz 272 knj. Rad JAZU, Zagreb, 1950, 3 (1952) 267–271.

БУЛИЋ, Дејан

Трагови средњовековне материјалне културе са локалитета градина на Јелици. – Summary, 50 (2004) 153–204 : илустр.

БУРКЕ, Питер

Историја догађаја и повратак наративног : наративно насупрот структуре / превод са енглеског Слободан Лукић, 45–46 (2000) 333–347.

ВАНКУ, Милан

Campus Eliza, *Intelegerea balcanică (Балкански споразум)* București 1972, p. 384, 20 (1973) 414–418.

Ciachir Nicolae, *Istoria moderna a Serbiei*, București 1974, p. 169, 22 (1975) 277–278.

ВАСИЋ, Анкица

Библиографија радова др Душана Ј. Поповића, 37 (1991) 263–280.

ВАСИЋ, Милоје

Диригована археологија. – Summary, 5 (1955) 1–3.

ВЕСЕЛИНОВИЋ, Андрија

Прилог проучавању рударства на Балкану крајем XV века, 25–26 (1979) 249–252.

ВЕСЕЛИНОВИЋ, Рајко

Два прилога друштвено–политичкој и привредној историји XVII–XVIII века. – Résumé, 9–10 (1960) 239–248.

ВИНАВЕР, Вук

Једна дубровачка трговачка ликвидација у Будиму. – Résumé, 4 (1954) 83–94.

Црно робље у старом Дубровнику (1400–1600). – Résumé, 5 (1955) 437–442.

Један србијански трговачки тефтер XVIII века. – Résumé, 11 (1960) 265–274.

Цене и наднице у Дубровнику XVIII века. – Résumé, 9–10 (1960) 315–332.

Дубровачка трговина у Србији и Бугарској крајем XVII века (1660–1700). – Résumé, 12–13 (1963) 189–235.

Прилог историји кафе у југословенским земљама, 14–15 (1965) 329–346.

Комунистичка партија Југославије и Мала антанта (1920–1938). – Résumé, 18 (1971) 521–550.

Судбина револуције цена у Дубровнику (са освртом на револуцију цена на Балкану и у Подунављу). – Résumé, 19 (1972) 135–161.

КПЈ и проблем одбране Југославије и Балкана од фашистичке експанзије и агресије. – Résumé, 23 (1976) 181–242.

Став КПЈ према Балканском споразуму (из 1934. године). – Résumé, 29–30 (1983) 553–564.

Антољак Стјепан, *Неколико докумената о мисији кнеза Долгоруковог у Црној Гори 1769.* Цетиње 1949, 3 (1952) 305–308.

(Извештај о раду у Државном архиву у Дубровнику), 3 (1952) 481–488.

Burcardus Johannes, *Aleksandar VI i njegov dvor.* Zagreb 1951, 4 (1954) 292–296.

Lucka Emil, *Torquemada i inkvizicija u Španjolskoj,* Zagreb 1951, 4 (1954) 290–291.

Тадих Јорјо, *Дубровачка архивска грађа о Београду. I (1521–1571)* 1950, 4 (1954) 275–284.

Fennel J. L. J., *The correspondence between Prince A. M. Kurbsky and Tsar Ivan IV of Russia 1564–1579.* Cambridge 1955, 6 (1956) 242–244.

Eyck Erich, *Geschichte der Weimarer Republik, I–II,* Erlenbach, Zürich 1956 (2. Aufl. 1957), 8 (1959) 310–314.

Mamatey V. S., *The United States and East Central Europe 1914–1918,* Princeton 1957, 8 (1959) 305–310.

Studien zur älteren Geschichte Osteuropas, II Teil, Graz–Köln 1959, 11 (1961) 309–310.

Чубриловић В., *Историја политичке мисли у Србији XIX века.* Београд 1958, 11 (1961) 281–287.

Hillgruber A., *Hitlers Strategie, Politik und Kriegsführung 1940–1941.* Frankfurt am Main 1965, 16–17 (1970) 348.

ВИНОГРАДОВ, С. А.

Библиографија радова о историји Југославије објављених у СССР од 1945. до 1962. године, 14–15 (1965) 623–641.

ВИШНЯКОВ, Ярослав Валерианович

Русско–Чернигорские отношения после парижского конгресса (1856–1860). – Summary, 45–46 (2000) 131–148.

ВОЈВОДИЋ, Михаило

Србија и грчко–турски рат 1897. године. – Résumé, 18 (1971) 491–518.

Представке Срба–Крајишника из Банске крајине (1733) и Карловачког генералитета (1735), 22 (1975) 233–237.

Финансије Србије и наоружање војске – два значајна питања из програма владе Стојана Новаковића (1895–1896). – Résumé, 29–30 (1983) 427–436.

Разграничење Србије и Црне Горе с Албанијом 1912–1913. године. – Résumé, 36 (1989) 149–162.

Прилике на Косову и Метохији и политика Србије 1881–1912. године. – Résumé, 38 (1992) 163–192.

Владимир Стојанчевић о српско–арбанашким односима у XIX и почетком XX века, 42–43 (1997) 413–418.

О успоменама Тодора Поповића, 42–43 (1997) 419–422.

Време у којем је настало дело Знаменити Срби XIX века, 45–46 (2000) 327–331.

Стојан Новаковић о Берлинском конгресу. – Summary, 49 (2003) 183–195.

О књизи Душана Берића, Устанак у Херцеговини 1852–1862, Београд 1994, 40–41 (1995) 361–365.

Драгољуб Живојиновић, Црна Гора у борби за опстанак 1914–1922, НИУ “Војска”, Београд 1996, 511, 44 (1998) 335–339.

Из савремене српске историографије : књига о Ваљеву крајем XIX века, 44 (1998) 295–300.

Владимир Карић и његово дело, 44 (1998) 273–279.

Како је српска црква добила независност 1879. године. – Summary, 50 (2004) 87–98.

Драгољуб Р. Живојиновић, Италија и Црна Гора 1914–1925. Студија о изневереном савезништву, Београд 1998, 434, 45–46 (2000) 431–440.

ВОЈЕ, Игнациј

Argentum de glama. – Résumé, 16–17 (1970) 15–41.

Vencio del Buono. – Résumé, 18 (1971) 189–198.

Проблематика турских провала у словеначке земље и организација одбране у XV и XVI веку. – Résumé, 25–26 (1979) 117–131.

Фрагменти о Брскову. – Résumé, 29–30 (1983) 93–100.

ВУЈАДИНОВИЋ, Жељко

Живко Ђурковић – Андрија Баћовић, Војводе Баћовићи, Никшић 1997, 229, 45–46 (2000) 440–442.

ВУЛЕТИЋ, Александра

Мери Е. Дарам, *Кроз српске земље (1900–1903)*, превео и поговор написао Вујадин Милановић, „Српска Европа“, Београд 1997, 338, 44 (1998) 324–327.

Петар В. Крестић, *Пречани и Шумадинци, Теодор Павловић и „Сербске народне новине“ о Кнежевини Србији (1838–1848)*, Историјски институт, Матица српска, Београд–Нови Сад 1996, 166, 44 (1998) 311–313.

Зоран Вељковић, *Српска читаоница у Суботици (1862–1959)*, Српски културни центар „Свети Сава“ Суботица, Историјски архив Суботица, Градска библиотекa Нови Сад, Суботица 1998, 137, 45–46 (2000) 444–445.

Савка Суботић, *Успомене*, приредила Ана Столић, Београд 2001, 176, 48 (2002) 238–239.

Бојана Миљковић–Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Историјски институт, Службени гласник, Београд 2002, 223, 49 (2003), 313–315.

Милић Милићевић, *Војничка кухиња. Исхрана војске у Србији крајем 19. и почетком 20. века*, Српски генеалошки центар, Етнографски музеј Србије, Београд 2002, 92, 49 (2003) 320–321.

Јован Милићевић, *Друштвене појаве у Србији XIX века*, СКЗ, Београд 2002, 370, 50 (2004) 303–305.

Мешовита грађа (Miscellanea) XXI, Београд, Историјски институт, 2003, 1–149, 50 (2004) 315–316.

Сузана Рајић, *Влада Николе Христића 1888–1889*, Београд 2003, 211, 50 (2004) 298–300.

ВУРИ, Гликерија

Почетак предавања грчког језика у српској гимназији за време кнеза Милоша. – Résumé, 24 (1977) 293–297.

Σπύρον Δ. Λουκάτου, *Εχέσις Ἑλλήνων μετά Σέρβων καί Μαυροβουνίων κατά τήν Ἑλληνικήν Επανάσταιν 1823–1826.* – Εταιρεία Μακεδονικῶν Επουβῶν, „Ιδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αἴμου, 115.:Θεσσαλονίκη 1970. [Спирос Лукатос, *Односи са Србима и Црногорцима за време Грчког устанка 1823–1826.* Солун, Друштво Македонских студија. Институт за Балканске студије, 1970], 24 (1977) 350–353.

Први уџбеник грчког језика у Србији од пре сто четрдесет година: "Грчка читаоница за употребљиве србске младежи, справљена од Вукашина Радишића", 25–26 (1979) 285–291.

ВУЧЕТИЋ, Биљана

Србија и Британија 1903–1906. године очима савремене британске штампе. – Summary, 48 (2002) 185–202.

Н. И. Яковкина, *Русское дворянство первой половины XIX века. Быт и традиции*, Санкт–Петербург 2002, 160, 49 (2003) 307–310.

Образовање код Срба кроз векове, Завод за уџбенике, Друштво историчара Србије, Историјски институт, Београд 2003, 329, 50 (2004) 307–310.

ВУЧКОВИЋ, Војислав Ј.

Неуспела политичка акција Матије Бана 1860–1861. – Résumé, 9–10 (1960) 381–409.

Из односа Србије и Југословенског одбора. – Résumé, 12–13 (1963) 345–385.

Унутрашње кризе Србије и први светски рат, 14–15 (1965) 173–224.

ВУЧО, Никола

Положај калфи и шегрта у доба распадања еснафа у Србији. – Résumé, 2 (1951), 39–80.

Првобитна акумулација капитала у Србији (Кратак осврт). – Résumé, 29–30 (1983) 287–297.

Научни рад у Дубровачком архиву са студентима Економског факултета Београдског универзитета, 1 (1949) 380–382.

Преглед литературе марксизма–лењинизма, 1 (1949) 314–324.

Извештај о раду у Дубровачком архиву. Проучавање аката француске окупације, 2 (1951), 300–304.

Рад у Државној архиви у Београду на проучавању докумената о еснафима у Србији у XIX веку, 2 (1951), 374–375.

ГАВАНСКИ, Ђорђе

Зборник за историју I, II, III, IV. Матица српска, Нови Сад 1970–71, 21 (1974) 302–306.

Попов Чедомир, *Француска и Србија 1871–1878*, Београд САНУ, 1964, стр. 447, 22 (1975) 272–274.

Гавриловић Славко, *Војводина и Србија у време првог устанка*. Институт за изучавање историје Војводине, Нови Сад 1974, стр. 473, 23 (1976) 295–296.

ГАВРИЛОВИЋ, Владан

Избеглице из Србије у Карловцима од 1813. до 1815. године. – *Résumé*, 42–43 (1997) 287–295.

Подаци из 1737. о народној милицији у Краљевини Србији. – *Summary*, 47 (2002) 249–262.

ГАВРИЛОВИЋ, Славко

О насељавању српске милиције и Климената у Срему (1737–1742). – *Zusammenfassung*, 9–10 (1960) 249–258.

Димитрије Давидовић о свом напуштању Аустрије 1821. године, 18 (1971) 289–292.

Две вести о Србији и Балкану из друге половине XVIII века, 19 (1972) 277–279.

Програм Срба у Далмацији и Боки 1848–1849. године. – *Résumé*, 20 (1973) 201–212.

Сведочанства о биткама код Ирига и Петроварадина 1716. године, 21 (1974) 251–254.

Срби у Угарској и питање мађаризације у првој половини XIX века. – *Zusammenfassung*, 23 (1976) 89–104.

Покушај обарања уставобранитеља 1847. године. – *Résumé*, 24 (1977) 177–189.

Вести о куги у Србији 1792–1793, 25–26 (1979) 279–283.

Извештај аустријског конзула Ф. Мајерхофера о Србији 1845. године, 28 (1981) 165–172.

Друштвено–економски развитак Јужне Угарске (Војводине) од краја XVII до средине XIX века. – *Résumé*, 29–30 (1983) 241–256.

Сведочанства о улози православног свештенства у народним бунама у Славонији средином XVIII века. – *Zusammenfassung*, 34 (1988) 179–185.

Скица за историју аграрних односа од краја XVII до средине XIX века на подручју данашње Војводине. – *Zusammenfassung*, 35 (1988) 89–96.

Вести из осјечког летописа о Србији (1762–1844), 36 (1989) 191–193.

О историографском делу др Душана Ј. Поповића, 37 (1991) 249–256.

Die Streben des serbisches Volks nach der Autonomie in der Habsburgermonarchie (XVII–XIX Jahrhundert). – Резиме, 37 (1991) 73–94.

Јевреји у Славонској војној граници прве половине XIX века. – Zusammenfassung, 38 (1992) 275–280.

Нови подаци о злочинима Турака и босанских муслимана над Србима (1809–1814). – Zusammenfassung, 39 (1994) 255–257.

Писмо студеничког архимандрита Василија генерату Марулију од 8. марта 1737. године. – Summary, 39 (1994) 249–254.

Нови подаци о Марку Добрићу, личности из доба Првог српског устанка. – Summary, 40–41 (1995) 197–206.

О хајдук–Вељку Петровићу према француским изворима (1808–1813). – Résumé, 40–41 (1995) 207–210.

Трговина соли између Србије и Влашке у време Првог српског устанка. – Résumé, 42–43 (1997) 75–90.

Два документа из доба аустро–турског рата у Србији 1737–1739. : О подунавским граничарима на бојишту у Мачви : О размени заробљеника између Аустријанаца и Турака. – Summary, 45–46 (2000) 279–287.

Страдања Срба у Војводини 1848–1849. године. – Summary, 47 (2002) 213–247.

Регистри о списима великокањишког пашалука из XVII века, 48 (2002) 219–222.

Др Душан Кашић, *Отпор мачванској унији. Лепавинско–северинска епархија.* Издање “Православље”, Аранђеловац 1986, стр. 164, 33 (1987) 239–241.

Марко Јачов, *Срем на прелазу два века (XVII–XVIII)* Београд 1990, стр. 167 + прилози, 37 (1991) 291–294.

Василије Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914,* Београд 1991, изд. “Политика”, 615, 38 (1992) 355–358.

Иштван Кефер – Магдалена Веселиновић Шулиц, *Јужнословенски народи у мађарској периодици 1780–1800, I том: 1786–1789,* Матица српска, Нови Сад 1993, 408, 39 (1994) 334–335.

Владимир Стојанчевић, *Срби и Бугари 1804–1878. Чланци и расправе,* “Прометеј”, Нови Сад 1995, 359, 42–43 (1997) 447–452.

ГАШИЋ, Ранка

Alan Sked, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815–1918,* Longman, New York 1990, 38 (1992) 367–368.

Зборник о Србима у Хрватској I, Одбор САНУ за историју Срба у Хрватској, Београд 1991, 38 (1992) 368–370.

Из историје Срба и српско–хрватских односа, Београд, БИГЗ, 1994, 327, 40–41 (1995) 341–343.

Василије Ђ. Крстић, *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848–1914),* БИГЗ, Београд 1995, 790, 42–43 (1997) 445–446.

ГЕСТРИН, Фердо

Gospodarske povezave jugoslovanskih dežel in Italije v 15. in 16. stoletju. – Riassunto, 18 (1971) 155–162.

Миграције Словена у Италију кроз векове / превела са словеначког Бисерка Рајчић. – Zusammenfassung, 31 (1984) 67–77.

ГРУЈИЋ, Радослав

Рад на проналажењу докумената за историју Срба у НР Хрватској, 2 (1951), 355–356.

Извештај о раду у архивима НР Хрватске (1950), 3 (1952) 424–430.

Која је књига код нас називана "наустицом". – Résumé, 4 (1954) 251–252.

Руска властелинства по Србији у XVI и XVII веку. – Résumé, 5 (1955) 53–77.

ГУЊАЧА, Стипе

Принос познавању поријекла и начина пријеза стећака. – Résumé, 5 (1955) 139–147.

ДАБИЋ, Војин С.

Прилог проучавању ратне привреде у Хрватској, Славонији и Банској крајини од половине XVI до краја XVII века, 22 (1975) 91–102.

Насељавање Срба на Желинском властелинству : дијаспора у Малој Буни од краја XVI до краја XVIII века. – Summary, 37 (1991) 95–99.

Wanderungen der Serben nach Kroatien und Slawonien vom Anfang des XVI bis Ende des XVII Jahrhunderts / превео Славко Делић. – Резиме, 38 (1992) 43–76.

Славко Гавриловић, *Грађа за историју Војне границе у XVIII веку*, I, *Банска крајина 1690–1783*, Београд 1989, 722, 37 (1991) 334–336.

ДАНИЛОВИЋ, Јелена

О правој природи и развоју установе "Aptagi" дубровачког права. – Résumé, 12–13 (1963) 31–87.

ДАНЧЕНКО, Светлана И.

Руски научници у Србији од 1878. до 1885. године / превод с руског Бисерка Рајчић, 28 (1981) 105–128.

Руска јавност о Србији и руско–српским односима (1878–1885). – Резюме, 33 (1987) 113–135.

Из историје руско–српских односа крајем седамдесетих и у првој половини осамдесетих година XIX века : према грађи архива СССР–а. – Résumé, 36 (1989) 99–109.

ДАШИЋ, Миомир

Неки методолошки проблеми у вези припремних радњи за објављивање српске службене грађе из 1914. године, 14–15 (1965) 443–464.

Алексеј Леонтјевич Нарочницки (1907–1989), 38 (1992) 325–334.

ДИВЉАНОВИЋ, Драгољуб

Зденко Левентал, *Швајцарац на Кајмакчалану, књига о др Рајсу* (Просвета, Београд, 1984), 32 (1986) 264–265.

ДИМИТРИЈЕВИЋ, Сергије

Српски средњовековни бакарни новац. – Résumé, 8 (1959) 27–45.

Хронологија Душановог царског новца. – Résumé, 9–10 (1960) 113–138.

Контрамарке на средњовековним српским и босанским динарима. – Résumé, 12–13 (1963) 91–150.

Оставе српског средњовековног новца на северу од Дунава. – Résumé, 20 (1973) 89–124 + VIII табела.

Најстарије врсте ситног бакарног новца – фолара које су биле у промету у Дубровнику. – Résumé, 29–30 (1983) 85–92 са 1 листом фотограф. изван текста.

ДИНИЋ, Михаило Ј.

О угарском ропству краља Уроша I. – Résumé, 1 (1949) 30–39.

Три документа о Официју штампаним ћирилицом 1512 године. – Résumé, 2 (1951), 109–114.

Велики босански златник. – Résumé, 3 (1952) 41–54.

Уз расправу "Област краља Драгутина после Дежева". – Résumé, 3 (1952) 249–251.

Из прошлости Београда. – Résumé, 5 (1955) 79–84.

Дубровчани као феудалци у Србији и Босни. – Résumé, Књ.9–10 (1960) 139–149.

Једна дубровачка архивска књига петнаестог века. – Résumé, 12–13 (1963) 15–29.

Извештај о раду у Дубровачком архиву (1950, 1951), 3 (1952) 447–449.

Kniewald Dragutin, *Vjeredostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Zagreb 1949, 3 (1952) 299–301.

ДИНИЋ–КНЕЖЕВИЋ, Душанка

Становништво средњовековног Дубровника – етнички састав. – Summary, 42–43 (1997) 33–47.

Ненад Лемајић, Бакићи, *породица последњег српског деспота*, Филозофски факултет, Нови Сад 1995, 155, 42–43 (1997) 434–436.

ДРЉАЧА Душан

Културно–политички покрети у Хабсбуршкој Монархији у 19. веку. [Научни скуп, Н. Сад 1977], 24 (1977) 353–355.

ДУРКОВИЋ–ЈАКШИЋ, Љубомир

Ђура Милутиновић (1770–1844). – Résumé, 3 (1952) 141–156.

Гајев покушај да издаје „Народне новине“ ћирилицом. – Résumé, 4 (1954) 95–128.

Његош и Енглези. – Résumé, 5 (1955) 273–285.

Српска библиотека у Земуну, 1825–1847. – Zusammenfassung, 9–10 (1960) 375–379.

О Стевану Хркаловићу, 16–17 (1970) 109–132.

Српско академско друштво "Србадија" у Минхену и његова читаоница (1889–1914). – Резюме, 18 (1971) 375–380.

Сарадња Југословена и Пољака у Паризу 1848–1849. године. – Résumé, 19 (1972) 185–260.

Петра Аси–Марковића помагање српске књиге и настојања да отвори српску књижару, 20 (1973) 193–200.

Сарадња Југословена са пољским друштвима и "Лигом Пољском" и "Словјањском лигом" 1848–1849. године, 25 (1974) 261–268.

Учествовање Пољака у Омер–Пашином ратовању у Босни и Херцеговини 1850–1851. године, 21 (1974) 269–275.

Kowalenko Władysław, *Słowianie na Adriatyku w VII–XII wieku z. pobytu w Jugosławii*, Szczecin 3, 1958, 8 (1959) 277–279.

Słownik Starożytności słowiańskich, Zeszyt dyskusyjny. Wrocław 1958, 8 (1959) 279–281.

Žaček Václav, *Slovanský sjezd v Praze 1948*, Praha 1958, 8 (1959) 286–287.

Pachonsky Jan, *Palacy na Wyspach Jonkich i niedoszła "Rzeczypospolita Polsko–Grecka" (1795–1807)* Prace Historyczne № 1, 16–17 (1970) 325–326.

Agadnienia narodowościowe, Kraków 1975, 315, 22 (1975) 278–280.

Stankiewicz Witold, *O potrzebie badań porównawczych nad historia ruchu ludowego (Refleksje na marginesie publikowanego Programu Związku Chłopskiego w Serbii)*, Rocznik Dziejów Ruchu Ludowego, Warszawa, 15, 1973, 387–404, 22 (1975) 280–281.

Стање и потребе проучавања окупације и хитлеровских злочина у Пољској 1939–1945, 22 (1975) 286–288.

ЂОКИЋ, Небојша

Научни скуп Креветска битка и српско–турски ратови 1876–1878. (О српском питању и Великој источној кризи) Каоник–Крушевац, 19–20. октобар 1996, 42–43 (1997) 489–492.

ЂОРЂЕВИЋ, Димитрије

Аустро–српски сукоб око пројекта Новопазарске железнице. – Summary, 7 (1957) 213–248.

Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912. – Summary, 9–10 (1960) 467–486.

Образовање и распад владе четворне коалиције у Србији 1909. године. – Summary, 11 (1961) 213–230.

Парламентарна криза у Србији 1905. године. – Résumé, 14–15 (1965) 157–172.

Србија и српско друштво 1880–их година. – Summary, 29–30 (1983) 413–426.

Рад Историјског института у 1962. години, 12–13 (1963) 445–452.

Војислав Ј. Вучковић, 14–15 (1965) 619–620.

Jelavich Barbara, *A century of Russian foreign policy 1814–1914*, Philadelphia – New York 1964.

Преглед студија модерне балканске историје у Грчкој, 14–15 (1965) 495–503.

Rothenberg Gunther E., *The Military border in Croatia 1740–1881*, Chicago 1966, 16–17 (1970) 324–325.

Тодоров Николай, *Филики етерияџа и Българите*. Софија 1965, 16–17 (1970) 329.

БОРЂЕВИЋ, Душан

Научна конференција Југоисточна Европа: идеје, историје, границе, Школа за словенске и источно–европске студије, Лондон 19. јун 1999, 47 (2002) 313–317.

БОРЂЕВИЋ, Живота

„План женске школе у Крагујевцу“ сестара Нинковић. – Резюме, 22 (1975) 103–111.

Покушај Николе Христића 1860. године да се обрачуна са противницима, 23 (1976) 257–269.

Дружина омладина лицејска и политичка активност београдских ђака почетком шездесетих година XIX века. – Резюме, 27 (1980) 189–195.

Енглескиње А. П. Ирби и Г. М. Мекензи у Србији 1862, 1863. и 1864. године. – Résumé, 29–30 (1983) 391–400.

БОРЂЕВИЋ, Јасмина

Александар Стојановски, Раја со специјални задолженија во Македонија (војници, соколари, оризари и солари) Скопје 1990, 208, 37 (1991) 330–331.

Otam (Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi) sayı 1, Ankara, 1990, sayı 2, Ankara, 1991, 38 (1992) 370–372.

БУРАШИНОВИЋ, Р.

Живковић Душан, Бока и Паиштровићи у НОБ, Београд 1964, 14–15 (1965) 589.

ЂУРЂЕВ, Бранислав

О кнезовима под турском управом. – Résumé, 1 (1949) 132–166.

О одласку црногорског владике Пахомија у Цариград, у другој половини XVI века. – Résumé, 2 (1951), стр. 135–143.

Гордлевский Вл., *Государство Сельджукидов Малой Азии*, Москва – Ленинград 1941, 1 (1949) 277–279.

Милер А. Ф., *Мустафа паша Байрактар*, Москва – Ленинград 1947 и *критички приказ В. Луцког* (Вопросы истории 1948), 1 (1949) 279–287.

ЂУРИЋ, Милош

О изворима за реконструкцију Сократова учења. – Zusammenfassung, 9–10 (1960) 35–43.

ЂУРОВИЋ, Арсен

Стојан Новаковић, Васкрс државе српске, Политичко–историјска студија о Првом српском устанку 1804–1813, Фонд „Први српски устанак“, Аранђеловац, Српска књижевна задруга, Београд 2002, 230, 48 (2002) 241–243.

БУРОВИЋ, Смиљана

Неки облици утицаја Чехословачке на развој индустрије у Југославији после 1918. године, с посебним освртом на Србију. – Résumé, 29–30 (1983) 543–552.

Значај индустријализације Приморске бановине у економској констелацији Југославије 1929–1941. – Résumé, 34 (1988) 327–349.

ЕГЕЉА, Данило

Лука Илић, капелан царско–краљевског нижег војно–васпитног завода, Историјска скица царско–краљевског војног комунитета Панчева, приредила за штампу Елза Хеш, Историјски архив Панчево, Ден Сателит – Књижара “Прота Васа” (репринт издања из 1855), Панчево 1995, 64, 42–43 (1997) 438–439.

Фернан Бродел, Динамика капитализма, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци 1989, 125, 42–43 (1997) 469–470.

Жак Ле Гоф, Средњовековно имагинарно, огледи, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1999, 328, 47 (2002) 273–277.

ЕКМЕЧИЋ, Милорад

Српско–бугарски односи половицом XIX вијека (1844–1853). – Résumé, 27 (1980) 141–157.

Аустро–угарска обавјештајна служба и мајски преврат у Србији 1903. године. – Résumé, 32 (1986) 209–232.

Размишљања о методологији савремене историје. – Summary, 42–43 (1997) 331–371.

Др Здравко Антонић, Иво Андрић у дневнику Родољуба Чолаковића, Стручна књига, Београд 1992, 221, 39 (1994) 339–341.

Noel Malcolm, Bosnia. A Short History, Macmillan, London, 1994, pp. 322, 40–41 (1995) 323–328.

Томислав Краљачић (1936–1993) : [in memoriam], 40–41 (1995) 389–391.

György Spira, The Nationality Issue in the Hungary of 1848–49, Akadémiai Kiadó, Budapest 1992, 256, 42–43 (1997) 401–406.

Међународни научни скуп Европа и Срби, Београд, 13–15. децембар 1995, 42–43 (1997) 483–486.

Радош Љушић, Вожд Карађорђе, друга књига Издавачка предузећа “Војска”, Београд, и “Дечје новине”, Горњи Милановац 1995, 317, 42–43 (1997) 442–445.

Др Никола Петровић (31. марта 1910 – 20. априла 1997) : [in memoriam], 44 (1998) 359–361.

Зоран Константиновић, Deutsch–serbische Begegnungen. Überlegen zur Geschichte der gegenseitigen Beziehungen zweier Völker, “Edition Neue Wege”, Berlin 1997, 143, 44 (1998) 328–333.

“Islamic studies”, Volume 36, Numbers 2, 3, Summer–Autumn 1997, “Special Issue Islam in the Balkans”, издаје “Islamic Research Institute”, Исламабад, Пакистан, 44 (1998) 281–293.

Annie Lacroix–Riz: Le Vatican, L’Europe et le Reich de la Première guerre mondiale à la guerre froide, Armand Collin, Paris 1996, 539, 45–46 (2000) 349–356.

- Dr Yvonne Burns*: [in memoriam], 45–46 (2000) 457–458.
Др Видосава Стојанчевић : [in memoriam], 45–46 (2000) 455–456.
 Џон Корнвел, *Хитлеров папа. Тајна историја Пија XII*, “Службени лист”, Београд 2000, 365, 47 (2002) 265–271.
 Василије Ђ. Крестић, *Бискуп Штросмајер у светлу нових извора*, „Прометеј“, Нови Сад 2002, стр. 90, 48 (2002) 233–238.
Проф. др Милан ВАСИЋ (1928–2003) : [in memoriam], 50 (2004) 338–339.

ЕЛЕЗОВИЋ Глиша

- Из путописа Евлије Челебије. Његов пут из Београда у Херцеговину*. – Résumé, 1 (1949) 105–131.
Је ли краљ К'зи "култно" лице са више гробова?, 1 (1949) 297–300.
Тарапана (darb-hane) у Новом брду. Турске акче (аспре) коване у ковници Новог Брда. – Résumé, 2 (1951), 115–126.
Нешто што досад нисмо знали (о манастиру св. Софије у Солуну). – Résumé, 5 (1955) 85–109.

Ђурђевић Бранислав, *Сремска канун–нама из 1588–9. године*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, н. св. IV–V, Сарајево 1950, 2 (1951), 223–229.

Филиповић Недим, *Царска заповјед Бешарету* (Гласник Земаљског музеја у Сарајеву н. св. IV–V, 1950), 2 (1951), 229–230.

Хацибеговић Хамид, *Канун–нама султана Сулејмана Законодавца* (Гласник Земаљског музеја у Сарајеву н. св. IV–V, Сарајево 1950), 2 (1951), 230–251.

ЕМЕЦЕН, Феридун

Историја једне миграције с почетка XVI стољећа : сремски изгнаници на Галипољу / превод с турског Амина Купусовић. – Summary, 42–43 (1997) 237–253.

ЕРЦЕГ, Иван

Купопродаја соли у Хрватском приморју. – Zusammenfassung, 29–30 (1983) 159–169.

Промет соли на источнојадранској обали Далмације и Истре (XVII–XVIII стољеће). – Zusammenfassung, 34 (1988) 167–177.

ЖЕРАВЧИЋ, М[омчило] Б.

Шта је навело Димитрија Давидовића да напише свој “Преглед историје српског народа”, 14–15 (1965) 379–383.

ЖИВАНОВИЋ, Ђорђе

Дурковић–Јакшић Љубомир, *Пољски револуционар у Београду уочи устанка у Пољској 1830*. Из зборника радова: Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867. Београд 1970, 19 (1972) 354–346.

Дурковић–Јакшић Љубомир, *Улога кнежевине Србије на спасавању два легиона, пољског и италијанског, 1849. године*. Посебан отисак из Весника Војног музеја. Београд 1970, стр. 87–114, 19 (1972) 353–358.

Дурковић–Јакшић Љубомир, *Учествовање пољских револуционара у животу Београда почетком друге половине XIX века*. Посебан отисак из Годишњака града Београда, XIV, стр. 45–60. Београд 1967, 19 (1972) 347–353.

ЖИВАНОВИЋ, Милан Ж.

О догађајима у Далмацији за време анексионе кризе 1908–1909, 7 (1957) 375–391.

На граници Боке Которске и Црне Горе за време анексионе кризе (1908–1909), 8 (1959) 193–207.

Ликвидација организације “Уједињење или смрт”. – Summary, 9–10 (1960) 487–507.

О неким мерама и методама немачке привредне политике за време окупације Београда и Србије у другом светском рату (1941–1944). – Résumé, 12–13 (1963) 389–408.

О евакуацији српске војске из Албаније и њеној реорганизацији на Крфу (1915–1916) према француским документима. – Résumé, 14–15 (1965) 231–301.

Један неуспели план српске владе о царинском рату са Аустро–Угарском 1880. године у борби за економску и политичку независност Србије, 16–17 (1970) 267–274.

Француска и Србија, 16–17 (1970) 209–234.

Извештаји дипломатских представника Француске у Аустро–Угарској о догађајима у Босни и Херцеговини од завршетка Анексионе кризе (марта 1909) до атентата Богдана Жерајића (јуна 1910), 18 (1971) 451–490.

Војноисторијски институт ЈНА, Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа. Том I и II, Београд 1949, 2 (1951), 272–274.

Српска књижевна задруга. Историјски списи и извори у издањима СКЗ, 4 (1954) 328–331.

Љубибратић Драго, Гаврило Принцип, Београд 1959, 14–15 (1965) 587.

Сарајевски атентат. Изворне стенографске биљешке са главне расправе против Гаврила Принципа и других одржане у Сарајеву 1914, Сарајево 1954, 14–15 (1965) 585.

Тришић Никола Ђ., Сарајевски атентат у свијетлу библиографских података. Сарајево 1960, 14–15 (1965) 586.

Vorpe Auguste, A la suite du gouvernement serbe de Nich à Corfou, Paris 1917, 16–17 (1970) 339–343.

ЖИВКОВИЋ, Валентина

Проповеднички редови у касносредњовековном Котору. – Summary, 50 (2004) 67–85.

ЖИВКОВИЋ, Душан

Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945, Београд 1957, 8 (1959) 318–328.

Допринос јединица Народноослободилачке војске Југославије стварању народне власти. – Summary, 11 (1961) 231–251.

Оучешћу жена Боке у народноослободилачкој борби, 14–15 (1965) 465–481.

Марјановић Јован, Народноослободилачки рат – Народна револуција у Југославији 1941–1945, Београд 1957, 8 (1959) 314–318.

ЖИВКОВИЋ, Павао

Када је рођен и када је умро краљ Твртко II Твртковић?, 28 (1981) 155–159.

ЖИВКОВИЋ, Тибор

Прилог хронологији аварско–словенских односа 559–578. године. – Summary, 42–43 (1997) 227–236.

О првим главама Летописа попа Дукљанина. – Summary, 44 (1998) 11–34.

Дукљанско византијски рат 1072–1075. – Summary, 47 (2002) 35–57.

Тактикон Успенског и тема Далмација. – Summary, 48 (2002) 9–43.

Поход бугарског цара Самуила на Далмацију. – Summary, 49 (2003) 9–25.

Легенда о Павлимиру Белу. – Summary, 50 (2004) 9–32 + карта.

ЖИВОЈИНОВИЋ, Драгић М.

Карејске хрисовуље Стефана Душана. – Summary, 50 (2004) 33–52.

John Haldon, *The Byzantine Wars: Battles and Campaigns of the Byzantine Era*, Stroud, Gloucestershire 2001, 160 стр. + 16 илустрација у боји, 49 (2003) 285–287.

John Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204*, London, X+389, 49 (2003) 282–285.

Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*, Cambridge, 2000, XII+352 стр., 49 (2003) 290–292.

Краљ Владислав и Србија XIII века. Научни скуп 15–16. новембар 2000, Историјски институт, Зборник радова, књ. 20, Београд 2003, 178 стр. – Summary, 50 (2004) 287–290.

ЖИВОЈИНОВИЋ, Драгољуб Р.

Вилсон, Италија и Четрнаест тачака на међусавезничкој конференцији у Паризу. – Summary, 16–17 (1970) 55–75.

Велика Британија и Рапалски уговор 1920. године. – Summary, 18 (1971) 393–415.

Покушај „атентата” на краља Николу 1918. године. – Summary, 19 (1972) 303–314.

Сан Ђулијано и италијанске претензије на Јадрану на почетку светског рата 1914–1918. године, 20 (1973) 307–317.

Савезници и капитулација Црне Горе 1915–1916. године. – Summary, 21 (1974) 187–224.

Дубровачке представе о Америци од XVI–XVIII века. – Summary, 28 (1981) 49–63.

Влада САД и југословенски скуп у Чикагу 1915. године. – Summary, 29–30 (1983) 503–512.

The United States and its unknown role in the Adriatic conflicts of 1918–1921. – Резиме, 37 (1991) 169–196.

Генерал Митар Мартиновић : сведочанство учесника о збивањима у Црној Гори 1910–1916. године. – Summary, 45–46 (2000) 197–207.

Stela Alexander, *The Triple Myth: A Life of Archbishop Alojzije Stepinac*, Boulder (Colorado) 1987, 37 (1991) 343–346.

ЖИВОЈИНОВИЋ, Мирјана

О боравацима светог Саве у Солуну. – Summary, 24 (1977) 63–71.

Духовник манастира Хиландара. – Summary, 28 (1981) 5–16.

Actes du Prôtaton, éd. diplomatique par D. Papachryssanthou (Archives de l'Athos VII) Paris P. Lethielleux 1975, XIII + 320 + Album 40 tabli + 1 karta, 23 (1976) 289–293.

Actes de Lavra II de 1204 à 1328, éd. diplomatique par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou (Archives de l'Athos VIII) Paris, P. Lethielleux, 1977, XV + 316 Album 72 table, 24 (1977) 337–343.

Actes de Kastamonitou, éd. diplomatique par N. Oikonomidès (Archives de l'Athos IX) Paris, P. Lethielleux 1978, + XI + 128. Album 16 tabli + 3 karte, 25–26 (1979) 312–318.

Пурковић Миодраг Ал., *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф 1976, стр. 184, 25–26 (1979) 318–325.

Actes de Lavra III de 1329 à 1500, éd. diplomatique par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou (Archives de l'Athos X) Paris, P. Lethielleux 1979, XVIII + 230, 27 (1980) 276–283.

Actes de Lavra IV. Études historiques – Actes serbes compléments et index par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos et Denise Papachryssanthou avec la collaboration de S. Ćirković (Archives de l'Athos, XI) Paris, Lethielleux 1982. Texte: XIV + 413. Planches: XVI, 31 (1984) 303–307.

Actes de Saint-Pantéléemôn. Édition diplomatique par P. Lemerle, G. Dagron et S. Ćirković (Archives de l'Athos XII) Paris: Lethielleux, 1982. Texte: XI + 233. Album: LVI pl, 31 (1984) 307–314.

Jacques Lefort, *Villages de Macédoine. Notices historiques et topographiques sur la Macédoine orientale au Moyen Age. 1. – La Chalcidique occidentale. Travaux et Mémoires. Monographies 1.* Paris, diffusion de Boccard, 1982, 216+13 cartes, 31 (1984) 299–303.

Actes de Docheiariou. Edition diplomatique par Nicolas Oikonomidès (Archives de l'Athos XIII) Paris, P. Lethielleux, 1984. XIV + 397. Album: LXXII, 32 (1986) 245–251.

Actes d'Iviron I des origines au milieu du XI siècle. Édition diplomatique par Jacques Lefort, Nicolas Oikonomidès, Denise Papachryssanthou avec la collaboration d'Hélène Métrévéli. l'Athos Archives de XIV. Paris 1985, XIV + 318 p., Album (LXIV planches), 32 (1986) 251–256.

Actes de Xénophon, édition diplomatique par Denise Papachryssanthou (Archives de l'Athos XV) Paris 1986, 298 + Album: LX planches, 34 (1988) 351–354.

Actes de Kutlumis nouvelle édition remaniée et augmentée par Paul Lemerle. Archives de l'Athos II². Paris, P. Lethielleux 1988, VIII + 479. Album: Pl. 76, 35 (1988) 217–220.

Vassiliki Kravari, *Villes et villages de Macédoine occidentale, Réalités Byzantines*, P. Lethielleux, Paris 1989, 406 + cartes 10, 37 (1991) 314–317.

Actes d'Iviron II, du milieu du XIe siècle à 1204, édition diplomatique par Jacques Lefort, Nicolas Oikonomidès, Denise Papachryssanthou, avec la collaboration de Vassiliki Kravara et Hélène Métrévéli, Archives de l'Athos XVI, Paris, P. Lethielleux, 1990, p. XIII + 368 + Album: pl. LX, 38 (1992) 346–349.

Actes du Pantocrator, éd. diplomatique par Vassiliki Kravari. Archives de l'Athos XVII. Editions de CNRS, P. Lethielleux, Paris 1991, 225 + Album, pl. XL, 39 (1994) 324–326.

Archives de l'Athos XVIII: Actes d'Iviron III, de 1204 à 1328, édition diplomatique par Jacques Lefort, Nicolas Oikonomidès, Denise Papachryssanthou, avec la collaboration de Hélène Métrévéli, Paris 1994, p. XIII + 412, Album: pl. LXVIII, 40–41 (1995) 335–338.

Стари српски архив I, Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бања Луци, Архив Србије у Београду, Међуопштински историјски архив у Ваљеву, 2002, 208+факсимили, 49 (2003) 300–303.

ЖУПАНИЋ, Нико

Либурниско и истарско острво Cissa и значење овог географског имена. – Résumé, 3 (1952) 233–248.

Старословенски војвода Дауритас и обарски Каган Бајан. – Zusammenfassung, 5 (1955) 117–130.

ЗДРАВЕВА, Милка

Радовиш и околина кроз историјске изворе из доба турске владавине. – Summary, 44 (1998) 261–271.

ЗИРОЈЕВИЋ, Олга

Један век турске владавине у Сланкамену (1521–1621). – Résumé, 14–15 (1965) 29–54.

Три турска пописа у софијском санџаку у XVI веку. – Résumé, 18 (1971) 271–274.

Вучитрнски и Призренски санџак у време владавине Сулејмана Величанственог. – Résumé, 19 (1972) 263–274.

Белешке Евлије Челебије о насељима на путу од Београда до Будима у светлу савремених извора. – Résumé, 24 (1977) 161–175.

Око имена Шехиркеј (tur. Şehirköy), 27 (1980) 233–236.

Око имена Хамза. – Résumé, 29–30 (1983) 153–157.

Мрежа турских путева (копнених и водених) на подручју данашње Војводине и Славоније. – Résumé, 34 (1988) 119–129.

Турске вести о Сопоћанима. – Résumé, 37 (1991) 213–217.

Призрен у дефтеру из 1571. године. – Résumé, 38 (1992) 243–263.

Питање гета у јужнословенским османским градовима. – Summary, 39 (1994) 79–86.

Питање исламизације Јевреја. – Summary, 42–43 (1997) 49–61.

Попис џиџје београдске области из 1640/41. године. – Summary, 44 (1998) 227–260.

Belgerer, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, Cilt I. Ankara 1964, 14–15 (1965) 562–563.

Fekete L., Gy. Kaldy-Nagy, Rechnungsbücher Türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550–1580, Budapest 1962, 14–15 (1965) 561.

Güçer Lütfi, dr., *XVI–XVII Asirlanda Osmanli Imperatorlugunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alinan. Vergiler*, Istanbul 1964, 16–17 (1970) 322–323.

Orhonlu Cengiz dr., *Osmanli Imperatorlugunda Asiretleri Iskan Teşebbüsü (1691–1696)* Istanbul 1963, 16–17 (1970) 323–324.

Baltaci Dr Cahid, *XV–XVI asirlarda Osmanli medreseleri, Teşkilât, Tarih (Османске медресе у XV–XVI веку, организација, историја)* Истанбул, 1976, XXXVIII + 715, 25–26 (1979) 330–332.

Birken Andreas, *Die Provinzen des osmanischen Reiches, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orient herausgegeben im Auftrag der Sonderforschungsbereichs 19 von Wolfgang Rölling, Reide B (Geisteswissenschaften)* Nr. 13, Wiesbaden 1976, 322 + karte, 25–26 (1979) 332–333.

Evliya Çelebi, *Kniha ciest, Cesty po Slovensku*, Tatran 1978. 323 str. sa 32 ilustracije u tekstu, 27 (1980) 291–292.

Матковски Александар, *Крепосништвото во Македонија во време на турското владеење*, Институт за национална историја, Скопје 1978, 27 (1980) 290–291.

Эвлиа Челеби, *Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века)*. Перевод и комментарии. Выпуск 2, *Земли северного Кавказа, Поволожья и Подонья*, Институт востоковедения, Москва 1979, 287 стр., 27 (1980) 292.

Göllner Carl, *Turcica, Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert*, III Bd. Bibliotheca bibliographica Aureliana, LXX, Bucuresti, Baden–Baden, MCMLXXVIII, 443 str. + 34 table, 28 (1981) 184–185.

Beşinci milletler arası turkoloji kongresi : Пети меѓународни турколошки конгрес, Истанбул, 23–28 септембра 1985, 32 (1986) 270.

Karl Nehring, *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel, Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606)* Südosteuropäische Arbeiten 78, München 1983, 231 + 2 karte, 32 (1986) 257–258.

Karl Nehring, *Iter Constantinopolitanum, Ein Orstnamenverzeichnis zu den kaiserlichen Gesandtschaftsreisen an die Ottomanische Pforte 1530–1618*, Veröffentlichungen des Finnisch–Ugrischen Seminars an der Universität München, Serie C, Band 17, München 1984, 60 + 1 karta, 32 (1986) 256–257.

Vančo Boškov, *Katalog turskih rukopisa franjevačkih samostana u Bosni i Hercegovini*, Orijentalni institut u Sarajevu, posebna izdanja XV, Sarajevo 1988, 155, 36 (1989) 269–270.

Nikolaj Todorov, *Aparuh Velkov, Situation démographique de la péninsule Balkanique (fin du XVe s. – début du XVIe s.)* Academie bulgare des sciences, Institut d'etudes balkaniques, Sofia 1988, 310 (s kartom), 36 (1989) 271–273.

Меѓународни научни скуп Миграционите движења и етничките промени во Македонија од антиката до днес, одржан у Скопљу 7. и 8. јуна 1994. године, 40–41 (1995) 368–369.

Annemarie Schimmel, *West–oestertliche Annäherungen, Europa in der Begegnung mit der islamischen Welt*, Stuttgart–Berlin–Köln 1995, 132 (с илустрацијама), 42–43 (1997) 471–474.

Istanbul vu par Matrakçi et les miniaturistes du XVIe siècle (Истанбул како га види Матракчи и минијатуристи XVI века) Dominique Halbout du Tanney, Dost Yayinlari, Istanbul 1993, 112 (са илустрацијама), 42–43 (1997) 436.

Hans-Jürgen Kornrumpf, *Territoriale Verwaltungseinheiten und Kadiamtsbezirke in der europäischen Türkei (ohne Bosnien und Ungarn) Ein Versuch*, Karlsruhe 1995, 297, 42–43 (1997) 437–438.

Sneschka Panova, *Die Juden zwischen Toleranz und Völkerrecht im Osmanischen Reich, Die Wirtschaftstätigkeit der Juden im Osmanischen Reich (die Südosteuropaländer) vom 15. bis zum 18. Jahrhundert*. Europäische Hochschulschriften, Reihe III, Geschichte und ihre Hilfswissenschaften Bd. 752. Peter Lang, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien 1997, 218, 44 (1998) 341–343.

Suraiya Farocqi, *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich, Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20 Jahrhunderts*, Verlag H. Beck, München 1995, 402, 44 (1998) 327–328.

Hans-Jürgen und Jutta Kornrumpf, *Fremde im osmanischen reich 1826–1912/13*, Bio-bibliographisches Register, Stutensee, 1998, 455, 45–46 (2000) 423–425.

Smail Balić, *Islam für Europa Neue Perspektiven einer alten Religion, Kölner Veröffentlichungen zur Religionsgeschichte*, hrsg. Von Michael Klocker und Udo Two-ruschka, Band 31, Bohlau Verlag Köln, Weimar, Wien 2001, 258, 48 (2002) 239–241.

W. Montgomery Watt, *Der Einfluss des Islam auf das europäischer Mittelalter, Aus dem Englischen Von Holger Fliessbach und mit einem Vorwort von Ulrich Harmann*, Verlag Klaus Wagnersbach, Berlin 1988, 192, 2001, str. 124, 48 (2002) 229–232.

ЗЛАТИЋ–ИВКОВИЋ, Зорица

Време настанка Цркве светог Петра и Павла у Сирогојну. – Summary, 47 (2002) 117–135.

ИВАНОВИЋ, Радомир

Дечански катуни. – Résumé, 3 (1952) 257–264.

Дечанско властелинство – историско-географска обрада. – Summary, 4 (1954) 173–226.

Катунска насеља на манастирским властелинствима. – Summary, 5 (1955) 399–411.

Властелинство манастира св. Арханђела код Призрена. – Résumé, 7 (1957) 345–360.

Властелинство манастира св. Арханђела код Призрена. II део. – Résumé, 8 (1959) 209–253.

Средњовековни баштински поседи хумског епархиског властелинства. – Résumé, 9–10 (1960) 79–95.

Земљишни поседи Грачаничког властелинства. – Summary, 11 (1961) 253–265.

Синдик Илија, *Историско-географски значај Дечанске хрисовуље из 1330 год.* – Résumé, 2 (1951) 183–189.

Извештај о теренском раду за проучавање топономастичке грађе на Дечанском властелинству, 3 (1952) 473–478.

ИВИЋ, Алекса

Избеглице из Србије на аустријском земљишту године 1813–1814. – Résumé, 2 (1951), 157–162.

ИВИЋ, Павле

Радови др Алексе Ивића, 2 (1951), 387–395.

ИВКОВИЋ, Милка

Историски гласник. Орган Историског друштва НР Србије, Београд 1948, 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1954, 1955, 7 (1957) 443–449.

Историски гласник. Орган Историског друштва НР Србије, 1956, 1957, 8 (1959) 337–341.

ИГЊАТОВИЋ, Ђорђе

Политичке везе Љубена Каравелова са Србима, 16–17 (1970) 143–164.

Српска јавност и оснивање бугарског књижевног друштва 1869, 18 (1971) 417–428.

Светозар Марковић и “Српска општина” у Петрограду. – Резюме, 22 (1975) 113–147.

Баук комунизма у Србији (1848–1875). – Резюме, 29–30 (1983) 377–390.

Драгутин Томај Тумински – *Хрват, борац за југословенску идеју*. – Résumé, 34 (1988) 229–245.

Крупан допринос проучавању српско–бугарских веза у XIX веку (1804–1878), 35 (1988) 220–223.

Димитров Михаил, *Любен Каравелов, биографија*, БАН, София 1959, 16–17 (1970) 331–332.

Димитров Михаил, *Публицистиката на Любен Каравелов (1860–1869)* БАН, София 1958; исто I, II 1965, 16–17 (1970) 332.

Косев Димитър, към историята на революционното движение в България през 1867–1871, БАН София 1958, 16–17 (1970) 329–330.

ИШТВАНИЋ, Живан

О Србима у Белој Цркви с краја XVII до средине XVIII века. – Summary, 39 (1994) 233–247.

ЈАКШИЋ, Гргур

Кнез Милош и “Трогодишња српска историја” Симе Милутиновића. – Résumé, 1 (1949) 242–249.

Краљ Милан и српски студенти у Паризу (1896). – Résumé, 5 (1955) 149–154.

ЈАЛИМАМ, Салих А.

Биљешка о доминиканцима у средњовјековној Србији. – Résumé, 38 (1992) 221–231.

ЈАНКОВИЋ, Драгослав

Прве радничке демонстрације у Србији (у Крагујевцу 1876. год.). – Résumé, 3 (1952) 157–188.

Први српски устанак у европској и балканској историји. – Résumé, 29–30 (1983) 263–274.

Продановић Јаша, *Историја политичких странака и струја у Србији*, I, Београд 1947, 2 (1951), 266–268.

ЈАНКОВИЋ, Марија

Липљанска епископија и Грачаничка митрополија. – Summary, 29–30 (1983) 27–37.

Саборне цркве Зетске епископије и митрополије у средњем веку, 31 (1984) 199–204.

Поседи и привилегије српске цркве у Будви. – Zusammenfassung, 35 (1988) 31–38.

Студенички архимандрит и протосинђел Јован. – Résumé, 37 (1991) 205–211

Живојиновић Мирјана, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*. Београд, САНУ, 1972, 153 + табела и карта – Посебно изд. Византолошког института, 13, 21 (1974) 281–282.

Белешке са историјско-географских истраживања Призрена и околине од 18. до 24. маја 1997. године, 44 (1998) 375–377.

Гордана Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Археолошки институт, Посебна издања 33, Београд 1997, 276, 45–46 (2000) 393–368.

ЈАНКОВИЋ, Ненад

Један наш посматрач први је видео комету од 1577. и нову звезду од 1578. године. – Summary, 4 (1954) 71–81.

Комете у српским записима и летописима. – Summary, 5 (1955) 373–386.

ЈАНКОВИЋ, Сава

Неки архивски подаци о Хаџи Продану и Стевану Живковићу, 14–15 (1965) 361–377.

ЈАЊУШИЋ, Галина

Посланички извештаји Милована Миловановића. – Summary, 47 (2002) 137–151.

С. Хјуз, *Историја као уметност и као наука. Двојако виђење прошлости*, Ниш 1989, 62, 37 (1991) 312–314.

И. Ђурић, *Историја – прибежиште или путоказ*, Сарајево 1990, 172, 38 (1992) 337–340.

Фернан Бродел, *Списи о историји*, Српска књижевна задруга, Београд 1992, 385, 39 (1994) 317–320.

Ј. Буркхарт, *Разматрања о светској историји (о изучавању историје)*, Београд 1966, 399, 45–46 (2000) 418–421.

ЈАЧОВ, Марко

Одсељавање Срба из Далмације 1771–1774. године. – Résumé, 27 (1980) 95–109.

Ускочки сердар Јанко Митровић и његови синови у кандијском и морејском рату. – Résumé, 29–30 (1983) 223–239.

Борба за превласт на Балкану крајем XVI и почетком XVII века. – Résumé, 34 (1988) 131–138.

Рита Толомео, *Кореспонденција Штросмајер–Тондини*, Архив Хрватске у Загребу, Загреб 1984, 31 (1984) 326–327.

Angelo Mai, *Statistika delle missioni cattoliche dell'Europa, Asia, Africa ed America (circa annum 183)* A cura di Ermenegildo Camoyi, Bergamo 1986, pp. 352, 33 (1987) 238–239.

Johann Rainer, *Nuntiaturberrichte sonderreihe: Grazer Nuntiaturn, I. Band. Nuntiaturn des germanico malaspina, sendung des Antonio Possevino 1580–1582*, Wien, 1973, S. 451 + XXXIX, 33 (1987) 237–238.

ЈЕЛИЋ, Д.

Adriatica maritima Instituta JAZU u Zadru, sv. I, Zadar 1974, 23 (1976) 299–300.

ЈОВАНОВИЋ, Владимир

Български Екзарх Йосиф I, *Дневник*, София, Военноиздателски комплекс “Св. Георги Победоносец”, – “Св. Климент Охридски” 1992, 918, 40–41 (1995) 343–344.

В. И. Косик, *Время разрыва политика России в болгарском вопросе 1886–1894 гг.*, Москва, Российская академия наук, Институт славяноведения и балканистики 1993, 98, 40–41 (1995) 345–346.

Личният архив на Стефан Стамболов. Писма, телеграми, записки и дневници, том I, София, “Отечество” 1994, 331, 40–41 (1995) 344–345.

Милић Милићевић, *Грб Србије, развој кроз историју*, Службени гласник, Београд 1995, 111, 42–43 (1997) 466–467.

ЈОВАНОВИЋ, Јагош

Рад Историског института НР Црне Горе, 2 (1951), 297–298.

ЈОВАНОВИЋ, Небојша

Јеврем Обреновић-скица једне политичке каријере. – Summary, 50 (2004) 99–130.

ЈОРДОВИЋ, Иван

Jacques Le Goff, Roger Chartier, Jacques Revel, *Die Rückeroberung des historischen Denkens, Grundlagen der Neuen Geschichtswissenschaft*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1994, 287, 40–41 (1995) 353–358.

Ernst Nolte, *Geschichtsdenken im 20. Jahrhundert*, Propylaen Verlag, Berlin – Frankfurt am Main 1992, 680, 44 (1998) 309–311.

КАДИЈЕВИЋ, Александар

Идеолошке и естетске основе успона европске монументалне архитектуре у четвртој деценији двадесетог века. – Summary, 45–46 (2000) 255–277.

КАЛИЋ, Јованка

Хумска властоска породица Санковићи. – Résumé, 11 (1961) 17–54.

Деспот Стефан Лазаревић и Турци (1421–1427). – Résumé, 29–30 (1983) 7–

20.

Ниш у средњем веку. – Résumé, 31 (1984) 5–40.

Прилог методологији проучавања српског средњовековног друштва. – Résumé, 35 (1988) 5–21.

Претече Жиче : крунибена места српских владара. – Summary, 44 (1998) 77–87.

Рашка истраживања. – Summary, 47 (2002) 11–24 + 3 карте.

Babinger Franz, *Der Quellenwert, der Berichte über den Entsaatz von Belgrad am 21/22 Juli 1456*, 11 (1961) 279–281.

Szücs, J., *Nandorfehérvár és a parasztság*, Történelmi Szemle 1963, 14–15 (1965) 555–557.

Delort R., *Un aspect du commerce vénitien au XV siècle: Andrea Barbarigo et le commerce des fourrures (1430–1440) Le Moyen Age*. t. LXXI, 1965, 16–17 (1967) 319–320.

F. Makk, *The Arpads and the Commeni. Political Relations Between Hungary and Byzantium in the 12. Century*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1989, 213, 38 (1992) 350–351.

КАЛФОВА, Милена

Југославската идеја и мусулманскиот изолационизм (1919–1929) – проблематика на амбивалентните възможности. – Резиме, 45–46 (2000) 209–232.

КАРАНОВИЋ, Миленко Д.

Dragnich Alex N., *Serbia, Nikola Pašić, and Yugoslavia*, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey 1974, 266, 22 (1975) 283–286.

КАРАСЈОВ, Виктор

Почетак публицистичке дјелатноси Живојина Жујовића у Русији, 16–17 (1970) 187–201.

КАРДЕЉ, Едвард

Едвард Кардељ други почасни члан Словеначке академије знаности и уметности о савременој науци. (Говор одржан 12. децембра 1949, приликом пријема за другог почасног члана САЗУ), 2 (1951) 5–9.

КАТИЋ, Бојана

Друштвена структура становништва Шапца 1862. године, 33 (1987) 203–221.

Прилог проучавању пословања варошких трговаца у Србији седамдесетих година XIX века. – Résumé, 34 (1988) 247–254.

Структура становништва Великог Градишта и Мајданпека. – Résumé, 35 (1988) 119–132.

Драгана Гњатовић, *Српски државни дугови, прилог економској и политичкој историји Србије и Југославије 1862–1939*, Београд 1991, 206, 38 (1992) 365–367.

Балкански ратови : научни скуп поводом 80–годишњице Првог балканског рата (Ниш, 13–14. новембра 1992), 39 (1994) 359–360.

Социјална структура српских градских насеља (XII–XVII век), ур. проф. др Јованка Калић, проф. др Милосав Чоловић, Музеј у Смедерву, Одељење за историју Филозофског факултета у Београду, Смедерево–Београд 1992, 181, 39 (1994) 346–347.

Јован Гавриловић, *Речник географско–статистички Србије*, припремио и прилоге саставио и написао Милорад Радевић, Култура – Књижевно–издавачка задруга, Историјски институт САНУ, Београд, 1994, 253, 40–41 (1995) 349–350.

КАТИЋ, Срђан

Нишка тврђава после пада Београда 1717. године. – Summary, 39 (1994) 119–136 + 1 прилог.

Турско утврђење Кучајна од оснивања 1552/53. до аустријског освајања 1718. године. – Summary, 48 (2002) 137–146.

Ahmed Akgündüz, *Osmanli kanunnameleri ve hukuki tahlilleri*, Fey Vakf Instabul 1990/91, 1. kitap *Osmanli Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri* (V–XV, 710) 2. kitap *II Bayezid Devri Kanunnameleri* (V–XII, 655) 3. kitap *Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnameleri* (V–XIV, 567), 39 (1994) 331–332.

КАТИЋ, Татјана

Сувоземни пут од Београда до Видина : према дневнику похода Мустафа–паше Гуприлића 1690. године. – Summary, 47 (2002) 103–115.

Osman Karatay, *Hırvat ulusunun oluşumu. Erken Ortacağ da Türk–Hırvat ilişkileri* [Постанак хрватског народа. Турско–хрватске везе у раном средњем веку], Ankara 2000, XVII+221, 47 (2002) 285–286.

КАШИКОВИЋ, Олга

Библиографија Историјског часописа 1948–1958, I–X, 9–10 (1960) 549–576.

КИРИЛОВИЋ, Димитрије

Историја у првим српским средњим школама. – Résumé, 5 (1955) 333–342.

КЛАИЋ, Нада

Još jednom o tzv. Privilegijama trogirskog tipa, 20 (1973) 15–87.

КНЕЖЕВИЋ, Бранка

Област Бања према опишном дефтеру из 1560. године. – Summary, 42–43 (1997) 255–271.

КНЕЖЕВИЋ, Саша

Саво Матов Мартиновић, *Мемоари, животопис, писма, пјесме*, приредио Душан Ј. Мартиновић, Подгорица 1998, 45–46 (2000) 442–444.

КНЕЖЕВИЋ, Срђан

Почасни конзул Србије Арнолд Мјур Вилсон и његово учешће на крунидбеним свечаностима у Београду 1904. године. – Summary, 39 (1994) 165–180.

КОВАЧЕВИЋ, Јован

Око Мирослављевог јеванђеља. – Résumé, 2 (1951), 90–102.

Традиција о дукљанском краљевству код Немањића. – Résumé, 5 (1955) 291–294.

Белешке за проучавање Мирослављевог јеванђеља и материјалне културе XI–XII века, 1 (1949) 218–233.

Извештај о раду на терену, јула месеца 1949. год. у Македонији, 2 (1951) 366–374.

Бенац, А.: Радимља. *Средњовековни надгробни споменици Босне и Херцеговине, св. I*, 1950, 3 (1952) 333–336.

Изложба: *Етногенеза Јужних Словена у раном средњем веку према материјалној култури* / Ј. Ковачевић, Фрања Баришић, 3 (1952) 407–417.

Радојчић Светозар, *Старе српске минијатуре*. Библиотека Историјског друштва НР Србије 1950, 3 (1952) 289–291.

Бенац А., Олово. *Средњовековни надгробни споменици Босне и Херцеговине, св. 2*, Београд 1951, 4 (1954) 287–289.

Zlato i srebro Zadra. Katalog izložbe zlatarskog obrta, tekstila i odjeva sarkofaga i plastike od jedanaestoga do petnaestoga stoljeća. Katalog uredio Grga Oštrić. Izložbu opremio Edo Kovačević. Predgovor napisao Miroslav Krleža., Zagreb, 1951, 35, sl. 14, 4 (1954) 270–271.

Петковић Владимир, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*. Београд 1950, 4 (1954) 271–273.

Чremoшник Грегор, *Босанске и Хумске повеље Средњег вијека, I–III*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, 1948, 1949, 1950, 1951, 4 (1954) 266–267.

Sevin Heinrich, *Die Gebiden*. München 1955, стр. 221 са 16 карата и 58 цртежа, 7 (1957) 435–438.

КОВАЧЕВИЋ–КОЈИЋ, Десанка

О извозу воска из средњовјековне Србије и Босне преко Дубровника. – Zusammenfassung, 18 (1971) 143–152.

Приштина у средњем вијеку. – Résumé, 22 (1975) 45–74.

Никола Твртка Главић и Никола Живолиновић у трговачким књигама браће Кабуџић. – Summary, 40–41 (1995) 5–18.

Сима Ђирковић, *Срби у средњем веку*, Идеа, Београд 1995, 271, 42–43 (1997) 423–427.

КОВИЈАНИЋ, Ристо

Хранићи–Косаче у которским споменицима / Р. Ковијанић, Иво Стјепчевић. – Résumé, 5 (1955) 311–321.

КОВИЋ, Милош

Белешке са историјско-географских истраживања средњег Полимља (13–17. мај 1996), 42–43 (1997) 528–530.

Владан Гавриловић, *Срби у градовима Срема 1790–1849. Културно–политичка збивања*, “Невкош”, “Источник”, Нови Сад 1995, 111, 42–43 (1997) 441–442.

Научни скуп Пријепоље и средње Полимље у прошлости, Пријепоље, 23–24. септембар–1996, 42–43 (1997) 487–489.

Никола П. Пашић, *Писма, чланци и говори (1872–1891)*, приредили: Латинка Перовић и Андреј Шемјакин, Службени лист СРЈ, Београд 1995, 354, 42–43 (1997) 457–460.

Ulrich Im Hof, *The Enlightenment*, Blackwell Publishers, Oxford UK, Cambridge USA 1994, 310, 44 (1998) 320–324.

James M. McPherson, *For Cause nad Comrades : Why Men Fought in the Civil War*, Oxford University Press, Oxford, New York 1997, 237, 45–46 (2000) 427–431.

Међународни научни скуп Европа и источно питање (1878–1923) – политичке и цивилизацијске промене, Београд, 9–11. децембар 1998, 45–46 (2000) 450–453.

Научни скуп Берлински конгрес (1878) и српско питање, Београд – манастир Св. Прохор Пчињски, 8–11. септембар 1998., 45–46 (2000) 448–450.

Михаило Војводић, *Србија и балканско питање (1875–1914)*, Матица српска, Нови Сад 2000, 475, 47 (2002) 300–303.

КОНДИЋ, Добросав

Драгољуб Живојиновић, *Петар I Карађорђевић – живот и дело; у изгнанству 1844–1903*. године, Београд, БИГЗ, 1988, 464, 36 (1989) 282–284.

Зборник о Србима у Хрватској, САНУ, Београд 1989, 406, 36 (1989) 279–282.

КОНЕЧНИ, Божена

Библиографија. Bibliographie. (Страна библиографија о историји наших земаља и народа и прикази о нашој историјској литератури), 7 (1957) 463–478.

Библиографија. Bibliographie. (Страна библиографија о историји наших земаља и народа и прикази о нашој историјској литератури), 8 (1959) 367–388.

КОРАЋ, Душан

Новчани дарови Стефана Душана светогорским манастирима. – Résumé, 38 (1992) 5–18.

G. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331– 1355) and his Successors*, Dumbarton Oaks Library and Collection, Washington D. C. 1984, XXVI + 353, 35 (1988) 213–216.

N. Oikonomides, *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D. C. 1986, 175, 34 (1988) 354–356.

Алексис Савидис, *ΣΕΛΙΔΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ ΣΤΗΝ ΟΘΟΜΑΝΙΚΗ ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ 14 ΚΑΙ 15 ΑΙΩΝΕΣ. ΟΥΓΓΛΕΣΗΣ – ΟΥΝΥΑΔΗΣ – ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ – ΚΑΛΑΔΑΣ*, изд. “Иродотс”, Атина 1991, 117, 38 (1992) 342–343.

Еводије Монах, *ΟΙ ΣΑΡΑΝΤΑΔΥΟ ΜΑΡΤΥΡΕΣ ΤΟΥ ΑΜΟΡΙΟΥ*, увод, превод и коментар С. Евтимијадис, “Акритас”, Нова Смирна – Атина 1989, 86, 38 (1992) 341.

Otto Mazal, *Handbuch der Byzantinistik*, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz 1989, 279, 38 (1992) 343–344.

Warren Traedgold, *The Byzantine Revival 780–842*, Stanford University Press 1988, XV + 504, 38 (1992) 344–346.

КОРАЋ, Жарко

Мogućности сарадње психологије и историјске науке. – Résumé, 24 (1977) 263–283.

КОСАНОВИЋ, Милан

Симпозијум Митови, симболи, ритуали – историјска моћ знакова у Југо-источној Европи у XIX и XX веку, Бон, 15–17. септембра 1997, 44 (1998) 352–358.

КОСТИЋ, Веселин

Структура дубровачко–енглеске трговине у XVI веку. – Summary, 21 (1974) 29–42.

КОСТИЋ, Ђорђе С.

Попис прегледа садржаја и индекса часописа, алманаха и календара (1945–1980), 27 (1980) 303–320.

КОСТИЋ, Мита

Гроф Кауниц и историски радови исусовца Праја о балканским земљама. – Résumé, 1 (1949) 250–252.

Преглед босанско–херцеговачких мухацира и њихових првака по Косовском вилајету. – Résumé, 1 (1949) 252–253.

О постанку и значењу тзв. “инвитуторије” Леополда I балканским народима од 6. априла 1690. – Résumé, 2 (1951), 144–156.

Српско трговачко насеље у Трсту XVIII века. – Zusammenfassung, 5 (1955) 167–185.

Српско трговачко насеље на Ријеци у XVIII веку. – Zusammenfassung, 7 (1957) 37–51.

Култ Петра Великог код Руса, Срба и Хрвата у XVIII веку. – Zusammenfassung, 8 (1959) 83–106.

О дунавско–савској трговини, лађама, лађарима и лађарским цеховима у XVIII и XIX веку до појаве железница. – Zusammenfassung, 9–10 (1960) 259–293.

Већање у бечкој влади о постулатима Благовештенског сабора за обновом Српске Војводине. – Zusammenfassung, 12–13 (1963) 239–266.

О бројном, социјално–економском и политичком стању Срба под Турцима у Новопазарском Санџаку после Берлинског конгреса (1878), 14–15 (1965) 399–405.

Winter E., *Der Josephinismus und seine Geschichte. Beiträge zur Geistesgeschichte Oesterreich 1740–1848*, Brünn 1943, 2 (1951), 251–256.

Valjavec Fritz, *Der Josephinismus. Zur geistlichen Entwicklung Oesterreichs im 18. und 19. Jahrhundert*. 2. Aufl. Wien 1945, 3 (1952) 318–319.

Сечански, Ж.: *Извештај о раду у митрополитско-патријаршијском архиву у Сремским Карловцима*, 3 (1952) 430–432.

Др Радослав Грујић 29. јуни 1878 – 25. мај 1955, 6 (1956) 259–261.

Научно животно дело Николе Радојчића, 14–15 (1965) 595.

КОТЕВ, Николай

Съюзническите разунавателни служби в България по време на Втората световна война (1939–1944). – Резиме, 44 (1998) 209–225.

КРАЉАЧИЋ, Томислав

Функција државних школа у националној политици Калајевог режима. – Résumé, 31 (1984) 139–165.

Колонизација страних сељака у Босну и Херцеговину за вријеме аустроугарске управе. – Résumé, 36 (1989) 111–124.

Др Здравко Антонић, Погледи Васе Чубриловића на српску историју XIX и XX века, Београд 1992, 505, 39 (1994) 322–324.

КРЕКИЋ, Бариша

Проучавање грађе за односе Дубровника са Византијом у XIV веку, 2 (1951), 307–316.

Badoer Giacomo, *Il libro dei conti di Giacomo Badoer, Constantinopoli 1436–1440*. Roma 1956, 7 (1957) 433–435.

Дејвид Мекензи, *Илија Гарашанин – државник и дипломата*, Београд 1987, стр. 540 (превео Крста Радовић), 35 (1988) 224–225.

КРЕСТИЋ, Петар

Душан Љ. Кашић, *Српска насеља и цркве у сјеверној Хрватској и Славонији*, Загреб 1988, 369, 36 (1989) 274–275.

Славко Гавриловић, *Грађа бечких архива о првом српском устанку, књига I (1804–1810)*, Београд 1985, 754; књига II (1811), Београд 1989, 541, 37 (1991) 336–367.

Стваралаштво Димитрија Давидовића, зборник радова, Београд 1989, 239, 37 (1991) 337–339.

Др Динко Давидов, *Српске привилегије царског доба Хабсбуршког*, Нови Сад–Београд 1994, 155, 40–41 (1995) 340–341.

Стеван Бугарски, *Дневник Саве Текелије бесмртног благодетеља народа српског вођен у Бечу 1795–1797*, Матица Српска, Нови Сад 1992, 189, 39 (1994) 332–333.

Часописи Војводине, 39 (1994) 348–353.

Радослав Љушић, *Кнегиња Љубица*, СО Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја, Дечје новине, Горњи Милановац 1997, 196, 45–46 (2000) 412–414.

Ана Столић, *Ђорђе Симић, Последњи српски дипломата XIX века*, Историјски институт – Михаило Жикић фондација, Београд 2003, 318, 50 (2004) 301–303.

Радомир Ј. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, Историјски институт – Ј. П. “Службени гласник”, Београд 2003, 349, 50 (2004) 310–311.

КРКЉУШ, Љубомирка

Уставно питање у Војводини 1848–1849. године. – Résumé, 37 (1991) 119–137.

КРСТИЋ, Александар

Кучево и Железник у светлу османских дефтера. – Summary, 49 (2003) 139–162.

КУНТИЋ, Алба

Препород Бачких Буњеваца и улога Илије Гарашићина, 32 (1986) 233–243.

КУНЦЕ, Петер

Поводом изласка из штампне Историје Лужичких Срба (Geschichte der Sorben), 24 (1977) 347–350.

ЛАКИЋ, Зоран

Миомир Дашић, *Огледи из историје Црне Горе*, Историјски институт Црне Горе, Подгорица 2000, 405, 47 (2002) 307–311.

ЛАМПЕ, Џон

Економска историја Балкана и позадина првог светског рата. – Summary, 31 (1984) 181–197.

ЛИЛИЋ, Борислава

Дневник Светозара Николића – Гаричке поводом 80 година од искрцавања српске војске на Крф. – Summary, 42–43 (1997) 319–326.

ЛИПКОВСКИ, Александар Т.

Статистичка хронологија А. Т. Фоменка, 45–46 (2000) 381–389.

ЛИТРИЧИН Јован

Bartl P[eter], *Der Westbalkan zwischen spanischer Monarchie und osmanischem Reich. Zur Türkenkriegsproblematik an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert*, Albanische Forschungen, Band 14, Wiesbaden 1974, 258, 23 (1976) 304–306.

Buturac J.–A. Ivandija, *Povjest katoličke crkve među Hrvatima*, Zagreb 1973, 372, 23 (1976) 301.

Geschichte der Sorben, II, Akademie der Wissenschaften der DDR, Schriftenreihe des Instituts für sorbische Volksforschung in Bautzen, Band 40, VEB Domowina – Verlag, Bautzen 1974, 328, 23 (1976) 301–303.

Novak G[rga], *Mletačka uputstva i izveštaji (1621–1671) VII*, JAZU, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalum, Volumen 50, Zagreb 1972, 349, 23 (1976) 303–304.

Письма и бумаги императора Петра Великого XII – I, Москва 1975, 588, 23 (1976) 307–310. Toth A., *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892*, Südosteuropäische Arbeiten 70, R. Oldenbourg Verlag, München 1973, 383, 23 (1976) 300.

ЛОЛИЋ, Аница

Библиографија издања Историјског института у Београду (1948–1972) /
Јелена Максин, А. Лолић, 20 (1973) 427–454.

Радови др Радмиле Поповић–Петковић, 23 (1976) 330–336.

Библиографија [Момчила Стојаковића], 35 (1988) 207–209.

Библиографија Данице Милић : 1949–1988, 34 (1988) 7–20.

Библиографија Глигора Станојевића : 1950–1987, 36 (1989) 9–29.

Библиографија Милице Николић : 1971–1989, 36 (1989) 321–323.

Библиографија Србобрана Милојевића : 1986–1989, 36 (1989) 325.

Библиографија Бранислава М. Недељковића : 1931–1987, 37 (1991) 281–290.

Округли сто Династија Обреновића и српско друштво крајем XIX и почетком XX века, Обреновац, 15. септембар 1995, 42–43 (1997) 481–482.

Округли сто Јован Томић – живот и дело, Нова Варош, 16–17. мај 1995, 42–43 (1997) 481.

ЛУТОВАЦ, Миличав

Брњаци. – Résumé, 5 (1955) 287–290.

ЛУЧИЋ, Јосип

О неким облицима неаграрне привреде у дубровачком залеђу на пријелазу XIII у XIV стољеће. – Résumé, 31 (1984) 41–51.

ЉУШИЋ, Радош

О раду комисије за тумачење устава из 1838. године. – Zusammenfassung, 27 (1980) 125–139.

Руски конзул Вашченко о приликама у Босни и Херцеговини крајем тридесетих и почетком четрдесетих година XIX века. – Résumé, 29–30 (1983) 327–338.

Вук Стефановић Караџић и питање укидања феудализма у Србији. – Résumé, 35 (1988) 97–118.

Крестић Василије, Историја српске штампе у Угарској (1791–1914), Матица српска, Нови Сад, 1980, 506, 27 (1980) 292–295.

Милан Ст. Протић, Радикали у Србији. Идеје и покрет, 1881–1903, Београд 1990, 252, 37 (1991) 295–300.

Михаило Полит–Десанчић, Како је то било у нас Срба у Буни године 1848 (приредио, коментарисао, регистар израдио и фотосе прикупио др Славко Гавриловић) Нови Сад 1996, 192, 44 (1998) 307–309.

МАКСИН, Јелена

Библиографија издања Историјског института у Београду (1948–1972) /
Ј. Максин, Аница Лолић, 20 (1973) 427–454.

МАЛИКОВИЋ, Драги

Дубровник и Ливорно у XVI и XVII веку. – Summary, 40–41 (1995) 71–94.

МАЛОВИЋ–ЋУКИЋ, Марица

Привредне везе Улицња и Дубровника крајем XIV и почетком XV века. – Summary, 40–41 (1995) 57–70.

Белешке са историјско–географских истраживања средњег Полимља (13–17. мај 1996), 42–43 (1997) 519–520.

Делатност Стефана Маринова у другој половини XIV века. – Summary, 44 (1998) 103–111.

Которски властелин Тома Павла Тома. – Summary, 48 (2002) 59–72.

Прилог о додељивању которског грађанства у средњем веку. – Summary, 50 (2004) 53–66.

МАНОЈЛОВИЋ, Мирољуб

Јоанис А. Пападријанос, *Грчки колонисти у југословенским земљама (18–20 век)*, издавач Ваниас, Солун 1993, 230, 42–43 (1997) 475–478.

Јоанис А. Пападријанос, *Грчко ослобођење 1821. и његове балканске разmere*, Комитини (Грчка) 1996., 45–46 (2000) 425–427.

Ιωάννης Παπαδριανός, *ΔΙΑΒΑΛΚΑΝΙΚΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΟΚΙΜΙΑ*, Τομος πρoтoς, Θεσσαλονίκη 1998, 197, 47 (2002) 277–279.

МАРИНКОВИЋ, Мирјана

Нови извори о политици кнеза Милоша Обреновића према народним покретима на границама Србије. – Summary, 40–41 (1995) 233–248.

Хасан Шкапур, Ахмед С. Аличић, *Турски документи о устанку у Поткозарју 1875–1878*, Сарајево 1988, 159 + 62, 37 (1991) 342–343.

Манастир Шишатовац, Београд 1989, 442; *Фрушкогорски манастири*, Београд 1990, 356; *Фрушкогорски манастири*, Нови Сад 1990, 386, 38 (1992) 353–354.

Међународни научни скуп о Јунусу Емреу – Приштина, 14–15. 11. 1991, 38 (1992) 381–382.

Научни скуп Стар Раика (Санџак) организатор Историјски институт САНУ, Београд 29. и 30. јун 1992. године / М. Маринковић, Ема Миљковић, 39 (1994) 355–358.

Зборник 6 – студија, архивска и мемоарска грађа о историји београдских Јевреја, Јеврејски историјски музеј, Београд 1992, 468, 39 (1994) 344–345; 40–41 (1995) 358–360.

Округли сто Србија и Француска за време Првог светског рата, Београд 15–16. септембра 1997, 44 (1998) 350–352.

Сећања Алексе Симића на књаза Милоша (приредио Радош Љушић), “Каленић” – Крагујевац, “Дечје новине” – Горњи Милановац, Крагујевац, 1997, XVII + 191, 45–46 (2000) 405–406.

МАРЈАНОВИЋ, Милан М.

Bogdanov Vaso, *Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848/49*, Zagreb 1949, 2 (1951) 263–266.

Историска библиографија из југословенских историских часописа, 2 (1951), 288–291.

Novak Viktor, *Magnum Crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Zagreb 1948, 2 (1951), 268–271.

О испитивању архивске грађе у Сарајеву, Сплиту, Задру, Ријеци и Загребу, 1 (1949) 384–386.

МАРКОВ, Валтер

Спорна питања око трићанске индиске компаније (1775–1785). – Zusammenfassung, 8 (1959) 69–82.

МАРКОВИЋ, Биљана

Ефикасност рударске експлоатације у средњовековној Србији. – Résumé, 34 (1988) 75–85.

Облици кривичног дела крађе у неким српским споменицима византијског порекла. – Summary, 48 (2002) 97–116.

Соловјев Александар В., *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*. – Извори српског права VI. Београд, САНУ, 1980, стр. 347. – Одељење друштвених наука, 27 (1980) 283–285.

МАРКОВИЋ, Мирјана в. МАРИНКОВИЋ, Мирјана

МАРКОВИЋ, Мирослав

Грчке повеље Дубровачког архива. – Résumé, 2 (1951), 319–321.

Да ли је Елејац Ксенофан био на Хвару? – Summary, 2 (1951), 19–28.

Шта то значи надимак Теофилакта Симокате ΠΟΙΗΤΗΣ? – Summary, 2 (1951), 29–37.

Прилог топономастици средњовековне Македоније. – Résumé, 3 (1952) 253–255.

Шта то значи "Египат је дар Нилов"? – Résumé, 3 (1952) 205–207.

Један грчки ферман султана Мехмеда II Ел Фатиха. – Zusammenfassung, 4 (1954) 1–5.

Notula de manuscriptis, 4 (1954) 259–262.

О хоризми бугарског цара Јована Асена II подељеној Дубровнику. – Zusammenfassung, 4 (1954) 9–12.

МЕДАКОВИЋ, Дејан

Илустровано издање Орфелинове историје Петра Великог. – Résumé, 4 (1954) 253–258.

Манастир Сланце код Београда. – Résumé, 5 (1955) 419–426.

Badalić Josip, *Inkunabule u Hrvatskoj*. Izdanje JAZU, Zagreb 1952, 4 (1954) 273–274.

XVIII Међународни конгрес историчара уметности, 6 (1956) 256–257.

Turdeanu Emilo, *La Reliure Roumaine Ancienne*. Revue des Etudes Roumaines. I, Paris 1953, 6 (1956) 246–247.

МЕКЕНЗИ, Дејвид

Черњаев о српско–турском рату 1876. године, 25–26 (1979) 293–302.

Гарашанин као државник, 31 (1984) 215–220.

Личност Илије Гарашанина. – Summary, 34 (1988) 217–227.

Србија као Пијемонт и југословенска идеја 1804–1914. године. – Résumé, 38 (1992) 193–219.

МЕЛВИЛ, Ралф

Чешко племство и криза земљишног поседа у Аустрији од пред-мартовског периода до револуције / превод са немачког Бранка Краус. – Zusammenfassung, 28 (1981) 65–76.

МЕРЕНИК, Славица

Библиографија Михаила Гавриловића, 38 (1992) 313–324.

Библиографија др Вељана Атанасовског / С. Мереник, Маша Милорадовић, 48 (2002) 254.

Библиографија др Томе Поповића / С. Мереник, Маша Милорадовић, 48 (2002) 247–252.

Библиографија Историјског часописа (1949–2004) / С. Мереник, Маша Милорадовић, 50 (2004) 205–286.

Из библиографије Релје Новаковића, 50 (2004) 326–337.

Историјски часопис 49 (2002). – Београд : Историјски институт, 2003, 321, 50 (2004) 317–321.

МИДЛИГ, Ханс–Михаел

Die Deutschen in Serbien im XIX Jahrhundert. – Резиме, 37 (1991) 101–117.

Патријархални менталитет као сметња државне и друштвене модернизације у Србији XIX века. – Résumé, 38 (1992) 111–130.

МИЈАТЕВ, Петар

Из преписке Константина Јиречека са Јованом Цвијићем (1901–1914), 14–15 (1965) 421–442.

Бугарско књижевно друштво и српскохрватска и словеначка научна јавност, 16–17 (1970) 203–208.

МИЈУШКОВИЋ, Јованка в. КАЛИЋ, Јованка

МИКИЋ, Ђорђе

Разматрање Милана Ракића, вицеконзула у Приштини 1907. године о успостављању веза између Србије и Албанаца. – Summary, 31 (1984) 261–272.

МИКИЋ, Живко

Изучавање висине тела људи на тлу Југославије од позног мезолита до касног средњег века. – Summary, 47 (2002) 25–34.

МИЛАК, Енес

Италијанска сведочанства о усташким злочинима 1941. године. – Résumé, 38 (1992) 295–299.

МИЛАНОВИЋ, Јасмина

Александра Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, Историјски институт, ЈП "Службени гласник", Београд 2002, 221, 49 (2003) 310–312.

МИЛИСАВАЦ, Живан

Омладинска скупштина у Новом Саду 1880. године. – Résumé, 5 (1955) 365–372.

МИЛИЋ, Даница

Аустро–српска трговина 1813–1815. и покушај оснивања аустријског конзулата у Србији. – Zusammenfassung, 9–10 (1960) 333–344.

Немачки капитал у Србији 1918. године. – Zusammenfassung, 12–13 (1963) 319–342.

Букурешка агенција и српско–влашка трговина сољу. – Résumé, 18 (1971) 347–372.

Утицај Јосифа Панчића на развој свиларства у Србији. – Résumé, 20 (1973) 231–250.

Југоисточна Европа као проблем европске политике, 25–26 (1979) 345–347.

Привредне везе САД и Србије до првог светског рата. – Summary, 28 (1981) 129–135.

Економска политика либерала. – Résumé, 29–30 (1983) 359–368.

Прилог биографији Мише Анастасијевића. – Summary, 42–43 (1997) 297–317.

Прослава 600. годишњице Душанова законика, 2 (1951), 375–379.

Симић Василије, *Историјски развој нашег рударства*, Београд 1951, 3 (1952) 393–395.

Димитријевић Сергије, *Страни капитал у привреди бивше Југославије*. Београд 1952, 4 (1954) 306–309.

Економист, орган Друштва економиста Србије, Београд, 4 (1954) 327–328.

Jarak Nikola, *Poljoprivredna politika Austro–Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo*, Sarajevo 1956, 8 (1959) 293–299.

Два рада о економској историји Србије (Jan Navratil, *Srbsko a rozpory mezi nemeckým a rakouskouherským imperialismem*, Acta universitatis palackianae Olomucensis, Zbornik prakci historickych, 1962, 231–259; Raymon Poidevin, *Les intérêts financiers français et allemands en Serbie de 1895 à 1914*, Revue historique, Juillet–September 1964, 49–67, 14–15 (1965) 582–585.

Публикације поводом конгреса за економску историју, 16–17 (1970) 363–369.

Радови чешке историографије у вези са историјом наших народа, 16–17 (1970) 360–362.

Zorn Wolfgang, *Umriss der frühen Industrialisierung Südosteuropas im XIX Jhr. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Heft 4, Dezember 1970. Wiesbaden, 19 (1972) 362–367.

Lampe John Robert, *Financial structure and the economic development of Serbia 1878–1912*. Wisconsin 1971, 19 (1972) 359–362.

302. *Осврт на проучавања југоисточне Европе у СР Немачкој*, 21 (1974) 299–302.
Др Радмила Петковић–Поповић (1920–1976), 23 (1976) 327–329.
Предавања у Историјском институту : 1972–1976. Хроника, 23 (1976) 313–319.
Академик Мита Костић (1886–1980), 28 (1981) 207–209.
Предавања у Историјском институту (1976–1981), 28 (1981) 199–205.
 В. И. Шеремет, *Османская империя и западная Европа вторая треть XIX в.* Изд. АН СССР, Институт востоковедения. Москва 1986, с. 309, 33 (1987) 246–248.
 Вирджиния Паскалева, *Средна Европа и земите по доњия Дунав през XVIII–XIX в.* Изд. БАН, Институт за история, София 1986, с. 317, 33 (1987) 241–244.
Предавања у Историјском институту : 1982–1986, 33 (1987) 255–264.
Внеэкономические связи Османской империи в новое время (конец XVIII – начало XX в.), изд. “Наука”, Москва 1989, 228, 37 (1991) 331–334.
Historische Statistik Serbiens 1834–1914. München 1989, 646, 38 (1992) 363–365.
Никола Вучо (1902–1993) : [in memoriam], 40–41 (1995) 391–393.

МИЛИЋЕВИЋ, Јован

- Прва група србијанских студената државних питомаца школованих у иностранству 1839–1842. – Résumé*, 9–10 (1960) 363–374.
Положај Србије уочи париског мира 1856, 23 (1976) 249–256.

МИЛИЋЕВИЋ, Милић

- Милош Ћирић, *Грб града Београда*, Хералдика 2, Цицero, Београд, 1991, 130, 39 (1994) 335.
 Бранко Богдановић, *Пушке. Два века пушака на територији Југославије*, ДП Спортинвест, НИП “Привредни преглед”, Историјски музеј Србије, Београд, 1990, 160, 39 (1994) 336.
 Др Миле Бјелајац, *Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца / Југославије 1922–1935. године*, Институт за новију историју Србије, Београд, 1994, 327, 40–41 (1995) 346–347.
 Група аутора, *Српска авијатика 1912–1918*, Музеј југословенског ваздухопловства, “Sky”, Eurosin, Београд 1993, 261, 42–43 (1997) 464–465.
 Драга Вуксановић–Анић, *Стварање модерне српске војске. Француски утицаји на њено формирање*, Српска књижевна задруга, Војноиздавачки и новински центар, Београд 1993, 173, 42–43 (1997) 462–464.

МИЛОВИЋ, Јевто

- Једно необјављено писмо Леополда фон Ранкеа. – Résumé*, 4 (1954) 245–246.

МИЛОЈЕВИЋ, Даница в. ПЕТРОВИЋ–Милојевић, Даница

МИЛОЈЕВИЋ, Момир

- Србија 1918. године и стварање југословенске државе : округли сто*, 36 (1989) 309–315.

МИЛОЈЕВИЋ, Србобран

Муџићи : просопографско истраживање једне српске средњовековне породице. – Zusammenfassung, 33 (1987) 5–36.

МИЛОРАДОВИЋ, Маша

Библиографија др Вељана Атанасовског / Славица Мереник, М. Милорадовић, 48 (2002) 254.

Библиографија др Томе Поповића / Славица Мереник, М. Милорадовић, 48 (2002) 247–252.

Библиографија Историјског часописа (1949-2004) / Славица Мереник, М. Милорадовић, 50 (2004) 205-286.

МИЛУТИНОВИЋ, Коста

Протеривање Светозара Марковића из Војводине. – Zusammenfassung, 5 (1955) 349–364.

МИЉКОВИЋ, Даница в. МИЛИЋ, Даница

МИЉКОВИЋ–БОЈАНИЋ, Ема

Опширни дефтер Смедеревског санџака из 1478. године. – Résumé, 38 (1992) 31–42.

Сеоска привреда у Смедеревском санџаку (1476–1560). – Summary, 48 (2002) 117–136.

О значају османских пописних књига као историјских извора – на примеру дефтера Смедеревског санџака. – Summary, 49 (2003) 123–138.

Evangelia Balta, *L'Eubee a la fin du XVe siècle, Economie et population, Les registres de l'année 1474*, Society of Euboean Studies, Athenes 1989, 37 (1991) 320–324.

L'histoire de l'empire ottoman, sous la direction de Robert Mantran. Fayard, Paris 1989, 810, 37 (1991) 324–326.

Зборник за оријенталне студије, I, Београд 1992, 225, 38 (1992) 373–374.

Сеобе српског народа од XIV до XX века, Зборник радова посвећен тристагодишњици велике сеобе Срба, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1990, 151, 38 (1992) 351–353.

Међународни научни скуп Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, организатор Историјски институт САНУ, Београд 13–15. децембар 1994. године, 40–41 (1995) 369–370.

Научни скуп Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану, Историјски институт САНУ, Београд, 10–12. децембар 1997, 44 (1998) 347–350.

In memoriam : Тома Поповић : 1930–2002, 48 (2002) 245–246.

Милош Маџура, *Насеља и становништво области Бранковића 1455. године*, Београд 2001, 793, 49 (2003) 298–300.

МИТРОВИЋ, Андреј

Дучићев опис краља Фердинанда Кобуршког и прилика у Бугарској почетком 1911. године, 19 (1972) 317–325.

Немачки привредни простор и југоисточна Европа 1933. (Прилог историји настанка нацистичких планова). – Résumé, 21 (1974) 225–240.

Тајни разговори Менсдорф–Сматс и југословенско питање. – Zusammenfassung, 24 (1977) 235–261.

Мислити теоријски у историографији? – Summary, 39 (1994) 259–285.

Неистовитност проучаваоца и проучаваног : напомене о субјекту и објекту истраживања историје. – Summary, 40–41 (1995) 281–289.

“Карактеристична црта данашњег века” : један извор о модерном менталитету у Србији : анализа дописа Николе Пашића од 8/20. марта 1872. – Summary, 42–43 (1997) 111–123.

МИТРОВИЋ, Јеремија Д.

Српски дневни листови до 1915, 21 (1974) 277–280.

Змајева “Жижа” према социјалистичким листовима “Раденик” и “Враголан”, 22 (1975) 239–250.

Један незапажени документ о Србији 1814. године, 24 (1977) 289–292.

Неслагања у тумачењу извора о постанку Народне библиотеке у Београду, 24 (1977) 323–335.

Нови подаци за биографију Крсте П. Мисиркова. – Résumé, 38 (1992) 289–294.

Бјелица Михаило, *Политичка штампа у Србији 1834–1872,* Београд, Југословенски институт за новинарство, 1975, стр. 201 + (2) 8°, 22 (1975) 271–272.

Савременици о Косову и Метохији 1852–1912, приредио Душан Т. Батаковић, Београд 1988, XXXVIII + [2] + 464 + [4], 8°, 36 (1989) 275–278.

Др Љубомир Дурковић–Јакшић, *Србија и Ватикан 1804–1918.* Краљево–Крагујевац 1990, 568, 8, 37 (1991) 339–342.

Велибор Берко Савић: *Карађорђевићи,* Ваљево 1990, 364 + [4], 8°, 39 (1994) 337.

Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији у светлости међународног права,* Политика, Београд 1992, 532, 8°, 39 (1994) 341–343.

МИТРОВИЋ, Катарина

Которски бискуп Марин Контарено и српска деспотовина. – Riassunto, 49 (2003) 67–91.

МИТРОВИЋ, Мирко

Гавриловић Славко, *Рума – трговиште у Срему 1718–1848/49,* Матица српска, Нови Сад 1969, 19 (1972) 338–340.

Кашић Душан др., *Српски манастири у Хрватској и Славонији,* издање Библиотеке “Православље”, Београд 1971, 19 (1972) 336–338.

Темишварски зборник, св. I, Матица српска, Нови Сад 1994, 314, 42–43 (1997) 478–480.

Дневник панчевачког фрањевачког самотана..., I део, Историјски архив у Панчеву, Завод за заштиту споменика културе Панчево, Панчево 1996, 167, 44 (1998) 313–315.

МИТРОВИЋ, Момчило

Организације југословенских студената у Швајцарској 1917. године. – Zusammenfassung, 27 (1980) 209–232.

Опита организација академске омладине у Швајцарској 1918. године и њена делатност. – Résumé, 28 (1981) 137–154.

Стандард сиромашних студената Лицеја, Велике школе и Универзитета у Београду од 1838–1926. – Summary, 47 (2002) 183–200.

МИХАЉЧИЋ, Раде

Ставилац. – Résumé, 23 (1976) 5–21.

Стари српски закон. – Résumé, 37 (1991) 21–26.

МИШИЋ, Синиша

Гађење и прерада лана и конопље у Србији XIV–XVI века. – Summary, 39 (1994) 47–57.

Стони Пељешац од 1326. до 1333. године. – Summary, 42–43 (1997) 25–32.

М. Исаиловић, *Ваљево и околне области у средњем веку*, Ваљево 1990, 397, 37 (1991) 317–320.

МЛАДЕНОВИЋ, Божица

Нови подаци о Јовану Илићу и Синиши Стефановићу. – Summary, 40–41 (1995) 211–214.

Нови наративни извори о Топличком устанку. – Summary, 42–43 (1997) 311–317.

Школе у Београду 1916–1918. године. – Summary, 44 (1998) 167–179.

Промена назива улица у градовима Војно–генералног гувермана : прилог проучавању односа између паралелних друштава. – Summary, 45–46 (2000) 289–305.

Школе у градским насељима три јужна округа Војно–генералног гувермана у Србији од 1916. до 1918. године. – Summary, 47 (2002) 175–181.

Живана Терзић – ратник са Дрине, 49 (2003) 275–278.

Српска елита у Првом светском рату. – Summary, 49 (2003) 243–259.

Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд, СКЗ, 1987, стр. 544, 35 (1988) 225–227.

М. Влаховић, *Јован Радовић (1891–1918)*, Београд 1992, 127, 39 (1994) 338.

Стеван Б. Скокнић, *Моје успомене из Првог светског рата*, приредио Милић Ј. Милићевић, Београд, Историјски институт, 2003, 118, 50 (2004) 305–307.

МОМЧИЛОВИЋ, Бранко

Вести у “Тајмсу” о Србији од 1791. до 1801. године, 22 (1975) 251–255.

МОШИН, Владимир

Да ли је аутентична Рилска повеља цара Јована Шишмана, 16–17 (1970) 275–299.

Повеља краља Милутина – Дипломатичка анализа. – Резюме, 18 (1971) 53–86.

МУШОВИЋ, Ејуп

Косовскомитровачки Јевреји. – Summary, 39 (1994) 223–232.

НАКИЋ, Марија

Šremošnik Gregor, *Spisi dubrovačke kancelarije, Zapisi notara Tomazina de Savere 1278–1282*. Zagreb 1951, 3 (1952) 271–275.

НЕДЕЉКОВИЋ, Бранислав М.

Сок и сочбина у старом српском праву. – Résumé, 7 (1957) 53–81.

Постојбина првог босанског бана Борича. – Résumé, 9–10 (1960) 55–69.

Поводом студије Вернера Цимермана о Валтазару Божишићу, 16–17 (1970) 301–314.

Неколике карактеристике и опасности о дубровачком праву и држави XIV и XV столећа (1358–1460). – Резюме, 18 (1971) 87–114.

Погранична порота (Мешовита порота). – Résumé, 24 (1977) 9–45.

Неколико података о нашем језику из архива Дубровачке републике. – Résumé, 29–30 (1983) 101–115.

НЕДЕЉКОВИЋ, Љуба

Спомен–медаљон руске царице Јелисавете поводом оснивања српског војничког насеља у Русији “Нове Србије” (1751), 8 (1959) 157–159.

НЕЧАС, Цтибор

Прилог проучавању одјека анексије Босне и Херцеговине и неких појава тзв. анексионе кризе у чешкој средини, 8 (1959) 183–192.

НИКИЋ, Љубомир

Прилози библиографији посебних издања радова Стојана Новаковића, 25–26 (1979) 351–372.

НИКОЛАЈЕВИЋ–СТОЈКОВИЋ, Иванка

Царски портрети јужне галерије цркве Св. Софије у Цариграду. – Résumé, 2 (1951), 81–86.

НИКОЛИЋ, Илија

Тештер црквене општине у Пироту (1834–1872), 12–13 (1963) 271–284.

НИКОЛИЋ, Милица

Средњовековна жупа Патково. – Résumé, 18 (1971) 207–13.

Карта Србије Ђакома Кантелија да Вињоле из 1689. године. – Résumé, 19 (1972) 101–132.

Властелинство манастира Ждрела (Горњака). – Résumé, 20 (1973) 149–155.

Властелинство Свете Богородице на Љевиши. – Résumé, 23 (1976) 39–50.

Властелинство манастира св. Николе у Добруши, 24 (1977) 73–82.

Карта Балканског полуострва из прве половине XV века. – Résumé, 29–30 (1983) 63–75 са 1 картом изван текста.

Србија на географским картама XV века. – Summary, 36 (1989) 177–181.

Наумов Е. П., *Господарствующий класс и государственная власть в Сервии XIII–XV вв. (Динамика социальной и политической системы сербского феудализма)*. Академия наук СССР, Институт славяноведения и балканистики, Москва 1975, 335, 25–26 (1979) 324–325.

Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*. Приредио Ђорђе Трифуновић. Београд, 1979, 241, 27 (1980) 288–290.

Пурковић Миодраг Ал., *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд, 1978, 164, 27 (1980) 287–288.

Hevenesi Gabriele S. J., *Parvus atlas Hungariae sive geographica Hungariae in 40 tabulas divise descriptio, Viennae 1689*. L. Voigt Typ. (Fascimile: "Eötvös Lőránd" University of the Sciences, Dep. of Cartographical Sciences, 1981 Budapest), 28 (1981) 185–186.

Међународни симпозијум одржан у Естергому поводом 550-годишњице рођења Региомонтана, 33 (1987) 254.

Eberhard Krüger, *Die Siedlungsnamen Griechisch–Makedoniens nach amtlichen Verzeichnissen und Kartenwerken*, Berlin 1984, I–IV, 851 + 1 karta, 36 (1989) 273–274.

НОВАК, Виктор

Једно спorno питање из српскохрватских односа шездесетих година прошлог века. – Résumé, 1 (1949) 181–198.

Палеографија и словенско–латинска симбиоза од VII–XV столећа. – Summary, 7 (1957) 1–19.

Манастир Св. Марије најстарији чувар задарских архивалија. – Summary, 9–10 (1960) 45–53.

Броз Јосип Тито, *Борба за ослобођење Југославије*. II издање, Београд 1947, 1 (1949) 325–327.

Byzantinoslavica. Revue internationale des études byzantines, Prague, IX, 1, 1947; 2, 1948, 1 (1949) 358.

Гласник Географског друштва. Св. XXVII, Београд 1947, 1 (1949) 347.

Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Нова серија, 1946–1947, 1 (1949) 344–345.

Дански архитекта Ејнар Дигве промовисан за доктора honoris causa Београдског универзитета, 1 (1949) 395.

Davidson Basil, *Partisan Picture*, Bedford 1946, 1 (1949) 333–335.

Дедијер Владимир, *Дневник I, II*, Београд 1945–1946, 1 (1949) 328–331.

Довршен је први том *"Историје другог светског рата"*, 1 (1949) 399.

Дудић Драгојло, *Дневник 1941*. Београд 1954, 1 (1949) 328–331.

Зборник студентских стручних радова, Београд 1948, 1 (1949) 350.

Истакнути совјетски историчари и археолози у посети Југославији, 1 (1949) 391–394.

Историска грађа у издањима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (1–4), 1 (1949) 335–337.

Историски гласник, Орган Историског друштва НР Србије, I, Београд 1948, 1 (1949) 349–350.

Историски записи. Орган Историског друштва НР Црне Горе. Цетиње, I, 1–6; 1–2, 1 (1949) 345–346.

Југословенска историографија између два светска рата и њени савремени задаци. – Résumé, 1 (1949) 188–217.

Југословенски историчари предају на чехословачким универзитетима, 1 (1949) 395.

Križanić Juraj, *Politika ili razgovori o vladalaštvu*, Zagreb 1947, 1 (1949) 311–313.

Minderović Čedomir, *Za Titom. Zabeleške jednog partizana*. Beograd 1945, 1 (1949) 328–311.

Музеј Срба у Хрватској, 1 (1949) 398.

Музеји, часопис за музеолошко–конзерваторска питања, I, Београд 1948, 1 (1949) 347–349.

Nikolić Nikola, *Jasenovački logor*, Zagreb 1946, 1 (1949) 340–342.

Нова Југославија. (Часопис за политичка и друштвена питања), 1944, бр. 1–14, 1 (1949) 332–333.

Острогорски Георгије, *Историја Византије*, Београд 1947, 1 (1949) 313.

Пето зборованье словеначких историчара у Новој Горици, 1 (1949) 395–396.

Пољски историчар К. Пиварски одржао је на Београдском универзитету предавање, 1 (1949) 394.

Радонић Јован, *Јероним Пастрић, историк XVII века* (Сеп. из Гласа САН 169), Београд 1946, 1 (1949) 310–311.

Радонић Јован, *Споразум у Тати 1426. и српско–бугарски односи од XIII–XVI века* (Сеп. из Гласа САН 187). Београд 1943, 1 (1949) 310.

Revue d'histoire comparee. Nouvelle serie. Tom V, VI, VII, 1947–1948, 1 (1949) 358–359.

Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944. Бачка и Барања. I, Нови Сад 1945, *Срем. II/I*, Нови Сад 1946, 1 (1949) 337–338.

Словенско братство. Месечни часопис Словенског комитета Југославије, 1947, 1948, 1 (1949) 359–360.

Horvat Joža i Zdenko Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog djela katoličkog klera*. Zagreb 1946, 1 (1949) 338–339.

Ciano Galeazzo, *Dnevnik grofa Ciana*. Zagreb 1948, 1 (1949) 342–343.

Чешки слависти предају на Београдском универзитету, 1 (1949) 394.

Чолаковић Родољуб, *Записи из Ослободилачког рата. I, II*. Сарајево 1946–1948, 1 (1949) 328–331.

Академик Милан Марјановић 1879–1955, 7 (1957) 479–485.

Др Илија Синдик, 11. VII 1888 – 5. I 1958, 8 (1959) 351–356.

Mošin Vladimir – Seid M. Traljić, *Vodeni znakovi XIII i XIV vijeka I–II*, Zagreb 1957, 8 (1959) 266–272.

НОВАК, Грга

Борба власника великих мрежа са власницима малих мрежа на отоку Вису од XVI до поткрај XVIII стољећа. – Résumé, 5 (1955) 31–42.

НОВАКОВИЋ РЕЉА

Ко би могли бити Ветонци Ане Комнине?, Р. Новаковић, Ненад Пејчић. – Résumé, 18 (1971) 123–141.

Нека запажања о 29. и 30. глави De administrando imperio. – Résumé, 19 (1972) 5–52.

Трагом старих повеља и других извора, 20 (1973) 5–14.

Дали је Дукљанинова Полонија исто што и Аполонија?, 21 (1974) 241–246.

Још једном поводом Cosne у натпису на цркви светог Луке у Котору, 21 (1974) 247–250.

Дали су сви Захумљани пореклом Срби? (Поводом рода Михајла Вишевића). – Zusammenfassung, 22 (1975) 19–43.

Још једном: Serborum или Urborum, 23 (1976) 281–287.

Још нешто поводом битке на Тари 1150. године. – Résumé, 25–26 (1979) 5–28.

Стримон, Струмен и Заструма, 25–26 (1979) 239–248.

Mětsk Frido, *Bestandsverzeichnis des Sorbischen Kulturarchivs in Bautzen. Teil II Nachlässe von Mitgliedern der Maćica Srbska*, VEB Domowina-Verlag Bautzen, Berlin 1976, 24 (1977) 355–357.

Милош Благојевић, *Сечаница (ΣΕΤΖΕΝΙΤΖΑ) Стримон (ΣΤΡΥΜΩΝ) и Тара (ΤΑΡΑ) у делу Јована Кинама*, Зборник радова Византолошког института, Београд 1976, 17, 65–76, 24 (1977) 299–321.

ОВАКИМЈАН, Ашот

Јерменска штампа о националноослободилачком покрету српског народа почетком шездесетих година XIX века. – Резюме, 36 (1989) 237–250.

ОПАЧИЋ, Петар

Српско-италијански војни односи у Првом светском рату и стварање Југославије. – Résumé, 29–30 (1983) 527–542.

ОРЛОВ, Георгије

Медаља “Nova Serbia constituta”, 18 (1971) 293–296.

ОСТОЈИЋ-Фејић, Убавка

Роберт Вилијам Сетон-Вотсон и Џорџ Маколи Тревелијан у Србији 1914–1915. – Summary, 29–30 (1983) 493–502.

Америчка хуманитарна делатност у Србији током Првог светског рата. – Summary, 39 (1994) 199–206.

R. W. Seton-Watson у светлости своје преписке о југословенском питању. [Поводом Збирке докумената у издању Института за хрватску повјест Свеучилишта у Загребу и Британске академије, *R. W. Seton-Watson и Југословени, Кореспонденција 1906–1941, I–II*. Загреб–Лондон 1976], 24 (1977) 361–365.

Hugh and Cristopher Seton-Watson, The Making of a New Europe. – *R. W. Seton-Watson and the last years of Austria – Hungary*, London 1981, 458, 28 (1981) 197–198.

ОСТРОГОРСКИ, Георгије

Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци. – Résumé, 1 (1949) 24–29.

Размена поседа и сељака у хрисовуљи цара Алексеја I Комнина Светогорској лаври из 1104. године. – Zusammenfassung, 5 (1955) 19–26.

Вопросы истории. Н. Институт истории, Москва, 1945, 1–6, 1946, 1–12; 1947, 1–12; 1948, 1–12, 1 (1949) 353–354.

Оснивање Византолошког института Српске академије наука, 1 (1949) 361–362.

Списак истраживања академика Ф. Гранића, 1 (1949) 401–402.

Филарет Гранић, 1883–1948, 1 (1949) 400–401.

VI и VII Међународни византолошки конгрес у Паризу и Бриселу 1948, 1 (1949) 396–397.

Нове публикације византиских повеља, 2 (1951), 199–206.

Porphyrogenitus Constantin, De administrando imperio, Greek Text, Edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, Budapest, magyar-Görög Tanulmányok, szerkeszti Moravcsik Gyula, 29, 1949, 2 (1951), 197–199.

Успенский Г. И., история византийской империи, Том III. Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1948, 2 (1951), 206–209.

ОТИ, Филис

Необјављени документи енглеског министарства спољних послова о Србији 1837–1911, 12–13 (1963) 413–443.

Robert William Seton – Watson, 3 (1952) 515–517.

ОЧАК, Иван

Нови документи о боравку Мите Ценића у Русији, 23 (1976) 271–279.

ПАВИЋЕВИЋ, Бранко

О првом походу Махмута Бушатлије на Црну Гору 1796. – Résumé, 6 (1956) 153–167.

О мисији Ивана Ивановића–Вукотића и Матеја Петровића–Вучићевића у Црној Гори 1831–1834. – Résumé, 7 (1957) 249–284.

Лични став органа власти на почетку владе књаза Данила, 8 (1959) 161–166.

Црна Гора 1862. године. – Summary, 9–10 (1960) 431–438.

Владика Сава Петровић у Русији 1743–1744. године. – Résumé, 14–15 (1965) 93–109.

Црногорско–турски преговори 1868. за рјешење граничних спорова према Херцеговини, 14–15 (1965) 385–398.

Извештај о раду у црногорско–приморским архивима (1951), 3 (1952) 437–444.

Поповић Петар И., Црна Гора у доба Петра I и Петра II, Београд 1951, 3 (1952) 311–318.

- Станисављевић Живко, *Кумановска битка*, Београд 1951, 3 (1952) 299–300.
Кујачић Јова, *Пирлози историји здравствене културе Црне Горе до краја 1918. год.*, Београд 1950, 4 (1954) 314–316.
Томац Петар, *IV непријатељска офанзива*. Мала војна библиотека, Београд 1951, 4 (1954) 326–327.
Четврта пролетерска 1942–1952. Издање Војноисторијског института ЈНА Београд 1952, 4 (1954) 325–326.
Первая русская революция и международное революционное движение, к пятидесятилетию первой русской революции 1905–1907 годов, Москва 1955, 6 (1956) 238–239.
Вальская Б. А., *Путешествия Егора Петровича Ковалевского*, Москва 1956, 8 (1959) 291–292.
Андонов–Пољански, Христо: *Гоце Делчев во спомените на савремениците*, Скопје 1963, 14–15 (1965) 580.
Дурковић–Јакшић Љубомир, *Енглези о Његошу и Црној Гори*, Титоград 1963, 14–15 (1965) 566.
Дурковић–Јакшић Љубомир, *Његошев лик*, Цетиње 1963, 14–15 (1965) 566.
Ротштейн Ф. А., *Международные отношения в конце XIX века*, Москва 1960, 14–15 (1965) 573.
Христов Хр. – Паскалева В., *Документи за българската история из германски архиви 1829–1877*, София 1963, 14–15 (1965) 579.
Сенкиевич И. Г., *Албания в период Восточного кризиса*, Москва 1965, 16–17 (1970) 333–334.

ПАВЛОВИЋ, Војислав

Српски студенти у Паризу 1839–1856, 33 (1987) 187–202.

Barbara Jelavić, *Russia and the formation of the Romanian National state? 1821–1878*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, 31 (1984) 318–320.

ПАВЛОВИЋ, Леонтије

Студенички монаси од 1790. до 1850. године : поводом прославе осам векова манастира Студенице, 33 (1987) 155–167.

ПАВЛОВИЋ, Миливоје

Остаци дубровачких и саских говорних особина у Јањеву. – Résumé, 7 (1957) 297–302.

Кунара планина. – Résumé, 9–10 (1960) 187–189.

ПАЛАРЕТ, Мајкл

Човек који је изградио Енглезовац – Франсис Макензи у Београду (1876–1895). – Summary, 39 (1994) 137–164.

ПАНИЋ–Суруп, Милорад

Задаци Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне републике Србије, 1 (1949) 362–363.

ПАНТЕЛИЋ, Душан

Једна сељачка буна у окупираној Србији 1720. – Zusammenfassung, 5 (1955) 43–52.

ПАПАДИМИТРИЈУ–ДУКАС, Николас

Додатак библиографији Свете Горе / превод с енглеског Ема Миљковић, 40–41 (1995) 315–316.

ПАПАЗОГЛУ, Фанула

Прилози историји Сингидунума и средњег Подунавља у античко доба. – Résumé, 7 (1957) 303–321.

ПЕЈАШИНОВИЋ, Зоран

Браћа Руварац у српској историографији и култури, Зборник радова са научног скупа, уредници Чедомир Попов и Негован Витомировић, САНУ – Огранак у Новом Саду, Музеј Срема, Сремска Митровица, Н. Сад – С. Митровица 1997, 357, 45–46 (2000) 407–412.

ПЕЈЧИЋ, Ненад

Ко би могли бити Ветонци Ане Комнине?, Реља Новаковић, Н. Пејчић, Résumé, 18 (1971) 123–141.

ПЕРОВИЋ, Душан

Основни циљеви првог српског устанка, 23 (1976) 51–60.

Хајдук Вељко и Тимочка крајина, 23 (1976) 61–71.

ПЕРОВИЋ, Латинка

Нови прилози проучавању живота и рада Пере Тодоровића. – Résumé, 34 (1988) 291–307.

Преписка српских социјалиста са Карлом Кауцкијем као извор за проучавање историје српске социјалне демократије. – Zusammenfassung, 35 (1988) 147–157.

Васа Казимировић, *Никола Пашић и његово доба, 1845–1926*, 1–2, Београд, 1990, 39 (1994) 307–315.

ПЕТКОВИЋ, Богољуб

Један документ о броју католика у Пеиштеру крајем деценије XVIII века, 7 (1957) 393–396.

Прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином. Св. бр. I, II, III–IV; V; год. 1950, 1951, 1952, 1953, 1954–5, 7 (1957) 450–453.

ПЕТКОВИЋ, Владимир

Из живописа Грачанице, 5 (1955) 5–6.

ПЕТРОВИЋ, Ђурђица

Дубровачке архивске вести о друштвеном положају жена код средњовековних Влаха. – Résumé, 32 (1985) 5–25.

ПЕТРОВИЋ, Коста

Живописац Арса Теодоровић поклања 35 предложака цртачкој школи митрополита Ст. Стратимировића. – Résumé, 3 (1952) 231–232.

О православним карловачким црквама у XVI веку. – Résumé, 3 (1952) 227–229.

Сађење памука и још неких индустријских биљака по сремско–карловачким пољима почетком XIX века. – Résumé, 3 (1952) 229–231.

Карловци и карловачко становништво у првој половини 18. века. – Zusammenfassung, 5 (1955) 295–310.

Карловци и карловачко становништво од 1753–1815. – Zusammenfassung, 9–10 (1960) 295–313.

ПЕТРОВИЋ, Миодраг М.

Повеља – писмо деспота Јована Угљеше из 1368. године о измирењу српске и цриградске цркве у светлости номоканонских прописа. – Summary, 25–26 (1979) 29–51.

Извори закона Проте Матије Ненадовића. – Zusammenfassung, 27 (1980) 111–123.

"М'стници" у Крмчији св. Саве. – Résumé, 29–30 (1983) 21–26.

Привата. – Zusammenfassung, 34 (1988) 21–28.

Потпис патријарха Спиридона на "Писанију" из 1380. године. – Résumé, 36 (1989) 171–175.

Спис о измаилханској вери у Законоправиљу Светога Саве. – Summary, 42–43 (1997) 5–23.

Кудугери–богомили у византијским и српским изворима и Црква босанска. – Summary, 44 (1998) 35–75.

Свети Сава на Жичком сабору 1221. године и латинска јерес. – Summary, 45–46 (2000) 11–30.

Нови подаци Никодима Химнографа о јереси у Србији и Босни средњег века. – Summary, 47 (2002) 59–76.

Константин Филозоф – Костенечки о бабунима – богомилима у Београду у XV веку. – Summary, 48 (2002) 73–88.

Свети Сава као састављач и преводилац Законоправила – српског номоканона. – Summary, 49 (2003) 27–45.

Папастатис Хараламбос К., *Τό νομοθητικόν ἔργον τῆς κυρίλλομεθοδιανῆς ἱεραποστολῆς ἐν Μεγάλῃ Μοραβία* (Законодавна делатност ћирилометодијевског мисионарења у Великој Моравској), Солун 1978, 142, 28 (1981) 173–176.

Хараламбос К. Папастатис, ΝΟΝΟΚΑΝΩΝ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΡΑΠΕΖΟΥ-ΝΤΙΟΥ. Η εις τὴν νεοελληνικὴν μεταγλώττισιν τῶν Διαταγῶν τῶν Ἀγῶν Ἀποστόλων κατὰ τὸ Μс. GR 696 (297) τῆς Ρουμανικῆς Ακαδημίας. Прештампано из *Годишњака* Центра за истраживање историје грчког права Атинске академије наука, т. 27–28 (1980–1981) Атина 1985, стр. 365–631, 33 (1987) 223–225.

ПЕТРОВИЋ, Никола

Један покушај примене математичких метода у историјској науци : анализа Протокола кнеза Милоша Обреновића. – Résumé, 20 (1973) 359–375.

Horthy Miklos titkos iratai, Budapest 1963, 14–15 (1965) 591.

Karsai Elek, A Budai Sándor – Palotában történt 1919–1941. Budapest 1964, 14–15 (1965) 589.

Adám Magda–Juhász Gyula–Kerekes Lajos, *Allianz, Hitler–Korthy–Mussolini. Dokumente zur ungarischen Aussenpolitik (1933–1944)* Budapest 1966, 16–17 (1970) 354–356.

Mihály Károlyi, *Egy egész világ ellen*. Budapest 1965, 16–17 (1970) 346–348.

Tolnai György, *A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon (1840–1849)* Budapest 1964, 16–17 (1970) 358.

Arató Endre, *Istoriја istočne Evrope u prvoj polovini 19. veka. (Kelet Europa története a 19. század első felében)*, Budapest 1971, Akadémiai Kiadó, 19 (1972) 379–382.

Prodan D., *Suplex libellus valachorum, or the political struggle of the Romanians in Transilvania during the 18th century*, Bukurešt, 1971, изд. Академије за друштвене и политичке науке СР Румуније, 19 (1972) 377–382.

Turczynski Emanuel, *Konfession und Nation – Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*, Verlag Schwann, Diseldorf, стр. 325, 28 (1981) 186–188.

Immanuel Geiss, *Geschichte griffbereit, 1–6*, Rohwolt Verlag (*Историја надокхват руке, 1–6*), 31 (1984) 321–322.

ПЕТРОВИЋ–МИЛОЈЕВИЋ, Даница

О боравку Ђорђа Стратимировића у Италији 1864–1865. године. – Résumé, 29–30 (1983) 401–411.

Руски конзул А. И. Персијани о приликама у Србији почетком друге напредњачке владе. – Zusammenfassung, 31 (1984) 239–248.

Хитрова Н. И., *Черногория в национально-освободительном движении на Балканах и русско-черногорские отношения в 50–70-х годах XIX века*, Москва 1979, стр. 336, Институт за историју СССР АН СССР, 27 (1980) 295–297.

Восточный вопрос во внешней политике России (конец XVIII начало XX в.) Москва 1978, стр. 444, 28 (1981) 188–189.

Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в. Москва 1984, страна 430; зборник грађе; издање Историјског института у Београду и Института историје СССР – Академије наука СССР, 31 (1984) 314–315.

Ю. А. Писарев, *Великие силы и Балканы накануне первой мировой войны*, Москва 1985, стр. 285, издање Наука, 32 (1986) 265–266.

XXII заседање југословенско-чехословачке комисије историчара, 36 (1989) 308–309.

Научни скуп Југословенско-совјетски односи : поводом 150 година од доласка првог конзула Русије у Србију, 36 (1989) 306–308.

ПЕЦИЊАЧКИ, Срета

Статистички подаци из 1782. о српским насељима Крижевачке, Копивничке, Иванићке и Бурђевачке војне крајине, 16–17 (1970) 87–90.

Неколико исписа из темишварског архива (1808–1816), 19 (1972) 287–302.
Контрибуција браничевко–тимочких дистрикта од 1717. до 1718. године, 20 (1973) 181–192.

Статистички подаци о Србима Горњокарловачке дијецезе у 1844–1846. години, 23 (1976) 243–247.

ПИНТЕРОВИЋ, Даница

The Journal of Roman Studies, Vol. XXXVII, Parts I and II, 1947, 1 (1949) 289–293.

ПИСАРЕВ, Јуриј А.

Нови извори за историју руско српских односа у време првог светског рата. – *Résumé*, 25–26 (1979) 219–238.

Российская контразведка и тайная сербская организация “Черная рука”. – Резиме, 39 (1994) 181–198.

ПОПОВИЋ, Даница

Средњовековне пећине–испоснице у Призренском крају – претходна истраживања. – *Summary*, 44 (1998) 129–154.

Манастир Св. Тројице Русинице – Успони и разарања. – *Summary*, 45–46 (2000) 31–48.

Међународни научни симпозијум, Реликвије в искустве и културе восточнохристианског мира – Relics in the Art and Culture of the Eastern Christian World, Москва, 16–19. маја 2000, 47 (2002) 317–321.

ПОПОВИЋ, Душан

Срби у Коморану. – *Zusammenfassung*, 5 (1955) 193–206.

ПОПОВИЋ, Петар И.

Једна мисија Саве Пламенца. – *Résumé*, 5 (1955) 233–240.

Живот и рад Саве Пламенца. – *Zusammenfassung*, 6 (1956) 13–54.

Извештај историске групе о раду у цетињском архиву, 1 (1949) 382–384.

Рад у државном архиву на Цетињу, 2 (1951), 359–362.

Извештај о раду у Цетињском архиву, 3 (1952) 432–437.

ПОПОВИЋ, Радомир

Анексија Босне и Херцеговине 1908. године – један незваничан став Николе Јовановића Американца, 48 (2002) 223–228.

ПОПОВИЋ, Тома

Француски повереник у Београду 1593–1606. године. – *Résumé*, 29–30 (1983) 171–180.

Трговци муслимани у балканској спољној трговини у XVI веку. – *Zusammenfassung*, 33 (1987) 57–82.

- Фирентинци у Босни и Србији у XVI веку.* – Résumé, 34 (1988) 113–118.
Извоз балканског крзна у XVI веку. – Résumé, 35 (1988) 45–53.
Извоз рибе и корала у XVI веку. – Résumé, 35 (1988) 39–44.
Кордовани и Монтонини у балканском извозу XVI века. – Résumé, 36 (1989) 65–79.
Јевреји и дубровачка царинска уредба из 1755. године. – Résumé, 37 (1991) 219–227.
Хасан-паша Предојевић. – Résumé, 37 (1991) 63–72.
Пословна књига Николе Миоше – дубровачког трговца у Млецима : 1581–1591. – Résumé, 38 (1992) 265–273.
Дубровачки Јевреји у трговини Турске и Италије крајем XVI века. – Summary, 39 (1994) 71–78.
Извоз балканског воска у XVI и XVII веку. – Summary, 42–43 (1997) 63–74.

- Јорџо Тадић (1899–1969),* 18 (1971) 7–11.
Један значајан научни скуп о првом српском устанку, 21 (1974) 288–289.
Костић Веселин, Културне везе између југословенских земаља и Енглеске до 1700. године. Београд, САНУ, 1972, стр. 565, 21 (1974) 282–284.
Филип де Парет. (Поводом студије Б. Храбака, Конзуларна служба Дубровчана у Александрији у XV и XVI столећу, Хисторијски зборник 31–32, 1978–1979, (213–252), 27 (1980) 259–263.
Радован Самарџић (1922–1994) : [in memoriam], 42–43 (1997) 499–502.

ПОПОВИЋ–ПЕТКОВИЋ, Радмила

- Оснивање дружине за вештину и занате у Београду 1874.* – Résumé, 9–10 (1960) 439–449.

- Buturac Josip, *Arhivska čitanka*, Zagreb 1950, 3 (1952) 402–404.
 Melia Juan Almela, *Mannuel de reparacion y conservacion de libros, estampas y manusscritos*, Mexico 1949, 3 (1952) 404–405.
 Hill Roscoe R., *American Missions in European Archives*, Instituto Panamericano de Geografía e Historia, Mexico 1951, 3 (1952) 405–406.
Архивист. Орган главног архивског савета ФНРЈ, год. I, св. 1–3, 4 (1954) 352–354.
Мисије Мексика, Кубе, Бразила и Колумбије у европским архивима, 4 (1954) 354–358.
 Шумилов В. Н., *Обзор документальных материалов по истории СССР период феудализма XI–XVI в.в.*, Главное архивное управление. Центральный государственный архив древних актов СССР, Москва 1954, 6 (1956) 239–241.
Архивист. Орган Савеза друштава архивских радника ФНРЈ, Београд. 1952, 1953, 1954, 1955, 1956, 7 (1957) 456–461.
Известия на архивния институт, издание на Българската академия на науките, София 1957, кн. 1, 8 (1959) 328–332.

ПОПОВИЋ–РАДЕНКОВИЋ, Мирјана

- Sapori Armado, *Studi di storia economica* (secoli XIII – XIV – XV) terza edizione accresciuta, Firenze 1955, 8 (1959) 281–286.

ПОРЧИЋ, Небојша

Liliana Simeonova, *Diplomacy of the Letter and the Cross: Photios, Bulgaria and the Papacy, 860s–880s* (Дипломатија писма и крста: Фотије, Бугарска и папство од шездесетих до осамдесетих година IX века), Amsterdam 1998, 1–384+списак извора и литературе (385–423)+регистар (425–434), 49 (2003) 287–289.

М. Антоновић, *Град и Залеђе. Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Историјски институт, Београд 2003, 373, 50 (2004) 290–294.

ПРЕЂА, Огњен

О почецима рада уставне депутације у Цариграду 1838. године. – Résumé, 21 (1974) 113–123.

Roberts John M., *The Mitology of the Secret Societes*, London, 1972, 370, 20 (1973) 410–411.

Zbornik 2, Jevrejski istorijski muzej, Beograd 1973, 316, 21 (1974) 310–311.

ПРОТИЋ, Милан Ст.

Извори идеологије Радикалне странке у Србији 1881–1903. – Résumé, 36 (1989) 125–147.

ПРОТИЋ, Предраг

Глигоријевић Бранислав др., *Демократска странка и политички односи у Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца*, Институт за савремену историју, Београд 1970, 19 (1972) 367–377.

Кићовић–Пејаковић, Снежана, *Енглеска књижевност у Срба у XVIII и XIX веку*. Институт за књижевност и уметност, Београд 1973, 21 (1974) 284–286.

ПУЗОВИЋ, Предраг

Увођење општежића у Хиландару 1933. године. – Summary, 45–46 (2000) 233–254.

РАДЕВИЋ, Милорад

Великошколци и суспендовање Друштва србске словесности (1864), 16–17 (1970) 133–141.

„Кратки животопис” Константина Бранковића. – Резюме, 18 (1971) 383–390.

Два ситна прилога за историју првог српског устанка. – Résumé, 19 (1972) 281–285.

Петар Протић Сокољанин и Вук Караџић, 20 (1973) 377–384.

Библиографија радова Радослава Перовића (1903–1970), 22 (1975) 289–296.

Библиографија радова Душана Перовића, 23 (1976) 321–325.

Дружина младежи српске (1847–1851). – Résumé, 25–26 (1979) 133–138.

Настава руског језика у београдским школама од 1849. до 1878. године. – Резюме, 27 (1980) 183–195.

Биографски подаци и списак радова [Танасија Ж. Илића], 35 (1988) 198–203.

Књиге и брошуре штампане Вуковом азбуком од 1827. до краја 1863. године, 35 (1988) 175–194.

Прилози библиографији дела штампаних Вуковом азбуком од 1821. до краја 1863. године, 36 (1989) 195–230.

Дурковић–Јакшић, Љубомир, *Историја српских библиотека 1801–1850*, Београд 1963, 14–15 (1965) 565.

Ристић Милован, *Стари Влах до ослобођења од Турака*, Београд 1963, 14–15 (1965) 581.

Сто година Филозофског факултета, Београд 1963, 14–15 (1965) 593.

РАДЕНИЋ, Андрија

Војвођанска штампа према намесништву 1868–1872. – Summary, 6 (1956) 65–108.

Драгиша Станојевић – Живот, рад и идеје. – Summary, 7 (1957) 145–212.

О радикалским „Сељачким бунама“ у Србији 1892–1893. године. – Zusammenfassung, 9–10 (1960) 451–464.

О тополској буни. – Zusammenfassung, 11 (1961) 89–148.

Извештаји мађарских привредних изасланика о приликама у Србији 1901–1914, 14–15 (1965) 407–419.

Планови за национално ослобођење и уједињење југословенских земаља 60–тих и 70–тих година XIX века. – Résumé, 18 (1971) 341–345.

О проблемима периодизације и оцењивања српског покрета у Угарској 1848–1849. – Zusammenfassung, 27 (1980) 159–182.

Економска и политичка основа новог опозиционог покрета, радикалног, радикал–социјалистичког и социјалистичког смера. – Zusammenfassung, 31 (1984) 79–138.

Националне револуције балканских народа 1804–1914, Београд 1995, 158, 42–43 (1997) 452–454.

О масонерији и масонима у Србији : мит и стварност. – Summary, 42–43 (1997) 169–226.

Bićanić Rudolf, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750–1860*, Zagreb 1951, 3 (1952) 363–382.

Mayer Hans, *Hundert Jahre Oesterreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848–1948*, Wien 1949, 3 (1952) 348–363.

Стajiћ Васа, *Великокикиндски диштрикт 1776–1876*, Нови Сад 1950, 3 (1952) 319–332.

Бесаровић Ристо, *Васо Пелагић*, Сарајево 1951, 4 (1954) 316–320.

Ember Gyözö, *Louis Kossuth à la tête du comité de la défense nationale*, Budapest 1953, 6 (1956) 244–246.

Lebl Arpad, *Sindikalna borba agrarnog proletijarata*, Београд 1954, 7 (1957) 397–418.

Simon Péter, *A századforduló földmunkás-és szegényparasztmozgalmat 1891–1907*. Budapest 1953, 8 (1959) 299–304.

Kemény G., *Iratok a nemzettség kérdés történetéhez Magyarországon a Dualizmus korában III, 1900–1903*, Budapest 1964, 14–15 (1965) 580.

Kövágo László, *A. Magyarországi Délszlávok 1918–1919-ben*, Budapest 1964, 14–15 (1965) 588.

Magyarország története, Budapest 1964, 14–15 (1965) 592.

Милићевић Јован, *Јеврем Грујић, Историјат светоандрејског либерализма*, Београд 1964, 14–15 (1965) 567.

Мирнић Јосип, *Раднички покрет у Бачкој до формирања Социјалдемократске партије Угарске*, Нови Сад, 1963, 14–15 (1965) 579.

Петровић, Никола, *Око Милетића и после њега*, Нови Сад 1964, 14–15 (1965) 572.

Информатор, Историјски архив Бела Црква и Панчево 1963–1965, 16–17 (1970) 357–358.

Századok, *A. Magyar Történelmi Társulat Közlönye*, Budapest 1964, 16–17 (1970) 359.

Тодоровић Драгоје, *Горањичка буна 1893*, Чачак 1965, 16–17 (1970) 335.

Социјалистички и раднички покрет и Комунистичка партија Југославије 1867–1941, Библиографија посебних издања (1945–1969), Институт за савремену историју, Београд 1972, 19 (1972) 383–384.

Јован Р. Бојовић, *Подгоричка скупштина 1918. Докемната*, Дечје новине, Горњи Милановац 1989, 36 (1989) 284–287.

РАДИЋ, Радивој

Џон Мајендорф, *Византијско богословље. Историјски токови и догматске теме* (превео са енглеског Јован Ђ. Олбина) Крагујевац 1985, VIII + 288, 33 (1987) 225–228.

Алексис Савидис, *ΜΕΛΕΤΕΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ 11ου – 14 ου ΑΙΩΝΑ*, Атина 1986, 220, 34 (1988) 356–357.

Michael Angold, *The Byzantine Empire 1025–1204. A Political History*, London–New York 1984, X + 334, 35 (1988) 211–213.

Први иберијски симпозијум византијских студија, 36 (1989) 305–306.

Proceedings of International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus' – Ukraine, edd. O. Pritsak, I. Ševčensko et M. Labunka (=Harvard Ukrainian Studies XII/XIII 1988/1989) Cambridge, Massachusetts 1990, 894, 38 (1992) 349–350.

Kosovo, Legacy of a Medieval Battle, ed. W. S. Vucinich – Th. A. Emmert, Minnesota Mediterranean and East European Monographs (A Modern Greek Studies Yearbook Supplement vol. 1) Minneapolis, Minnesota 1991, XIV + 343, 39 (1994) 330.

Сергей Павлович Карпов: *Путиами средневековых мореходов. Черноморская навигация Венецианской Республики в XIII–XV вв.*, Москва 1994, 158, 40–41 (1995) 338–339.

РАДОВАНОВИЋ, Љубинка

Српско–турски преговори о миру и решавање српског питања на Цариградској конференцији од децембра 1876. до јануара 1877. год. по извештајима Грињана, 8 (1959) 167–171.

РАДОЈИЧИЋ Ђорђе Сп.

Григорије из Горњака. – Résumé, 3 (1952) 83–106.

- О старом српском књижевнику Теодосију.* – Résumé, 14 (1954) 13–42.
Похвала кнезу Лазару са стиховима (један досад непознат спис с краја XIV века). – Résumé, 5 (1955) 241–254.
"О књизи Птоломеја", два стара српска географска "тлкованија". – Résumé, 6 (1956) 55–63.
Житије Стефана Уроша II Милутина у Римничком србљаку 1761. – Résumé, 9–10 (1960) 97–100.
Извештај о раду на проучавању старих српских рукописних и штампаних књига као и других старина / Ђ. Сп. Радојичић, Нада Радојичић, 2 (1951) 328–348.
- РАДОЈКОВИЋ, Борисав М.
Разматрања о деоном владању и деоним кнежевинама. – Zusammenfassung, 8 (1959) 1–25.
- РАДОЈКОВИЋ, Милош С.
Гргур Јакишић, 21. фебруар 1871 – 18. октобар 1955, 6 (1956) 267–268.
- РАДОЈЧИЋ, Борислав
Жива антика 1951–1957, 8 (1959) 333–337.
Басил Лаурдас 1912–1971, 18 (1971) 553–554.
- РАДОЈЧИЋ, Никола
О једном наслову великога војводе босанскога Хрвоја Вукчића. – Résumé, 1 (1949) 37–53.
Византиско право у Душанову Законику. – Résumé, 2 (1951), 10–18.
Око Душанова Законика. I Душанов законик у Студеничком рукопису. – Résumé, 2 (1951), 103–108.
Око Душанова Законика. II Препис закона цара Константина и Јустинијана и Душанова Законика у библиотеци Ватрослава Јагића. – Résumé, 3 (1952) 55–65.
Око Душанова Законика. III Јемства личне и имовинске слободе по Душанову Законику. – Résumé, 5 (1955) 7–18.
Турски Јуј и Срби, 6 (1956) 201–205.
Око Душанова Законика. IV Атонски рукопис Душанова Законика. – Zusammenfassung, 9–10 (1960) 101–112.
„Непознати“ писац рукописа „О положају државе и вере Срба од 7. до 15. столећа“ добро је познат, 12–13 (1963) 153–155.
Сава Текелија – о двестагодишњици рођења, 12–13 (1963) 1–12.
Занимљив извор за доба владе српског краља Стефана Дечанског. – Résumé, 14–15 (1965) 317–325.
- Алекса Ивић,* 2 (1951) 386–387.
Драгутин Анастасијевић, 3 (1952) 503–515.
Harrsen Meta, The Nekcsei–Pipőcz Bible. A Fourteenth Century Manuscript from Hungary in the Library of Congress. Ms. pre – Accession 1. Washington. The Library of Congress 1949, 3 (1952) 291–295.
О Јовану Радонићу, 5 (1955) V–VI.

Јован Радонић 28. јануар 1873. (Мол – Бачка) – 25. новембар 1956. (Београд), 6 (1956) 270–274.

Macurek J., *Dejepisectvi evropského východu, v Praze* 1946, 8 (1959) 263–266.

Babinger Franz, *Spätmittelalterliche fränkische Briefschaften aus dem grossherlichen Seraj zu Stambul. Südosteuropäische Arbeiten* 61, 1963, 14–15 (1965) 557–559.

Beldiceanu–Steinherr Irène et Beldiceanu Nicoara, *Un règlement minier Ottoman du règne de Suleyman le Législateur*, *Südost-Forschungen* XXI 1962, 14–15 (1965) 560–561.

РАДОНИЋ, Јован

Владика Јосиф Рајачић, фра Иноћентије Чулић и Павле Јосиф Шафарик. – *Résumé*, 1 (1949) 231–241.

Штампар Јован Каулици и манифест Фердинанда V од 3/X 1848. – *Résumé*, 2 (1951), 154–174.

Радонић Јован, *Дубровачка акта и повеље, IV, св. 1*. Београд 1941, 1 (1949) 301–303.

Радонић Јован, *Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку* (Споменик Српске Академије наука XCV Београд 1942), 1 (1949) 303–305.

Hadrovics Ladislav, *Le peuple serbe et son église sous la domination turque*, Paris 1957, 1 (1949) 273–277.

Orientalia Christiana periodica. Vol III, 1–2, 2 (1951), 219–222.

Радојчић Ђорђе Сп., *Доба постанка и развој старих српских родослова*, Београд 1948, 2 (1951), 222–223.

Радојчић Никола: *Обред крунисања босанског краља Твртка I*. Београд 1948, 2 (1951) 223.

РАДОСАВЉЕВИЋ, Недељко

Село и сељаштво у упитним листовима Матице српске из 1903. – *Summary*, 48 (2002) 203–218.

Видинска митрополија 1739–1834. – *Summary*, 49 (2002) 2003, 163–182.

Павел Рудјаков, *Сеоба Срба у Русију у XVIII веку*, *Службени лист СРЈ*, Београд 1995, 183, 42–43 (1997) 439–440.

Мирјана Маринковић, *Турска канцеларија кнеза Милоша Обреновића (1815–1839)*, *Историјски институт САНУ*, Београд 1999, 214, 47 (2002) 283–285.

РАЈИЋ, Сузана

Петар В. Крестић, *Српско привредно друштво "Привредник" (1897–1918)*, *Историјски институт, ЈП "Службени гласник"*, Београд 2002, 238, 49 (2003) 318–319.

РАЈИЧИЋ, Миодраг

I Основно језгро државе Дејановића. – *Résumé*, 4 (1954) 227–243.

РАЈКОВИЋ, Мила

X Међународни конгрес византолога у Цариграду 15–21. IX 1955, 6 (1956) 254–256.

РАЈЧИЋ, Бисерка

Bibliografie československé balkanistiky za léta 1978–1982. – Praha, Státní pedagogické nakladatelství, 1984, стр. 208, 31 (1984) 322–323.

Ljubomir Durković–Jakšić, *Mickiewicz i Jugosłowianie.* – Poznań, UAM, 1984, str. 224 + 91 ilustr. – Seria Historia, No. 111, 31 (1984) 317–318.

Jan M. Ciechanowski, *Powstanie warszawskie, Zarys podłoża politycznego i dyplomatycznego.* – Warszawa, PIW, 1984, p. 533, 32 (1986) 262–264.

Michał Jerzy Zacharias, *Jugosławia w polityce Wielkiej Brytanii 1940–1945.* – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, Ossolineum, 1985, стр. 351, 32 (1986) 266–267.

Kazimierz Dopierala, Adamopol–Polonezköy. *Z dziejów Polaków w Turcji.* Poznań, UAM, 1983, 2. 157. Seria historia nr 114, 33 (1987) 244–246.

Henrik Łowmiański, *Religia Słowian i jej upadek (w. VI–XII) (Pelużija Словена)* Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979, s. 432, 33 (1987) 228–230.

Wacław Felczak, Tadeusz Wasilewski: *Historia Jugosławii.* Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, Ossolineum, 1985, c. 572, 33 (1987) 251–253.

Витолд Кула као теоретичар економске историје : скица за портрет, 34 (1988) 360–362.

Witold Szulc: *Pryemiany gospodacze i społeczne w Jugosławii w okresie międzywojennym (1918–1941).* – Poznań, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 1980, str. 304. Seria historisa nr 90, 34 (1988) 357–359.

Јежи Тополски : скица за портрет, 36 (1989) 299–305.

РАКИЋ, Лазар

Српска црквено–школска аутономија у Угарској у другој половини XIX и почетком XX века. – Résumé, 37 (1991) 139–148.

РАКОЧЕВИЋ, Новица

Први црногорски устав. – Résumé, 29–30 (1983) 437–444.

РАСПОПОВИЋ, Радослав

Задаци руске спољне политике на Балкану у другој половини XIX вијека и међународно правни значај одлука у Сан Стефану и Берлину за Србију и Црну Гору. – Summary, 49 (2003) 197–220.

РАСТОВИЋ, Александар

Посета комисије београдске општине Лондону 1884. године. – Summary, 45–46 (2000) 177–196.

Британски краљ Едвард VII и дипломатски бојкот Србије 1903–1906. – Summary, 48 (2002) 165–184.

Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903–1908. године. – Summary, 49 (2003) 221–242.

Србија у огледалу британске штампе током балканских ратова. – Summary, 50 (2004) 131–152.

Међународни научни скуп, Ислам, Балкан и велике силе (XIV–XX век), Београд, 11–13. децембра 1996, 42–43 (1997) 494–498.

Душко М. Ковачевић, *Србија и Русија 1878-1889. Од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*, Историјски институт, Београд 2003, 393, 50 (2004) 295-298.

РИСТИЋ, Љубица

Прилог поручавању Пишчевићевог рада на историји српског народа. – Résumé, 25–26 (1979) 99–116.

Lowianski Henryk, *Gerard Labuda*, (Nauka Polska) nr. 1, 1975, str. 58–63, 22 (1975) 259–260.

Трифунковић Ђорђе, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1974, стр. 359, 22 (1975) 261–262.

Kurnatowska Zofia, *Słowianszczyzna* Poludniowa, Polska Akademia Nauk, Instytut Historii Kultury Materialnej, Wrocław. Warszawa. Krakow. Gdansk, Zakład Narodowy Imienia Ossolinskiх Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, 1977, str. 256, 8 karata, 10 tabela, 25–26 (1979) 311–312.

РИСТИЋ, Љубодраг П.

Белгијски опуномоћени министар Блондел у Београду (1856). – Résumé, 38 (1992) 281–288.

Илија Гарашанин (1812–1874) зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења. Српска академија наука и уметности. Научни скупови књига LIV Одељење историјских наука књига 16, Београд 1991, VII + 459, 38 (1992) 359–363.

РИСТИЋ, Милован

Симеон Орловић. – Zusammenfassung, 8 (1959) 107–134.

Ромпортлова, Марта: *Седмнаесто заседање Чехословачко–југословенске комисије историчара у Брну*, 31 (1984) 329–332.

РУДИЋ, Срђан

Породица Пикјеломеновић и Илирски грбовник. – Summary, 47 (2002) 77–87.

О првом помену презимена Мрњавчевић. – Summary, 48 (2002) 89–96.

Белешке са историјско–географских истраживања средњег Полимља (13–17. мај 1996), 42–43 (1997) 532–533.

Белешке са историјско–географских истраживања Призрена и околине од 18. до 24. маја 1997. године, 44 (1998) 390–391.

Joseph Foster, *The Dictionary of Heraldry – feudal coats of arms and pedigrees*, Studi Editions, London 1996, 240, 44 (1998) 340–341.

Јелена Мргић–Радојчић, *Доњи Краји, Крајина средњовековне Босне*, Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бањалуци, Историјски институт у Бањалуци, Београд 2002, 398, 49 (2003) 293–297.

РУДЯКОВ, Павел

Документи и материјали о Србији и сербима у архивама Кијева (XVIII–XIX вв.). – Резиме, 42–43 (1997) 273–285.

САМАРЦИЋ, Никола

Савремена страна штампа о Великој сеоби Срба 1690. године. – Summary, 32 (1985) 79–103.

Битка код Харшања 1687. године у европској историји. – Résumé, 35 (1988) 75–87.

Имре Текели на Дунаву : 1688–1690. – Résumé, 36 (1989) 81–97.

Barbara Jelavich, *History of the Balkans, vol I: Eighteenth and Nineteenth Centuries, vol. II: Twentieth Century*, Cambridge University Press, 1983, XIV + 407, XII + 476, 32 (1986) 259–261.

Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699–1718*, Сарајево 1989, 37 (1991) 328–329.

САМАРЦИЋ, Радован

Voltaire, Moj boravak u Berlinu, Zagreb 1951, 3 (1952) 278–280.

Deanović Mirko, *Anciens contacts entre la France et Raguse*, Zagreb 1950, 3 (1952) 284–288.

Krizman Bogdan, *O dubrovačkoj diplomaciji*, Zagreb 1951, 3 (1952) 280–284.

Извештај о прикупљању, проучавању и објављивању грађе за борбу - Дубровника за опстанак после великог земљотреса 1667. године, 3 (1952) 488–498.

Јеремић Ристо, *Прилози историји здравствених и медицинских прилика Босне и Херцеговине под Турском и Аустро-Угарском*, Београд 1951, 3 (1952) 275–278.

Бранислав М. Недељковић, 37 (1991) 257–262.

СЕЧАНСКИ, Живан

Хроника Историског института САН, 1 (1949) 403–405.

Историска читанка – одабрани текстови за историју српског народа, Београд 1948, 2 (1951), 287–288.

Рад на прикупљању и сређивању архивског материјала у Сремским Карловцима, 2 (1951), 362–365.

Хроника Историског института САН у 1949. год., 2 (1951), 396–401.

Грађа за културну историју Новог Сада, Нови Сад 1951, 3 (1952) 385–387.

Петровић Коста, *Историја Карловачке гимназије*, Нови Сад 1951, 3 (1952) 367–389.

Годишњак Историјског друштва Војводине, Нови Сад 1951, 4 (1954) 331–333.

СИНДИК, Душан

Једна или две жичке повеље?, 14–15 (1965) 309–317.

Ко је аутор оснивачке повеље храма св. Николе у Хвосну. – Résumé, 19 (1972) 67–77.

Завештање духовника Никанора из 1685. године. – Résumé, 29–30 (1983) 207–222 са 2 прилога изван текста.

Понтификал Которске бискупије у Лењинграду : претходно саопштење. – Résumé, 31 (1984) 53–66.

Marginalia Catharensia. – Résumé, 34 (1988) 29–35.

О савладарству краља Стефана Радослава. – Résumé, 35 (1988) 23–29.

Которска исправа из 1200. године. – Résumé, 37 (1991) 197–203.

Из преписке сарадника Историјског института. – Summary, 42–43 (1997) 327–330.

Anali Historijskog instituta JAZ i U u Dubrovniku. Dubrovnik, I 1952, II 1953, III 1954, 7 (1957) 454–456.

Радови др Илије Синдика, дописног члана Српске академије наука, 8 (1959) 361–365.

Грађа за историју српске медицине, Београд 1964, 14–15 (1965) 560.

Сергије Викторович Троицки, 20 (1973) 421–423.

Законик цара Стефана Душана. Књига I. Струшки и Атонски рукопис. Београд, САНУ, стр. 272 + 5 табли фотографија + 99 репродукција у боји, 8°, 24 (1977) 344–345.

Ивић Павле и Милица Грковић, *Дечанске хрисовуље.* Нови Сад, Институт за лингвистику, 1976, стр. 341 + 4 табле у боји, 4°, 24 (1977) 343–344.

Историјски архив Котор, *Водич кроз архивску грађу са сумарним инвентарима музејских и црквених збирки.* Редактор Милош Милошевић. Котор 1977, стр. 482, 8°, 25–26 (1979) 343–344.

Иван Божић (1915–1977), 27 (1980) 321–322.

Византијски земљедельчески закон. Текст, исследование, комментарий подготовили Е. Э. Липшиц, И. П. Медведев, Е. К. Пиотровская, под редакцией И. П. Медведева. Ленинград, “Наука”, 1984, стр. 279 + [1], 8°, 36 (1989) 265–267.

Зденко Левентал, *Британски путници у нашим крајевима од средине XV до почетка XIX века,* Дечје новине, Горњи Милановац 1989, стр 332 + [4], 8°, 37 (1991) 326–327.

Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба,* Српска књижевна задруга, Београд 1994, 857, 42–43 (1997) 429–431.

СИНДИК, Илија

О задацима историске географије. – Résumé, 2 (1951), 175–182.

Прилози топономастици Боке Которске. – Résumé, 5 (1955) 111–116.

Однос града Будве према владарима из династије Немањића. – Zusammenfassung, 7 (1957) 23–36.

Архивска грађа у Боки Которској, 1 (1949) 367–375.

Stjerčević Ivo, *Kotor i Grbalj – historijski pregled.* Split 1941, 1 (1949) 307–310.

Соловјев Александар, *Студије из историје народног права у XVIII веку.* Гласник ЗМС – Нова серија, 1947, 1 (1949) 306–307.

Архивска грађа у Црногорском Приморју, 2 (1951) 323, 327.

Пантелић Душан, *Војногеографски описи Србије пред Кочину Крајину од 1783–1784. год.* Споменик САН, LXXXII, Београд 1936, 2 (1951) 190–191.

Пантелић Душан, *Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира*. Споменик САН ХСХVI, Београд 1948, 2 (1951) 191–192.

Извештај о екипном раду у Боки Которској (1951), 3 (1952) 498–502.

Извештај о раду на которском статуту, 3 (1952) 449–454.

Maštrović Vjekoslav, *Jadertina Croatica. Bibliografija knjiga, časopisa i novina, izdana na hrvatskom i srpskom jeziku u Zadru, I dio, knjige (JAZU) Hrvatska bibliografija* (urednik Josip Badalić) Zagreb 1949, I–XVI, 3 (1952) 288–289.

Седми конгрес словеначких историчара, 3 (1952) 417–419.

Bagrow Leo, *Die Geschichte der Kartographie*, Berlin 1951, 6 (1956) 233–238.

Десети међународни конгрес историских наука у Риму 1955. год., 6 (1956) 249–254.

Suić Mate, *Istočna jadranska obala u Pseudo-Skilakovu Periplusu*. Rad JAZiU. Knj. 306. Zagreb 1955, 6 (1956) 219–221.

Hassinger Hugo, *Geographische Grundlage der Geschichte mit 8 Karten*, II Aufl., Freiburg in Breisgau in Breisgau 1953, 7 (1957) 428–430.

Яцунский Б. К., *Историческая география. История её возникновения и развития в XIV–XVIII веках*, Москва 1955, 7 (1957) 425–428.

Wiener Archiv für Geschichte des Slaventums und Osteuropas, Bd. II. Studien zur älteren Geschichte Osteuropas, I Teil. Festchrift für Heinrich Felix Schmidt, Graz–Köln 1956, 7 (1957) 430–433.

СКОК, Петар

Toponomastički problemi. Dečani, Riječka toponomastika, Peroj, Savudrija, Brijuni, Bovec, Kobarid, Skedenj i ostala tršćanska toponomastika slov. Podrijetla; Strabonova Segestica i Siscia. – Résumé, 3 (1952) 1–39.

Toponomastički problemi. Priština. – Résumé, 6 (1955) 27–29.

Toponomastički problemi. Vodnjan. – Résumé, 6 (1956) 169–176.

Toponomastički problemi. Motovun i Labin; Žumberak, Peroj. – Résumé, 7 (1957) 285–296.

СКОПЕТЕА, Ели

Грчка и сарадња на Балкану (1875–1878) : Случај Леониде Вулгарија. – Summary, 28 (1981) 89–104.

Оријентализам и Балкан. – Résumé, 38 (1992) 131–143.

СЛАНКАМЕНАЦ, Првош

Библиографска издања, 1 (1949) 293–296.

Библиотекар. Орган друштва библиотекара НР Србије. Год. I, бр. 1, Београд 1948, 1 (1949) 350–351.

Настава историје у школи (руски часописи 1946–1947), 1 (1949) 354–357.

Библиотекар. Орган Друштва библиотекара НР Србије. Год. I, бр. 2 и 3, Београд 1949, 2 (1951), 283–284.

Милисавец Живан, *Васа Стајић. Нацрт за студију*. Нови Сад 1949, 2 (1951) 274–275.

Библиографска издања у 1948. и 1949. години, 2 (1951) 278–283.

Настава историје у школи. (Часопис: Преподавање историје у школи, у 1948–1949. години), 2 (1951) 284–287.

- Slovenski književni trg* Leto I, Ljubljana 1948, Књ. 2 (1951) 275–276.
Рад у Државној архиви у Београду, 2 (1951) 357–358.
Стајић Васа, *Српска православна велика гимназија у Новом Саду*, 2 (1951) 256–260.
Шоћ Перо, *Оглед библиографије о Црној Гори на страним језицима*, 2 (1951) 276–278.
Белешка о изложбама историског карактера, 3 (1952) 419–420.
Извештај о раду у Државној архиви у Београду (1950), 3 (1952) 423–424.
Извештај о раду у митрополитско–патријаршијском архиву у Сремским Карловцима (1951), 3 (1952) 471–472.
Матица српска. *Научни зборник Матице српске*. Серија друштвених наука 1. Нови Сад, 1951, 3 (1952) 389–393.
- СОКОЛСКИ, Методија
Исламизација у Македонији у XV и XVI веку. – Résumé, 22 (1975) 75–89.
- СОЛОВЈЕВ, Александар
О потреби издања српског дипломатара. – Résumé, 4 (1954) 43–69.
Глушац Васо, *Истина о богомилима*, Београд 1945, 1 (1949) 263–273.
- СОТИРОВСКИ, Никола
Комунистичка партија Југославије и македонското национално прашање, Скопје 1949, 3 (1952) 385.
Конески Блажо, *Македонските учебници од 19. век*, Скопје 1949, 3 (1952) 346–348.
Хаци–Василев Мито – Анастас Митрев, *Животот и делото на Јане Сандански*, Скопје 1949, 3 (1952) стр. 336–338.
Зографски Данчо – Абациев Г. – Митрев А. – Керемциев М., *Егејска Македонија во нашата историја*, Скопје 1951, 4 (1954) 309–311.
Зографски Данчо, *За работничкото движење во Македонија до Балканската војна*, Скопје 1950, 4 (1954) 311–314.
- СПАСИЋ, Душан
Emanuel Le Roa Ladiri, *Montaji, oksitansko selo od 1294. do 1324.* (наслов оригинала: Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montailou, village occitan de 1294 à 1324*. Éditions Gallimard, Paris 1975) Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1991, 476, 39 (1994) 327–329.
Белешке са историјско–географских истраживања средњег Полимља (13–17. мај 1996), 42–43 (1997) 523–528.
Научни скуп Куриумлија кроз векове, Пролом Бања, 12–14. октобар 1995, 42–43 (1997) 482–483.
Научни скуп Пиротска буна 1836. године (с посебним освртом на ослободилачки покрет у Пироту и Понишављу од турског освајања до ослобођења 1877/78) Пирот, 14–16. јун 1996, 42–43 (1997) 486–487.
Стојан Новаковић, *Личност и дело, поводом 150–годишњице рођења (1842–1992)*, зборник радова, Српска академија наука и уметности, Београд 1995, 612, 42–43 (1997) 454–457.

Белешке са историјско–географских истраживања Призрена и околине од 18. до 24. маја 1997. године, 44 (1998) 382–387.

Ђорђе С. Костић, Љубодраг П. Ристић, *О граду, господства ми Крушевицу*, LutErazmo – Багдала, Београд – Крушевац 1997, 172, 44 (1998) 333–335.

Treasures of Mount Athos, Thessaloniki 1997 – *Благо Свете Горе*, Солун 1997 – изложба и каталог, 671, 44 (1998) 301–303.

Изложба, научни скуп и каталог Секуларна архитектура средњовековног Балкана, 1300–1500, и њено очување, Солун 1997, (*Secular Medieval Architecture in the Balkans 1300–1500 and its Preservation*, Thessaloniki 1997), 44 (1998) 345–347.

С. Ненадовић, *Осам векова Хиландара, грађење и грађевине*, Републички завод за заштиту споменика културе – Београд 1997, 435, 45–46 (2000) 391–393.

Споменичко наслеђе Србије – непокретна културна добра од изузетног и великог значаја, Републички завод за заштиту споменика културе – Београд, 1998, 460, 45–46 (2000) 403–404.

Научни скуп Краљ Владислав и Србија XIII века, Пријепоље, 15–16. новембра 2000, 47 (2002) 321–322.

СПРЕМИЋ, Момчило

Дубровачки бродови и западно Средоземље у XV веку. – Résumé, 21 (1974) 19–27.

Деспот Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина. – Résumé, 18 (1976) 23–37.

Papadrianos J., *Les informations apportées par Georges Sphrantzès sur le rôle du despote serbe, Djuradj Branković, dans les relations hongro-turques, durant les années 1451–1452*, Cyrillomethodianum, 2 (1972–1973) 165–169, 22 (1975) 261.

Papadrianos J., *L'historien byzantin Doukas et les Serbes*, Cyrillomethodianum, 1 (1971) 113–120, 22 (1975) 257–258.

Konstantin Mihailović di Ostrovica, *Cronaca turca ovvero Memorie di un giannizzero*, Sellerio editore, Palermo 2001, pp. 1–182, 49 (2003) 303.

СТАНОЈЕВИЋ, Глигор

Неколико података о породици Владиславић. – Résumé, 4 (1954) 247–250.

О судским казнама у Паитровићима. – Résumé, 5 (1955) 413–418.

Услови примања млетачке власти града Бара 1443. год, 6 (1956) 207–213.

Ђорђе Владањи, 7 (1957) 367–374.

Односи Венеције са херцеговачким, брдским и црногорским племенима од опсаде Котора 1657. до почетка Морејског рата 1684. – Résumé, 9–10 (1960) 205–238.

Прилози за дипломатску историју Црне Горе од Берлинског конгреса до краја XIX вијека. – Résumé, 11 (1961) 149–173.

Увоз из Сплита у Венецију од 31. маја 1761. до 1. јуна 1766. године, 18 (1971) 277–287.

Југословени у војној служби Венеције на копну Италије у XVII вијеку, 24 (1977) 145–159.

Неколико ћирилских писама с краја XVII и почетка XVIII вијека, 25–26 (1979) 269–274.

Списак конзула и вице-конзула у Далмацији из 1789. године, 25–26 (1979) 275–277.

Цртице о сењским ускоцима, 25–26 (1979) 253–260.

Прилог проучавању млетачко–турске трговине у вријеме Морејског рата, 27 (1980) 245–251.

Куга у Сарајеву 1731. и 1793. године, 27 (1980) 253–257.

Млетачко–турски заплет због пљачке босанских трговаца 1617. године, 27 (1980) 237–244.

Млетачко–турски заплет због Рисна 1671. године. – *Résumé*, 28 (1981) 161–165.

Статистика извоза из Сплита у Венецији у раздобљу од пет година (1699–1705), 29–30 (1983) 187–191.

Извештај о раду у Дубровачком архиву. Проучавање грађе за историју Црне Горе, 2 (1951) 305–307.

Три публикације Историјског института НР Црне Горе: (*Зборник за проучавање Петра II Петровића Његоша*, св. II и III. *Три Француза о Црној Гори*, серија: Странци о Црној Гори, Цетиње 1949), 2 (1951) 260–263.

Војноисторијски институт ЈНА, *Буне и устанци у Босни и Херцеговини у XIX веку*, Београд 1952, 4 (1954) 296–299.

Војноисторијски гласник, орган Војноисторијског института ЈНА, II – 1951; II–III – 1952, 4 (1954) 337–339.

Шкриванић Гавро, *Дневник Дубровчанина Михајла Пешића о пожаревачком мировном конгресу 1718. године*. Београд 1952, 4 (1954) 274–275.

Petrovich Michael Boro, *Catherine II and a False Peter III in Montenegro*, *The American Slavic and East European Review*, April 1955, 6 (1956) 224.

Cordignano Fulvio, *Catasto Veneto di Scutari e registrum concessionum. Tolmezzo 1944*, 6 (1956) 216–219.

Il Mediterraneo nella seconda metà del 500 alla luce di Lepanto, a cura di Gino Benzon, Firenze 1974, стр. 1–461, 22 (1975) 262–270.

Одговор Рајку Веселиновићу : [дискусија], 31 (1984) 273–289.

СТЕФАНОВСКИ, Мирјана

Трумбићев пројекат државноправног провизоријума на Крфској конференцији. – *Summary*, 39 (1994) 207221.

СТЈЕПЧЕВИЋ, Иво

Хранићи–Косаче у которским споменицима / И. Стјепчевић, Ристо Ковијанић. – *Résumé*, 5 (1955) 311–321.

СТОЈАКОВИЋ, Момчило

О паду Поречја под турску власт. – *Résumé*, 29–30 (1983) 339–358.

Bruce W. McGowan, *Sinem sancağı mufassal tahrir defteri, Türk tarih kurumu yayınlari XIV*, Анкара 1983, CXII + 542, 31 (1984) 323–325.

Херцеговина у једном раном турском попису. Покушај рецензије: Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina, priredio Ahmed S. Aličić, Orijentalni

institut u Sarajevu, Monumenta turcica, serija II, knj. 3, Sarajevo 1985, str. X + XI + 658, 33 (1987) 231–235.

СТОЈАНОВИЋ, Р.

Signer J. David i Melvin Small, *National Alliance Commitments and War Involvement, 1918–1945*, објављено у: J. Rosenau, *International Politics and Foreign Policy*, New York 1969, 27 (1980) 300–302.

СТОЈАНЧЕВИЋ, Видосава

„Несродничке задруге“ у Србији у XIX веку : архивски извори. – Résumé, 34 (1988) 201–216.

Дело Димитрија Мите Петровића. – Résumé, 35 (1988) 133–145.

СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир

Кнез Милош и Белограчка буна 1836. године. – Résumé, 3 (1952) 131–140.

Два оружана сукоба на српско–турској граници из времена прве владе кнеза Милоша Обреновића. – Résumé, 4 (1954) 129–145.

Државна архива НР Србије 1900–1950, Београд 1951, 4 (1954) 345–352.

Народноослободилачки покрет у Нишком крају 1833. и 1834/5. године. – Summary, 5 (1955) 427–436.

Источна Србија у периоду турске окупације 1813–1832. год. – Résumé, 6 (1956) 109–138.

Северна Албанија под турском влашћу 1830–тих година. – Résumé, 7 (1957) 123–143.

Прилике у Босни и Херцеговини према извештајима аустријског конзула Д. Атанацковића 1844. год. – Zusammenfassung, 8 (1959) 135–155.

Политички погледи кнеза Милоша Обреновића на питање ослобођења балканских народа. – Summary, 9–10 (1960) 345–362.

Друштвено–политичке прилике међу Арбанасима у Косовском вилајету на почетку XX века и арбанашки отпор против турских рефорама 1902/1903. године. – Zusammenfassung, 11 (1960) 175–212.

Прилике у западној половини Косовског вилајета према извештајима аустроугарског конзула у Скопљу 1900. и 1901. године. – Résumé, 12–13 (1963) 287–316.

Једна обреновићевска завера против уставобранитељског режима 1846. године. – Résumé, 14–15 (1965) 111–131.

Заједничке политичке радње балканских народа у 19. и 20. веку на обарању власти Турске царевине, 16–17 (1970) 261–266.

Дипломатска трвења конзула великих сила у Скопљу за утицај на тамошње Арбанасе католике почетком XX века. – Résumé, 18 (1971) 329–339.

Да ли је било политичке акције Србије у Босни за ослобођење од турске власти пре Гарашииновог “Начертанија”? – Résumé, 19 (1972) 165–183.

Баикалфићева афера у западној Бугарској 1846. године, 20 (1973) 213–229.

Друштвени и економски положај сељаштва у Нишком и Софијском санџаку уочи ослобођења 1877–1878. год. – Résumé, 21 (1974) 165–185.

Српски цивилни интернирци у Аустро–Угарској за време првог светског рата. – Résumé, 22 (1975) 149–171.

Схватања и проучавања Светозара Марковића друштвено–политичке проблематике првог српског устанка. – Résumé, 23 (1976) 105–115.

Улога Србије у ослобођењу крајева западне Бугарске од турске власти и српска управа у тзв. Кулском срезу 1877–1879. – Résumé, 24 (1977) 223–234.

„Коџобаши“ трнске казе Аранђел Станојевић и српско–бугарски спор око Трна и Знепоља 1878–1879. – Résumé, 25–26 (1979) 193–217.

Прошлост пиротског краја у периоду ослобођења 1874–1878. године. – Résumé, 27 (1980) 197–208.

Политички погледи Јована Ристића на проблем ослобођења српског народа у Турској 1868–1878. – Résumé, 28 (1981) 77–87.

О одговорности Милоја Петровића за пораз на Каменици 1809. године. – Résumé, 29–30 (1983) 275–285.

Савремена политика, историја и картографија о балканским ратовима 1912. и 1913. године : методолошко–историографски приступ. – Résumé, 31 (1984) 167–180.

Из проблематике српско–бугарског рата 1885. – Résumé, 32 (1986) 187–208.

Српско–турски односи у 1811. години. – Résumé, 33 (1987) 83–112.

Вукова Прва година српског војевања на даије. – Résumé, 34 (1988) 187–199.

Наративни извори о губицима становништва Србије за време првог светског рата. – Résumé, 35 (1988) 159–174.

Ами Буе о косовској бици и косовској традицији. – Résumé, 36 (1989) 231–236.

Историја српског народа у проблематици Источног питања у делима Васиља Поповића, 37 (1991) 241–248.

О неким историјским факторима као узроцима у процесима етничке симбиозе на Балканском полуострву у првој половини 19. века. – Summary, 40–41 (1995) 153–162.

Војноисторијски институт ЈНА, Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа. Том III, IV, Београд 1950, 1951, 3 (1952) 382–385.

Документи из историје радничког покрета Србије, 1–8, Београд 1948–1951, 3 (1952) 338–346.

Трифуноски Јован, Где се налази град Полог? Гласник Српског географског друштва, Београд 1948, 3 (1952) стр. 267.

Михаиловић Војислав, Из историје санитета у обновљеној Србији од 1840–1960, Београд 1951, 4 (1954) 310–325.

Душан Пантелић, 28. октобар 1879 – 10. октобар 1955, 6 (1956) 261–267.

Матица српска. Зборник за друштвене науке Матице српске, 1–15. Нови Сад 1950–1956, 8 (1959) 341–349.

Др Илија Синдик као управник Института и човек, 8 (1959) 356–339.

Кецмановић Илија, Иво Франо Јукић, Београд 1963, 14–15 (1965) 578.

Џамбазовски Климент, Културно–општествение врски на Македонците со Србија во текот на XIX век. Скопје 1960, 14–15 (1965) 575.

Архивска грађа за историју Народног Музеја. Књига прва: Кнез Милош и српске власти према старинама и уметности у Србији 1815–1839. године. Грађу

изабрао, исписао и обрадио Милорад Целебџић. Издање Народног Музеја Београд 1969, 413, 20 (1973) 412–414.

Архивска грађа о Вуку Караџићу 1813–1864. Приредио др Голуб Добрашиновић. Издање: Архив Србије. Београд 1970, 818, 20 (1973) 418–420.

Виктор Новак (10. II 1889 – 1. I 1977), 24 (1977) 5–7.

Међународни научни скуп у Букурешту: "Вековна борба румунског народа за националну независност", 24 (1977) 377–378.

„Сарадња између Грка и Срба за време својих ослободилачких покрета 1804–1830“. [Симпозијум, Кавала 1976.], 24 (1977) 375–376.

Др Гавро А. Шкриванић (1900–1984) : [in memoriam], 31 (1984) 333–336.

Вук Винавер (1927–1986) : [in memoriam], 33 (1987) 265–266.

Танасије Ж. Илић : [in memoriam], 35 (1988) 195–197.

Јован Томић као историчар српског народа, 38 (1992) 301–312.

Српски историчар Јеремија Митровић : у част 80 годишњице рођења, 38 (1992) 375–377.

Милан Ђ. Милићевић као историчар српске револуције 1804–1813. године, 39 (1994) 287–297.

СТОЛИЋ, Ана

Радос Јушић, Тумачења српске револуције у историографији XIX и XX века, Српска књижевна задруга 1992, 132, 39 (1994) 321–322.

Константин Никифоров, *Србија средином XIX века (почетак активности на уједињењу српских земаља)* Приштина 1995, 176, 42–43 (1997) 460–462.

Округли сто, Зимски балкански сусрети, Банско–Петрич 26. фебруар – 1. март 1998, 45–46 (2000) 447–448.

Владимир Јовановић, *Србија и Бугарска 1886–1896,* Историјски институт, ЈП "Службени гласник", Београд 2002, 180, 49 (2003) 315–317.

Љубинка Трговчевић Митровић, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку,* Историјски институт – Ј. П. "Службени гласник", Београд 2003, 316, 50 (2004) 312–314.

ТАДИЋ, Јорјо

Организација дубровачког поморства у XVI веку. – Résumé, 1 (1949) 54–104.

Грчка и Далмација у XVI веку. – Résumé, 14–15 (1965) 19–27.

Историја Дубровника до половине XV века, 18 (1971) 13–44.

Сабласти круже Југославијом, 18 (1971) 45–52.

Практични научни радови у Дубровачком архиву са студентима историске групе Филозофског факултета Београдског универзитета, 1 (1949) 375–380.

Извештај о практичном научном раду са студентима у Дубровнику у лето 1949. год., 2 (1951) 299–300.

Извештаји о раду у Дубровачком архиву (1951), 3 (1952) 479–481.

ТАНАСКОВИЋ, Дарко

Боянич – Лукач Душанка, *Видин и видинският санджак през 15–16 век (Документи од архивите на Цариград и Анкару)* под редакцијата на Вера Мутафчиева и Михаила Стайнова, Софија 1975, 23 (1976) 296–299.

ТАХИАОС, Антоније–Емил

Једно мало познато дело Христифора Жефаровића, 14–15 (1965) 347–360.

ТЕЛЕБАКОВИЋ–ПЕЦАРСКИ, Бранка

Гранстрем Е. Э., *Сокращения древнейших лавяно–русских рукописей*, Москва – Ленинград 1955, 8 (1959) 274–276.

Eckhardt Th., *Die Reduction als Gestaltungsprinzip der glagolitischen Initialen*. *Slavia XXV/4*, Wien 1959, 8 (1959) 272–274.

ТЕОДОСИЈЕВИЋ, Мирјана

Прилог библиографији радова о Мустафи Кемалу Ататурку у Југославији од 1921. до 1984. године. – Summary, 42–43 (1997) 373–400.

ТЕРЗИЋ, Велимир

Улога српске војске у солунској офанзиви. – Résumé, 9–10 (1960) 509–548.

ТЕРЗИЋ, Славенко

Стојан Новаковић и железничка конвенција с Турском 1887. године. – Zusammenfassung, 23 (1976) 117–126.

Васа Пелагић у изгнанству 1887. године, 25–26 (1979) 303–309.

Јован Скерлић у Народној скупштини 1912. године. – Résumé, 29–30 (1983) 457–475.

Јован Ристић и “заветна мисао српска” (1868–1876). – Summary, 34 (1988) 271–290.

Стара Србија : настанак имена и знања о њој до 1912. – Summary, 42–43 (1997) 91–110.

Живковић Мирко, *Доситеј Обрадовић у контексту српско–румунских односа*, “Критерион”, Букурешт, 1972, 279 стр. + 15 фотографија + 1 карта, 21 (1974) 286–288.

Петровић Растислав В., *Адам Богосављевић*, Београд 1972, стр. 185, 21 (1974) 296–298.

Момчило Стојаковић : (1949–1988) : [in memoriam], 35 (1988) 205–207.

Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918, I–II*, Београд 1988, 37 (1991) 305–312.

Русија и Словени : [о скупу одржаном у Москви 25–27. јуна 1991.], 38 (1992) 378–380.

О научној трибини Историјског института, 40–41 (1995) 371.

Белешке са историјско–географских истраживања средњег Полимља (13–17. мај 1996), 42–43 (1997) 505–517.

Др Јован Бојовић (1934–1995) : [in memoriam], 42–43 (1997) 503–504.

Научни скуп Иван Степанович Јастребов, Призрен, 31. октобар – 1. новембар 1996, 42–43 (1997) 492–494.

Белешке са историјско–географских истраживања Призрена и околине од 18. до 24. маја 1997. године, 44 (1998) 363–375.

ТИМОТИЈЕВИЋ, Милош

Рудо поље–Карановац – Краљево (од првих помена до Првог светског рата), Балканолошки институт САНУ, посебна издања, 76 и Народни музеј, Краљево, Београд – Краљево 2000, 331, 47 (2002) 304–307.

ТОДОРОВ, Врбан

Етнос, нација, национализъм на Балканите : някои аспекти на теорията и практиката. – Резиме, 40–41 (1995) 163–134.

ТОМАНДЛ, Миховил

Панчево – насеље и становништво од почетка XVIII века. – Zusammenfassung, 5 (1955) 343–348.

Два догађаја из српског народног покрета 1848. у Панчеву, 7 (1957) 361–365.

ТОМИЋ, Лидија

Крум и његови словенски архонти. – Résumé, 2 (1951), 87–89.

ТОМОВИЋ, Гордана

Епиграфски прилози. Надгробни натпис Исаије Симона из Сопоћана из 1345. Надгробни натпис Дамјана Радослава из Призрена 1357. – Résumé, 18 (1971) 201–205.

Поморска карта Ангелина Дулицерта из 1339. г. – Résumé, 19 (1972) 79–98.

Повеља манстира Леснова. – Résumé, 24 (1977) 83–102.

Надгробни натписи из Подриња. – Résumé, 29–30 (1983) 47–61 са 6 слика изван текста.

Сопотски забел Чрмањ. – Résumé, 34 (1988) 37–59.

Глагољски натпис са Чечана. – Résumé, 37 (1991) 5–19.

На Романи Луце. – Summary, 44 (1998) 89–101.

Богдановић Димитрије, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Српска академија наука и уметности и Народна библиотека СР Србије, Београд 1978, стр. 1–321. Штампано са: Дејан Медаковић, *Старе штампане књиге манастира Хиландара*, стр. 277–288. Богдановић Димитрије, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. Палеографски албум*, Српска академија наука и уметности и Народна библиотека СР Србије, Београд, 1978, стр. 16 + 250 репродукција, 27 (1980) 265–271.

Милица Николић (1931–1989) : [in memoriam], 36 (1989) 327–328.

Белешке са историјско–географских истраживања средњег Полимља (13–17. мај 1996), 42–43 (1997) 520–523.

Белешке са историјско–географских истраживања Призрена и околине од 18. до 24. маја 1997. године, 44 (1998) 377–382.

Проф. др Реља НОВАКОВИЋ (1911–2003) : [in memoriam], 50 (2004) 323–325.

ТОПОЛСКИ, Жежи

Парадокси историјске истине / с пољског превела Бисерка Рајчић, 36 (1989) 163–170.

Историјско објашњење као теоријски и методолошки проблем / превела с енглеског Славица Милетић. – *Résumé*, 37 (1991) 229–239.

ТОЧАНАЦ, Исидора

Прописи митрополита Мојсија Петровића за свештенике и парохијане. – *Summary*, 48 (2002) 147–164.

ТОШЕВА–KARPOWICZ, Љубинка

Православно гробље на Ријеци (1720–1856) – Света места и верски и национални идентитет. – *Summary*, 45–46 (2000) 71–93.

ТОШИЋ, Б.

Brehier Louis, *Vie et mort de Byzance*, Paris 1947, 1 (1949) 287–289.

Византијски сборник, под ред. проф. М. В. Левченка. Москва 1945, 1 (1949) 351–352.

ТОШИЋ, Ђуро

Двије повеље босанског краља Дабиче. – *Summary*, 39 (1994) 5–23.

Двије босанске повеље из XV вијека. – *Summary*, 40–41 (1995) 19–42.

Биографија и списак радова Томислава Краљачића, 40–41 (1995) 311–314.

ТРАИЛОВИЋ, Мира

Masai F., *Essai sur les origines de la miniature dite "Irlandaise"*, Bruxelles 1947, 4 (1954) 263–266.

ТРГОВЧЕВИЋ, Љубинка

Политичка делатност Јована Цвијића у Лондону 1915. године, 20 (1973) 385–396.

Јован Цвијић у Првом светском рату. – *Summary*, 22 (1975) 173–231.

Покушај писања југословенске енциклопедије током Првог светског рата. – *Résumé*, 29–30 (1983) 513–525.

Докторати студената из Србије на немачким универзитетима од 1885. до 1914. године. – *Summary*, 40–41 (1995) 249–280.

Школовање српске омладине у емиграцији 1916–1918. – *Summary*, 42–43 (1997) 147–167.

Студенти из Србије у Швајцарској до краја Првог светског рата. – *Summary*, 44 (1998) 181–208.

Делатност Јована Томића у Првом светском рату. – *Summary*, 47 (2002) 201–211.

Писарев Ю. П., *Образование югославского государства*, Москва 1975, 415, 23 (1976) 310–311.

Fest Wilfried, *Peace of Partition, The Habsburg Monarchy and British Policy 1914–1918*, London 1978, 276, 27 (1980) 297–300.

The Creation of Yugoslavia 1914–1918, ed. Dimitrije Đorđević, Santa Barbara–Oxford, 1980, 228, 28 (1981) 195–197.

Archivpraxis und Historische Forschung, Mitteleuropäische Universitäts- und Hochschularchive. Geschichte, Bestände und Forschungsmöglichkeiten, Hg. v. K. Mühlberger, Wien 1992, 309, 40–41 (1995) 348–349.

Иван Илчев, *Родината ми – права или не! Вѣнинополитическа пропаганда на балканските страни (1821–1923)* София 1996, 593, 45–46 (2000) 414–417.

Szögi Lószló, *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemein, I. 1790–1850*, Budapest – Szeged 1994, 391, 45–46 (2000) 421–423.

ТРИФУНОВИЋ, Драган

Почеци високошколске наставе механике, 21 (1974) 255–268.

ТРИЧКОВИЋ, Радмила

О постанку и пореклу имена Карановац. – Résumé, 16–17 (1970) 255–259.

Списак мухафиза Београда од 1690. до 1789. године. – Résumé, 18 (1971) 297–327.

Галипољски Срби и Јагодина. – Résumé, 29–30 (1983) 129–142.

Митрополит Лонгин Бранковић. Прича Ђорђа Бранковића. – Résumé, 34 (1988) 139–166.

Поклон. – Zusammenfassung, 35 (1988) 55–74.

Српски патријарх Калиник I. Друга обнова Пећке патријаршије. – Summary, 39 (1994) 87–118.

Османска прича о одмазди у Нишу 1690. године. – Summary, 45–46 (2000) 307–326.

Патријарх Арсеније III Црнојевић : прва искушења (1675). – Summary, 45–46 (2000) 49–70.

Случај железног рудника у Власини. – Summary, 47 (2002) 89–102.

Cevat Eren Ahmet dr, *Mahtud II zamanında Bosna-Hersek*, Istanbul 1965, 16–17 (1970) 326–328.

ТРОИЦКИ, Сергије

Да ли је „Закон судный людем“ саставио Методије или бугарски кнез?, 14–15 (1965) 505–516.

Главе Светосавског номоканона у хиландарским зборницима. – Résumé, 16–17 (1970) 1–11.

ТУБИЋ, Ристо

Улога зла у историји. – Summary, 40–41 (1995) 291–310.

Јирген Кока, *О историјској науци*, Српска књижевна задруга, Београд, 1994, 341, 40–41 (1995) 329–334.

ЋИРКОВИЋ, Мирослава

Зборник Филозофског факултета у Београду, I, II, III, 7 (1957) 449–450.

ЋИРКОВИЋ, Сима М.

Осумњичене повеље кнегиње Милице и деспота Стефана. – Zusammenfassung, 6 (1956) 139–152.

- Један прилог о бану Кулину.* – Zusammenfassung, 9–10 (1960) 71–77.
Вести Броља да Лавело као извор за историју Босне и Дубровника. – Zusammenfassung, 12–13 (1963) 167–188.
Русаика господа. – Zusammenfassung, 21 (1974) 5–17.
- Dix Années d'Historiophilie Yougoslave 1945–1955*, Београд 1955, 6 (1956) 215–216.
Kosáry Domokos, *Bevezetés a Magyar történelem forrásaiba és irodalmába, I. II*, Budapest 1951, 1954, 11 (1961) 275–276.
Mályusz Elemér, *Zsigmondkori oklevéltár I, II/1, II/2*, Budapest, 1951, 1956, 1958, 11 (1961) 276–278.
Gyöffy, *Az árpád-kori magyarország történeti földrajza*. Budapest 1963, 14–15 (1965) 550–551.
Драгоје Живковић, *Историја црногорског народа (Од старијег каменог доба до краја средњег вијека)*. Том I, Цетиње 1989, 470 : [критика], 36 (1989) 251–263.
Србобран Милојевић (1957–1989) : [in memoriam], 36 (1989) 329–331.
Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918, I–II*, Београд 1988, 37 (1991) 301–304.
Андреј Митровић, *Расправљања са Клио о историји, историјској свести и историографији*, Сарајево 1991, 272, 38 (1992) 335–337.
Jap Lešny (1947–1994) : [in memoriam], 40–41 (1995) 394–396.
Јованка Калић, *Срби у позном средњем веку*, Балканолошки институт САНУ, Београд 1994, 213, 42–43 (1997) 427–428.
- ЋУК, Ружа
Охронологији писама царице Маре упућених Дубровнику, 24 (1977) 285–288.
Повеља царице Маре манастирима Хиландару и св. Павлу. – Résumé, 24 (1977) 103–116.
Царица Мара. – Résumé, 25–26 (1979) 53–97.
Извоз свиле из Дубровника у Венецију у XIV веку. – Summary, 28 (1981) 17–25.
Два стара трга у Полимљу. – Résumé, 29–30 (1983) 39–46.
Бреза и Комарани – средњовековна насеља у Полимљу. – Résumé, 34 (1988) 61–73.
Млетачка породица Салимбене у Дубровнику у позном средњем веку. – Résumé, 37 (1991) 27–61.
Делатност дубровачког трговца Луке Милановића двадестих година XV века. – Résumé, 38 (1992) 19–30.
Радич Грубачевић – дубровачки сукнар и трговац. – Summary, 39 (1994) 59–70.
Пословање Бартола Маринчетића и Павла Мартиновића у прве три деценије XV века. – Summary, 40–41 (1995) 43–56.
Дубровачка породица Бенвенутић у српским земљама у средњем веку. – Summary, 44 (1998) 113–127.
Дубровачка породица Жаретић пореклом из Бара у средњем веку. – Summary, 48 (2002) 53–58.
- Динић–Кнежевић, Душанка, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*, Посебна издања САНУ, CDLXIX, Одељење историјских наука, 2, Београд 1974, 233, 22 (1975) 258–259.

Споменица посвећена 130–годишњици живота и рада Библиотеке Српске академије наука и уметности. Београд, САНУ, 1974, стр. 240. – Посебна издања CDLXXVI, Споменица 65, 22 (1975) 282–283.

Михаљчић Р[аде], *Крај Српског Царства*, Београд 1975, 325, 23 (1976) 293–294.

Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота*, НИУ „Војска“, Београд 1995, 315, 42–43 (1997) 431–433.

Белешке са историјско–географских истраживања средњег Полимља (13–17. мај 1996), 42–43 (1997) 517–518.

Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460). Сабрао и приредио др Андрија Веселиновић, Београд 1998, 699, 45–46 (2000) 401–402.

УРИЋ, Ненад

Рад Владана Ђорђевића у Бечу новембра 1912. године. – Résumé, 29–30 (1983) 445–455.

Издавачка дјелатност Србије у вријеме окупације 1916–1918. године. – Résumé, 37 (1991) 149–168.

Валентић Мирко, *Војна крајина и питање њезина сједињења с Хрватском 1849–1881*, Загреб 1981, стр. 360, 28 (1981) 190–193.

Общественные и культурные связи народов СССР и Балкан XVIII–XX вв., Академия наук СССР, Институт славяноведения и балканистики, Издательство “Наука”, Москва 1987, стр. 259, 33 (1987) 248–250.

Владимир Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804–1912*, Прометеј, Нови Сад, 1994, 335, 40–41 (1995) 351–353.

Научни скуп Живот и дело митрополита Михаила (1826–1898) Сокобања, 23–25. септембра 1994. године, 40–41 (1995) 365–368.

Славко Гавриловић, *Личности и догађаји из доба Првог српског устанка*, Нови Сад 1996, 354, 44 (1998) 315–319.

Андрија Раденић, *Историографски доприноси, Расправе и осврти I–II*, Београд 1999, 1115+(8), 47 (2002) 293–300.

Зборник о Србима у Хрватској 4, САНУ, Београд 1999, 587, 47 (2002) 287–293.

ФАРОКИ, Сураја

Религија, етничка заједница и османски државни апарат / Suraiya Farocqi ; превод са немачког Олга Зиројевић, 47 (2002) 263–264.

ФЕЈИЋ, Ненад

Которска канцеларија у средњем веку. – Résumé, 27 (1980) 5–62.

Трговина босанским робљем у Барцелони крајем XIV и почетком XV века. – Résumé, 28 (1981) 27–48.

Дубровчанин Бенко Котруљевић пред судом царице Марије Арагонске у Барцелони. – Résumé, 29–30 (1983) 77–84.

Извештаји итанских амбасадора у Млецима о рату Свете лиге : 1537–1540. – Résumé, 34 (1988) 87–96.

Шпанија и велики земљотрес у Дубровнику 1667. – Summary, 40–41 (1995) 185–196.

Ковачевић–Којић, Десанка: *Градска насеља средњовековне Босне*, Сарајево, “Веселин Маслеша”, 1978, 421 + (7) 8°, 25–26 (1979) 325–330.

Божих Иван, *Немирно Поморје XV века*, Београд, Српска књижевна задруга, 1979, стр. VIII + 420, 27 (1980) 285–287.

Le Goff Jacques, *Pour un autre Moyen Age*, Paris 1977, IV + 428, 8°, 27 (1980) 272–275.

Krekić, Bariša, *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the late middle ages*, London 1980 (8°) VI + 326, 28 (1981) 176–178.

Радови посвећени нашој историји, објављени у венецијанском часопису “Studi Veneziani” у протеклом, десетогодишњем раздобљу (1972–1981), 28 (1981) 179–183.

Tenenti Alberto, *Valeurs assurées et valeurs réelles à Raguse vers la fin du XVIe siècle*, *Revue historique* 322, avril–juin 1977, 299–322, 28 (1981) 183–184.

Медитерански лучки градови у средњем веку, Ђенова, 30. мај – 1. јун 1985, 32 (1986) 269–270.

Поглед на новију француску историографију о средњем веку (школа “Анала”), 39 (1994) 299–305.

Сузан Мошер Стјуард, *Држава смерности, Дубровник у средњем веку* (Susan Mosher Stuard, *A State of Deference, Ragusa/Dubrovnik in the medieval centuries* (University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1992, 269, 40–41 (1995) 317–322.

ФИЛИПОВИЋ, Миленко

Надгробни споменик из Пусте реке из XIV века. – Résumé, 1 (1949) стр. 254.

„Капиште“. – Résumé, 3 (1952) 265–266.

ФИЛИПОВИЋ, Недим

Институт друштвених наука у Београду, 2 (1952) 295–297.

ФИРСОВА, Е. Ф.

Национализм, славянство, Россия и русская эмиграция (взгляды П. Радича. по материалам архива Масарика в Праге). – Резиме, 40–41 (1995) 215–218.

ФЛАШАР, Мирон

Лисичар Петар, *Црна Коркира и колоније античких Грка на Јадрану*, Скопје 1951, 7 (1957) 419–422.

ФОСТИКОВ, Александра

О Дмитру Краљевићу. – Summary, 49 (2002) 2003, 47–65.

ФОТИЋ, Александар

Рустем–пашин вакуф у Београду (İcāreteyn). – Résumé, 38 (1992) 233–241.

Topkapi sarayı müzesi osmanlı saray arşivi kataloğu, fermânlar, I. Fasikül, No E. I–12476, Hazırlayanlar Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Em. Kur. Alb. İbrahim Kemâl Baybura, Ülkü Altındağ, Türk Tarih Kurumu Basımevi, VII, Dizi–Sa. 81, Ankara 1985, XI + 105, 4°, 33 (1987) 235–236.

Topkapi sarayı müzesi osmanlı saray arşivi kataloğu, Hükümler – Beratlar, II. Fasikül, No E. I–12476, Hazırlayanlar Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Em. Kur. Alb. İbrahim Kemâl Baybura, Ülkü Altındağ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII, Dizi – Sa. 81, TTK Basımevi, Ankara 1988, 17–165, 4°, 36 (1989) 267–268.

ХАЈНДЛ, Валтрауд

Бироократија и друштвене елите у Аустрији (1780–1848). – Zusammenfassung, 32 (1986) 105–119.

ХАУПТМАН, Људмил

„Земаљски судац“ у швапском зрцалу. – Zusammenfassung, 5 (1955) 131–138.

ХАФНЕР, Станислаус

Српски средњи век и савремена медијевистика. – Zusammenfassung, 22 (1975) 5–17.

ХИТРОВА, Н.И.

Последње године живота Луке Вукаловића, 16–17 (1970) 171–185.

ХРАБАК, Богумил

Извоз житарица из грчких области у XIII, XIV и XV столећу. – Résumé, 18 (1971) 215–253.

Црна Гора и Србија на почетку нове ере у јужнословенској повести (1903–1904), 20 (1973) 319–358.

Тржишни промет пољопривредним теренима у битолском крају у XVII веку (1607–1730). – Résumé, 21 (1974) 83–112.

Русија и спасавање Србије у јесен 1915. године. – Résumé, 23 (1976) 127–179.

Северноафрички гусари на Јадрану од почетка XVI до почетка XVIII столећа. – Résumé, 24 (1977) 117–143.

Идеје о арбанашкој аутономији и независности 1876–1880. године. – Résumé, 25–26 (1979) 159–192.

Буна са Пиринејског полуострва у Дубровнику у XV веку. – Résumé, 27 (1980) 63–93.

Лихварство у западној Македонији у XVII веку. – Résumé, 29–30 (1983) 193–205.

О Филипу де Перету и још једном о дубровачком комзулату у Александрији, 31 (1984) 291–298.

Римини у дубровачкој трговини. – Résumé, 36 (1989) 31–64.

Јевреји у Италији и источна јадранска обала 1350–1530. године. – Summary, 39 (1994) 25–45.

Српски устаници и Новопазарски санџак (Рашка) 1804–1813. године. – Summary, 40–41 (1995) 95–136.

ЦВЕТКОВА, Бистра

Насеља и демографске промене у Трновској области од XV–XVII века. – Résumé, 14–15 (1965) 55–91.

ЦИЦМИЛ, Предраг

Питање Кнежевине Србије на цариградској конференцији 1876/1877. године. – Summary, 31 (1984) 221–238.

ЧАКИР, Николае – Буше, Константин

Два значајна списа за познавање румунско–српских односа, 16–17 (1970) 165–169.

ЧОЛИЋ, Љиљана

Да ли је постојао Думенов устанак. – Summary, 31 (1984) 205–214.

Партија Цетијет као парламентарна странка у Краљевини СХС. – Summary, 47 (2002) 153–174.

ЧУБРИЛОВИЋ, Васа

Вуксан Душан, Петар I Петровић Његош и његово доба, Цетиње, 1951, 3 (1952) 309–311.

Око проучавања средњовековног феудализма. Поводом дела Георгија Острогорског “Пронија”. Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1951. – Résumé, 3 (1952) 189–203.

Историја Југославије I–II, Москва 1963, 14–15 (1965) 517–545.

Павићевић Бранко, Црна Гора у рату 1862, Београд 1963, 14–15 (1965) 569.

ЧУРКИНА, Искра Р

М. Ф. Рајевски и Југословени. – Резюме, 32 (1986) 121–151.

ЏАМБАЗОВСКИ, Климент

Стојан Новаковић и македонизам. – Résumé, 14–15 (1965) 133–155.

Неколико прилога о првим корацима на културно–политичкој сарадњи српског и бугарског народа у првој половини XIX века, 16–17 (1970) 91–107.

Снабдевање цариградске пијаце средином XIX века ситном стоком из Кнежевине Србије. – Résumé, 29–30 (1983) 315–325.

ШАРФ, Клаус

Die russische Kaiserin Katharina II., Deutschland und die Deutschen. – Резиме, 38 (1992) 77–110.

ШЕМЈАКИН, Андреј Леонидович

Внешнеполитические взгляды основателей сербской радикальной партии в начале 80–тих годов XIX века (к вопросу о начале “русофильства” Николы Пашича). – Резиме, 38 (1992) 145–161.

Письмо Н. П. Пашича П. А. Кулаковском. – Резиме, 40–41 (1995) 219–232.

ШЕРОВИЋ, Петар

Повеља о оснивању манастира св. Николе у Праскавици и њени додаци. – Résumé, 5 (1955) 323–332.

ШИДАК, Јарослав

Фрањевачка „Dubia“ из г. 1372/3. као извор за повијест Босне. – Zusammenfassung, 5 (1955) 207–231.

ШИШКОВИЋ, Јован

Народна библиотека у Београду. Њено уништење и обнова, 1 (1949) 363–366.

ШКЕРОВИЋ, Никола П.

„Пјасен“ – Црногорска победа над Скадарским паишом Махмудом Бушатлијом као историски документ. – Résumé, 1 (1949) 167–180.

Извештаји о проналажењу грађе за историју Бомбашке афере, 3 (1952) 468–471.

Наше племе новог доба. – Résumé, 5 (1955) 255–271.

ШКРИВАНИЋ, Гавро А.

Два фалсификата из XVII столећа скопског надбискупа Петра Богданија. – Résumé, 3 (1952) 107–129.

Жичко епархиско властелинство. – Summary, 4 (1954) 147–171.

Мреже путева према Светостефанској (1313–1318), Грачаничкој (1321), Дечанској (1330) и Светоарханђелској (1348–1352) повељи. – Summary, 5 (1955) 387–397.

Властелинство св. Стефана у Бањској. – Summary, 6 (1956) 177–199.

Област средњовековног Пилота у XIV столећу. – Summary, 7 (1957) 323–333.

Карта Дубровачке Републике од Михаила Пешића. – Riassunto, 8 (1959) 225–261.

Коронелијеви подаци о Дубровачкој Републици и о његовој изради карте Републике. – Riassunto, 9–10 (1960) 199–204.

О јужним и југоисточним границама српске државе за време цара Душана и после његове смрти. – Summary, 11 (1961) 1–15.

Fra Mauro, Il Mappamondo. – Riassunto, 12–13 (1963) 157–166.

Раваничко властелинство. – Résumé, 16–17 (1970) 235–253.

Најважније етапе у развоју топонимије југословенских земаља на старим картама. – Résumé, 18 (1971) 115–121.

Властелинство великог челника Радича Поступовића. – Résumé, 20 (1973) 125–137.

Прилог проучавању западних граница српске државе на Приморју од XII до половине XIV века. – Résumé, 24 (1977) 47–62.

Извештај о теренском испитивању насеља из жичке повеље, 3 (1952) 472.

Vego Marko, Historijska karta srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1957, 8 (1959) 276–277.

- Први Балкански рат 1912–1913, I*, Београд 1959, 11 (1961) 287–301.
Раденковић Милан, *Колубарска битка*, Београд 1959, 11 (1961) 301–309.
Дурковић–Јакшић Љубомир, *Митрополита Петра I Петровића карта Црне Горе*. Гласник Етнографског музеја II, Цетиње 1962, 14–15 (1965) 564–565.
Недков Борис, *България и съседните и земи през XII век според "Географията" на Идриси*, София 1960, 14–15 (1965) 547–550.
Българското воено искусство. I През феудализма, София 1958; *II През капитализма*, София 1959, 16–17 (1970) 344–346.
Martin Waldeseemüller, *Tabula Moderna Bossinae, Serviae, Graeciae et Sclavoniae*. – Résumé, 19 (1972) 55–65.
Др Милан Ж. Живановић (18. VII 1899 – 12. X 1975) : [Библиографија], 22 (1975) 297–303.

ШЉИВО, Галиб

- Трговина у Ливањском крају 1871. године*. – Summary, 40–41 (1995) 137–151.

ПРИКАЗИ

Краљ Владислав и Србија XIII века. Научни скуп 15-16. новембар 2000, Историјски институт, Зборник радова, књ. 20, Београд 2003, 178

Пред нама се појављује зборник радова са научног скупа одржаног 15. и 16. новембра 2000. године у Пријеполу у организацији Историјског института и епархије Милешевске. Књига садржи 14 саопштења међу чијим ауторима су најзаступљенији историчари, али се у њој налази и на радове етнолога-антрополога, археолога, историчара уметности и цркве.

Зборник почиње чланком Милоша Благојевића, *О аграрним односима у Полимљу крајем XII и почетком XIII века* (стр. 7-23). Аутор анализује хрисовуљу Стефана Владислава за манастир Богородице Бистричке из 1234–1243. године (у њој су реконструисане одредбе изгубљене оснивачке златопечатне повеље великог жупана Стефана Немање) и посвећује велику пажњу обавезама различитих категорија зависног становништва на манастирским поседима који су се, иначе, налазили у срцу немањинског породичног домена. Истиче да су те обавезе, све до доношења Душановог законика, служиле као узор обавеза подложних слојева у српској средњовековној држави.

У раду Душана Синдика, *Которски документи из времена краља Стефана Владислава* (стр. 25-30), говори се о девет одлука которског градског већа из тог времена. У свим актима ради се о питањима из свакодневног живота (о валутном курсу, о производњи медовине, о судијама који више нису на служби, о продаји жита, итд). Све донете одлуке, наглашава аутор, биле су статутарне природе и из њих се види како се постепено рађао Которски статут. Излагање Марице Маловић–Ђукић, *Поклад жупана Десе* (стр. 31-39), бави се преносом драгоцености жупана Десе и краљице Белославе (сина и супруге краља Владислава) из Дубровника у Котор, а по наређењу краља Драгутина. Предраг Пузовић се у свом раду *Свети Арсеније I Сремац, архиепископ српски* (стр. 41-45), укратко осврнуо на понтификат (1233-1263) првог наследника Светог Саве.

Чланак Гордане Томовић, *Жупа Љубовића* (стр. 47-62), бави се насељима и становништвом ове значајне жупе у средњем Полимљу у којој су се налазили поседи више српских цркава и манастира

(Свети Петар на Лиму, Богородица Бистричка, Дечани, Хумска епископија). О Љубовићи приповедају различити извори у периоду од средине XIII до краја XV столећа: неколико ћирилских повеља и турских пописа и један дубровачки уговор. Ђуро Тошић у раду *Српске приморске земље (Зета и Травунија) у XIII вијеку* (стр. 63-72) сажето приказује повест приобалних подручја српске државе, почев од Немањиног преузимања власти над Зетом крајем девете деценије XII века, па све до повлачења краљице Јелене из активног политичког живота 1308. године.

О жупској и црквеној организацији у Полимљу током средњег века расправља Синиша Мишић у саопштењу *Територијално-управна организација Полимља (XII–XIV век)* (стр. 73-87). Аутор наглашава да се „Полимље никада није уздигло на ранг јединствене земље“ захваљујући, поред осталог, географској раздробљености територије и „издужености у правцу север–југ“. Такође, скреће пажњу и на чињеницу да се назив Полимље, који се јавља половином XV столећа, не односи на читав регион, већ само на Доње и Средње Полимље, тј. на области које су припадале херцегу Стефану Вукчићу Косачи.

Излагање Радивоја Радића, *Георгије Акрополит и Срби* (стр. 89-97), објашњава како је дошло до тога да знаменити византијски повесничар никејске епохе, за разлику од својих претходника и последника, пружа само оскудна обавештења о Србима. Радић најважније разлоге налази у томе да промењена геостратешка слика југо-источне Европе након 1204. присиљава историописца и (најпре) политичара Акрополита да сву пажњу посвети четвороуглу Никејско царство – Епирска држава – Латинско царство – Друго бугарско царство. Сходно томе, српска држава се у никејској визури појављује само у ретким тренуцима када се непосредно умеша у односе поменутих сила, као што је то било 1257. године када су Срби продрли у Македонију, заузеле Кичево и Скопље и стигли до Прилепа.

Преображајем српске привреде и друштва позабавила се Ружа Ђук у раду *Почеци рударства и привредни успон Србије* (стр. 99-106). Доласком саских рудара крајем прве половине XIII столећа и отварањем првих рудника сребра, олова и бакра постепено се мења и природа српског извоза, где су дотада суверено владали пољопривредни производи. Рудници постају снажни трговачки центри, истиче аутор, а све интензивнији извоз племенитих и обојених метала доприноси економском напретку и ствара основу за велику политичку и културну експанзију у XIV веку. У чланку Милоша Антонови-

ћа, *Повеља краља Радослава и манастир св. Михаила на Превлаци* (стр. 107-114), анализује се документ којим, наводно, српски краљ потврђује граду Котору власт над поменутиим манастиром. Ауторов закључак је да се ради о несумњивом фалсификату с краја XIV или почетка XV столећа, направљеном у „намери да дистриктуалну јурисдикцију протегне на целу жупу која привредно гравитира граду“.

Излагање Живка Микића и Евгенија Хошовског, *Манастир Милешева – резултати антрополошких истраживања* (стр. 115-130), темељи се на антрополошкој обради скелетних остатака подигнутих из манастирских гробница током археолошких ископавања из 1993. и 1994. године. Од занимљивијих резултата обраде остеолошког материјала издвојили бисмо примедбу аутора да су релативно успешно санирани случајеви тешких повреда лобање, што Микића и Хошовског наводи на закључак да су међу монасима постојали и врсни видари. Уз то, антрополошке карактеристике земних остатака указују на „космополитску“ природу милешевског братства. Наравно, нека питања су и даље остала отворена, а међу најважнијима је, наглашавају аутори, идентификација скелета краљице Белославе.

Саопштење Радована Бунарџића и Марине Миленковић, *Сахрањивање у XII и XIII веку у средњем и доњем полимљу (прилог истраживању – I део)* (стр. 131-146), настало је из пројекта истраживања и обнове манастира Светог Георгија у Дабру (у данашњем селу Мажићи између Пријепоља и Прибоја). Манастирска црква, уништана током XIII столећа – не зна се поуздано да ли од Бугара или Монгола, налази се на средњовековном гробљу. Аутори указују на то да се од XIII века примећује промена у начину упокоја: рака је прилично проширена, док се око сандука прави камена ограда; од краја XIII столећа јавља се и празан гроб – кенотаф.

Полазећи од мисли Светозара Радојчића да „у науци нема тачке“ Иван М. Ђорђевић тврди да је његов рад, *О сликаним програмима српских цркава XIII столећа* (стр. 147-164), настао као плод „увида у све оно што је досада написано о сликаним декорацијама српских цркава XIII века, а нарочито увида у мањкавости да се многе сликане декорације ‘ишчитају’ до краја“. Аутор истиче да се најпре ваља позабавити црквеном архитектуром у Срба тог периода јер се, како закључује, „посебност српске црквене архитектуре XIII века у потпуности поклапа са посебношћу српских сликаних програма истог столећа“. Важно је Ђорђевићево упозорење да неке ствари нису истражене до краја иако се ствара привид да јесу (Милешева, Со-

поћани), а да је, с друге стране, нешто систематски занемаривано услед „недостатка храбрости истраживача и тешких оштећења“ (Градац). Напоследку, аутор поручује: „када нашу сензибилност бар мало приближимо сензибилности људи средњег века, бићемо у стању да разумемо у којој су мери Срби XIII у столећу били на изузетно високом духовном нивоу“.

Последњи у низу радова је из пера Слободана Милеуснића, *Милешевска плаштаница* (стр. 165-178). Аутор доноси повест о плаштаници коју је Милешева добила од молдавског војводе Јована Александра IV Лапушњануа 1567. године, а која је након турског пустошења манастира 1688. кренула на дугачак пут и боравила у манастирима Пакри и Гомионици и епархијском двору у Пакрацу, да би се од 1985. године обрела у музеју Српске православне цркве у Загребу.

Драгић М. Живојиновић

М. Антоновић, *Град и залеђе. Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*,
Историјски институт, Београд 2003, 373.

Међу географским областима које улазе у истраживачки видокруг историчара српског средњег века, део јадранске обале од Которског залива до ушћа Дрима и његово шире залеђе истичу се нарочито добром „покривеношћу“ разноврсним изворним материјалом, од нормативних, документарних и наративних писаних извора, преко археолошких налаза, до усмене традиције. Захваљујући овоме, у протеклом раздобљу настала је веома обимна и углавном квалитетна литература о средњовековној прошлости тог поднебља. Па ипак, у оквиру ове литературе осећа се недостатак дела веће тематске ширине у којима би резултати нових истраживања могли да се стопе са раније стеченим сазнањима у један целовит приказ неког од важних аспеката историје поменуте области у средњем веку. Обимног, сложеног, али и значајног задатка да створи једно такво дело латио се Милош Антоновић својом докторском тезом *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, чији се дора-

ђени и допуњени текст са наднасловом *Град и залеђе* сада појављује пред широм стручном и читалачком публиком.

Мада наслов и наднаслов наговештавају као основну намеру аутора да прикаже однос између града и простора који га окружује, врло брзо постаје јасно да ова књига у ствари обухвата шири феномен града као можда најдоминантнијег објекта политичког, друштвеног, привредног и културног пејсажа Зетског приморја и северне Албаније у XIV и XV веку. Већ у *Уводу* (стр. 17–20), аутор у склопу настојања да методолошки одреди своју тему почиње да изводи дефиницију типа средњовековног града који се развио на тој територији. Овај поступак наставља у почетку првог поглавља (*Град у Зетском приморју и северној Албанији*, стр. 21–69), да би као критеријуме који једно насеље чине градом утврдио традицију (град посредно или непосредно наставља традиције неког позноримског урбаног средишта), етнички састав и верску припадност становништва (првобитно становништво града чине романски хришћани латинског обреда и мада временом етничку слику мења прилив најпре Словена, па онда и Албанаца, романски етнички елемент остаје снажан, а римокатоличка вероисповест доминантна), присуство одређеног степена црквене организације (у граду се налази средиште католичке епископије) и, најзад, свест становника града о „комуналности“, то јест, о међусобном заједништву и посебности према спољном свету, оличену у специфичном унутрашњем уређењу које је кодификовано у облику градског статута.

Пошто је на основу ових критеријума прецизно одредио дванаест насеља у Зетском приморју и северној Албанији која се могу сматрати градовима (Котор, Будва, Бар, Улцињ, Свач, Скадар, Балеч, Дриваст, Сапа, Сарда, Дањ и Љеш), аутор као још једну одлику града истиче његов физички изглед, да би затим у низу минијатура покушао да дочара изглед сваког од градова понаособ. Поред упознавања читаоца са простором историјске радње, овај одељак служи и да упозори на једну чињеницу која у даљем излагању често избија на површину. Наиме, очигледне паралеле у физичком изгледу градова, као што су постојање горњег и доњег града, градске зидине, епископска и друге цркве, те јавне зграде и простори од значаја за комунални живот, у многим случајевима остају у сенци разлике у реду величина. Несразмера није само физичка – једна Сапа или Свач никакo нису могли да имају исти развојни пут и историјску судбину као један Скадар или Котор.

Потврде овог преплета сличности и разлика налазе се већ у другом, највећем поглављу књиге (*Израђивање комуналног уређења*, стр. 71–177), које истражује успон, врхунац и опадање градске комуне у Зетском приморју и северној Албанији. Процес формирања у градским срединама заједнице заклетих у којој је носилац суверенитета скупштина свих пунолетних грађана, а затим и еволуције те заједнице у правцу олигархије, где се сва власт налази у рукама већа састављених искључиво од припадника градског патрицијата, захватио је све градове Зетског приморја и северне Албаније, достижући врхунац у првој половини XIV века. Томе је знатно допринела чињеница да су се ови градови тада налазили под врховном влашћу српске државе која им је пружала могућност да остварују широку унутрашњу аутономију. Међутим, док су најнапреднији градови развијеношћу свог комуналног уређења били у стању да ефикасно „попуне“ управни и правни простор који им је централна власт препуштала, други за то нису били способни и утицај централне власти у њима био је много снажнији. Неравномерност у степену развијености најбоље се може уочити на страницама где аутор даје слику комуне у доба њене зрелости кроз преглед правних и друштвених категорија становника, компарацију градских статута и опис комуналних установа и функција. Тако, на пример, с једне стране стоји Котор који је једини доследно спровео поделу судске и управне власти, а са друге Дриваст у коме је црквена власт практично апсорбовала грађанску. Па ипак, златно доба зетско-албанске комуне, тамо где га је уопште и било, трајало је кратко. После неколико деценија ратова и несрећа, сви градови дошли су под власт Венеције чији су управни органи маргинализовали установе комуналне аутономије, док је млетачка финансијска и пореска политика одузела тој аутономији материјалну основу. Као резултат тога, чак и у најнапреднијим градовима комунално уређење сведено је на пуки декор, док се у неким другим урбани начин живота потпуно угасио.

Заокруживши причу о граду, аутор прелази на феномен који је поставио као главни циљ свог истраживања – однос града према његовом окружењу. Тема трећег поглавља (*Град, дистрикт и жупа*, стр. 179–242) јесте она димензија тог феномена која обухвата однос града према окружењу као простору. У извесном смислу, ово поглавље чини пандан првом поглављу књиге које се бавило простором самог града. Чак је и њихова композиција слична. Тако први део овог поглавља настоји да дефинише начин на који је град схватао

своје просторно окружење, правећи разлику између дистрикта, као територије ван градских зидина која се налази под „правном јурисдикцијом комуналних власти“ и жупе, као области која „природно и привредно гравитира граду“, али по правилу није у целини под јурисдикцијом комуне. Други део, пак, приказује историјски развој дистрикта сваког града понаособ, то јест, њихове напоре да достигну један од најпривлачнијих комуналних идеала – да границе градског дистрикта достигну крајње границе градске жупе. Наиме, градовима је врло рано постало јасно да величина дистрикта најдиректније утиче на благостање комуне и њених грађана, па су стално покушавали, и понекад успевали, да га прошире, најчешће путем економске пенетрације, откупљивања или дарова владара из унутрашњости. Од XV века, међутим, Млечани су у склопу политике сузбијања комуналне аутономије систематски смањивали градске дистрикте, увећавајући на њихов рачун територије под непосредним надзором својих органа власти. На тај начин у простору око градова настао је велики земљишни фонд над којим комуналне установе нису имале никакву контролу, а који ће се показати необично значајним за еволуцију друге димензије односа града према окружењу – односа према становништву које у том окружењу живи.

Ова димензија подробно је истражена у оквиру последњег, четвртог поглавља (*Демографска кретања*, стр. 243–306). Аутор посматра однос града према житељима његовог окружења у етничком кључу, као однос романског језгра градског становништва према словенском, а касније и албанском, елементу из околине. При том за утврђивање етничке слике користи три критеријума: топономастику (нарочито микротопонимију), антропонимију и религију. И док се антропонимија показује као прилично несигуран водич, јер су имена често етнички неутрална или представљају одраз тежње једне групе да се стопи са другом, микротопоними и распоред верских објеката се у многим случајевима тако поклапају да јасно одређују неке области, најчешће сам град и непосредну околину, као романске и католичке, а друге као словенске и православне. Говорећи о самим популационим кретањима, аутор показује како се градови распети између тежње да очувају романски карактер и вишеструке потребе за демографским освежењем, која се нарочито заоштрава после епидемија, глади и ратних и природних катастрофа, одлучују за овај други пут. То доводи до процеса, с једне стране, словенизације градова, а са друге, акултурације словенских придошлица која је у вишим дру-

штвеним слојевима потпуна (примају и језик и веру Романа), док је у нижим делимична (примају само веру).

Посебна пажња посвећује се албанским миграцијама у областима око градова Зетског приморја и северне Албаније. Албанци продиру у те крајеве још од XIII века као пастири и пљачкаши. Ипак, њихова средњовековна експанзија достиже врхунац у доба млетачко-српских сукоба у првој половини XV века, када је нарочито млетачка страна на бојном пољу обилато користила услуге албанске властеле и ратних дружина. Плата ових ратника били су поседи који су им додељивани на бившој територији градских дистриката. Одатле су они и њихови зависници постепено продирали и у саме градове, тако да је још пре турског освајања у другој половини XV века већина њих била албанизована. Овај веома значајан аспект демографских кретања има видно место и у *Закључку* (стр. 307–310), који ефектно сумира резултате истраживања, тако да уједно, у преводу на енглески језик, служи и као резиме књиге.

Може се рећи да најснажнији печат књизи *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку* даје ауторово стрпљење за детаљ и смисао да из детаља изведе чврсто утемељену генерализацију. Смењивање таласа критичке анализе података добијених прегледањем практично целокупног расположивог фонда објављених извора, при чему посебно место припада обимном Валентинијевом корпусу млетачких докумената, и јасне и прецизне синтезе даје читаоцу утисак да пролази кроз низ кратких прилога који потом сви добијају одговарајући смисао у широј слици града и његовог залеђа. Многе од тих минијатура назначене су у тексту посебним поднасловима, а међу онима које нису, могу се издвојити реконструкција одредби несачуваних градских статута на основу података из других извора, расправа о односу Котора према Светомихољској метохији, као и неколико веома занимљивих пасуса о Албанцима у средњовековној Венецији. На овај начин, готово ниједан проблем значајан за тему не остаје по страни и без одговора. Наравно, одговори на тако сложена питања тешко могу да буду коначни и потрага за њима треба да буде настављена, у овом случају чини се првенствено у необјављеним изворима, попут занемарене и често потцењене которске архивске грађе. За таква истраживања књига Милоша Антоновића представљаће једно од незаобилазних полазишта.

Небојша Порчић

Душко М. Ковачевић, *Србија и Русија 1878–1889.*
Од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана,
Историјски институт, Београд 2003, 393.

Монографија Душка М. Ковачевића, *Србија и Русија 1878–1889*, професора Опште историје новог века на Филозофском факултету у Новом Саду је рукопис докторске тезе одбрањене 1998. године. Ова књига је драгоцен научни прилог целовитом сагледавању историје српско-руских односа у поменутом раздобљу. Настала на основу проучавања архивске грађе руске и домаће провенијенције, она показује сву комплексност међународних односа осме деценије XIX века и у том контексту везе Србије и Русије и то у периоду када је Милан Обреновић одлучио да кормило српске лађе усмери из правца Петрограда ка Бечу.

Ковачевић се храбро подухватио задатка да изучи један још недовољно истражен период из историје модерне српске државе, трудећи се да покаже како су се развијали односи Србије и Русије и то у тренутку када су руску спољну политику битно одређивале две чињенице: с једне стране, економска стагнација у коју је упала руска држава, и с друге стране, преокупираност унутрашњим проблемима довели су до тога да опадне њен међународни значај, као и интересовање за спољнополитичке теме. У времену после Берлинског конгреса, Русија заступа дефанзивну спољну политику. Аутор посебно истиче да је правац руске спољне политике осамдесетих година XIX века био условљен и приступањем Тројецарском савезу.

У раду су између осталог приказани генеза односа Србије и Русије, руски погледи на српску унутрашњу и спољну политику, услови под којима су се развијали међусобни односи, објективни (спољни) и субјективни (унутрашњи) узроци који су утицали на степен и карактер тих односа, као и историјске реперкусије по Србију произашле из њених веза са Русијом. Аутор је извео закључак да је након 1878. наступила нова фаза у односима две државе коју су одликовале многе противречне изјаве на обе стране. Утицај Русије у Србији је почео да опада после Берлинског конгреса да би она у времену између 1881. и 1887. била скоро потпуно истиснута из Србије. Такво чињенично стање било је последица аустрофилства краља Милана, обавеза Русије према чланицама Тројецарског савеза и услед реакционарног карактера самодржавља руског цара Александра III. Аутор ове књиге је с правом уочио да је одласком владе на-

предњака и доласком либерала Јована Ристића на чело српске владе дошло до постепеног отопљавања у међусобним односима и пораста руског утицаја у Србији.

Књига се састоји из Увода, четири дела и закључка. Први део књиге, *Србија на путу испуњења одредаба Берлинског уговора. Либерална влада Јована Ристића*, састоји се из шест глава. Тежиште је стављено на анализу остваривања обавеза које је новопризната српска држава преузела на Берлинском конгресу као залогу међународног признања и на став Русије према тим питањима. Овде се аутор позабавио и руским реакцијама на одлуке Берлинског конгреса и позицијом Петрограда на међународном плану, истичући да је Русија одлукама конгреса доведена у понижавајући положај што је изазвало велико незадовољство словенофила и њихових присталица. Међутим, Ковачевић истиче да је и поред снажног утицаја панслависта на руском двору преовладала мирољубива спољна политика уз приближавање Аустрији и Немачкој. Стога су у тој почетној фази из Петрограда слати савети у Београд да Србија треба да буде умерена према Бечу и поштује одлуке Берлинског конгреса.

У другом делу студије, *Прва напредњачка влада. Министарство Милана Пироћанца*, која садржи шест глава, проучени су главни аспекти српске спољне и унутрашње политике од краја 1880. до јесени 1883. године и како се српско везивање за Аустро-Угарску рефлектовало на њене везе са Русијом. Занимљива је оцена да је руска страна мирно прихватила закључивање тајне српско-аустријске конвенције као и да се у Петрограду знало за склапање споразума. Ковачевић „руску мирноћу“ објашњава чињеницом да је Русија због потребе очувања Тројецарског савеза остала „равнодушна“ према том споразуму. Истовремено аутор цитира руске изворе и историчаре који су сматрали да је економски фактор значајно допринео слабљењу руског и јачању аустријског утицаја у Србији.

Трећи део књиге, *Друго напредњачко министарство. Влада Милутина Гарашићина*, састоји се из две главе и у њима су разматрани српско-руски односи за време владе Милутина Гарашићина. Ковачевић је указао на својеврсни феномен да је у то време аутократска Русија захтевала поштовање демократских права и слобода у Србији. У том смислу показао је сву противречност руске политике и то на примеру дијаметрално супротних изјава које су давали руски званичници, с једне стране, и јавност, с друге стране. И док је министар спољних послова, Гирс исказивао опрезност по питању

избора и поштовања демократских начела и слобода, дотле је штампа осуђивала краља Милана као издајника Словена и верног слугу Аустрије. Још један пример показује сву противречност руске политике према Србији и њеном владару. Иако све незадовољнија понашањем Милана Обреновића, Русија на иницијативу Гирса, обавештава 1884. српску владу да се спрема политички преврат у земљи и свргавање краља Милана. Ковачевић је исцрпно представио и улогу Русије у српско-бугарском рату напомињући да је она стајала иза рата, што је поткрепио чињеницом да је руска страна непрестано храбрила бугарску владу да не прихвати српски ултиматум по питању Брегова и емиграната. Ковачевићево је мишљење да је Русија бранећи бугарске националне интересе желела да поврати део свог изгубљеног утицаја у Бугарској. Он изводи и закључак да су српски пораз у том сукобу и тешка позиција краља Милана коначно јасно одредили став Русије према српском суверену: завладало је отворено незадовољство његовом владавином и званични кругови нису имали ништа против краљеве абдикације и његовог уклањања с престола и то легалним путем.

Четврти, последњи део ове монографије носи наслов, *Од пада напредњака до абдикације краља Милана*, и састоји се из три главе у којима су проучени односи влада Ј. Ристића, С. Грујића и Н. Христића према Русији и указано на последице абдикације краља Милана по српско-руске односе. И док је избор владе Јована Ристића, а затим и Саве Грујића примљен у Русији с нескривеним задовољством, с обзиром на то да су они сматрани осведоченим руским пријатељима, именовање кабинета Николе Христића, у Петрограду је лоше оцењено при чему се губила нада да може доћи до промене у спољнополитичкој оријентацији српске државе и њеног чвршћег везивања за Русију. Ковачевић напомиње да је Русија поново показала противречност у својој политици према Србији и у овом периоду јер, иако је нерадо гледала на Христићеву владу ипак се плашила да би немири у Србији могли да изазову турбуленције на спољнополитичком плану што не би ишло на руку руским интересима на Балкану. Зато је она ипак заузела став о немешању у српске ствари. Међутим, абдикацију краља Милана примила је са задовољством и олакшањем, видећи у том чину могућност да дође до заокрета српске политике и њеног поновног окретање ка Русији.

За књиге које се баве проучавањем историје дипломатских и политичких односа често се лепе етикете да су сувопарне и досадне.

Међутим, то се не може рећи за студију Душка М. Ковачевића. На против. Писана разумљивим језиком, обogaћена занимљивим секвенцама које дочаравају сву замршеност и тајновитост дипломатских надмудривања својствених тадашњим европским владарима, политичарима и дипломатама, ова књига је вешто избегла замку да упадне у једноличност и незанимљивост. Похвално је истаћи намеру аутора овог рада да односе Србије и Русије расветли и у периоду од 1889 до 1903. године што ће бити предмет проучавања следеће књиге коју с нестрпљењем очекујемо. Тиме ће се добити једна заокружена слика о односима две државе у једном наизглед мирном али по свему врло бурном периоду српске, балканске и европске историје. На крају, на основу свега изнетог препоручујемо ову корисну студију ширем читатељству.

Александар Растовић

Сузана Рајић, *Влада Николе Христића 1888–1889*,
Београд 2003, 211.

Институција владе до сада није била предмет озбиљнијих проучавања у домаћој историографији. Интересовање за политичка збивања и њихове истакнуте учеснике одвлачили су пажњу историчара са функционисања влада као једног од најважнијих чиниоца државне власти.

У историографији је већ познато да је Никола Христић под владавином два последња Обреновића долазио на чело државне управе (1883, 1888. и 1894.) у тренуцима политичких криза, као и да су његови кабинети готово увек представљали прелазно решење онда када договор владоца са представницима политичких странака није био могућ. Ово сазнање донекле је ометало историчаре да детаљније проуче начин њиховог рада, као и да сагледају последице које је њихова делатност остављала на политички живот земље.

У књизи Сузана Рајић темељно је обрађена влада Николе Христића 1888–1889. године. Христићеву управу у наведеном раздобљу обележила су три значајна догађаја за историју Србије 19. века: развод краља Милана и краљице Наталије, доношење Устава

1888. и припрема абдикације краља Милана. Анализа наведених проблема добила је значајно место и у овој књизи, али је ауторка уложила знатан труд да детаљно истражи и оне аспекте Христићеве владе који се обично занемарују. Тако су у књизи исцрпно описани национални рад и спољна политика Христићевог кабинета, као и стање и мере које је влада предузимала у привреди, финансијама, просвети и култури. На почетку књиге изложени су установа владе, личност, делатност и политички погледи Николе Христића, као и начин на који је његов кабинет састављен 1888. године.

Печат влади Николе Христића 1888–1889. дала је краљева намера да уз њену помоћ реши своје приватне проблеме. У раздобљу од десет месеци, колико је Христићев кабинет био на власти, највише времена и енергије утрошено је на краљев развод. Ауторка је избегла препричавање скандала који карактеришу овај исечак српске историје; уместо тога настојала је да проникне у мотиве који су руководили делатношћу владе, која је поред краљевског пара била главни чинилац овог догађаја. Дошла је до закључка да је, упркос савитљивости коју су Христић и министри испољавали у свом односу према краљу, њихов основни циљ био заштита краљевог нарушеног ауторитета, а тиме и ауторитета Краљевине. Из тих разлога трудили су се да постигну компромисно решење између краља и краљице. Значајно је запажање ауторке да је и поред тога што скандал није избегнут, релативно брзо постигнут развод брака спасао Србију многих опасних трзавица. Спречавањем краљичиног повратка у земљу избегнуто је даље погоршање политичког стања, а заузимањем чланова кабинета код краља избегнуто је протеривање угледних личности које нису одобравале краљеве поступке. Поред тога, развод је много више компромитовао краљевски пар него владу.

Ауторка је анализирала и доношење Устава 1888. године, а пре свега на изглед парадоксалну чињеницу да је за време владе која је у јавности била обележена као реакционарна донет један либералан устав који се готово у потпуности косо са начелима које је та влада заступала. Рајићева је истакла да је пристајање владе на доношење слободоумног устава било изазвано њеним непристајањем на краљеву намеру да земљом влада без устава. Христићев кабинет је радије пристао на доношење устава који се косо са његовим политичким погледима, него на државни удар и реакционарну политику. Ауторка је тако дошла до закључка да Христић није био назадњак и реакционар, већ личност која се покоравала краљевим хтењима.

Познато је да је за време управе Христићевог кабинета припремљена краљева абдикација. Често се, међутим, превиђа да су чланови владе (сви осим Мијатовића) за краљеву намеру сазнали тек 36 сати пре абдикације, као и да је Никола Христић на сопствени захтев разрешен дужности председника владе непосредно пре самог чина. Коинциденција краљеве абдикације са убиством кнеза Михаила када се Христић такође налазио на челу државне управе била је толико велика, да он себе није више могао да замисли као шефа владе после чега „цео ће народ имати права да верује да сам ја и ту несрећу могао спречити, али да нисам хтео јер сам сигурно затуцани приврженик Претендентов“.

Ауторка је проучила и делатност Христићевог кабинета у појединим ресорима. На пољу националног рада и спољне политике ова влада је настојала да иде утабаним стазама својих претходника. С обзиром на то да је Христићев кабинет првенствено имао задатак да реши краљеве приватне проблеме, као и да је само десет месеци био на власти, то и његова постигнућа у државној управи нису била замашна.

Књига Сузана Рајић настала је из магистарског рада одбрањеног под истим насловом на Филозофском факултету у Београду 2000. године. Ауторка је проучила замашну архивску грађу. То су, пре свега, архиви свих министарстава, фондови Државног савета и Касационог суда, лични фондови и посебне збирке сачуване у Архиву Србије, као и мемоарски списи похрањени у Архиву САНУ.

О влади Николе Христића 1888/89. у историографији је до сада писано површно, а историчари су се при том првенствено занимали за скандале који су се за време њене управе дешавали. Значај књиге Сузана Рајић је у томе што је на основу прворазредне архивске грађе делатност ове владе као целине први пут темељно проучена и изложена.

Александра Вулетић

Ана Столић, *Ђорђе Симић, Последњи српски дипломата XIX века*,
Историјски институт – Михаило Жикић фондација,
Београд 2003, 318.

Ана Столић, аутор монографије *Ђорђе Симић, Последњи српски дипломата XIX века*, поседује солидно искуство у писању биографија. Својим књигом *Краљица Драга* она се већ успешно окушала у писању овог од давнина цењеног историографског жанра. Стога не чуди што је Фондација Михаило Жикић баш њој понудила посао око реализације биографије Ђорђа Симића. Када се прочита књига настала тим поводом, постаје јасно да наручиоци нису погрешили приликом избора аутора.

Српска историографија се не може похвалити великим бројем биографија истакнутих личности друге половине XIX и прве половине XX века, времена у којем је стварана модерна српска држава. Пажњу историчара привлачили су само поједини најатрактивнији државници и политичари, као што су Карађорђе, Кнез Милош, краљ Петар Карађорђевић, Никола Пашић, Јеврем Грујић или Стојан Новаковић. Из тих разлога, биографије бројних представника тзв. “другог ешалона”, мање експонираних припадника двеју српских династија, политичара и утицајних интелектуалаца ваља очекивати од будућих нараштаја историчара. Да није било срећних стицаја околности, сличну судбину сигурно би делио и Ђорђе Симић (1843-1921), посланик Србије у Софији, Петрограду, Риму, Бечу и Цариграду.

Иако, како смо нагласили, није припадао првој гарнитурџи српских политичара и дипломата онога времена, у Симићевим сећањима забележени су многи битни моменти како из српске тако и из савремене европске историје. Као савременик и сведок ратова за независност и проглашења самосталности Србије, развода краља Милана и краљице Наталије праћеног бројним скандалима, затим Краљеве абдикације, Ивањданског атентата, Мајског преврата и бројних других догађаја, Симић свакако није био особа чију улогу треба свесно маргинализовати.

Каријера Ђорђа Симића мало се разликовала од каријера других представника уског слоја интелектуалаца у Србији крајем XIX и почетком XX века, који су се, по завршетку школовања на европским универзитетима, најчешће у Немачкој (у Берлину и Хајделбер-

гу) или у Француској (у Паризу), најчешће запошљавали у државним службама. Управо стога Симићев живот и делатност су у нераскидивој вези са политичком и дипломатском историјом Кнежевине, потом Краљевине Србије.

Недвосмислено указујући на ову везу, непрестано је поткрепљујући моментима из Симићеве занимљиве и живописне биографије, А. Столић је у маниру врских биографа изванредно изнијансирано приказала како личност Ђорђа Симића тако и богату породичну историју породице Симић. Градећи каријеру под оптерећењем породичног греха учињеног Обреновићима, Симић сигурно није могао бити личност од поверења краља Милана, који га је сматрао безазленим и безопасним политичарем. Занимљива је чињеница да Ђорђе Симић није био омиљен ни у домаћем окружењу, где је његова марљивост и склоност ка компромису сматрана изразом надмености или слабости, мада је било оних који су ценили Симићеву исправност и честитост. Столић ово тумачи његовом крутошћу, несналажењем и систематским неразумевањем окружења из којег је потекао, што је било последица дугогодишњег живота ван земље, чиме се једино и може објаснити његово истрајавање на питању конкордата са Ватиканом.

Напротив, у иностранству, на дворовима у Петрограду, Бечу и на Порти, веома су ценили његове господске манире, уљудност, тактичност и деликатност.

Ауторка ове монографије је добро уочила карактеристику која је битно одређивала Ђорђа Симића као политичара и дипломату: његову несклоност чвршћем везивању за било коју политичку опцију. Из тих разлога, он је био и остао једна од ретких личности у српској дипломатији који се овом професијом бавила без активног укључивања у патријско-политички живот.

На занимљив и изнијансиран начин, с пуно упечатљивих призора, Столић је описала и постепени али непрестани преображај Симића од умереног присталице Русије до доследног аустрофила, после година проведених у Бечу. Његова прозападна оријентација може се јасно сагледати са страница *Успомена*, на којима је описао боравак у Цариграду. Оне напросто одишу незадовољством животом на Оријенту, разоткривају духовну везу са престоницом Хабзбурга и Симићеву пуну идентификацију са њеним културним моделом.

Монографија Ане Столић *Ђорђе Симић, Последњи српски дипломата XIX века*, писана је јасно, њени закључци су проницљиви и логични, утемељени како на солидној изворној подлози тако и на добро проученој литератури. Реченице су јој смислене и писмене, а језик и стил допадљиви, тако да ће књига, поред стручне, сигурно привући пажњу и шире читалачке публике, заинтересоване да спозна бројне занимљиве детаље из историје једне типичне српске грађанске породице, али и дипломатских односа Србије током друге половине XIX и прве половине XX века.

На крају књиге приложен је родослов породице Симић.

Петар В. Крестић

Јован Милићевић, *Друштвене појаве у Србији XIX века*, СКЗ, Београд 2002, 370.

Професор Јован Милићевић (1927–1984) предавао је Историју народа Југославије у Новом веку на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Његово историографско интересовање било је највише усмерено на друштвену историју Србије у 19. веку, у оквиру које се бавио изучавањем институција, идеологија, буна и истакнутих личности тог раздобља. Према казивањима његових сарадника, професор Милићевић био је не само врсан зналац националне и светске историје, већ и многих сродних научних дисциплина, књижевности и уметности. Милићевић је био историчар који је много више знао него што је написао. Лоше здравствено стање и релативно кратак животни век омели су га да у српској историографији остави траг чија би дубина била сразмерна његовим способностима. Иако његова библиографија није велика, она је сачињена од радова високог квалитета.

Најзначајније дело професора Милићевића је монографија *Јеврем Грујић, историјат светоандрејског либерализма*, Београд 1964. У њој је до пуног изражаја дошло његово темељно познавање теме и способност да да широку и целовиту слику људи и времена о којима је писао. Поред наведене монографије, професор Милићевић је написао велики број радова синтетичког карактера, од којих су најзна-

чајнији текстови о историји Србије између 1839. и 1862. године и историји Црне Горе од 1697. до 1773. у *Историји српског народа*; вредни су помена и његови текстови у *Енциклопедији Југославије*, књигама *Социјалистичка република Србија* и *Војводина, знаменитости и лепоте*.

Од посебног значаја су радови професора Милићевића о разним темама из друштвене историје Србије у 19. веку који су расути по разним часописима. Српска књижевна задруга је одлучила да у своју издавачку делатност уврсти и избор поменутих радова Јована Милићевића, чиме је на достојан начин обележила свој јубилеј - стопедесет година постојања. Приређивање књиге поверено је професору Радошу Љушићу, некадашњем асистенту професора Милићевића. Он је, поред избора радова који су увршћени у књигу, написао и исцрпан предговор у којем је представио личност и дело свог некадашњег професора.

У књизи је сабрано четрнаест радова професора Милићевића који обухватају временски распон од предустаничког периода до почетка 20. века. Избор радова осликава широка и разноврсна интересовања њиховог аутора. Прва студија *Хајдуци уочи Првог српског устанка* је дубоко промишљена анализа једне од најкарактеристичнијих појава у историји српског народа у новом веку. Пошавши од идеје да за разумевање хајдучије „треба најпре схватити средину из које се она развила и њене погледе“, аутор је сагледао саму суштину проблема, објаснивши како узроке настанка, тако и разлоге који су довели до нестанка ове појаве. Други рад у овом избору је прилог биографији Милана Обреновића II, најстаријег сина кнеза Милоша. Кратко раздобље његове владавине - месец дана, утицало је да је остао на маргини интересовања наше историографије, а када је и помињан, представљан је као слаб, туберкулозан младић, који због исцрпљености болешћу можда није ни био свестан свог владарског положаја. Професор Милићевић представио је ову личност у новом, прилично неочекиваном светлу - као самосвесног наследника кнежевског достојанства а потом и владоца, који је имао у приличној мери искристалисане политичке погледе, умногоме неподударне са ставовима његовог оца. Осим тога, аутор је пластично представио његово васпитање и школовање, и посредно, али тим више убедљиво, показао заосталост и примитивност српског друштва тога доба.

Професор Милићевић је показивао велико интересовање за изучавање институција и владајућих идеологија у српском друштву

19. века. О томе сведоче три студије посвећене народним скупштинама и настанку и развоју српског парламентаризма, као и студије о идеологијама конзервативаца и либерала на прелому 19. века, радови о политичким погледима Симе Милутиновића Сарајлије, Светозара Марковића и опозиционих група у Србији уочи стварања организованих политичких странака. У радовима о обреновићевским заветима на почетку уставобранитељског раздобља и Катанској буни професор Милићевић је дубоко зашао у проучавање борбе двеју српских династија око престола и подељености народа на две велике политичке групације династијског усмерења, првој политичкој подели српског народа у новом веку. Ауторово интересовање за спољну политику било је претежно усмерено на односе Србије са суседном Аустро-Угарском, о чему сведочи студија о њиховим међусобним односима за време другог намесништва, као и рад о односу београдске јавности према анексији Босне и Херцеговине.

Изабрани радови Јована Милићевића нису механички збир међусобно неповезаних радова, већ целовита слика српског друштва у 19. веку из пера аутора који је умео да сагледа развој тог друштва у целини. Ова књига потврдила је место Јована Милићевића у врху српске историографије, место које му никада није оспоравано, али је често превиђано због расутости његових радова по разним часописима и књигама синтетичког карактера. Садашња и будуће генерације историчара добиле су књигу у којој ће наћи јасне и поуздане одговоре на многа питања из историје Србије у 19. веку.

Александра Вулетић

Стеван Б. Скокнић, *Моје успомене из Првог светског рата*,
приредио Милић Ј. Милићевић, Београд 2003.

Бројни историјски извори настали су у периоду од 1914. до 1918. године. Једна група су дневници и мемоари људи који нису били војни обвезници, особа и мушког и женског пола. Управо ови записи, који су некада настали у току рата, а некада непосредно по његовом окончању, док су сећања још била свежа, описују четири и

по године пуне неизвесности, духовне и материјалне беде, и терет тешкоћа кроз које су прошли Срби. На основу судбина и размишљања појединаца види се како је рат мењао људе, и какву су духовну и често физичку тортуру преживели многи, до тада непознати и обични људи.

Стеван Б. Скокнић је мемоаре поделио на седам целина и у њима описао свој животни пут од рођења до повратка из интернације 1919. године. Важне етапе на том путу биле су долазак из Трста у Србију, покушај уписа на Војну академију, живот у Србији до почетка Првог светског рата. Следе догађаји из рата за одбрану Србије 1914–1915, одступање преко Албаније и евакуација са цивилима у правцу Француске. За Скокнића је на том путу наступио драматични преокрет, и он је, сада у статусу ратног заробљеника као аустроугарски држављанин у Италији, интерниран на Сардинију, где је у градовима Саларуси и Арбуси провео три године и, како је приметио Милићевић, оставио кратак запис свог дугог заточеништва. Мемоари се завршавају повратком Стевана Скокнића у Београд, септембра 1919. године. Колега Милићевић је, као приређивач, пратио основну нит казивања и пронашао праву меру у коментарисању људи и догађаја које писац помиње.

Вредност мемоара је свакако у личном доживљају рата човека који је био лишен слободе, Србина пореклом из Двојне Монархије, кога је италијанска власт и државна политика третирали као становника непријатељске државе. Пуно је података о људским патњама у позадини фронта и битака, јер Скокнић није био усамљен случај, већ талас у мору сличних људи који нису носили униформу, већ су се као цивили обрели у интернацији.

Мемоаре Стевана Б. Скокнића из Првог светског рата, Милић Ј. Милићевић приредио је на 118 страница текста. Поред основног текста мемоара, са коментарима у виду напомена, одштампаним на дну страница, умањеним словима, (укупно 50), књига има и предговор, именски и регистар географских појмова, 19 фотографија и 6 карата, које илуструју најважније личности и догађаје.

Милић Милићевић је добро приредио мемоаре. Потрудио се да свој посао уради у складу са начелима која се примењују код критичког издавања историјских извора. Тиме је овај текст, који се годинама налазио у библиотеци Српске православне цркве, „предао ширем читалачком кругу“, по жељи Светог Синода Српске Православне Цркве.

На крају, могу само нагласити да се са објављивањем мемоара и дневника лагано приближавамо целовитијој слици о историји српске државе и друштва у Првом светском рату. На тај начин ћемо поправити постојеће стање у српској историографији, где се до недавно писало искључиво о догађајима из политичке и војне историје. А као што је добро познато, за време Првог светског рата Срби су се, ношени ратним вихором, нашли на све четири стране света. Било их је који су се одлучили за избеглички живот у пријатељским земљама (најчешће Француска) и неутралним државама (Швајцарска). О избеглицима из Србије, као и о интернираним особама – цивилима, постоје само уопштена знања, када се неки историчар, проучавајући ширу тему, „дотакао“ и ове. Личност Стевана Скокнића спојила је у себи и избеглицу и интернирца у Италији. Овим мемоарима, као и објављивањем других историјских извора, дневника и мемоара неких личности, отвара се велико поље проучавања појаве одласка Срба у Италију за време Светског рата.

Божица Младеновић

Образовање код Срба кроз векове,
Завод за уџбенике и наставна средства,
Друштво историчара Србије и Историјски институт,
Београд 2003, 329

Научни скуп *Образовање код Срба кроз векове* одржан је 9. септембра 2002. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду, а Зборник радова са овог скупа изашао је 2003. године у заједничком издању Завода за уџбенике и наставна средства и организатора скупа, Друштва историчара Србије и Историјског института. Зборник садржи деветнаест радова посвећених развоју и улози образовања код Срба од средњег века до данас.

Образовање код Срба у средњем веку Андрија Веселиновић прати кроз опште токове образовања у средњем веку, од почетка писмености (глаголица и ћирилица) до пада под турску владавину. Највећу пажњу је посветио друштвеним и културним условима за развој писмености и образовања (*Образовање у средњовековној Србији, 9-19*).

Ружа Ћук је у раду *Утицај Запада на образовање у средњовековној Србији* (21-29), на основу извора из Дубровачког архива представила ширење западног утицаја на образовање у Србији, почевши од доласка немачких рудара Саса половином XIII века. Током XIV и у првој половини XV века трговци и занатлије из Дубровника су преносили своја знања широм Балкана, остављајући западњачки печат на образовање у средњовековној српској држави.

Војин Дабић разликује два периода у развоју образовања Срба у Хабзбуршкој монархији. Преломна тачка је била 1774. година када је царица Марија Терезија потписала *Општу школску уредбу за немачке, нормалне, главне и тривијалне школе*. Секуларизацијом школског система у Хабзбуршкој монархији повећан је број деце која су похађала школу, али је истовремено искрсао и велики проблем државног мешања у српско школство, које је отворило питање очувања националног и културног идентитета српског становништва (*Српско школство у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку*, 31-39).

Недељко Радосављевић је у раду *Школовање свештенства у Карловачкој богословији 1794-1820* (41-62) истражио деловање и начине функционисања Карловачког клирикалног училишта, као и његов утицај на побољшање образовне структуре свештеника.

Током XIX и почетком XX века мрежа основних школа се споро и неравномерно ширила у Србији, а сеоско становништво је имало висок проценат неписмених. Детаљан статистички приказ развоја писмености у Србији дао је Момчило Исић у раду *Писменост у Србији у XIX веку* (63-79).

Љубинка Трговчевић-Митровић је закључила да се српско друштво у XIX веку борило да достигне домете европске учености. Мада су жене у Србији чиниле упола мањи број писмених него мушкарци, било је и оних које су своје дипломе добиле на европским универзитетима (*Школовање девојака у Србији у XIX веку*, 81-87).

У другој половини XIX века школа је постала институција прворазредног значаја. Ана Столић је, анализирајући учитељски позив показала колика је била одговорност једног учитеља, колика његова материјална зависност од локалних власти, под сталном државном контролом. Истовремено аутор је истакла и јасне разлике у положају и третирању учитеља и учитељица (*Место учитељског позива у систему образовања у Србији XIX века*, 89-100).

У раду *Образовање свештенства Српске православне цркве у XIX веку и у првој половини XX века* (101-125) Радмила Радић прати

образовање и школовање свештенства, које је под непрестаним спољним, али и унутрашњим променама у цркви, као што су модернизација и секуларизација.

Делатност једне од најважнијих институција српског народа у Аустро-Угарској, привредног друштва «Привредник» анализирао је Петар В. Крестић. Аутор је доказао да су резултати рада овога друштва огромни, да се могу поредити са резултатима рада српских државних образовних институција, а устројство самог друштва је постало модел за многа друга слична удружења и организације осталих нација (*Специфичан вид образовања-српско привредно друштво «Привредник» (1897-1918)*, 127-142).

Арсен Ђуровић је у раду *Образовање у Краљевини Србији крајем XIX и почетком XX века* (143-165) представио историјски развој остварења идеје о успостављању модерног образовног система, од Стојана Новаковића 80-тих година XIX века до коначног оснивања Универзитета у Београду 1905. године.

Делатност школа за образовање војних кадрова обрадили су Миле Бјелајац *Војно образовање и његов значај* (169-180) и Милић Милићевић, *Подофицирске школе у Краљевини Србији* (181-198). Бјелајац је установио да је период између два светска рата донео огромне новине у војној техници, али и милитаризацију цивилног живота, као и да је подизање општег техничког и културног нивоа становништва допринело стварању модерне армије. Милићевић је закључио да су подофицирске школе имале за циљ да створе потребан број образованог официрског кадра, али да нису успеле да образују војну елиту.

Владимир Јовановић се бавио значајем образовања полицијских службеника и њиховим улогом у административној машинерији, али и на пословима јавне безбедности (*Жандарми и практиканти, образовни профил полицијског служитеља у Краљевини Србији*, 199-210).

Љубодраг Димић у раду *Просвета у Краљевини Југославији* (211-231), истражује како неразвијеност мреже школа условљава могућности југословенског друштва да учини квалитативан напредак у свим областима друштвеног живота. Премда је држава током 30-тих година XX века начинила велике материјалне, културне и образовне напоре, наслеђе из претходних времена је наставило да оптерећује и продубљује разлике унутар југословенског друштва.

Софија Божић је показала да су догађаји из политичког живота Краљевине СХС налазили одјека и у школским зградама, кроз међусобне односе Срба и Хрвата, како наставника, наставника и ученика, тако и међу самим ученицима (*Српско-хрватски односи у хрватским школама између два светска рата*, 233-249).

Биљана Шимуновић-Бешлин истакла је значај стручних и занатских школа (*Образовање «за хлеб»-занатско и трговачко школство у Војводини између два светска рата*, 251-274), а Ана Гавриловић значај предшколских институција (*Настанак и развој предшколских установа у Србији*, 305-329) за државу и друштво.

Кратак период административно-централистичке управе над Универзитетом обрадио је Момчило Митровић у чланку *Београдски универзитет 1945-1952* (275-287).

Исцрпан преглед развоја, ширења и функционисања школске мреже непосредно после II светског рата представио је Момчило Павловић (*Школство у Србији 1945-1950*, 289-304) оцењујући да је највише пажње посвећивано стручном, али и идеолошком образовању.

Знање је темељ модернизације друштва, а школство је вековима доприносило политичким, економским и културним променама друштва. Издавање овог *Зборника* радова од изузетног је значаја, јер пружа историјски осврт на развој и улогу образовања, омогућавајући научну основу за правце даљег развоја образовања и образовне делатности.

Биљана Вучетић

Радомир Ј. Поповић, *Тома Вучић Перишић*,
Историјски институт – Ј. П. “Службени гласник”,
Београд 2003, 349.

До настанка овог рада Радомира Поповића, Тома Вучић Перишић био је само један у низу значајних личности историје српског народа прве половине XIX века којима српска историографија није посветила дужну пажњу. И поред већег броја мање или више успешних Вучићевих биографа, Поповићев рад представља први целовит и свеобухватан приказ живота и деловања ове занимљиве политичке личности. Посао пред којим се аутор нашао сигурно да није био ни најмање једноставан. Недостатак аутобиографских списа, као

и мали број наративних извора, који су потицали махом од Вучићевих противника, оставио је аутора да своја истраживања базира на званичним документима различитих фондова бројних домаћих архива. Током незахвалног посла “цеђења суве дреновине”, а писање овог рада понекад заиста на то личи, Поповић је исказао како истраживачку знатижељу, вештину логичког повезивања чињеница тако и способност разложног излагања резултата.

Поповић прати Вучићев живот од дечачког доба, његове успоне и падове, упечатљиво приказујући учестале осцилације током војно-политичке каријере. Указујући на сировост, силовитост и необузданост као основне одлике Вучићевог карактера, особе која је у стању да у моменту од савезника створи непријатеља, да истовремено буде и турски и руски штићеник, или да од поверљивог човека владара обе српске династије постане њихов најогорченији и најомрзнутији противник, аутор на ненаметљив али зато аргументован и убедљив начин осликава Вучићеву личност, као и односе у српском друштву тога времена. Стога ће књига “Тома Вучић Перишић” сигурно представљати успешан и користан прилог историји менталитета код Срба.

Поред његовог рада на пољу политике, Поповић је приказао и мало познату страну Вучићеве личности – његову активност као задужбинара, поштоваоца и приложника српске књиге и мецене српских питомаца. Занимљив је и податак да је овај неуки народни демагог био у потпуности свестан своје необразованости, и да је чак исказао и значајну дозу скромности, иначе нетипичну за особе таквог карактера и моћи – када је одбио да постане почасни члан *Друштва српске словесности*, уз образложење да није у стању да пружи допринос његовом раду. Довољно је само да помислимо колико би данас људи смогло снаге за један овакав морални чин?!

Ову монографију употпуњују бројне фотографије, родослов Томе Вучића Перишића и хронолошка таблица, која пружа преглед његове каријере. Посебну упечатљивост овој монографији пружају одабране приче у вези са Вучићем, приложене на њеном крају, које ће помоћи нарочито читаоцу – лаику да разуме ову несвакидашњу личност као и време у којем је она живела.

На самом крају текста аутор је додао речник мање познатих речи, који би требало да олакша праћење текста богатог архаизмима и турцизмима.

Петар В. Крстић

Љубинка Трговчевић Митровић, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Историјски институт – Ј. П. “Службени гласник”, Београд 2003, 316.

Настанак интелигенције у новим, младим државама модерног доба представља феномен који у себи носи карактеристике општег, државног, интереса и посебног интереса појединца да се образује и заузме место у друштву које му према образовању и припада. Овом, условно речено, идеалном делу односа државе и појединца посвећена је књига Љубинке Трговчевић. У њој је у оквиру неколико мањих тематских целина изложена историја настанка и развоја образоване елите у Србији, најпре оне настале под државним патронатом половином 19. века, а потом и једног броја припадника млађих генерација школованих људи који су студирали захваљујући сопственом сналажењу односно породичној подршци. С обзиром да је до оснивања Београдског универзитета (1905.) већина студената стицала универзитетске дипломе у иностранству, окосницу књиге чине истраживања о студентима из Србије у страним универзитетским центрима. Неке од студија, чланака и прилога насталих на темељу ових истраживања већ су објављени у престижним страним и домаћим часописима и зборницима радова. Обједињени у једној књизи пружају комплетнији увид у путеве којима је изграђиван друштвени слој образованих у Србији, омогућавају сазнања о политици државе која се уобличавала и модернизовала током 19. века, али и о индивидуалним стремљењима, афинитетима и очекивањима.

Књига је подељена на осам делова и на овакву композицију је, осим већ поменутих истраживачких резултата, утицала и замисао Љубинке Трговчевић да пружи шири оквир за овако велику тему, коју су развијеније историографије већ обрадиле. Ауторка је зато процес стварања образоване елите у Србији сместила у круг теорија модернизације једне државе и друштва у којима је образовање један од најважнијих чинилаца. Како код нас нису чести радови ослоњени на теорију и на њој заснованим истраживачким тезама, текст *Образовање као чинилац модернизације* има значај правог увода у проблематику. Иако се Србија, као и остале земље Балкана, налазила на почетку стварања модерне државе, неки параметри процеса модернизације типични за остала европска друштва, били су уочљиви и на нашем примеру. У непосредној вези са израстањем аутохтоне интелигенције је и питање елите. Примена овог, иначе контроверзног

појма, на државу која гради институције и друштво у којем не постоје тзв. традиционалне елите носи одређену дозу ризика, али може бити у служби означавања посебног друштвеног слоја образованих људи, које друштвена позиција после завршеног школовања издваја у односу на остале. Ауторка је у посебном делу рада показала да је државни интерес налагао да се држава на дужи рок снабде школованим људима (*Планирање елите*) и да су потребе и реализација ишли у правцу обезбеђења два важна чиниоца деловања државе: управу и војску. Те потребе су одредиле карактер првих генерација елите у Србији. Стасали су високи чиновници, политичари и официри, који су школовани у средњоевропском, француском и руском културном кругу. Од 1882-1914. већина питомаца, стипендираних од стране различитих министарстава владе Краљевине Србије, учила је на страним универзитетима, високим и стручним школама. Исцрпне податке о њиховом броју, земљама и универзитетима на којима су студирали, Љубинка Трговчевић је употпунила прегледним графиконима, табелама и статистикама. Осим тога, она је изнела низ одговора на питања о особеностима овог слоја људи који су по повратку у земљу обављали важне државне функције, имали значајну улогу у култури, науци и уметности. Најважнија су свакако питања политичког опредељења већине питомаца у односу на земљу у којој су студирали, узора и "увезених" културних вредности.

Истраживачки осећај и спремност да се резултати истраживања у потпуности искористе, посебно је исказан у делу књиге о студентима из Србије у Немачкој, Француској и Швајцарској (*Европски културни круг, У Немачким земљама, Сорбона и друге француске школе, У либералној Швајцарској*). Велики истраживачки посао, започет 1985, обављен је у импозантном броју архива, посебно немачких, у којима је ауторка радила на обимној, често несређеној грађи. Извори на које је наилазила омогућили су увид и у прве одбрањене докторате српских студената. Драгоцене и дотада непознате појединачне податке о питомцима у Берлину, Минхену, Хајделбергу и Бону употпунила је истицањем онога што је било заједничко за све студенте на овим универзитетима без обзира на земљу из које су потицали, али и специфичних дилема студената из Србије чија су се лична интересовања понекад сукобљавала са интересима државе која их је стипендирала. У континуираном процесу слања младих људи на школовање ауторка је уочила важан, политички заснован, зао-

крет са немачких ка француским универзитетским и школским центрима крајем 19. века.

Образовању инжењера у иностранству Љубинка Трговчевић је посветила посебан део у књизи (*Професија инжењер*) зато што је интерес државе за техничким струкама каснио у поређењу са потребама за образованим правницима, односно "камералцима", и официрима. За техничке струке центри су се налазили у Немачкој и Швајцарској, а у Француску се одлазило на усавршавање. И у случају инжењера обављен је обиман и драгоцен истраживачки посао чији резултати упућују да је крајем 19. века дошло до умножавања замишљених праваца будућег развоја државе. Осим инжењера, ауторка је у посебну категорију издвојила и жене – студенткиње из Србије на страним универзитетима (*Жене, пут до елите*) имајући у виду велики талас захукталог европског феминизма у 19. веку. Истраживање је показало да девојке из Србије, сразмерно броју и околностима, нису заостајале за студенткињама из других европских земаља. Иако је њихова судбина, професионална и лична, по повратку у Србију била другачија од њихових очекивања, подаци говоре да су оне биле пример, на почетку усамљени, многим генерацијама које су долазиле.

Као и у случају школованих жена, поређења на нивоу Балкана, дала су занимљиве резултате (*Европска ученост и балкански ђаци*). Ауторка је користила податке о образовању младих људи у Бугарској, Грчкој, Румунији и Србији и указала на неке сличности и разлике између школованих генерација у овим земљама. На примеру Србије уочено је да су постојале три генерације школованих људи различитих особености, али политички и национално јасно профилисаних (*Генерације образованих грађана или о српској интелигенцији*). И, на крају, Љубинка Трговчевић је, у оквиру прилога, изнела податке о свим студентима Србије у иностранству до којих је дошла током својих истраживања. Они на најбољи могући начин употпуњују озбиљан истраживачки поступак на којем се темељи ова књига.

Ана Столић

Мешовита грађа (Miscellanea) XXI

Београд 2003, 1–149.

Године 1956. Историјски институт је покренуо Мешовиту грађу - часопис у којем се објављују приређени историјски извори. До 1990. године изашло је двадесет бројева. После тринаестогодишње паузе Историјски институт је обновио ову значајну едицију.

У новом броју објављено је десет приређених извора из 19. века. Три извора односе се на личну и породичну историју. Недељко Радосављевић је приредио породичну историју проте Лазара Поповића из Субјела, Љубинка Трговчевић аутобиографске белешке Радивоја Милојковића, а Сузана Рајић аутобиографију Милана Пироћанца.

Хроника породице Поповић из Субјела обухвата период од друге половине 18. века до почетка 20. века. У њој је лапидарно описан историјат једне свештеничке породице у том бурном раздобљу - од досељавања у Србију која се налазила под турском влашћу до живота у Краљевини СХС.

Аутобиографски списи Радивоја Милојковића и Милана Пироћанца осветљавају приватни живот ове двојице истакнутих политичара 19. века. Списи садрже драгоцене податке о детињству, школовању у Србији и иностранству, породичном животу, као и о почецима чиновничке и политичке каријере њихових аутора. Обе аутобиографије употпуњавају постојећа историографска знања о овој двојници политичара и омогућавају да се боље сагледа њихова јавна делатност. Такође, ови списи су користан извор за изучавање приватног живота у Србији 19. века.

На аутобиографију Радивоја Милојковића надовезује се спис Матије Бана о овом политичару, који је приредио Владимир Јовановић. У првом делу списка сумарно је приказан развој Милојковићеве каријере, док други део открива његове ставове о поретку, религији, народу и власти.

У овом броју Мешовите грађе објављени су и рукописи двојице уставобранитеља. Радомир Поповић је приредио политичку исповест Стефана Стефановића Тенке, а Станиша Војиновић спис Симе Милутиновића Сарајлије о Ђаковој буну. Стефан Стефановић Тенка је поред излагања својих политичких ставова, у *Исповести* писао и о односу уставобранитеља према кнежевима Милошу, Михаилу и Александру, спровођењу уставних одредаба о подели власти

између кнеза и Савета, као и о утицају великих сила на политичке односе у Србији. Спис Симе Милутиновића Сарајлије о Ђаковој буни је критика владавине кнеза Милоша и покушај да се објасни и оправда делатност Томе Вучића Перишића, једног од уставобранитељских првака.

Петар Крестић је приредио *Песму против Шваба* која је још један пример нетрпељивости Срба из Кнежевине према Србима који су долазили из Монархије, а која је била најизраженија у доба уставобранитеља, када је песма и настала. Крестић је приредио и два писма Светозара Милетића која се чувају у Архиву Народног музеја у Прагу. Писма су упућена истакнутим чешким политичким вођама Франтишеку Палацком и Франтишеку Ригеру. Поменута писма Светозара Милетића употпуњавају слику о његовим политичким идејама и јавном раду.

Миле Станић је приредио писмо генерала Косте Протића упућено Милану Ђ. Милићевићу. Писмо открива став његовог аутора према Русији после потписивања Санстефанског мировног уговора.

Александар Растовић је приредио преписку коју је током 1879. године британски вицеkonzул у Нишу Бекер водио са српским властима. Реч је о жалбама енглеског дипломате због, наводно, тешког положаја мањина, посебно Јевреја и муслимана у Нишу. Преписка, као и исцрпни предговор приређивача, откривају на који начин и из којих разлога је Велика Британија користила питање мањина у политици коју је водила према Србији после Берлинског конгреса.

Сваки прилог у *Miscellanei* садржи критички апарат и предговор приређивача. Први број нове серије овог часописа разликује се од старе серије и бољим дизајном корица и квалитетнијим папиром на којем је штампан.

Александра Вулетић

Историјски часопис 49 (2002). – Београд : Историјски институт, 2003, стр. 321.

У издању Историјског института у Београду појавила се четрдесетдевета свеска његовог редовног гласила – *Историјског часописа*, чији је одговорни уредник др Тибор Живковић. Подсетимо се да је први број ове публикације објављен далеке 1949. године.

Часопис је подељен на три целине. Прву чине чланци и расправе, другу прилози, а трећу прикази. На самом почетку, као један од тринаест оригиналних научних радова у овом броју, налази се рад др Тибора Живковића *Поход бугарског цара Самуила на Далмацију* (стр. 9-25). Анализирајући изворе настале на простору јужне Далмације, дело Мавра Орбина, Николе Рађина, Јунија Растића, Јакоба Лукаревића, али пре свега Летопис попа Дукљанина, аутор нуди разрешење хронологије Самуиловог похода на Далмацију. Наиме, према претходним истраживањима поход је смештан у 986. или касније, најдаље у 998/999. годину. Сада, пре свега на основу хронологије неколико догађаја приказаних у једном поглављу Летописа попа Дукљанина посвећеном владавини дукљанског кнеза Владимира, где се налазе сви кључни подаци који се односе на Самуилов поход на Далмацију, аутор закључује да је бугарски цар извршио овај упад деценију касније, тачније 1009/1010. године.

У ишчекивању критичког издања Законоправила читамо још један у низу радова др Миодрага Петровића, посвећених овом писаном црквенограђанском правном споменику. Овог пута у чланку *Свети Сава као састављач и преводилац Законоправила – српског номоканона* (стр. 27-45) аутор нас подсећа на различита гледања на улогу св. Саве у изради Законоправила. Сам М. Петровић, на основу вишегодишњег рада на српском номоканону и српкословенском преводу у односу на познате одговарајуће номоканонске грчке текстове, долази до сазнања која упућују на св. Саву као састављача и преводиоца. Овим поводом аутор даје потпуну анализу Прве главе канонског дела Законоправила. Иначе, реч је о раду саопштеном на међународном научном скупу слависта, одржаном 1999. године у Сент Луису (САД).

На основу објављених и делом необјављених извора и уз консултовање целокупне расположиве литературе, млада Александра Фостиков нам представља свој први научни рад. Реч је *О Дмитру Краљевићу* (стр. 47-65), најмлађем сину српског краља Вукашина.

Од првог помена имена Дмитар, преко Маричке битке и погибије краља Вукашина, мирног савладарства браће, њиховог сукоба и разлаза до коначног напуштања очевих поседа и подаништва угарском краљу Жигмунду пратимо га до краја живота. Пут дотле је водио преко Дубровника, најпре због разлога финансијске природе (поклад краља Вукашина), а касније у својству посланика угарске круне. До краја живота је остао веран краљу Жигмунду; вероватно је окончао живот на војном пољу, борећи се под његовом заставом.

Из рада Катарине Митровић под насловом *Которски бискуп Марин Контарено и српска деспотовина* (стр. 67-91) сазнајемо више о црквеном животу у Котору средином XV века. Радова на ову тему нема много, што се да уочити летимичним погледом на напомене: цитирани су углавном извори, а ређе литература. Контарено је 1429. године постао которски бискуп, а себи је поставио два циља: да поправи лоше финансијско стање дијецезе и да успостави њену јурисдикцију у држави српских деспота. У самој бискупији заводио је црквену дисциплину. Његов рад је излазио из црквених оквира – био је и которски кнез и дипломата на преговорима у Ватикану око угушења Грбальске буне. Године 1453, најугицајнији которски бискуп XV века је напустио Котор.

Мр Ђорђе Бубало својим радом *Средњовековне повеље у архиви манастира Савине* (стр. 93-122) истраживаче подсећа, а ширу читалачку публику упознаје са богатим архивом у манастиру Савина. Акценат ставља на средњовековни део Савинског архива који чине три повеље: 1. Повеља краља Уроша I којом оснива цркву Св. Николе у Хвосну (1276/77); 2. Позни препис фалсификоване повеље цара Уроша о Стонском дохотку (12. јули 1358) и 3. Повеља деспота Стефана Лазаревића којом дарује манастиру Милешеви пет села (после 1413). Уз врло детаљну анализу, са историографском основом, аутор нас упознаје и са путешествијем сваке од њих. После две стотине година избивања из манастира повеље су поново на месту којем и припадају. На крају текста дати су врло читљиви факсимили повеља.

Др Ема Миљковић-Бојанић у раду *О значају османских пописних књига као историјских извора – на примеру дефтера Смедеревског санџака* (стр. 123-138) подвлачи њихов значај, посебно за проучавање историје народа и земаља које су биле под турском влашћу. Аутор нас подсећа и на истраживаче, своје претходнике и њихове радове, који су проучавање дефтера унели у савремену истори-

ографију. Из рада који је пред нама сазнајемо нешто више о пописима Смедеревског санцака у периоду од 1476. до 1560, који нам дају одговоре на многа питања из друштвеног живота ове области. Критичко издање ових пописа је крупан задатак који ће се убрзо реализовати у оквиру пројекта Историјског института посвећеног издавању најзначајнијих докумената за историју српског народа.

У тексту под насловом *Кучево и Железник у светлу османских дефтера* (стр. 139-162) Александар Крстић је још једном подвукао значај области Кучево и трга и рудника Кучево и подсетио на изворе у којима их тражимо од XI до XV века. Међутим, тачно одређивање положаја и граница области Кучево постало је могуће тек захваљујући османским дефтерима. Нахију Кучево, нарочито њене границе, могуће је готово сасвим реконструисати. Детаљним проучавањем извора, не мешајући га сад са другим топонимима истог имена, јасно је где се тачно налазио "Железник у Кучеву". Ова средњовековна област је сачувала своју посебност до пропасти српске државе, а Османлије су овде образовале истоимену нахију. Подробна карта употпуњује јасну слику о насељима унутар ње.

У свом раду *Видинска митрополија 1739-1834* (стр. 163-182) мр Недељко Радосављевић је посветио пажњу овој митрополији, посебној из више разлога. Највећи део њених верника су чинили Бугари и Срби, али без обзира на њихову словенску структуру никада није припадала аутокефалној српској Пећкој, већ цариградској Васељенској патријаршији. Уз табеларни преглед видинских митрополита, сазнајемо понешто о сваком од њих. Даље, пратимо промене њених граница, а аутор говори и о целокупној територији, манастирима, црквама, духовном животу унутар ње. Тридесетих година XIX века Видинска митрополија је престала да постоји у старом територијалном оквиру; део је припао Србији, а нешто касније Митрополија је потпала под нову националну цркву, Бугарски екзархат.

Проф. Михаило Војводић пише о Берлинском конгресу кроз призму научника и политичара Стојана Новаковића (*Стојан Новаковић о Берлинском конгресу*, стр. 183-195). О овом догађају су до сада изречене многе оцене. Стојан Новаковић је износио своје виђење Конгреса и писао о последицама његових одлука и то непрекидно, више деценија. Најпре као савременик и очевидац, потом као председник владе, као дипломата; у облику писама, у својим мемоарским скицама, у инструкцијама, многим дипломатским извештајима, новинским чланцима. Поводом анексионе кризе, Новаковић је дао

једну заокружену слику о последицама одлука Берлинског конгреса. Србија је добила независност, али најважније за њу је то што је Берлински конгрес био основа њеног будућег међународног положаја.

Др Радослав Распоповић је свој чланак *Задаци руске спољне политике на Балкану у другој половини XIX вијека и међународно правни значај одлука у Сан Стефану и Берлину за Србију и Црну Гору* (стр. 197-220) поделио на два дела. Први део је посветио новој етапи у развоју руске спољне политике, коју је започео А. М. Горчаков. Његов циљ је био да се превлада тешко стање у земљи и изађе из међународне изолације. У другом делу чланка се говори о међународном значају које су за Србију и Црну Гору имале одлуке донете у Сан Стефану и Берлину. Велика источна криза је показала да се Русија у својој политици према Балкану окренула према Бугарској. Усмереност Србије ка Бечу, уз чврсту везаност Црне Горе за Русију, уз друге разлоге, условили су да и после окончања Источне кризе политички живот на Балкану остане оптерећен бројним потивречностима.

Следи рад мр Александра Растовића *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903-1908. године* (стр. 221-242). Појачано интересовање за ситуацију у Македонији у британској званичној политици се појавило на почетку XX века. У почетку је у њеној политици преовладала туркофилска оријентација, али временом британска влада почиње да врши притисак на Турску како би прихватила неопходне реформе у Македонији. Што се тиче Србије, она је више почела да се интересује за Македонију после Берлинског конгреса. Била је спремна да се договори са Бугарском око Македоније, али неколико предлога за решење македонског питања, понуђени од стране британских политичара, нису наишли на свеопште одобравање.

Др Божица Младеновић у чланку *Српска елита у Првом светском рату* (стр. 243-259) пише о улози и значају српске елите у поменутом периоду и то о "интелектуалној, политичко-бироградској, привредној, а летимично и војној елити". Српска елита је била ангажована на више начина, а пратимо је кроз три фазе рата: током одбране отаџбине, у избеглиштву и у окупираној Србији. Аутор је тежиште ставила на период окупације, на однос нове власти према становништву и њен покушај да се на више начина обрачуна са српском интелигенцијом, сматрајући је највећом опасношћу за одржавање реда и мира у окупираној области. Одговоре на питање како су српски интелектуалци живели за време окупације тражимо и налазимо у белешкама савременика (Б. Станковић, И. Секулић).

Студија Чедомира Антића *Pluralistic Approach and a New History of the Balkans* (стр. 261-274) је покушај да се представи плурализам, један од актуелних праваца у савременој историографији и то на примеру будуће синтезе новије балканске историје. Плурализам је своје теоретске основе добио током деведесетих година прошлог века у радовима Бјурка, Аплбија, Ханта и Џејкоба. Код нас се под "новим приступима" често подразумевају другачија идеолошка становишта или употреба већег броја извора, а не ослањање на другачије методолошке основе. Подсећајући на монографију посвећену новијој историји Балкана, недавно преведену на српски, аутор сматра да је дошло време за нови покушај писања целовите синтезе и то приступом који у нашој историографији није довољно познат и примењен.

Сваки рад има резиме: једанаест на енглеском, један на италијанском и један на српском језику.

Следи прилог, још једном, др Божице Младеновић *Живана Терзић – ратник са Дрине* (стр. 275-278). Из њега сазнајемо низ појединости из живота и ратовања Живане Терзић "типичне Српкиње, која је у ратним догађајима постала необична и неуобичајена". Пре балканских и Првог светског рата, када је била и тешко рањена, учествовала је као млада девојка у четничким акцијама у Македонији. По завршетку рата, са члановима Врховне команде српске војске је ушла у слободну престоницу. Године 1938. новинару листа *Време* је испричала своју животну причу, која употпуњује слику о жени-ратнику у српској војсци.

Последњу целину Историјског часописа чине прикази. Уз приказе неких од последњих издања Историјског института, новијих домаћих публикација и првог броја часописа *Стари српски архив*, сазнајемо и основне податке о неколиким занимљивим издањима страних аутора, не тако лако доступним нашим читаоцима.

Четрдесетдевети број Историјског часописа, осим што доноси најновије научне радове, у најмању руку садржи две особености. Прва је да су аутори већине текстова млади истраживачи, што охрабрује, а друга се односи на чињеницу да је један од радова штампан на енглеском језику. Надамо се да ће овај "изузетак" у будућности постати добар обичај.

Славица Мереник

IN MEMORIAM

Проф. др Реља НОВАКОВИЋ (1911-2003)

У дубокој старости, новембра 2003. године, преминуо је професор Реља Новаковић, директор Историјског института од 1970. до 1973. године, а од 1973. до одласка у пензију 1979. године научни саветник у Институту. Дошао је на чело Института у тешком тренутку за установу, после изненадне смрти директора Института академика Јорја Тадића. Будући без личних склоности за такву врсту посла, професор Реља Новаковић се после три године повукао са положаја директора и наставио у Институту свој научно - истраживачки рад који је волео и коме се предавао свом својом енергијом.

Рођен у Обреновцу, основну школу завршио је у Кули, а гимназију у Београду. Општу и националну историју на Филозофском факултету Универзитета у Београду дипломирао је 1935. године. Службовао је у прилепској гимназији од 1938. до 1941. године, а после ратних година заробљеништва у Немачкој, био је директор гимназије у Петровцу на Млави и у Краљеву, а 1949. године постављен је за начелника Комитета за научне установе, Универзитет и високе школе. У октобру 1950. године изабран је за предавача опште историје за студенте Филозофског факултета којима је историја била помоћна наука. На истом факултету 1955. одбранио је докторску дисертацију под насловом *Бранковићев летопис и његови извори*. Од 1956. до 1970. напредовао је од звања доцента до редовног професора. Наставу историјске географије преузео је 1958/9. Када је школске 1962/3. године установљен Кабинет за историјску географију у оквиру Одељења историјских наука, Реља Новаковић је продужио рад на попуњавању библиотеке и попису историјских атласа и карата наших и суседних земаља, нарочито у богатим збиркама Ратног архива у Бечу где је дуго година радио, што је наставио и по доласку у Историјски институт. Своју личну збирку копија старих карата поклонио је Одељењу посебних фондова Народне библиотеке Србије.

Као редовни професор Филозофског факултета за предмет историјске географије Р. Новаковић је радио од 1966. године у Одбору за проучавање Метохије на Филозофском факултету у Београду. Руководио је теренским истраживањима која су вршена на основу података из српских средњовековних повеља, обилазећи села у Метохији и трагајући за старим топонимима, остацима градова, црквишта и гробаља. По доласку у Историјски институт, продужио је теренски рад на Косову и Метохији до 1977. године, у оквиру пројекта *Косово у раном средњем веку*, који су заједнички организовали Музеј Косова у Приштини, Археолошки институт и Историјски институт. Као први задатак у раду био је попис званих места на Косову у катастарским уредима покрајине. У току три године, од 1975. до 1978. обрађен је готово сав катастарски материјал покрајине. И после гашења пројекта, професор Реља Новаковић је наставио да редовно обилази косовско-метохијска села, бележи све што му се чинило да је остатак старих грађевина и градова, брижљиво је сакупљао и личним средствима откупљивао од локалног албанског становништва случајно пронађени археолошки и етнолошки материјал. Тако је створена драгоцену збирку са локалитета Чечан, данас у Народној музеју у Београду. Теренским и студијским истраживањима старих насеља на Косову и Метохији професор Реља Новаковић вратио се радећи као један од чланова ауторског тима пројекта *Област Бранковића 1455. године*, који је под руководством академика Милоша Мацуре формиран у Српској академији наука и уметности 1989. године. Резултати рада на овом подухвату и подаци добијени претходним истраживањима косметске области уграђени су у два значајна дела: обимну студију професора Реље Новаковића о историјско-географским приликама на Космету средином XV века, која је објављена у узорном и великом делу *Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године*, као и у карту *Градине и средњовековне цркве, манастири и гробља на Косову и Метохији*, израђеној на прегледној карти Геодетске управе покрајине, у размеру 1:200.000. Ова карта, неадекватно објављена једино у дневном листу "Политика", послужила је као незаобилазна полазна основа за низ карата других аутора о културним споменицима Косова и Метохије.

Професор Реља Новаковић био је плодан писац разумејених интересовања. Кроз четрнаест књига, једно коауторско поглавље и стотину расправа, чланака и других прилога бавио се проблемима историјске географије, старим картама, топономастиком, изворном вредношћу историјских списа, хронолошким питањима, Косовом и пореклом Срба. Добро упознавши савремени и средњовековни пеј-

заж српских земаља, са успехом је решавао питања историјске географије, граница и идентификације старих косметских насеља, али се отварањем проблема о пореклу Срба кретао неизвесним путевима, који су водили кроз секундарне изворе и друге области, које једном историчару по образовању нису биле блиске, па су и резултати до којих је долазио бивали неприхваћени или оспоравани. Вредно дело из те тематике остало је у рукопису - атлас картографских извора у којима су на старим картама забележене области настањене Србима, који ће, према обећању овлашћеног издавача, ускоро бити објављен. Насупрот томе, средњошколски уџбеници историје и школски атлас које је, сам или са другим ауторима, писао професор Реља Новаковић били су високо цењени и непрекидно су били прештампавани. Средњошколско образовање из области историје задужио је прилозима из методике наставе, као један од аутора *Школског историјског атласа*, и неколико уџбеника од којих су сви доживели десетак и више издања, а неки су поновљени и 2003. године.

Ђаци, сарадници, пријатељи и поштоваоци професора Реље Новаковића памтиће га по доброти, ненаметљивој срдчности и помоћи коју је свима пружао, поштењу и нарасе великој радној енергији која га није напустила до последњих дана.

Гордана Томовић

Славица Мереник

ИЗ БИБЛИОГРАФИЈЕ РЕЉЕ НОВАКОВИЋА

Посебна издања

1. *Бомбардовање Београда 1862.* – Београд : Просвета, 1952. – 41 стр.
2. *Велика кретања народа у Европи.* – Београд : Народна књига, 1953. – 78 стр. : илустр.
3. *Најважније борбе наших народа у прошлости* / Јован Нешић, Р. Новаковић. – Београд : Рад, 1957. – 47 стр. : илустр.
4. *Бранковићев летопис.* – Београд : САНУ : Научно дело, 1960. – 180 стр., [18] пресавијених листова с факс. : табеле.
5. *Одакле су Срби дошли на Балканско полуострво* : (историјско-географско разматрање). – Београд : Историјски институт : Народна књига, 1977. – 404 стр., [3] савијен листа : илустр.
Исто. – 2. издање. – 1978. – 415 стр., [5] савијених листова
6. *Где се налазила Србија од VII до XII века* : (историјско-географско разматрање) : проблеми и знања. – [1. издање]. – Београд : Историјски институт : Народна књига, 1981. – 415 стр.
7. *Балтички Словени у Београду и Србији.* – Београд : Народна књига, 1985. – 180 стр.
8. *Још о пореклу Срба* : и сва србска идола служаше Дагону. – [1. издање]. – Београд : "Мирослав", 1992. – 161 стр. : илустр., геогр. карте
9. *Срби* : име Срби кроз време и простор. – [1. издање]. – Земун : "Мирослав", 1993. – 239 стр. : илустр., географ. карте
10. *Срби и рајске реке* : библијске "четири рајске реке" и кавкаско-еуфратски Срби. – [1. издање]. – Београд : "Мирослав", 1995. – 64 стр. : илустр.

11. *Карпатски и ликијски Срби* : прилози за историју Срба од другог миленијума пре н. е. до XIV века = *The Carpathian and Lycian Serbs : supplement for the history of Serbs from II millenium b. c. until XIV century*. – [1. издање]. – Београд : "Мирослав", 1997. – 193 стр. : илустр.
12. *Непознати Црњански* : древни Срби на британском тлу = *An Unknown Crnjanski : the ancient* . – [1. издање]. – Београд : "Мирослав", 1997.
13. *Србин римски цар*. – 1. издање. – Београд : "Мирослав", 1999. – 84 стр. : илустр.
14. *Срби и њихови прадавни сродници*. – 1. издање. – Београд : "Мирослав", 2000. – 56 стр. : илустр.
15. *Срби или Словени – Словени или Срби*. – Земун : "Мирослав", 2000.

Расправе и чланци

16. *Светоандрејска скупштина 1858* // Радио универзитет 1 (1953) 64-72.
17. *Сто педесет година од Првог српског устанка* // Србија : зборник Удружења исељеника-повратника НР Србије. – Београд, 1944-1955, 72-73.
18. *Један покушај тумачења Савиних хронолошких података у Житију св. Симеуна* // Историјски гласник 3-4 (1955) 79-122.
19. *Никољски летопис* // Зборник Филозофског факултета. Београд 3 (1955) 155-171, [1] пресвијен лист.
20. *О датуму избора Пајсија за патријарха* // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 22, 1-2 (1956) 77-80.
21. *Подаци о години спаљивања моштију св. Саве у "Бранковићевом летопису" и у Пајсијевом "Житију цара Уроша"* // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 22, 3-4 (1956) 255-262.
22. *Винамор – град Стефана Молдавског* // Зборник Филозофског факултета. Београд 4-1 (1957) 129-134.

23. *О историјско-географској карти у настави историје* // Historijski pregled 4 (1957) 252-256.
24. *Кад се родио и кад је почео да влада Стеван Немања?* // Историјски гласник 3-4 (1958) 165-192.
25. *Историјско-географске и историјске цртице*. Иванов град – Ново Брдо; Градови Коњуг и Коиниц у "Бранковићевом летопису"; Пренос моштију кнеза Лазара из Приштине у Раваницу // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 25, 1-2 (1959) 74-80.
26. *Осврт на неке карте Србије у Бечком ратном архиву* // Зборник Музеја Првог српског устанка 1 (1959) 99-113.
27. *Да ли је Данило изабран за патријарха 1390. године?* // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 26, 1-2 (1960) 71-81.
28. *Којим се путем могла кретати поворка са моштима кнеза Лазара и где је могла бити граница између Вукове области и земаља породице Лазаревић од 1389. до 1392. године* // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 26, 3-4 (1960) 280-288.
29. *О једном запостављеном фонду у нашим архивима* // Архивски алманах 2-3 (1960) 119-121.
30. *О неким питањима граница Србије, Хрватске и Босне у X веку* // Зборник Филозофског факултета. Београд 7-1 (1963) 153-183.
31. *О границама Србије и српске државе у X веку* // Зборник Филозофског факултета. Београд 8 (1964) 153-181 + карта.
32. *О сувоземним путевима у Србији у време Првог и Другог српског устанка* // Зборник Музеја Првог српског устанка 3-4 (1964-1965) 5-42.
33. *О значају, месту и улози историјске карте у настави историје* // Настава историје у основној школи. – Београд, 1964, 104-114.
34. *О години преноса Немањиних моштију из Хиландара у Студеницу* // Хиландарски зборник 1 (1966) 91-118.
35. *О неким питањима подручја данашње Метохије крајем XII и почетком XIII века* // Зборник радова Византолошког института 9 (1966) 195-215.

36. *Оредоследу неких извода из Савиног Живота св. Симеона* // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 32, 1-2 (1966) 5-25.
37. *Прилог историјској географији* // Краљево и околина. – Београд : Књижевне новине, 1966, 193-207.
38. *Još o nekim pitanjima teritorijalnog prostiranja Srbije i Hrvatske sredinom X stoljeća* // Historijski zbornik 19-20 (1966-67) 265-293.
39. *Аустријско-турска граница на подручју Србије по Пожаревачком миру 1718. године* // Анали Филолошког факултета 7 (1967) 91-103.
40. *О неким питањима граница Србије крајем XII и почетком XIII века* // Зборник Филозофског факултета. Београд 9-1 (1967) 121-161.
41. *Размишљања о хронологији Немањиног зидања манастира Хиландара* // Зборник за ликовне уметности. МС 3 (1967) 33-45.
42. *Још нека размишљања о обиму Србије IX и X века* // Зборник Филозофског факултета. Београд 10-1 (1968) 141-181.
43. *О датуму и разлозима Немањиног силаска с престола* // Зборник радова Византолошког института 11 (1968) 129-139.
44. *О Зигосу и граници између Србије и Византије крајем XI и почетком XII века* // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 34, 1-2 (1968) 3-29.
45. *Географическо-статистическо описаније Србије* // Даница 1826. 1827. 1828. 1829. 1834 / Вук Стефановић Караџић. – Београд : Просвета, 1969, 682-710.
46. *Један прилог хронологији Немањина живота* // Историјски гласник 2 (1969) 63-65.
47. *Још једном о Немањиним Кострцу* // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 35, 3-4 (1969) 180-189.
48. *Око натписа на цркви Св. Луке у Котору* // Зборник за ликовне уметности. МС 5 (1969) 15-22.

49. Уз чланак *"Einiges über Serbien und die Ordnung der Dinge daselbst"* // Зборник Историјског музеја Србије 6 (1969) 115-134.
50. Два прилога новијој историји Србије // Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867. – Београд : САНУ, 1970, 401-408.
51. Уз проблем порекла балканских Срба // Историјски гласник 1-2 (1970) 113-126.
52. Четири прилога историји и историјској географији Србије // Зборник Филозофског факултета. Београд 10-1 (1970), 205-238.
53. Ко би могли бити Ветонци Ане Комнине / Р. Новаковић, Ненад Пејчић // Историјски часопис 18 (1971) 123-142.
54. Тезе за расправу о кнезу Борни : (историјско-географски приступ), Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 37, 3-4 (1971) 169-189.
55. Четири хронолошка питања из Немањина живота // Хиландарски зборник 2 (1971) 19-30.
56. Нека запажања о 29. и 30. глави *De administrando imperio* // Историјски часопис 19 (1972) 5-54.
57. Поводом једног заборављеног истраживача порекла Срба, Зборник Историјског музеја Србије 8-9 (1972) 3-21.
58. Трагом старих повеља и других извора // Историјски часопис 20 (1973) 5-14.
59. Да ли је Дукљанинова Полонија исто што и Аполонија? // Историјски часопис 21 (1974) 241-246.
60. Још једном поводом *Cosne* у натпису на цркви С. Луке у Котору // Историјски часопис 21 (1974) 247-250.
61. *Još jednom: Serborum ili Urborum* // Kulturni radnik 3 (1974) 185-193.
62. Кратак осврт на спомен Далмације и Дубровника у 29. и 30. глави *DAI* // Обележја 3 (1975).

63. Поводом порекла Срба у једном опису Србије из времена Првог српског устанка // Ковчежић 12 (1974) 88-92.
64. Да ли су сви Захумљани пореклом Срби? // Историјски часопис 22 (1975) 19-43.
65. Срби Константина Порфирогенита и англосаксонског краља Алфреда // Зборник Историјског музеја Србије 11-12 (1975) 3-50.
66. Још једном: *Serborum* или *urborum* : да ли су на црквеном сабору у Сплиту 925. године учествовали и представници Срба? Или: да ли је *urborum* исто што и *urbium* или је *urborum* исто што и *Serborum*? // Историјски часопис 23 (1976) 281-287.
67. Време, простор и карта у истраживању историјске истине // Зборник Историјског музеја Србије 13-14 (1977) 241-249.
68. Поводом податка о Растковом боравку у Захумљу // Свети Сава : споменица поводом осамдесетогодишњице рођења 1175-1975. – Београд, 1977, 25-32.
69. Још нешто поводом битке на Тари 1150. године // Историјски часопис 25 (1978) 5-28.
70. Стримон, Струмон, Заструма // Историјски часопис 25 (1978) 239-248.
71. *Burg und Bezirk Petrus* // *Balkanoslavica* 8 (1979) 23-36.
72. Кратак осврт на Јорданов опис словенског простора // Зборник Народног музеја. Београд 9-10 (1979) 121-137.
73. Ту и тамо око Смилиса // Зборник Историјског музеја Србије 17-18 (1981) 11-35.
74. Поводом београдске нахије на Вуковој административној карти Србије // Годишњак града Београда 30 (1983), 69-85.
75. О неким ишчезлим селима на домаку Београда // Годишњак града Београда 31 (1984) 55-62.

76. *О проблему проучавања градина на Косову* // Гласник Музеја Косова 13-15 (1984) 99-114.
77. *Још о неким ишчезлим селима на домаку Београда* // Годишњак града Београда 32 (1985) 101-124.
78. *Поводом једног мишљења о сеоби Ободрита са Балканског полуострва на обалу Балтичког мора* // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 51-51, 1-4 (1985-1986) 76-92.
79. *Још о неким ишчезлим селима на домаку Београда* // Годишњак града Београда 33 (1986) 37-52.
80. *Обреновац и околина на старијим картама и плановима* // Годишњак града Београда 34 (1987) 65-83.
81. *О ишчезлим селима на подручју Београда* // Годишњак града Београда 35 (1988) 43-60.
82. *О ишчезлим селима и насељима на подручју Београда* // Годишњак града Београда 36 (1989) 47-66.
83. *Пожаревац на старијим картама* // *Viminacium* 4-5 (1989-1990) 199-214.
84. *О ишчезлим селима на подручју Београда* // Годишњак града Београда 37 (1990) 69-84.
85. *О ишчезлим селима на подручју Београда* // Годишњак града Београда 38 (1991) 55-60.
86. *Поводом Бранковићеве месопотамске реке Србице* // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 57/58, ¼ (1991/1992) 89-98.
87. *Уз проблеме порекла Срба* // *Catena mundi*. Књ. 2 / [приредио Предраг Р. Драгић Кијук]. – Краљево : Ибарске новости ; Београд : Матица Срба и исељеника Србије, 1992, 912-917.
88. *"И отоле прозва се Србин"* : о пореклу Срба // Књижевна реч 23, 442-443 (10-25. 7. 1994) 17-18.

89. *Чачак и околина на старијим картама Србије* // Вишевековна историја Чачка и околине. – Београд : Удружење Чачана, 1995, 27-67.

90. *Историјско-географске прилике* // Насеља и становништво области Бранковића 1455. године. – Београд : САНУ : Службени гласник, 2001, 48-100.

Уџбеници

91. *Историја* : за I разред стручних школа / Р. Новаковић, Јован Нешић. – Београд : Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, 1961. – 199 стр. : илустр.
[Више издања].

92. *Историја* : за III разред гимназије друштвено-језичког смера. – Београд : Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, 1962. – 269 стр. : илустр.
[Више издања].

93. *Историја* : за III разред гимназије природно-математичког смера / Р. Новаковић, Ђорђе Кнежевић. – Београд : Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, 1962. – 271 стр.

94. *Школски историјски атлас* [Картографска грађа] : за V, VI, VII и VIII разред основне школе / приређивачи Р. Новаковић, Г. Шкриванић, В. Стојанчевић, Ж. Шкаламера. – [1. издање]. – Београд : Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, 1965. – 64 стр. : илустр., геогр. карте у бојама
[Више издања].

95. *Историја* : за III разред гимназије природно-математичког смера / Р. Новаковић, Иван Божић. – Београд : Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, 1966. – 350 стр.

96. *Историјски албум* : епоха социјалистичких револуција / Р. Новаковић, Милутин Тасић. – Београд : Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, 1969. – [87] стр. : илустр.

97. *Преглед историје од XI до XX века* : за II разред гимназије природно-математичког смера / Иван Божић, Р. Новаковић. – 4. издање.

– Београд : Завод за уџбенике Социјалистичке Републике Србије, [1969]. – 373 стр. : илустр.
[Више издања].

98. *Историјски албум* : капитализам : [за VII разред основне школе] / Р. Новаковић, Милутин Тасић, Драгутин Ранковић. – Београд : Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, 1970. – [70] стр. : илустр.

99. *Историјски албум* : епоха на социјалистическите револуции / Р. Новаковић, Милутин Тасић, Драгутин Ранковић ; преводац Рангел Тошев. – Белград : Завод за уџбеници и учебни помагала на Србија, 1971. – [96] стр. : илустр.

100. *Историјски албум* : капитализам / Р. Новаковић, Милутин Тасић, Драгутин Ранковић ; преводац Рангел Тошев. – Белград : Завод за уџбеници и учебни помагала на Србија, 1971. – [72] стр. : илустр.

101. *Történelem* : a szakiskolák I. osztálya számára / R. Novaković, Jovan Nešić ; prevodilac Kálmán. – Novi Sad : Tartományi Tankönyvkiadó Intézet = Pokrajinski zavod za izdavanje udžbenika, 1972. – 232 str. : ilustr.

102. *Dejepis* : pre 3. ročník gymnázia humanistickej vetvy. – Novi Sad : Pokrajinský ústav pre vydávanie učebníc = Pokrajinski zavod za izdavanje udžbenika, 1973. – 435 str. : ilustr.

103. *Istoria* : pentru clasa a III-a de liceu, sectia social-lingvistică / prevodilac Gligor Popi. – Novi Sad : Institutul provincial pentru editarea manualelor = Pokrajinski zavod za izdavanje udžbenika, 1975. – 285 str. : ilustr.

104. *Историја* : за трећи разред усмереног образовања културолошко-језичке, правно-биротехничке, просветне и драмске струке / Милутин Перовић, Р. Новаковић. – [1. издање]. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства ; Нови Сад : Завод за издавање уџбеника, 1989. – 167 стр. : илустр.
[Више издања].

105. *Историја* : за III разред гимназије општег типа и друштвено језичког смера и III разред стручних школа : (културолошки техничар, правни техничар, биротехничар и техничар друштвене самозашти-

те). – [1. издање]. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства ; Нови Сад : Завод за издавање уџбеника, 1992. – 231 стр. ; илустр. [Више издања].

106. *Dejepis* : pre 3. ročník všeobecného gymnázia a gymnázia spoločensko-jazykového smeru a 3. ročník odborných škôl : (kultúrologický technik, právnický technik, byrotechnik a technik spoločenskej sebaochrany) / Milutin Perović, R. Novaković. – [1. vyd.]. – Beograd : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1997. – 222 str. : ilustr.

107. *Историја* : за III разред гимназије општег и друштвено-језичког смјера / Милутин Петровић, Р. Новаковић. – 2. допуњено издање. – Подгорица : Завод за уџбенике и наставна средства, 1997. – 196 стр. : илустр.

108. *Historia* : për klasën III të gjimnazit të tipit të përgjithshëm dhe drejtimit shoqëroro-gjuhësor dhe për klasën III të shkollave profesionale : (technik kulturologjik, teknik juridik, birotechnik dhe teknik i vetëmbrojtjes shoqërore). – Beograd : Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore, 1996. – 231 str. : ilustr.

Остало

109. *Настава историје у средњој школи, 1-2, 3-4*, Загреб 1951 : [приказ] // Историски гласник 1-4 (1952) 172-173.

110. Грга Новак, *Сплит у Марулићево доба*. Зборник Марка Марулића (1450-1950), ЈАЗУ, Загреб : [приказ] // Историски гласник 1-2 (1951) 144-145.

111. *Из годишњег извештаја и дискусије на годишњој скупштини Историског друштва НР Србије одржаној 8. новембра 1952* // Историски гласник 1-2 (1953) 153-154.

112. *Из годишњег извештаја и дискусије на годишњој скупштини Историског друштва НР Србије одржаној 30. новембра 1953* // Историски гласник 3-4 (1953) 155-157.

113. *Enciklopedija Jugoslavije*. 2. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1956.

Cincar Janko Popović, 378;
Cukić Pavle, 506;
Cukićeva buna, 506;
Čarapić Vaso, 519;
Čarapićeva buna, 519;
Čupić Stojan, 616;
Čele kula, 618;
Ćurčija Đorđe, 638;
Dernschwam Hans, 691.

114. *Enciklopedija Jugoslavije*. 3. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1958.

Dobrača Jovan, 23;
Dobrnjac Petar, 26;
Drinčić Milić, 93.

115. *Enciklopedija Jugoslavije*. 5. – Zabreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1962.

Letopisi, 520-521.

116. *Јурисдикација Пећке патријаршије средином XVII века* : [карта] // *Историја народа Југославије*. 2. – Београд : Просвета, 1960.

117. *Смедеревски санџак (Београдски пашалук) у XVIII веку* : [карта] // *Историја народа Југославије*. 2. – Београд : , 1960.

118. Mětšk Frido, *Bestandsverzeichnis des Sorbischen Kulturarchivs in Bautzen. Teil II Nachlässe von Mitgliedern der Maćica Srbska*, VEB Domowina-Verlag Bautzen, Berlin 1976 : [приказ] // *Историјски часопис* 24 (1977) 355-357.

119. Милош Благојевић, *Сеченица (ΣΕΤΖΕΝΙΤΖΑ) Стримон (ΣΤΡΥΜΩΝ) и Тара (ΤΑΡΑ) у делу Јована Кинама*. Зборник радова Византолошког института, књ. XVII, Београд 1976, 65-76 : [дискусија] // *Историјски часопис* 24 (1977) 299-321.

120. *Хиландарски медицински кодекс N. 517* / уредник, аутор поговора Васа Милинчевић ; преводилац Шила Софреновић. – Београд : Народна библиотека Србије, 1980. – LXXX, 414 стр. : факс.
Предговор / Р. Новаковић.

121. *О поријеклу Илира* / Гојко Вукчевић. – Подгорица : Културно просвјетна заједница, 1999. – 199 стр. : илустр.
Поговор / Р. Новаковић.

122. *Староевропски језик и писмо Етрураца* / Светислав С. Билбија. – [1. фототипско издање]. – Београд : "Мирослав", 2000. – 7, XV, 298 стр. : илустр.
Увод / Р. Новаковић.

123. *Хазари* / Светлана Александрова Плетњова. – Београд : Пешић и синови, 2003. – 153 стр.
Увод / Р. Новаковић.

IN MEMORIAM

Проф. др Милан ВАСИЋ (1928-2003)

Рано изјутра, 26. децембра, у бањалучкој болници угасио се живот истакнутог српског и балканског историчара Милана Васића. Васић је иза себе оставио видљив траг једног од челних наших оријенталиста и турколога, који су заменили ранију школу Елезовића, Ђурђева и Недима Филиповића. Рођен је у селу Пецка, код Мркоњић Града, 19. децембра 1928. године. Учитељску школу је завршио у Бањалуци 1950, па Филозофски факултет у Сарајеву 1954. године. Студирао је историју и турски језик, па се постепено у даљем школовању у неким немачким научним центрима оспособио за архивска истраживања по турским архивима Анкаре и Истамбула. Већ његова докторска дисертација *Мартолоси у југословенским земљама под турском владавином* (брањена 1963. и 1967. објављена) увела је његово име у ужи круг европских научника за истраживање историје османске империје.

Та је књига до данас остала једна од највише цитираних студија из српске и југословенске историографије у свету. Мартолоси су били једна војничка установа, коју су Турци наследили из византијске историје пре тога. Слично као што су преузимали класичне римске, византијске и српске организације - као што су различити војнички редови, паланке као утврђена места, војводици као једну од стубова администрације, тако су и византијски мартолоси у турској служби доживљавали велики препород од 1421. до коначног укидања три столећа после тога.

У тематском погледу је научно дело Милана Васића успешан мозаик истраживања различитих подручја, Од више од 70 значајнијих радова, више од једне трећине је на немачком језику, делимично турском и европским језицима. Кључне су теме исламизација на Балканском полуострву, социјална структура османског друштва, демографска кретања у распону од пет векова, миграције, историја градова, турске војне границе и Српске православне цркве.

Исламизација је била далекосежан историјски процес који је неједнако покривао балканска географска подручја. Најзначајније су области западна Македонија, Косово и Метохија, Рашка област, а у Босни зоне источне и средње Босне, Поуње. У Црној Гори подручје Бара и Улциња и плавско-гусињски крај. Конверзија у исламску веру је имала Социјалну динамику, није увек била насилна, али се тај фактор не може искључити и доминирала је у градовима. У социјалном погледу је основа мењања вере везана за повластице пореске природе које су даване влашком, сточарском становништву. Од радова по којима је Васић тако вредно име у светској оријенталистици треба поменути студију *Градови (Црне Горе) под турском влашћу*, као део треће књиге *Историје Црне Горе*, 1975. године.

Дуг је био пут из једног села Босанске крајине до неудобне фотеле председника Академије наука Републике Српске. Редовни професор Филозофског факултета у Сарајеву је постао 1975, а члан Академије наука БиХ 1987. године. До тада је већ опробао своје способности у вођењу више научних часописа (*Годишњак Друштва историчара БиХ*, *Прилози за историју*). Био је декан факултета у Сарајеву и члан више научних организација у свету. Од 1992. је био међу челним организаторима високошколских и научних установа Републике Српске, декан Филозофског факултета у Бањалуци, један од оснивача Академије наука Републике Српске 11. октобра 1996. године. Као њен председник, од септембра ове године, веровао је да ће са њом Бањалука постати значајан центар балканске историјске науке. Међу српским историчарима је спадао међу последње који се нису одрицали да на личној основи одржавају корисне везе са муслиманским научницима у Сарајеву и свету.

Милорад Екмечић